

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

8

1988

57 -йил чиқиши

Бош редактор

Ўткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Мурод МУҲАММАД ДУСТ

(бош редактор ўринбосари)

Омон МУХТОРОВ

(проза бўлими мудир)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

УЙҒУН

Ўлмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

(масъул секретарь)

Тўлапберган ҚАЙПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

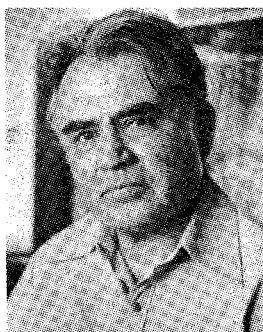

Ғафур Ғулом номидаги   Адабиёт ва санъат   нашриёти

УШБУ СОНДА

Наср

Пиримкул ҚОДИРОВ

АВЛОДЛАР ДОВОНИ

Роман

Барча элларни бир-бирига руҳан яқинлаштириш қанчалик муҳим бўлса, турли авлодлар орасидаги низони йўқотиш ва меҳру оқибатни мустақамлаш ҳам шунчалик зарурдир.

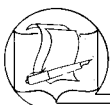

Шеърлият

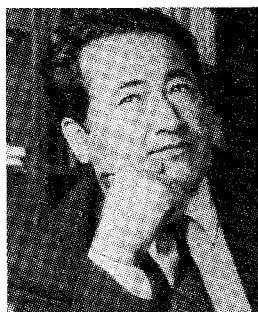
Дилшод ШАМС

БУЛ ҲАҚНИНГ ҚУЕШИ, СИЗГАДИР ФИДО

Юрак бир покиза, юрак мунаввар,
Оёқ ерга тегмай учиб бораман.
Ахир мақсудимга етдим-ку бадар,
Элнинг бахти учун битта чораман.

Журналистика

Иўлдош СУЛАЙМОН

БИР ДАРЕНИНГ ИККИ ҚИРҒОҒИ

Бир қишлоқда ўсган, бир-бириникига кирди-чиқди қилиб, яхши-ёмон кунда ҳамдард бўлиб юрган одамлар энди нега ўзаро душманга айланиб қолишди, қариндош-уруғлар, ҳатто ака-укалар орасида ҳам бир-бирига ёв бўлганлар топилади-я? Нега шундай? Улуғимиз Нажибуллонинг миллий яраш деб юраги эзилаётганини нега тушунишмаяпти?

Муҳаммадали Қўшмоқов

ҲАЛИ СУЮКЛИ НАВБАҲОРЛАР КЕЛАДУР

* * *

...Куннинг кўзи тун кўзига тушган лаҳзада
хаёлидан не кечади? Неларни сезар?
Тўқнашганда рўёб билан рўё назари
ким кўзини олиб қочар бошин ҳам қилиб?
Ҳароратли тупроқ ичра, кунни ахтариб —
унган уруғ: кўрар кўзу эшитар қулоқ —
қувонгулик не ҳаётни яшайди илҳақ?
Ой туққан ё Ҳулкар туққан, сунбула туққан
фаслларда, шу фасллар авж камолига
менгзар не бор?

...Юрагимга меҳмон бўлди эзгу саволлар.
Бутун умрим эзгу жавоб бўлсин уларга!

Чанглардан чаманлар

Инсонларим, Инқилоб талаб этаман
Дунё номидан:
Дунёга ҳар он Инқилоб керак,
Инқилоб берингиз!

...Эҳтирос-ла тупроқдан-да баракали танларимизни,
тупроқдан-да ташна танларимизни,
кўзларда, сўзларда ловуллаган довулли чаманларимизни
ой нури ой нури каби ёритсин,
ой нури ой нури каби!

Йўл каби сўнгсиз, йўл каби очилмоққа интизор,
буй бермаган йўл қайсарлиги тантаналарида
гулдуратсин
вулқонли гулханларини мағрур тафаккуримиз,
вулқонли гулханларини!

Ҳайдалган ер оҳанраболиги қуюлса кунларга қатлам-қатлам,
марвариддай ялтирай борса кунларимиз,
марвариддай ялтирай борса кунларимиз
ёғдуларида кечмишга тўнармиз бир дам.

марвариддай ялтирай борса кунларимиз,
марвариддай ялтирай борса кунларимиз,
улар ёғдусида бизга ҳам тўниб қарарлар бир дам...

Араз

Оққуш бўйин эди азиз нигорим,
Ойдаи тўлин эди азиз нигорим.
«Билакларинг тош-эй... бўйним остидан
Олма, қўйгин»,— дерди азиз нигорим.

Ёмғирлардан юмшади тош билаклар,
Бодом шохчасидек синди тилаклар.
Ўти чиқиб, бизни кўрмай ўтади,
Қўш каптардек потрар интиқ юраклар.

Бўз ўғлон

Ёри бўлиб, нозлана-нозлана
Туша келди Ер сари Тўлиной.
Гўё, шохда учай деб турган куш —
Кўз ўнгида омонат сўлим ой.
Зуваласи жунуннинг лойидан
Ийланганин билмаган бўз бола —
Шу дунёга тушган ўт бўлдию
Хўл-куруқни ёндирди бенола:
Белин ушлаб, шўх кулиб, ноз билан
Бир-бир босиб яқинлар... «У... У!.. У!..
Лайлатулқадрми? Ўтару кетарми?
Йўлин кесинг, чақинлар!»

Нимкулгу —
Хилол янглиғ чақнайди лабида.
Учаётгандек сезинар бўз бола.
Қани, жонин тутса қизилгулдай.
Қувончларин айтса қилиб нола.
Қамашади кўзлари... Оқ гулга
Беркинади бир лаҳза Тўлиной.
Гўё, шохда учай деб турган куш —
Бор ҳаёти — омонат сўлим ой.

Кўр умри

Майли, ўнгда бўлмаса, тушида кўрса эди —
Кўриб... ўша сочларни... бармоққа ўрса эди.

Бир бора кўз олдига келтирса гул расмини,
Юлдуз санаса бир тун, тутиб булбул расмини...

Куннинг азиз нурлари, билса: қайси рангдадир,
Куннинг азиз нурлари, билса: қайси рангдадир...

Кун кулар, ой кулади... Кун кулар, ой кулади,
Қор босган кўзларига нур қуйилиб тўлади,
Нур қуйилиб...

тўлади...

* * *

Сиз юрган йўллардан юрдим —
Ой кўринди улар кўзимга.
Сиз кўрган боғларни кўрдим —
Ой кўринди улар кўзимга.
Инингизни, синглингизни таниб термилдим —
Ой кўринди улар кўзимга.

Лолалар гуллаган пайт эди,
Нури ташир колхозчи қизлар.
«Лола гуллагани — ернинг гуллагани,
Ер гулини ташлаб қўймасин,
Тез экайлик»,— дер эди қизлар;
«Ер гулини ташлаб қўймасин,
Тез экайлик!»— деёлмайсиз Сиз.

Мен тагин Сизни сўроқлаб келдим —
ўз банджудо чоғларин
излаётган,
шифтга осиф қовун каби...

Билакдек жилға эдим:
жаҳондек дарёни топгандим Сизда.
Бир соя яратгани
қурби етмас шам эдим —
беармон қуёшни топгандим Сизда.
Туринг, кўринг қон йиғлаганимни.
Тириклигим бор-йўғими ўлгунча —
шу ой қабр?

Ойдин тун

И. Крамской чизган суратни кўриб

Танҳо ўзи ўтирар гўзал,
Юзларида қайғули сурон,
Гўзалки, у... Боққани маҳал —

Қотмиш гўё ҳайратдан ўрмон.
Ўрмоннингми ҳайбати босиб,
Нилуфарлар титрар бедармон.

Қиз руҳида ташвиш сояси,
Ўйланади ул пари чехра...
Балки, шеърдир бу қиз дояси?

Кўзларимга кўринар хира,
У сулувнинг оёғин ўпиб,
Топинар ел тинч қўймай сира.

Хув, нарида майсалар тўпи,
Интилишиб унинг пойига,
Титрайдилар ойдинлик сешиб.

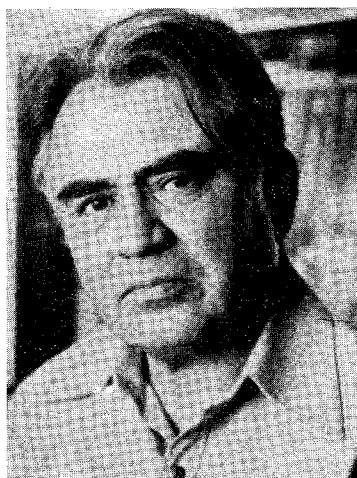
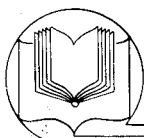
Қиз — фаромуш. Унинг ўйига,
Нелар келди, билмайман: зор у —
Йиқилгали кимнинг пойига.

Рашк ўтига ё гирифтор у?
Бир жой бўшдир ўриндиғида,
Балки, бўшдир энди у мангу?!

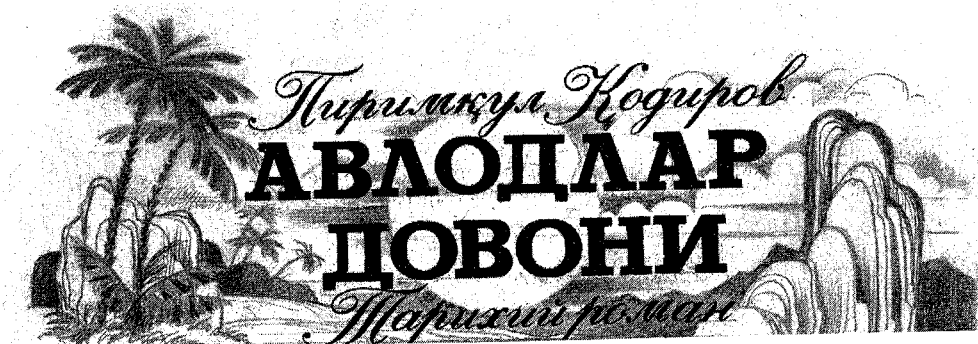
Кеча ойдин. Ойнинг тиғида —
Совуққина йилтирайди кўл
Ва маъюслик бор қўшиғида.

У жой, наҳот, бўшаган буткул...
Бир ойдинлик... Бу қиз йўқотган,
Тунлар аро қолган тонгми ул?!

Бир ойдинлик. Қиз ўйга ботган...

Пиримқул Қодиров

АГРА

Ҳамида бону аросатда

Ҳижрий 935 йилда¹ Аграга кўчиб келган Хонзода бегим ўн йилдан бери Ҳиндистонда истиқомат қилаётган бўлса ҳам, ҳанузгача бу ердаги йил фаслларининг ғаройиблигига ўрганолмайди. Унинг назарида, Агранинг кузи ва қиши йўқ, баҳори билан ёзи эса йил бўйи давом этади. Кеч кузда, бегимнинг ёшлиги ўтган Фарғона водийсида дарахтлар баргини дув тўқадиган хазонрезлик пайтида Агранинг ям-яшил хурмозорлари худди ёздагидек мева бериб туради. Қишда, Самарқанднинг мовий гумбазлари оппоқ қор билан безанадиган пайтда Жамна бўйларида донли экинлар бошоқ тортади, тоқлар эса гулга киради. Хут ойининг охирида, Тошкентда қиш қировлари энди тугайдиган кезде Ҳиндистоннинг жанубида эртаги узумлар пишади. Наврўз кирганда эса² бозорга янги қовун чиқади ва ҳинд далаларида арпа ўрими бошланади.

Аградаги Зарафшон боғида баланд гулмоҳур дарахтлари бор. Бу дарахтлар наврўз арафасида бутун баргларини бирдан тўқади-ю, новдаларидаги шиғил ғунчалар бирваракайига очилади. Шунда япроқсиз новдаларнинг ҳаммаси йирик-йирик қизил гуллар билан қопланади. Улкан гулмоҳур дарахтлари қип-қизил гулханларга ўхшаб кўзни ёндирди. Шунинг учун бу ажойиб дарахтни оловли моҳур ҳам дейишади.

Мана шу гулмоҳурлар ёнидаги тиллакорий толорда³ ёши олтимышлардан ошган, соч-

¹ Ҳижрий 935 — милодий 1528 йилга тўғри келади.

² Наврўз 21 мартда киради.

³ Толор — ёзлик шийпон.

лари оқариб, жуссаси кичик бўлиб қолган Хонзода бегим хомуш бир қиёфа билан ёлғиз ўтирибди.

Боғ жуда ораста, йўлкаларга олтинранг қумлар солинган, мармар ариқлардан тиниқ сувлар жилдираб оқади. Чорчаманларда мамлакатнинг энг ноёб гуллари муаттар ҳид таратиб очилиб турибди. Лекин бу ҳаммаси Хонзода бегимга жуда омонат туюлади. Қонли жангларда барпо этилган улкан давлат ханузгача ҳинд ерига теран илдиз отолган эмас. Фотиҳлик қиличининг яралари тезда тuzалмас экан... Мамлакатнинг турлоқ йўлқаларида Ҳумоюн ва унинг иниларига қарши кетма-кет исёнлар бўлмоқда. Шу хатарли вазиятда оға-инилар иноқ бўлиш ўрнига бир-бирлари билан чаплашиб, ҳокимият талашадилар. Хонзода бегим уларни муросага келтиролмай қийналади. Ҳозир боғда ўтирган пайтида ҳам, бутун ўю хаёли оға-иниларнинг узоқдаги низоларидан бери келмайди.

Бегимнинг паришон назари тушиб турган кўкаламзор майдонда эса бир тўп отлиқ қизлар чавгон ўйнамоқда. Улар Хонзода бегимдай машҳур кайвони ўйинга қараб турганидан руҳланиб, жон-жаҳдлари билан чавгон тўпини муҳолифлар дарвозасига киритишга интиладилар.

Бир тараф дарвоза бўз отлиқ қизлар ҳимоясида. Қора отлиқларга иккинчи дарвоза берилган.

Бир пайт тўп бўз отлиқларнинг дарвозасига киритилди-ю, ўйиннинг шиддати ошиб кетди. Хонзода бегим чавгончўпларнинг бир-бирига шақ-шуқ урилаётганини, бўз отлиқлар жуда қаттиқ ҳужумга ўтганини кўрганда «бирон кор-қол бўлмасин тагин» деб беихтиёр хавотирланди. Бу хавотирлик энди унинг эътиборини ўйинга тортди.

Тапир-тупур от чапаётганлар — бўй етган хушрўй қизлар. Уларнинг ҳеч бири Хонзода бегимнинг кўзи олдида мағлуб бўлиб, уялиб қолишни истамайди. Шунинг учун

МУАЛЛИФДАН

Замонавий эҳтиёжлар бизни тарихдан сабоқ олишга ундайди. Бугунги одамзодни безовта қилаётган катта муаммолар ўтмиш замонларда бошқача шаклларда ва ўзгача миқёсларда бўлса ҳам аждодларимизнинг бошига тушган. Улар бу муаммоларни тушуниш ва ҳал қилиш йўлида жуда кўп маънавий изланишларни бошдан кечирганлар ва ўз тарихий тажрибаларини бизга мерос қилиб қолдирганлар.

Ана шу муаммолар орасида инсон зотига жуда кўп азоб бергани — турли давлатлар ва мафкуралар адоватидан келиб чиқадиغان қиргин урушлардир. Айниқса, ҳозир дунёга ҳоким бўлиш иштиёқида юрган ёвуз кучларнинг совуқ уруш учқунларидан даҳшатли атом алангасини ёқишга интилаётгани одамзод ҳаётини хавф остида қолдирди. Бу хавфни бартараф этиш ишига бутун дунёнинг тараққийпарвар кучлари ва барча халқларнинг энг ибратли тарихий тажрибалари сафарбар этилмоқда.

Шу умуминсоний сафарбарликка бизнинг аждодларимиз ордирган тарихий тажрибадан озгина бўлса ҳам ҳисса қўиш нияти мазкур романинг ёзилишига туртки берди. Унинг асосий воқеалари бизга қўшни ва дўст мамлакат — Ҳиндистонда, XVI асрда бўлиб ўтади. Бу даврда ҳинд халқи ҳаётида юз берган катта маданий кўтарилиш жараёнига Мовароуннахрдан борган истеъдодли тарихий шахсларнинг меҳнати сингганлиги кўпчилиқка маълум. Халқларимиз тарихининг чапишган ва пайванд бўлган нуқталаридан турли элларни бир-бирига руҳан яқинлаштирадиган ва турфа маданиятларни юксалтирадиган маънавият мевалари етилиб чиқди.

Ғарбий Европада «инквизиция» деб аталган диний истибод минглаб тараққийпарвар одамларни оловда куйдирган замонларда Осиё халқлари ҳам хурофот ва жаҳолат исканжасида чексиз машаққатларни бошдан кечирган, диний низолар ва миллий адоватлар сурункали урушларни келтириб чиқарган эди. Уша даврда дунёнинг энг қудратли ва тараққийпарвар мамлакатларидан бирига айланган Ҳиндистон барча халқларни миллий низо, диний адоват балоларидан халос қилишнинг янги йўлларини излаган, ҳамма эллар ва эътиқодларни тенг деб эълон қилган, жаҳонда биринчилардан бўлиб «сулҳи кулл» — ҳар томонлама тинчлик сиёсатини бошлаб берган эди. Ҳиндистонда туғилиб ўсган ва уни ўзининг ватани деб билган Акбар мана шу сиёсатнинг ташаббускори бўлган эди.

Албатта, сиёсат билан ҳаёт орасида катта фарқлар ва кучли зиддиятлар мавжуд эди. Акбар ҳам, унинг отаси Ҳумоюн ҳам умр бўйи ички-ташқи зиддиятлар гирдобида яшаганлар. Энг хатарли асноларда беғараз, ҳалол меҳнаткаш халқ вакиллари уларни нақд ўлимлардан қутқариб қолганлиги тарихий ҳужжатлардан маълум. Шу сабабли романининг ғоявий йўналишини Низом, Салим, Лаъл Чанд, Моҳим энага каби халқ вакиллари орқали белгилашга интилдим.

«Одамлар ўз тарихларини ўзлари бунёд қиладилар, лекин улар тарихни кўнгиллари тилагандай қилиб эмас, балки ўзлари танламаган, аввалдан бор бўлган, ўтмишдан бевосита ўтган ва тайёр ҳолда берилган шароитларда бунёд қиладилар». Карл Маркснинг бу фикри алоҳида одамлар билан тарихий шароит ва ижтимоий муҳитнинг ўзаро муносабатидаги диалектикани тушунишга ёрдам беради. Одамлар ўз тарихларини яратаётган пайтда олдиндан шаклланиб қолган ижтимоий тузум ва шароит уларнинг тақдирларига ўз таъририни киритишга улгуради. Жумладан, Ҳумоюннинг тақдирини аввалдан мавжуд бўлган шароит ва муҳитнинг таъсири остида кўнгли тиламаган томонларга бурилиб кетади. Акбарнинг болалик қисмати ҳам ота-онанинг бошига тушган кўриликлар ва саргардонликлар тўғайли беҳад оғир кечади.

Ўтмишдаги адолатсиз тузум ва мутлақ ҳокимият одамларнинг энг яхши истак ва интилишларига ғов бўлгани жуда кўп фожиаларни келтириб чиқаради. Истеъдодли шоир Байрамхон билан фидокор энага Моҳим ҳокимият талотумларида ҳалок бўладилар.

ҳаммаси тўпни бошқалардан тортиб олишга интилади. Шунда отлари бир-бирига урилиб, айқашиб кетади, гоҳо бирон от урилиш зарбидан гандираклаб йиқилгудек бўлади. Бу қалтис ҳолатлар Хонзода бегимни изтиробга сола бошлади.

Ахир, бу қизлар энг нуфузли беку аъёнларнинг оиласидан. Агар биронтасининг юз-кўзига чавгончўп тегиб ярадор қилса, қандиқ қолдирса ёки биронтаси отдан йиқилиб, туёқ тагида эзилса, мутаассиб тақводорлар яна фисқу фасодни кўпайтиради. Улар қизларнинг доим парда ичида ўтиришини талаб қиладилар. Лекин парда ичида хонанишин бўлиб беҳаракат яшайдиган аёллар нотавон ва мўрт бўлишини, бақувват насл беролмаслигини Хонзода бегим яхши билади. Бу ерларга келган туркий эл-улуснинг қизлари эса қадимдан отлиқ юриб ўрганганлар. Ҳозир ҳам Хонзода бегим биладиган аёлларнинг бир ерда муқим турадиганлари оз. Эрлар қатори аёллар ҳам ҳали Хуросонда, ҳали Кобулда яшайдилар, ҳали Бадахшонга кетиб, ҳали Аграга келадилар. Бу узоқ ўлкалар орасидаги икки-уч ойлик йўлларни кўпгина қизлар отлиқ босиб ўтади. Тақдир тақозиси шундоқ бўлгач, ота-боболар удуми бўйича қизларни ҳам ёшлигидан чавгондозликка ўргатиш, улар орасида ҳам пойгалар, мусобақалар ўтказиш Бобур ва унинг фарзандлари томонидан жоиз одатлар қаторига киритилган. Уларга содиқ беку мулозимлар ўз қизларининг Хонзода бегим каби мўътабар кайвонилар назорати остида чавгон ўйнашларига розилик берганлар. Тақводор шайхлар ҳам Хонзода бегим ҳомийлик қилаётган бу ўйинга қарши чиқолмай, аламларини ичларига ютиб юришибди. Лекин уларга баҳона топилмасин.

Хонзода бегим шуни ўйлаб, ўйинни ҳаяжон билан кузатгани сари қизлар хавф-хатарни унутиб, тўдага дадил ташланишар, қамчи ўрнига чавгончўп билан отлари сарисига уриб, муҳолиф томонга ҳамла қилишарди.

Бўз отлиқ қизлардан Ҳамида дегани ўйинчилар ғиж-биж бўлиб турган тўдага ўқ-

---

Шу муносабат билан романда Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги тождор Заҳҳоки Морон қаламга олинади. Ривоятдан маълумки, Заҳҳок тахтга чиққанда унинг икки елкасидан иккита очкўз илон бош кўтаради. Бу илонларнинг бири зўравонлик бўлса, бири — айғоқчилик, бири тахтпарастлик бўлса, бири — худпарастлик. Тожу тахт бор жойда бу илонлар ҳамisha мавжуд. Улар мудом қурбон талаб қиладилар. Байрамхондан кейин Рожа Бирбал, Абулфазл Аллома ана шу илонларнинг қурбони тарзида кўрсатилади. Ҳар қандай подшо ўз елкасида ин қурадиган бу илонларга гоҳ қурбон бериб, гоҳ улар билан олишиб яшашга мажбур.

Романинг тожу тахт ва мутлақ ҳокимиятни инкор этувчи синфий руҳини қаҳрамонлар тақдирда мана шу илонларга қарши кураш тарзида кўрсатишга ҳаракат қилдим.

Яратувчилик қудрати нуқтаи назаридан қараганда, тарих — табиатдан кейинги энг улуғ ўринлардан бирини эгаллайди. Табиат ўз ўрмонларини, тоғларини, водийларини, дарёю кўлларини қандай бетакрор яратган бўлса, тарих ҳам турли қитъалар, халқлар, давлатлар тақдирини ва уларга мансуб йирик шахсларнинг таржиماи ҳолини ана шундай бетакрор ва ёрқин қилиб яратиб қўйган. Асрлар китобини ўқиганингиз сари тарих томонидан яратилган ҳаётий драмалар, фожиалар, сюжетларни алоҳида ёзувчининг фантазияси билан яратиб бўлмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Шу сабабли мен ўз фантазиямдан кўра «тарих фантазияси»га, яъни чиндан содир бўлган воқеаларга ва яшаб ўтган тарихий шахслар тақдирига кўпроқ асосландим.

Бизнинг ленинча эътиқодимизга ҳамоҳанг янгича тафаккур ҳозир жаҳон бўйлаб кенг қанот ёймоқда. Ер куррасидаги фан-техника кашфиётлари ва қуролланиш пойгаси янгича тарихий шароитни майдонга келтирди. Бу шароитда одамзод жамияти янгича тафаккурга асосланиб иш кўрмаса ва тинч-тотув яшашга ўрганмаса, ҳалок бўлиб кетиши мумкинлиги бугун ошқора айтиляпти.

Янгича тафаккур умуминсоний қадриятларни тор манфаатлардан баланд қўйишни, халқлар, тузумлар ва мафқураларни муросасиз адоват йўлига буравермаслиқни, аксинча, улар орасидаги умумийлик, яқинлик нуқталарини, ўзаро ҳамкорлик имкониятларини кўпроқ излаб топишни талаб қилмоқда. Шу талабдан келиб чиқиб, турли мамлакатлар ва эътиқодлар орасида тарихда бўлиб ўтган яқинлик, ҳамжихатлик мисолларига, ҳинд, ўзбек, рус, тожик, араб, афғон, португал, туркман, озарбайжон халқларидан чиққан фозил кишиларнинг ўша замонда бир-бирлари билан ҳамкорлик қилганларига, турли миллат вакиллари ҳатто она сuti орқали кўкалдош бўлиб, умр бўйи оға-инидек яшаганларига алоҳида эътибор берилди:

Барча элларни бир-бирига руҳан яқинлаштириш қанчалик муҳим бўлса, турли авлодлар орасидаги низони йўқотиш ва меҳру оқибатни мустаҳкамлаш ҳам шунчалик зарурдир. Табиат қонунига биноан авлодлар алмашиниб туради. Янги авлод аввалгисининг ўрнига келганда низо чиқиши, алғов-далғов бўлиш тарихда кўп учрайдиган ҳодисадир. Янги авлод ўз ота-боболарининг энг юксак инсоний ва ижодий тажрибасини эгаллаганда тарихнинг баланд бир довонидан ошгандай туюлади. Бундай маънавият довонларидан ошиш, айниқса, ўтмишда, мутлақ ҳокимият, хурофот ва жаҳолат авж олган замонларда бениҳоя мушкул кечган. Бу довон йўлларида оға билан ини ёвлашгани, бола отага қарши исён қилгани, барча йўқотишлар ва мушкулотларга бўй бермай тоғ ошган одамларнинг ҳаётий тажрибалари ва маънавий мерослари бугунги авлодларимизга тарихий сабоқдай хизмат қилсин, деган ният ҳам шу романинг ёзилишига сабаб бўлди.

Кўзланган ниятлар қай даражада амалга ошгани эса муҳтарам ўқувчиларнинг адолатли фикрларидан маълум бўлар, деган умиддаман.

Март, 1988 й.

дай ёриб кирдию жиловни қўйиб юборди. Чавгончўпни икки қўллаб тутганича узангига оёғини тиради-да, улоқчилардек пастга энгашди. Бу қиз қоплон каби чаққонлик билан тўпни чавгончўпга илинтириб тўдадан олиб чиққанда, Хонзода бегимнинг завқи келиб «о!» деб юборди. Нариги дарвоза ҳимоясиз қолган эди. Ҳамида «гўй» деб аталадиган тўпни ўша томонга чирпирак қилиб олиб ўтди. Унинг оти ҳам шамолдай учмоқда эди. Қора отлиқлар қувиб етганича бўлмади Ҳамида бону тўпни дарвозага шундай чапдастлик билан уриб киритдики, бунни кўрган Хонзода бегим:

— Балли, шерқиз! — деб қарсақ чалди.

Отини буриб орқага қайтаётган Ҳамида бону Хонзода бегимнинг сўзини эшитмаган бўлса ҳам, унинг қарсақ чалганини кўриб, ўзида йўқ суюнди.

Тиллакорий толорда ўлтирган бегимнинг жуссаси кичкина кўринса ҳам, Ҳамида бону учун аёл зоти орасида ундан салобатлиси ва қудратлиси йўқ. Султоним бегим Ҳамидага яқин келиб:

— Эшитдингизми? — деди. — Ҳазрат онам сизга «шерқиз» деб таҳсин айтдилар.

— Чинданми, а?

— Мен ҳам эшитдим! — деди бўз отлиқ Гулбадан бегим.

Ҳамида бону ҳаяжон ичида отини толор томонга бурди-да, қўлини кўксига қўйиб, Хонзода бегимга қуллуқ қилди.

Бу кайвони бегимнинг бошидан қандай даҳшатли фожеалар кечганини Ҳамида яхши билади. Ўттиз тўрт ёшида бева қолган ва ёлғиз ўғли Хуррамшоҳдан жудо бўлган Хонзода бегим кейинчалик мана шу қизчани фарзандликка олган. Султоним аслида андижонлик меъмор мавлоно Фазлиддиннинг жиян авлодидан эди. Қизча икки яшарлигида ота-онаси вабога учраб ўлиб кетишган, мавлоно уларга жуда қаттиқ куйган эди. Воқеадан хабар топган Хонзода бегим мавлононинг ҳурмати учун икки яшар Султонимни ўзига қиз қилиб олди, унга бутун меҳрини бериб, ўн тўрт йил тарбиялади. Бултур жияни Ҳиндол мирзонинг Султонимга кўнгли борлигини сезиб, Ҳумоюннинг маслаҳати билан, уларнинг тўйларини ўтказди.

Давлат бошлиғи бўлган мирзо Ҳумоюн ўша куни тўйхонанинг баланд жойига қўйилган ҳашаматли шоҳсупада Хонзода бегимни ўз ёнига ўтқазиб, уни подшога тенглаштириб эъзозлади.

Ҳамида бону учун шундай бир қўл етмас баландликда юрган Хонзода бегим энди унинг чавгон ўйнашига қизиқиши, яна «шерқиз» деб таҳсин айтиши кутилмаган бир бахтдай туюлди. Бу бахтдан Ҳамиданинг вужудига янги кучлар қуюлиб кела бошлади. У ҳар тўп урганда билагиди шернинг кучини сезгандай бўлар, тагидаги бўз оти ҳам майдон бўйлаб ўқдай учарди.

Толорда ўтирган Хонзода бегим Ҳамида бону билан ўзининг орасида алоҳида бир эъзоз ва қизиқиш кучайиб бораётганини сезиб турарди. Ҳамида унинг эътиборидан руҳланиб яхши ўйнагани сари Хонзода бегимнинг дили ҳам яйрамоқда эди. Бояги оғир ўйлар, вужудини бўшаштирган кексалик чарчоқлари эсидан чиқиб, уларнинг ўрнини ёруғ бир завқ эгалламоқда эди...

Ҳамида бону муҳолифлари дарвозасига иккинчи марта тўп киритганда Хонзода бегим бу қизга бутунлай маҳлиё бўлиб қолди. Ҳозир бўз от устида Ҳамида эмас, ёшлиқдаги Хонзода бегим ўлтиргандай туюлди. Бегимнинг кўзи олдида ўн олти яшар қизлик пайтлари гавдаланди. Узоқларда қолиб кетган Андижон, Қорадарё бўйидаги чорбоғ, ўн бир ёшлик ўспирин иниси Бобур мирзо... ва унинг мулозимлари билан чавгон ўйнаган чавандоз кийимидаги гўзал қиз Хонзода... Бу ҳаммаси булутлар орасидан ярқ этиб кўринган офтоб бўлиб бегимнинг қалбини ёшлик нуруларига тулдирди...

Хонзода бегимга гўё ёшлигини қайтиб берган бу қиз ким экан? Бегим унинг Гулбадан ва Султоним билан бирга юрганини илгарилари ҳам кўрган, лекин кўпда эътибор бермаган эди. Энди у билан яқиндан танишгиси келди-ю, ўйин тугагандан кейин канизини юбориб, Ҳамида бонунини толорга чақиртирди.

* * *

Кечки дим ҳавога ўйиннинг тапти қўшилиб, Ҳамида бону бўғриқиб кетган, қора қошларининг устида тер мунчоқлари йилтирар эди. Хонзода бегимнинг олдига қолвор кийиб, терлаб-пишиб бориш Ҳамида бонуга жоиз эмасдек туюлди. У канизга:

— Бир лаҳза муҳлат беринг, кийимларимни алмаштириб келай! — деди.

— Йўқ, Ҳазрат бегим сизни шу кийимда таклиф қилдилар! Узлари ҳам ёшликларинида чавгон ўйнаганлар. Кўп андеша қилманг, юринг!

Ҳамида канизга эргашиб толорга томон борар экан, ипак дурра билан танғиб чамбар қилинган икки ўрим узун сочларини елкасига туширди. Дурранинг учи билан қоши устидаги тер резаларини артди.

У толор зинапасидан кўтарилаётганда Хонзода бегим ўрнидан туриб, унга томон юрди. Ҳамида бону уч-тўрт қадам нарида тўхтаб келинлардай эгилиб таъзим қилди. Хонзода бегим унга кулимсираб яқинлашди-да, қўл берди. Одатга биноан, Ҳамида бону унинг қўлини икки қўллаб олди-ю, бир тиззасини ерга тираб, байроқни ўпгандек их-

лос билан ўпди. Қиз бошини эгган пайтда йўғон қора сочларининг бири елкасидан сирғалиб кўкрагига тушди.

Хонзода бегим иккинчи қўли билан уни белидан қучиб секин тикка турғизди ва зарбоф кўрпачага таклиф қилди.

Шу орада Султоним бегим ҳам толорга чиқиб келди. Бегимлар тўрга ўтиб ўлтирганларидан сўнг Ҳамида бону оёқларини тақими остига олиб, одоб билан ўлтирди. Шунда узун сочларининг жингалак учлари кўрпача устига тушди. Қиз ҳар қимирлаганда сочларининг учи зарбоф кўрпачани супураётгандай бўлар ва Хонзода бегимга алоҳида бир завқ берар эди. У Ҳамидани ғалаба билан муборакбод қилгандан кейин кимнинг қизи эканини ва Аграга қаерлардан келганини сўрай бошлади.

Ҳамиданинг отаси фақиҳ Мирбобо Дўст асли тошкентлик эди, Шайбонийхон қирғинларида Хуросоннинг Жом шаҳрига келиб қолган ва шу ерлик қизга уйланган эди. Кейинчалик у Бобур мирзодан паноҳ истаб Жомдан Кобулга кўчиб боради. Мирбобо Дўст арабча-форсча битилган қонун-қоидалардан ташқари, туркий тилда ёзилган «Мубаййин»дан ҳам кўп мисоллар келтирди. Бобурнинг бу шеърини китобини у бошдан-оёқ ёд билар эди. Мирбобо Дўст болаларга фақат қонуншуносликдан эмас, тарих, мантиқ ва адабиётдан ҳам яхши дарс бериши мумкинлигини сезган Бобур уни кичик ўғли Ҳиндол мирзога тарбиячи муаллим этиб тайинлади. Шундан бери бу оиланинг бутун тақдири Ҳиндол мирзога боғлиқ. Ҳиндол Бадахшонга борганда булар ҳам боришди, Аграга келганда булар ҳам бирга келишди. Шу узоқ йўлларда Ҳамида кичиклигидан от минишга ўрганди ва чавандозликни машқ қилди. Ҳозир Мирбобо Дўст Ҳиндол мирзонинг қонуншунослик бўйича маслаҳатчиси. Маоши дуруст бўлса ҳам, икки ўғил бир қизни бекзодалар каби кийинтиришга, беш-олтита от, уч-тўртта хизматкор асрашга етмайди. Шунинг учун Ҳамиданинг онаси Ҳиндол мирзонинг ҳарамида қиссахон бўлиб хизмат қилади. Султоним бегимга машҳур дostonлар ва ҳикоятлардан ўқиб беради-ю, бунинг эвазига дурустгина инъом ва улуфа олади. Ҳамиданинг ўзи ҳам Султоним бегимнинг тенгдош надималари қаторида юради.

Хонзода бегим бу тафсилотларни Султонимдан ва Ҳамиданинг ўзидан эшитган сари бир нарсадан таажжубланиб қўйди. Бутун борлигидан қизлик латофати ёғилиб турган шундай зуваласи пишиқ қиз ўз даргоҳларида юрган экан-у, ҳалигача нечун унга дурустроқ бир эътибор беришмабди?

Хонзода бегим чавгонни яхши ўйнайдиган бошқа чавандоз қизларда латофат етишмаслигини, баъзилари эркакшода бўлишини билади. Ҳамида бону чолвор кийиб ўлтирган бўлса ҳам, чавандозлик кийимлари унинг ингичка белини, бўлиқ кўкракларини, новдадай эгилувчан ёш тананинг кучга тўлиқ нафосатини беҳад гўзал қилиб кўрсатади. Йўғон соч ўримларининг нозик бўйин ортида тўлғаниб туриши Хонзода бегимга завқ берди:

- Ҳамида бону, сизни кўриб бир байт шеър ёдимга тушди. Айтайми?
- Айтинг, ҳазрат бегим, жон қулоғим билан эшитгаймен!
- Узи асли шу боғда битилган. Раҳматли иним Бобурнинг ғазалидан:

**Гул жамолин ёпқон ул гулнинг ики райҳонидур,
Гунча сиррин очқон ул икки лаби хандонидур.**

Ҳамида бонунинг кўзларида юлдузлар чарақлаб ёнгандай бўлди. Лаблари табассум билан очилиб, унинг ички сирини — бу шеърни яхши билишини ва ёқтиришини сездириб қўйди.

- Ҳазалнинг давомини сиз айтақолинг! — деди Хонзода бегим.
- Ҳамида иболи кўзларини ерга тикиб:
- Муболаға қилсам маъзур тутинг, ҳазрат бегим, — деди.

Сўнг арузнинг нафис қоидаларини ўрнига келтирган ҳолда ўша ғазалдан икки сатр айтди:

**Сел эмасдур, ер юзин тутқон кўзимнинг ёшидур,
Раъд¹ эмасдур, кўкка чирмошқон кўнгул афғонидур.**

Хонзода бегим хандон уриб кулди-ю:

— Бу сўзлар сиз учун чиндан ҳам муболаға! — деди. — Ер юзин тутқон кўз ёшларидин тангрим сизни асрасин!

Хонзода бегим ўз кўнглида эса «Нечун Ҳумоююн ҳалигача бу қизни кўрмабдир?» деб таажжубланиб қўйди. Чунки бир вақтлар Бобурни қийнаб, фиғонини кўкка чирмаштирган қуюнлар ҳозир Ҳумоююннинг атрофида айланиб юрибди. Бобурнинг-ку Моҳим бегимдек доно хотини бор эди, оила орқали келадиган кўп балоларга шу садоқатли аёл балогардон бўлар, фарзандларини ҳам отага ихлосманд қилиб тарбиялаган эди. Ҳумоююннинг эса хотин жўнидан ҳеч бахти очилмаяпти. Уни ўн саккиз ёшидаёқ тоғаси Ёдгорбекнинг Бека бегим деган қизига уйлантиришган эди. Киборлар жамиятида ўсган бу

¹ Раъд — яшин ва момақалдироқ.

қизда нафис бир чирой бору, аммо оналик уқуви йўқми ёки яқин қариндошлар оила курса насли касалманд ва заиф бўлади, деганлари рост эканми, Бека бегимдан бир эмас, икки ўғил туғилди-ю, ёшлигидаёқ ўлиб кетди. Шоҳлик удумига биноан Ҳумоюнга ме-росхўр ўғил керак. Уни яна икки марта уйлантирдилар. Ҳумоюннинг ўзи ҳам ёр танлаш-да адашиптими, хуллас, уч хотинидан бирортаси унга муносиб чиқмади. Ҳумоюн ўттиз га кирди. Ҳамон ўғилга зор, хотинларидан эса кўнгли яримта. Амиру умаролари уни май базмларига тортади. Утган куни кечки пайт Ҳумоюн Хонзода бегимни кўргани кел-ганда анча кайфи бор эди. Кайфнинг дадиллиги билан аммасига ичини ёриб ҳасрат қил-ди:

— Толеъим йўқ экан! Мамлакат тўла қиз, тангри менинг пешонамга бирорта оқи-лау фозиласини битмагани ғалати!

Хонзода бегим Ҳамида бонунинг сеҳрига берилиб, унинг ғазал ўқишидан завқ қи-лаётган пайтда Ҳумоюннинг шу ҳасрати ёдига тушди-ю, икковини ёнма-ён қўйиб тасав-вур этди. Тўғри, Ҳумоюн ҳам кўҳлик йигит, жангларда ботирлик кўрсатиб донғи кетган, уни куёв қилиш орзусида юрган султону вазирлар кўп. Уларнинг подшога қиз берги-лари келиб юрганда Мирбобо Дўстдай оддий мулозимга йўл бўлсин! Бундан ташқари, Ҳамиданинг ўзи уч хотинлик Ҳумоюнга тегишни истармикин? Балки унинг бошқа бирон кўнгли берган йигити бордир? Хонзода бегим шеър баҳсини давом эттириб, Ҳофиздан, Деҳлавийдан, Навоийдан гоҳ форсий, гоҳ туркий тилда байтлар келтирар экан, булар-нинг кўпи Ҳамида бонуга таниш эканини, қиз жуда фаросатли ва билимли бўлишдан таш-қари, ишқий ғазалларга алоҳида майли борлигини сезди. Сўнг ярим ҳазил-ярим чин оҳангда сўради:

— Сизга атаб шеър битган ошиқ йигитлар ҳам бордир, Ҳамида бону?

Ҳамида ийманиб бош эгди-ю, ерга кўз тикди.

Шунда Султоним бегим Ҳамидага ошиқ бўлиб шеърли мактублар ёзган бир бекзо-данинг тарихини онасига айтиб берди. Жунаид барлос номли улкан амирнинг ўғли бўл-ган бу бекзода Ҳамидага совчи ҳам юборди. Лекин Ҳамида уни хушламас эди, охири Ҳиндол мирзодан Ҳимога сўради. Кичиклигидан ўз даргоҳида ўсган Ҳамидани авайлаб юрадиган Ҳиндол мирзо бекзоданинг отаси билан гаплашиб, бошқа мактуб ҳам ёзмай-диган, совчи ҳам юбормайдиган қилди.

Хонзода бегим Ҳамиданинг тутган йўлини маъқуллаб:

— Шошмаганингиз ҳам маъқул, — деди. — Иншоолло, шерқизга муносиб арслон йигит учраб қолгай.

Бегимнинг кўпни кўрган тажрибали кўзлари Ҳамидага умид билан тикилмоқда эди. Хонзода бегим узоқ умри давомида нарёғи Шайбонийхондану шоҳ Исмоилдан тортиб бу ёғи темурий тождорларгача қанча-қанчасининг оилавий ҳаётларини яқиндан кўрди, не-не машҳур маликаларнинг тожу тахт балоларига бардош беролмай шикаст еганлари-га гувоҳ бўлди. Ҳамиданинг хуснига яраша ақли ҳам етуқ, пишик. Ҳумоюннинг ички ва ташқи зиддиятларга тўлган машаққатли ҳаётига балки шу қизнинг бардоши етар? Балки улар орзу қилган ўғилни шу қиз туғиб берар? Хонзода бегим уларни қандай қилиб бир-бирига яқинлаштира экан? Наврўз кунларида Ҳумоюн кема сайрига аёлларни ҳам олиб чиқмоқчи. Хонзода бегим Султонимга юзланди:

— Қизим, бугун чавгон ўйнаган дугоналаринг билан машқни давом этдиришлар. Мирзо Ҳумоюнни кема сайридан сўнг шу боққа таклиф этгаймиз. Ҳамидалар қандай чавгон ўйнашини ҳазрат ҳам бир кўрсинлар. У киши бундай томошога жуда ишқибоз-лар.

Ҳамида подшонинг кўзи олдида от чопиб чавгон ўйнашини тасаввур қилди-ю, бир-дан ваҳми келди:

— Ҳазрат бегим, мен қўрқамен!

Хонзода бегим кулди:

— Бунча қўрқманг. Эртага сиз ҳам биз билан кема сайрига борурсиз. Ҳазратимни яқиндан кўрсангиз ваҳмингиз босилиб қолгай. Кейин яхши отларга миниб машқ қилгай-сиз.

Хонзода бегим канизига томон ўгирилиб:

— Отбегига айтинг, чавқарни олтин анжомлари билан олиб келсин! — деб буюрди.

Султоним онасига ҳайрон бўлиб тикилди. Хонзода бегим Ироқдан келтирилган чав-кар отни ўзи учун икки минг рупийга сотиб олган эди. Бу пулга оддий отлардан ўнтасини беради. Наҳотки, энди уни Ҳамидага инъом этса? Хонзода бегим қизининг кўзларидаги ҳайратнинг сабабини сезди-ю:

— Менинг бошқа отларим бор, — деди, сўнг жиловдор етаклаб келган чавқар отни олтин анжомлари билан бирга Ҳамида бонуга инъом қилди.

* * *

Бу воқеа оғиздан-оғизга ўтиб, Ҳамиданинг ота-онасига ҳам маълум бўлди. Қизлари-га Хонзода бегимнинг назари тушгани, эрта-индин Ҳамидани Ҳумоюн Мирзо саройига таклиф этмоқчи бўлишаётгани уларга толенинг кулиб боқишидек туюлди. Чеварликдан

хабары бор она бугундан бошлаб Ҳамида учун қимматбаҳо атласу муслинлардан янги кийимлар тикишга тушди. Лекин бу ишлардан қизнинг ўзи безовта. Ахир, Ҳамида Ҳу-моюннинг гўзал хотини Бека бегимни, олти яшар қизчаси Ақиқани кўрган. Оилалик, фарзандлик йигитга... Йўқ, йўқ, Ҳамида буни ўзига мутлақо раво кўрмайди! Ҳамида их-лос кўйган шундай улуғ Хонзода бегим наҳотки уни кундошлик азобига лойиқ деб билса? «Балки кўнгил берган йигитингиз бордир?» деб сўради-я. Ҳамида уялиб «йўқ» дегани учун энди ўзидан ҳам норози бўлди. «Бор» дейқолса осонроқ қутулмасмиди? Аммо «ким» деб сўрасалар қандай жавоб беради? Эшқакчи йигит Низомга кўнгли борлиги... Ростми? Буни ҳали ўзи ҳам аниқ билмайди-ку, қандай айтади? Аросатда қолган, изтироб чекаётган Ҳамида бону боғнинг нариги четидан лимиллаб оқиб ўтаётган Жамна дарё-сининг соҳилига қараб кетди.

Боғнинг узоқ бурчагида дарё ўзани қўлтиққа ўхшаб ичкарига ёриб кирган хилват жой бор. Оқим бу ерда жуда сокин, сув таги майин қумлоқ, унча чуқур ҳам эмас. Ҳамида бу ерга етти яшар қизалоқ пайтларидан бери кўп келади. Соҳилни бир томондан баланд дарахтлар, иккинчи томондан боғ девори пана қилиб туради. Девор ортида кемачи бир одамнинг кичкина ҳовлиси ва икки эшқакчи қайиғи бор. Ёмғир фасли тугаб, қуруқ ва иссиқ ойлار бошланганда Жамнада сув камайиб, қирғоқ четлари милқдай очилиб қолади. Шунда боғ девори тугаган жойдан қўшни ҳовлигача кириб чиқадиган йўлак пайдо бўлади.

Кемачининг болалари Зарафшон боғига ўтишга журъат этолмайдилар. Шунинг учун Ҳамида саккиз яшар қизча эканида ҳалиги йўлақдан ўзи ўтиб борган, кемачининг Низом деган каттагина ўғли уни қайиғига чиқариб дарёда сайр қилдирган эди. Ҳамидани онаси «ҳали бола-ку» деб унча қаттиқ тергамас эди. Ун етти ёшли Низом подшо боғида турадиган Ҳамидага ўзининг қанчалик чапдаст эканини кўрсатиб қўйгиси келди.

— Бонуча, сизга балиқ тутиб берайми? — деб, кўйлагини ечди-ю, қайиқдан сувга шўнғиди. Жамнанинг қорамтил суви шишадек тиниқ эди. Ҳамида Низомнинг сув тагида балиқ қувиб кўзи очик ҳолда сузишини кўрди-ю, ҳайрон қолди. Низом соҳил четидаги қўлтиққа қамаб тутган бир балиқ унинг қўлидан сирғалиб чиқиб кетди. Аммо бошқа бир балиқни тутган заҳоти икки қўллаб қайиққа қараб отди. Унинг қўлларидан сачраган сув зарралари Ҳамидага ҳам тегди. Каттагина балиқ қизчанинг оёғи остига тушиб, патиллаб ўйнай бошлади.

Низомнинг сувда бу қадар яхши сузишини кўриб, Ҳамиданинг унга ҳаваси келди. У сузишни билмас эди. Буни эшитган Низом қайиғини уйлари олдидаги қоziққа яқин келтириб боғлади-да, дарё четидан қулай жой танлаб, Ҳамидани сузишга ўргата бошлади.

Ҳамида энгил ҳарир кўйлакчаси билан сувга кирди. Низом уни белидан, қўлларидан тутиб, сув юзига кўндаланг ётқизди-да, оёқ-қўлларини қандай ҳаракатлантиришни тушунтирди. Кейин аста қўйиб юборди. Ҳамида бир-икки қадам сузар-сузмас чўка бошлади. Низом энгашиб, уни дарҳол сувдан чиқариб олди. Шунда қизча беихтиёр унинг бўйнига қўлини солиб нафасини ростлади. Бир вақт хаёлини йиғиштириб қараса, Низомнинг бағрида уни бўйнидан кучоқлаб турибди. Ийманиб кулди-да, унинг қўлидан сирғалиб чиқди. Низом ҳам кулиб турар, лекин бўталоқнигача ўхшаган ёввош кўзлари шундай самимий ва беғараз боқар эдики, Ҳамида то сузишни ўргангунча ундан бирор марта сесканмади ва бирорта ножўя қилиғини сезмади. Дили пок бу сувчи йигит унга тобора жозибали кўринадиган бўлди.

Шундан кейин улар уч-тўрт йил кўришолмадилар. Чунки Ҳиндол мирзога Аградан уч юз мил¹ фарбий-жанубдаги Меват вилояти мулк қилиб берилди. Уша жойда кўрғон ва боғ қилиб, оиласини, ўзига қарашли одамлари қатори Ҳамидаларни ҳам кўчириб кетди. Исёнкор ражпутлар вилояти бўлган Меват жуда нотинч, уруш, юрушлар кўп бўлар, Ҳамида ва унинг ота-онаси Аграда осуда ўтказган дамларини соғиниб эслашар эди. Айниқса, боғ четидаги сокин қўлтиқ ва қайиқ сайри Ҳамиданинг ёдига кўп тушар, Аграда қайтадиган кунларни у доим орзиқиб кутар эди.

Аграда Ҳиндол мирзога отасидан қолган тўрт боғнинг биттаси-мана шу Зарафшон берилган эди. Орадан бир неча йил ўтиб, Ҳиндол мирзо ва унинг одамлари бу боққа яна қайтиб келганларида Ҳамида бону бўй етиб қолган, унда балоғат белгилари пайдо бўлгандан бери онаси кўчага ёпинчиқсиз чиқармас, боғ сайрига ҳам, чавгон ўйнига ҳам ёлғиз юбормас эди.

Мана ҳозир ҳам у боғнинг узоқ бурчагидаги хилват соҳилга канизаги Аминат билан бирга келди. Қошлари ингичка, сочлари қизғиш Аминат асли черкез қизи эди. Эрон шоҳининг навкарлари билан бўлган жангларида асир олинган ва қул бозорида сотилган бу жабрдийда жувон беш йилдан бери Ҳамидага каниз бўлиб хизмат қилади. Уни Низом ҳам таниб қолган. Чунки сўнги йилларда Ҳамида дарё соҳилига доим канизи билан бирга келади. Ҳамида энди Низомнинг кўзи олдида чўмилишдан уялади. Ёши йигирма бешга кириб, хийла босиқ ва сипо йигитга айланган Низом ҳам Ҳамида бонудаги бу ўзгаришларни маъқул кўрган каби бош ирғаб кулимсрайди, унга салом берганда икки

¹ Мил — 1600 метр.

кафтини пешонаси устига жуфтлаб, енгил бир таъзим бажо келтиради, шу билан киборлар жамиятига мансуб қизни ўзидан баланд қўйгандек бўлади.

Аминат унинг қайиғига биринчи марта чиққанда «Эшкакчи йигит дурустроқ пешкаш олиш умидида бизни астойдил сайр қилдирмоқчи» деб ўйлади. Йигитнинг тиниқ қорамтир юзида камтаргина бир жилмайиш бор, ўзи беозор ва ёввош кўринади. Фақат тим қора кўзларидан кучли бир оловнинг тапти уриб туради.

Қайиқ тор бўлгани учун Аминат орқада, Ҳамида эса тумшук томонда Низом билан юзма-юз ўлтирибди. Икковининг кўзи кўзига тушгани сари Ҳамида бонуда нафис бир ҳаяжон кучайиб бораётгани Аминатни таажжубга солди. Қиз гўё мана шу учрашувни кўпдан бери кутиб юрган эди-ю, энди висолга етишганидан қувониб, ҳусну жамоли очилиб бормоқда эди: Ҳамиданинг қанчалик кўхлик қиз бўлиб етилганини, унинг юз-кўзида, қадди-қомагида қанчалик сеҳру жозоба борлигини Аминат ҳозир биринчи марта баралла ҳис қилди. Ҳамиданинг қизлик латофати гўё бир ғунча ҳолида эди-ю, эшкакчи йигитнинг дийдори шу ғунчани бирдан гуллатиб очиб юбордими? Бу йигитда нима каромат бор ўзи?

Низом, олий даргоҳларда юрган Ҳамида бонуга етишаман, деб умид қилмайди, фақат бу қизнинг ноёб жозибасини муқаддас билиб, унга сажда қилгиси келади. У ўз дилидаги туйғуни Ҳамидага тушунтирмоқчи бўлиб:

— Мен бҳақтига¹ имон келтирганмен, — деди.

— Бҳақти ким ўзи? — сўради Ҳамида.

— Бу бировнинг исми эмас. Бизга ўхшаган фақир кишиларнинг эътиқоди. Мен Маккаю Мадинага ҳажга бориб сиғинмаймен. Қаршимда турган чин инсоннинг дилига сиғинамен. Мачитда таъмагир муллолар одамлардан хайру эҳсон ундириб бой бўлурлар. Бойлик бор жойда муқаддас нарса йўқ. Шунинг учун биз мачитга бормағаймиз. Биз учун муқаддас жой яхши одамнинг дили.

Оддий бир ҳинд йигитидан бунақа ғалати гаплар чиқишини кутмаган Ҳамида таажжубга тушди:

— Вой, мачитдан юз ўгирсангиз отангиз уришмайдими?

— Менга бҳақтини отам ўзлари ўргатганлар. Отам ҳам, бобом ҳам, — деб Низом овозини пасайтириб шивирлади, — Кабирга ихлос қўйиб қўл берганлар!

Ҳамида бону бу номни эшитиб, беихтиёр ваҳми келди. Чунки унинг билишича, Кабир даҳшатли бир жодугар кофир бўлган, эл-улусни йўлдан оздириб, диндан чиқарган, шунинг учун Искандар Лоди деган подшо Кабирнинг бўйнига тош боғлатиб, Ганга дарёсига чўктиришни буюрган. Лекин Кабир сув тагидан тирик чиққан. Подшо уни қутурган филнинг оёғи тагига ташлатиб ўлдирмоқчи бўлганда у филни ҳам сеҳрлаб, ўлмай қолган.

Низом эртакнамо бу гапларни Ҳамидадан эшитиб майингина кулди:

— Кабирнинг дарёдан тирик чиққани ҳам, филнинг оёғи тагида ўлмагани ҳам рост. Бобом менга бунинг сирини айтиб берганлар. Кабирнинг жодуси унинг шеърларида экан. Шеърини куйга солиб айтса, эшитган жонзот шундай таъсирланар эканки, Кабирнинг иродасига қарши бирон иш қилолмай қоларкан².

— Бобонгиз Кабирни яқиндан билар эканмилар?

— Ҳа, отам ҳам билган. Бундан йигирма беш йил аввал мен туғилганда Кабир бизнинг уйга келган. Менга Низом деган отни шу одам қўйган экан.

— Тавба, кимга ишонишингизни билмайсиз! — деди Ҳамида ўйчан. — Отамлар менга «Кабирни тилга олма, кофир бўласан» деб айтган эдилар.

— Отангизни жоҳил муҳтасиб³лар адаштирган, — деди Низом. — Улар бизнинг бошимизга ҳам қанча кулфатларни солдилар. Кабирга қўл берган отам ҳозир зиндонда ётибдир.

Низом оғир тин олди-ю, бултур Ҳамидалар йўқ пайтда мана шу дарё бўйида бўлган қонли воқеаларни айтиб берди.

* * *

Низомнинг отаси ўзининг катта ўғлига ҳиндларнинг энг эзилган шудра⁴ қавмидан чиққан эшкакчи дўстининг қизини олиб бермоқчи бўлади. Йигит билан қиз бир-бирларини яхши кўради. Ота-оналари учун уларнинг ҳар хил динда эканликлари аҳамиятсиз. Кабир таълимоти асосида улар мусулмон мулласини ҳам, ҳинд бараҳманини ҳам тан олмайдилар. Улар «дину миллат айриши фақат таъмагир руҳонийлар учунгина керак»

¹ Бҳақти — ҳиндча, ихлос, демақдир. Инсон ўз тақомилига ишонса ва комил одамларга ихлос қўйсагина ёмон иллатлардан халос бўла олади. «Ихлос-халос» деган ҳикмат бҳақтида шундай талқин этилади.

² Кабир — (1440—1518) улуғ ҳинд шоири. Унинг шеърлари ҳозир ҳам халқ орасида жуда кенг тарқалган. Ривоятларга кўра, Кабир асли бараҳман оиласида туғилган, чақалоқлигида онаси ташлаб кетгач, уни оддий бир мусулмон тўқувчи қосиб оиласи тарбиялаб вояга етказди. Кабирнинг ўзи ҳам тўқувчи бўлган.

³ Муҳтасиб — диний ишлар назоратчиси.

⁴ Шудра — энг паст тўртинчи табақа — каста. Унга кўпроқ қосиблар, ҳаммоллар ва бошқа оддий кишилар кирди.

дейишиб, тўй тайёрлигини кўраверишади. Шу орада Низомларнинг маҳалласидаги мачитда қутилмаган бир тўполон бошланади. Кечаси аллакимлар мачитнинг меҳробига қора чўчқанинг ўлигини ташлаб кетадилар. Маҳалла имоми «бу ишни чўчқабоқар мажусийлар қилган» деб, қавмларини ҳиндиларга қарши гижгижлайди. Жоҳиллардан беш-ўнтаси кўчага чопиб чиқадилару ҳиндлар муқаддас ҳисоблайдиган ва кўчада бежавотир юрган говмиш сигирни ерга афнатиб, бўйнига пичоқ тортадилар. «Мачит меҳробига чўчқанинг ўлигини ташлаб кетганларнинг жазоси будир!» дейишиб, сигирнинг каттакон сон гўштини ҳинд ибодатхонасининг саждагоҳига осиб қўядилар. Шу тарзда ҳар икки томоннинг ҳам диний эътиқодлари қаттиқ ҳақоратланади-ю, қирғин бошланиб кетади. То шаҳар ҳокими — қутвол бундан хабар топиб, икки юз навқари билан етиб келиб, қирғинни тўхтатгунча икки томондан ўн етти киши оламдан ўтади, етмиш, саксон одам яраланади. Жароҳатланганлар орасида Низомнинг отаси ҳам бор эди. У беҳуда қирғиннинг олдини олмоқчи бўлиб орага тушгани учун кимдир тош отиб бошини ёрган эди.

Бу ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган Низом сигиру чўчқа баҳонасида одамларни қирғин қилган жоҳил имому бараҳманларни бутун вужуди билан ёмон қўриб қолди. Низомнинг отаси эса бундай диний адоватлардан баланд турган ва чин инсонликни илоҳиёт даражасига кўтариб улуғлаган Кабирга аввалгидан ҳам ортиқ ихлос қўйди. Узининг Кабир таълимотига содиқлигини ва диний низолардан баланд туришлигини эл-юрт олдида исбот этиш учун ҳинд қизи билан тўнғич ўғлининг тўйини албатта ўтказадиган бўлди. Уша тўполон туфайли тўхтаб қолган тўй тайёрлиги кўзининг мезон ойида ниҳоясига етди. Низомларнинг дарё бўйидаги ҳовлилари гулшодалар билан безанди. Дастурхонларга ширинликлар, хурмолар, норинжлар, бошқа анвойи мевалар қўйилди. Келин-куёв оқ, сариқ, пуштиранг гулшодалардан тўқилган махсус шомиёнага¹ кириб ўлтирдилар.

Уларга никоҳ ўқиш учун маҳалла имомини ҳам, ҳинд бараҳманини ҳам чақирришмади, бҳақтига ихлос қўйган саксон ёшли бир мўйсафид келиннинг қўлини куёвнинг қўлига тутқизди-ю, Жалолиддин Румий ва Кабир шеърларидан куйлади. Бу шеърларда «риёкор имому бараҳманга ишонма, дилингдаги муқаддас туйғуларга ихлос қўй, инсон, илоҳиёт сенинг ўзингдадир» деган маъно бор эди. Бу маъно, албатта, тақводор шайхлар билан мутаассиб бараҳманларни талвасага солиб қўйди. Ахир бутун халқ мачити ибодатхонага бормай қўйса, на бараҳманни, на муллони тан олмаса, хайри эҳсонни ким беради? Рухонийларнинг тирикчилиги қандай ўтади? Обрў-эътибори қаёқда қолади? Бу кетишда эл-улус подшога ҳам итоат этмай қўяди, ҳокимиятни тутиб турган диний мафкура вайрон бўлади!

Дарё бўйидаги тўй хурсандчилиги авжига чиққан пайтда бирдан эллик-олтмишта отлиқ навқар қамчи ўйнатиб, қилич яланғочлаб кириб келди. Кабирнинг исёнкор шеърларини куйга солиб айтаётган хонандаларни қамчи билан уриб ҳайдаб юбордилар. Келин-куёв кириб ўлтирган шомиёна гулшодалари қилич зарбаларидан тилка-пора бўлди. Навқарлар кетидан таёқ кўтариб кирган муҳтасиблар ғайридинга уйланмоқчи бўлган муслим йигитнинг никоҳини ҳаром деб эълон қилдилар. Низомнинг отаси бунга қарши эътироз қилган эди, унинг қўлларини орқасига боғлатиб, ҳибсга олиб кетдилар.

— Отам ҳали ҳам зиндонда ётибди, — оғир тин олиб ҳикоясини тугатди Низом. — Бултур мачитга ташлаб кетилган чўчқанинг ўлигини муҳтасиб ундан кўраётган эмиш. Тухматни қаранг!

— Отангиз подшога арз қилсалар бўлмайдими? — куюниб сўради Ҳамида.

— Э, подшо осмонда, отам ер остидаги зиндонда! Икки орани порахўр амалдорлар билан алдамчи шайхлар тўсиб олмишлар. Подшо ўшаларнинг гапига ишонгай!

Йигит бу сўзларни айтганда унинг кўзларида исёнкорона бир ўт ёнганини Аминат ҳам кўрди-ю, ўз бошига тушган асиралик кулфатларини эслади. Низомга ҳамдардлиқ билдириб:

— Бу дунёда адолат ўзи йўқ! — деди. — Замона мудом зўрники!

Замона зўрларига яқин бўлган Ҳамида яқкаланиб, ноқулай аҳволга туша бошлади. Низом буни сезди-ю, орага тушган ғуборни тарқатишга интилди:

— Худо хоҳласа, бир кун эмас, бир кун ҳақиқат юзага чиқиб қолгай. Мен подшонинг кемасида эшқакчимен. Пайтини топсам, кемада Мирзо Ҳумоюнга арз қилмоқчимен!

«Балки мен... ҳазратнинг иноятига сазовор бўлсам, «Низомнинг бегуноҳ отасини ҳибсдан чиқартиринг» деб илтимос қилармидим?» деган ўй Ҳамиданинг кўнглидан ўтди. Лекин қиз бола бундай илтимосларни қилиши учун Ҳумоюнга қай даражада яқин бўлиши керак! Унга яқин бориш — Низомдан узоқлашиш эмасми? Бироқ Ҳамида бу йигитдан узоқлашгиси келмайди, кўнгли унга қараб талпинади. Етти яшар қизалоқ пайтида мана шу дарёнинг сокин қўлтиғида Низом уни сузишга ўргатгани ҳеч эсидан чиқмайди. Иккови сувда бирга сузган ўша дамлар завқи ҳозир дарё тўлқинлари орасидан унга кўз тикиб тургандай. Низом қайиқни сокин қўлтиққа буриб келиб тўхтатганда, Ҳамидага маънос термулиб, «яна қачон кўришамиз» дегандек қаради.

¹ Шомиёна — бу ерда гулдан қилинган чодир ёки чимилдиқ маъносига.

— Наврӯзда подшоҳимиз кема сайрига чиқармишларми? — сўради Ҳамида йигитдан.

— Ҳа, бизга фармон берилган. Наврӯз куни подшоҳ кемасининг эшкагини биз эшар эканмиз.

— Хонзода бегим мени ҳам кема сайрига таклиф қилганлар. Борсам... сизни яна кўрар эканмен-да...

Низом бу гапдан қувониш ўрнига ногаҳоний бир изтироб ичида қолди. Ҳумоюн мирзо кеманинг юқориги қаватида тиллақори толорда ясаниб, жозибага тўлиб ўлтиришини, Низом эса пастдаги тор жойда ўн олтита эшкакчининг орасида терлаб-пишиб эшкак эшишини кўз олдига келтирди. Хонзода бегим Ҳамида бонуни йигитлар подшоси Ҳумоюн билан таништирганда пастдаги эшкакчи Низом бунга қай кўз билан қарайди-ю, қандай руҳий азобларга учрайди?

Ана шу саволни Ҳамида бону йигитнинг юзида қалққан изтиробдан пайқади-да, ўзи ҳам икки ўт орасида қолиши мумкинлигини энди сезди.

* * *

Наврӯз куни Ҳамида бону қўш карнай ва қўш сурнайлар товушидан уйғонди. Байрам либосларини кийиб, Хонзода бегим инъом этган чавқар отни минган ҳолда Гулбадан бегим ва яна уч-тўртта олийнасаб қиз-жувонлар билан шаҳар марказига қараб бораётганда, Низомни эслади. Уни қийнамаслик учун бир баҳона топиб кема сайрига чиқмай қўя-қолсамикин?

Аграининг марказий хиёбонида намоиш бўлмоқда эди. Савлат тўкиб ўтаётган мавкабдан¹ олдинда дарра кўтарган қўриқчилар йўл очиб боради. Улар билан кетма-кет ноғорачи ва карнайчилар келяпти.

Қўш ноғораларини ноғуяларнинг ўрқачига хуржунга ўхшатиб айри ташлаб олган иккита ҳинд йигит ноғорачўпларини тинимсиз ўйнатиб, бутун шаҳарни қувноқ така-тумларга тўлдиришга ҳаракат қилади. Карнайлар мис ҳалқумларини осмонга чўзиб, ўз «ҳа-ҳа-ҳу-ув»лари билан ноғоралар товушини босиб кетгудек. Аммо сурнайларнинг ингичка ва ўткир наволари ҳаммасидан ҳам баландроқ янграйди. Марказий хиёбонга қараб ёпирилган издиҳом дарёси Ҳамидаларни ҳам беихтиёр ўша томонга оқизиб кетгандай бўлди. Фил устидаги ҳаворанг кимхоб соябон жажжи бир кўшқдек уч томони пардалик, фақат олд томони очик. Ҳаракатланиб бораётган кўшк ичида ёлғиз ўтирган Ҳумоюннинг пешонаси устида — салласининг олд томонида Кўҳинур олмоси кўзни камаштиргудек ярақлайди. Ҳумоюн бу гавҳарни йилда бир марта — наврӯз пайтида пешонасига қадаб, эл-улусга кўриниш беради. Шуни бир-бирдан эшитган одамлар подшодан ҳам кўра унинг салласидаги Кўҳинурни яқинроқдан кўришга ҳаракат қиладилар. Лекин хиёбоннинг икки четида занжирдай тизилиб бораётган отлиқ қўриқчилар издиҳомни мавкабга яқин келтирмайди.

Фақат бир жойда эллик-олтмишта ёш-яланглар бири бирини итариб, суриб, қўриқчилар занжирини хиёбон ичига эгиб киргиза бошлади. Дарра² кимнингдир елкасига қарсиллаб урилди. Шунга қарамай издиҳом сели отлиқ қўриқчилар занжирини узиб ўтабошлади. Қўрчибоши аччиқланиб, бирдан қилич яланғочлади.

Қирқ ёшлардаги қўли узун шиғовул отини чу-чулаб, оломон билан қўриқчилар тирашиб турган жойга яқинлашар экан, эгарига ортилган гилам хуржуннинг ўнг кўзидан бир сиқми танга олди. Йўғон товушини баланд кўтариб, туркий ва форсий сўзларга ҳиндча иборалар аралаштириб деди:

— Халойиқ, Ҳумоюн ҳазратлари наврӯз байрами муносабати билан фуқарога сочқи эҳсон қилмоқчилар! Олинг, мана шу сочқи сизларга!

Шиғовул юриб бораётган от устидан олдинга интилиб, сиқимидаги оқ тангаларни оломон бостириб келган жойнинг орқа томонига сочди. Офтобда хира ялтираган кумуш тангалар кимнингдир бошига, кимнингдир елкасига урилиб ерга тушди. Буни кўрган ялангларнинг анчаси подшони ҳам, унинг филини ҳам унутиб, тангалар тушган томонга ташландилар.

Хиёбон четлари сочқи ёрдамида анча очилиб қолгач, отлиқ келаётган Ҳамидалар мавкабга яқинроқ боришди. Боя оломонга жаҳл қилиб қилич яланғочлаган кўрчибоши қиличини қинига қайтариб солди.

Шу пайт Ҳамида Ҳумоюннинг пешонаси устидаги Кўҳинурнинг кўкиш зиё тарқатиб юлдуздай чарақлаганини аниқ кўрди-да, завқи келди. Энди у бояги хавотирларини унутиб, Ҳумоюннинг бу томонга бир қарашини ва кўз кўзга тушишини истади.

* * *

Бироқ баланд фил устида бораётган Ҳумоюннинг хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд. У Ҳамидалар томонга юзланганда ҳам қизнинг боши оша узоқларга назар

¹ Мавкаб — подшо, унинг аъёнлари ва мулозимлари.

² Дарра — бамбукдан қилинган махсус таёқ.

ташлайди. Нега бу йил наврўз сайлига одам бултургидан икки-уч баробар кам чиққан? Бултурги наврўзда бутун шаҳар ва унинг атрофлари ясан-тусан халойиққа тўлиб кетган эмасмиди? Наврўз кунларида бозор расталарини, кўча ва майдонларни ранг-баранг ипак матолар, гулшодалар билан безатиш одати «ойин банди» деб аталарди. Аграда бу одатни Ҳумоюн махсус фармон билан жорий қилган эди. Ҳумоюн мамлакатнинг шарқида ва ғарбида катта ғалабаларга эришган пайтларда унинг ҳар бир фармони сўзсиз бажарувчилар кўп эди.

Ҳозир ишлари орқага кетиб, нуфузи пасайгани ва инилари билан ораси бузилгани учун ҳам наврўз намоишига одам кам чиққани сезилиб турибди.

Оға-ини низосини Комрон бошлаб берди. У Бадахшону Кобулга қаноат қилмай, Лоҳўрга қўшин тортиди. Икки орада уруш чиқиши муқаррарлигини сезган Хонзода бегим кексалик бедармонлигига қарамай сафарга отланди. Икки ҳафта йўл юриб, Аградан Лоҳўрга элчи бўлиб борди. Комрон мирзо акасига кўмак бериш учун Лоҳўрга келганини, зинҳор мулк талашмоқчи эмаслигини айтиб олт ичди. Бегим унинг Ҳумоюнга садоқат изҳор қилиб ёзган мактубини ва жўшқин туркий шеърларини олиб Аграда қайтди.

Комроннинг Ҳумоюнга юборган шеърларидан оталари Бобур мирзонинг овози эшитилиб тургандай бўлар эди. Комрон акасига камтарлик билан ёзган эди:

**Заррасифат ўзни билурмен ҳақир,
Сендин тушса нур бўлурмен мунир¹.**

Ҳумоюнга, айниқса, Комрон ёзган қуйидаги икки сатрнинг фалсафаси ҳароратли туюлди:

**Истасанги етмасин даврондин озоре сенга,
Саъй қилким, тегмасин ҳеч кимга озоринг сенинг.**

Хонзода бегимнинг ҳаракатларига Комрон ёзган бу шеърларнинг тапти ҳам қўшилиб, Ҳумоюн жаҳлидан тушди. Оға-ини ярашдилар. Лекин бу ярашиш муваққат, чунки Комрон ҳали Кобулга қайтиб кетган эмас.

Ҳумоюннинг ташқи ғанимлари энди Шерхон Сур атрофига тўпланиб, Ганга бўйларида бош кўтариб чиқмоқда. Шунинг устига ғарбий вилоят бўлган Гужаратда исён бошланди. Ҳумоюн Гужаратга ҳоким қилиб тайинлаган иниси Аскарый аҳоли билан кўпол муомала қилди, гужаратликларнинг дилига йўл топа олмади. Эл-улус унга қарши қўзғолан кўтарди, уни «Келгинди, жўна!» деб Гужаратдан қувиб юборди. Агра билан Гужаратнинг ораси отда бир ойлик йўл. Ҳумоюн шарқдаги Шерхон хавфи туфайли Агра-ни ташлаб Гужаратга бора олмади. Аскарый Гужаратдан қувилгач, ёрдамга етиб боролмаган Ҳумоюндан аразлаб, Лоҳўрга, Мирзо Комроннинг олдига кетди. Ҳумоюн яқинда Лоҳўрга махсус одамлар юбориб, ҳар икки инисини байрамга пойтахтга таклиф қилди, «душманлар кўзи олдида байрамни ҳамжиҳат ўтказайлик» деб мактуб юборди. Лекин Комрон мирзо бетоблигини баҳона қилиб келмади. Ҳолбуки, у соппа-соғ эканини, Лоҳўрда ўзи ҳам Аскарый билан янги йил сайлига чиқмоқчилигини Ҳумоюн ишончли хуфялар ахборидан билди.

Ҳозир Ҳумоюннинг фили ёнида биргина иниси — оқ отлик Ҳиндол мирзо бормоқда. Бироқ унинг ҳам руҳи сўник, машқи паст, чунки унга берилган Меват вилоятини бу йил қишда ражпут рожалари ундан тортиб олиб қўйди. Энди Меват ражпутлари ҳам шарқдаги Шерхон билан тил бириктирмоқда. Шу мамлакатда туғилиб ўсган Шерхон ҳинду мусулмон диний низоларига бўй бермай, жанговар ражпутларни ҳам ўз қўшинига олаётган эмиш. Шу билан у Ҳумоюнга нисбатан катта бир устунликка эришиши аниқ. Чунки мамлакатнинг кўпчилиги аҳолиси ҳиндлар. Ҳумоюн ҳам ҳиндларни ўзига яқинлаштирмоқчи бўлади. Бироқ... жума куни жомеъ масжидига борганда шайхулислом Саид Халил хутбадан сўнг уни меҳроб ёнида тўхтатди. Паст товуш билан:

— Ҳазратим, мен бир гап эшитдим, — деди. — Илоҳо ёлғон бўлсин.

— Не гап, тақсир?

— Наврўз сайлида сиздек пок мазҳабли мусулмон подшосининг филини ғайридин бошқармоқчи эмиш, ростми?

— Тақсир, ғайридинлар билан бир мамлакатда яшайдиган одам нечун улар билан бир фил устида ўлтирмоғи мумкин эмас?

— Чунки агар бугун мажусийлар сиз минган филни бошқариб ўрганса, эртага сиз бошлиқ давлатни эгаллашга интилгай!

— Аммо биз бу ишга муносиб кўрган Лаъл Чанд садоқатли раиятларимиздан эканини кўп марта исбот этган!

Саид Халил меҳробда турган чарм муқовали улкан китобга — қуръонга кўз ташлаб, гўё ундан мадад олган бўлди-ю, овозига сеҳрли тус берди:

— Агар ўшал раиятингизнинг садоқати чин бўлса, калимайи шаҳодатни айтиб, мусулмон динига ўтсин, ундан сўнг сиз минган филни бошқарса майли!

¹ Мунир — ёруғ юз, ёруғлик.

— Тақсир, мени икки ўт орасида қолдирманг! Энди эл бўлиб келаётган Лаъл Чандек ҳиндларни рағбатлантириш ўрнига зўрлик билан бошқа динга ўтказмоқчи бўлсак, бутун мамлакат халқини ўзимиздан бездиргаймиз! Шерхондай маккор ғаним турганда биз ҳинд элини бағримизга тортмоғимиз, унга суянмоғимиз лозим эмасми?

— Аммо бирдан икки қайиқнинг бошини тутмоқ ҳам мумкин эмас, ҳазратим! — Саид Халил мамлакатнинг диний пешвоси сифатида подшоҳ ҳоқимиятини ичдан назорат қилиш ҳуқуқига эга эди. У ҳозир шуни эслатиб қўймоқ учун Ҳумоюннинг кўзига тик қаради: — Агар мажусий филбон барча беку аъёнлардан олдинда, фил устиди ўлтириб борадирган бўлса, мавкабингизнинг катта бир қисми унинг кетидан эргашгиси келма-гай. Битта ғайридин туфайли юзлаб муслим хайрихоҳларингиз наврўз намойишига чиқмасалар майлими? Сизга қайси томон азизроқ?

Ҳумоюннинг қошлари чимирилиб, юзи хиёл оқарди:

— Бу не, таҳдидми?

Саид Халил қўлини кўксига қўйиб, гапининг охирини юмшатишга тиришди:

— Ҳазратим, хотирингизга малол етган бўлса узр! Мен фақат қавмларимнинг кайфиятидан сизни огоҳ қилдим, холос!

Ҳумоюн масжиддан қайтар экан, инилари билан ораси бузилгани устига энди Саид Халил бошлиқ руҳонийлар ва уларнинг муридларию қавмлари наврўз намойишига чиқмаса, эртага ким билан байрам қилишини ўйлаб қолди. Унинг тарафдорлари қамайиб кетганини, мавкаби ҳам яримта-юримта бўлиб қолганини эл-юрт кўрганда нима дейди?

Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди! Подшо филини Лаъл Чанд бошқарадиган давр ҳали келмаган экан. Лекин Саид Халилга гап етказган филбон Иноятхон ҳам муродига етмаслиги керак. У Саид Халилнинг ишонган муридларидан бўлгани учун наврўз кунда подшо филини ўзи мингиси келиб айғоқчилик қилгани аниқ.

— Браҳмапутра дарёсининг бўйларидаги ўрмонда оқ филлар бор, подшо ҳазратлари маблағ ажратсалар, тўртта ёрдамчи овчи берсалар, энг улкан оқ филлардан тутиб келгаймен! — деб бир вақтлар Иноятхон мақтанган эди.

Ҳумоюн саройга қайтган заҳоти Иноятхонни ўз ҳузурига чақиртирди-да, ўша ваъдасини эсига солди. Оқ фил тутиб келиш учун кетадиган харажатларни ҳисоблатиб, унинг қўлига тутқазди ва дарҳол жўнашни буюрди.

— Ҳазратим, қулингиз эртанги байрамни Аграда ўтказиб, кейин оқ фил овига кетай, ижозат беринг! — деб Иноятхон ер ўпиб илтижо қилди. Ҳумоюн эса:

— Бу йилги байрам менга татимай қолди, ҳақиқий байрам сиз оқ фил тутиб келганингизда бўлгай, эртадан қолмай овга отланинг! — деди-да, бошқа гапга ўрин қолдирмай, ўзининг хонайи хосига кириб кетди.

Коса тагидаги нимкосадан хабардор бўлган вазир Турдибек Иноятхоннинг ёнига тўртта ёрдамчи овчини қўшиб, ҳаммасини эртаси куни тонг отмасданоқ Аградан жўна-тиб юборди.

«Ёрдамчи»ларга Иноятхонни ва хазинадан берилган пулни кўриқлашгина эмас, балки подшо фармонининг адо этилишини қаттиқ назорат қилиш ҳам топширилди.

Фармонни бажариш, албатта, осон эмас — Аградан Браҳмапутрагача отда икки ойлик йўл, хавфу хатар беҳисоб, тирик қайтишнинг ўзи амримаҳол. Иноятхон Ҳумоюннинг устидан шайхулисломга айғоқчилик қилишнинг қанчага тушишини энди билиб қўяди.

Бугун Ҳумоюн миниб чиққан улкан қора филни Лаъл Чанднинг шогирди бўлган панжоблик филбон Гулмуҳаммад бошқариб бормоқда. Ҳумоюн ўнг томонда, филдан анча орта саман от миниб келаётган кенг малла тўнли, катта оқ саллали серсоқол Саид Халилга синчиклаб бир қараб олди. Муриди Иноятхоннинг Аградан чиқариб юборилгани пирнинг қулоғига етиб борган шекилли, қовоғи солиқ: Кўзини саман отининг қулоқларидан олмасдан хомуш келяпти. Қизиқ: бу одамга нима етмайди? Ихтиёридаги вақфлардан беҳисоб бойликлар дарёдай оқиб келади, юзлаб хизматкорларию муридлари оғзидан чиққан буйруғини бажариб туради, керак бўлганда ҳатто подшога ҳам кечагидай гапини ўтказа олади. Аммо Саид Халилга бу ҳаммаси одатий ва жузъий нарсалар бўлиб кўринади. У Самарқанднинг машҳур диний пешвоси Хўжа Аҳрор каби фавқулодда ҳукмфармо бўлишни, подшоларни ҳам ўз измига бўйсундиришни истайди. Чунки у пайғамбар авлоди саналувчи саййидлардан, осмондаги арши аълога яқин турган ула-молар пешвоси.

Аммо Ҳумоюн, дин пешволарига ён бермайди, улардан юқорироқ туриш учун «Қонуни Ҳумоюнний» деган янги низом ҳам ўйлаб чиқарди. Тарихчи Хондамир китоб қилиб ёзган бу қонунга биноан Ҳумоюннинг қўл остидаги одамлар табиий мавжудотдаги осмон, ер ва уларнинг оралиги тимсолида уч қисмга бўлиб чиқилди. Биринчи тоифа — аҳли давлат, унга подшо, вазир, бек ва аъёнлар қиради. Иккинчи тоифа — аҳли саодат, яъни дин пешволари, уламолар, шоирлар, олимлар. Учинчи тоифа — аҳли мурод, яъни аслзода аёллар, созандалар, хонандалар, мусаввирлар ва бошқа санъаткорлар.

Шайхулисом Саид Халил иккинчи ўринга тушиб қолганидан қаттиқ норози. «Аҳли саодат» дегани нимаси? Ҳатто ҳинд бараҳманлари ҳам осмонга нисбат берилган энг олий табақа ҳисобланмайдими? Аҳли давлат осмон бўлади-ю, аҳли дин пастда муаллақ қоладими? Дин пешволарини шоиру олимлар билан бир тоифага қўшганлари ҳам Саид Халилга ҳурматсизлик бўлиб туюлди. Ахир даҳриёна китоб ёзадиган шоиру олимлар қаёқда-ю, илоҳий оламга яқин турган саййидлар қаёқда?

Шайхулисом шу фикрларини Хондамирга айтиб, у билан кўп мунозара қилди. Бу мунозарада Байрамхон Хондамирнинг тарафини олган эди, Саид Халил уни динсизликда айблади. Уламолар мажлисида Байрамхоннинг ушбу рубойисини ўқиб берди:

**Не дин ғамидин даме парешондурмен,
Не куфр ҳужумидин харосондурмен.
Будхонаю масжид манга яксон кўринур
Гўёки не кофиру не мусулмондурмен.**

Бу шеърни эшитган қозию садрлар ва мухтасибларнинг сочи тикка бўлиб кетди. Ахир Байрамхон мусулмонлигу мачитдан юз ўгирса — кофирлик бундан ортиқ бўлади-ми?!

Қозилар бошлиғи бўлган Садри аъзам Байрамхонни тошбўрон қилиб ўлдиришни талаб қилди. Дин пешволарининг ўз зиндонлари ва жазо берувчи мухтасиблари бор эди. — Байрамхон ҳиндларнинг даҳрий шоири Кабир сингари куфр йўлига кирмишдир! — деб Саид Халил Ҳумоюнга бориб арз қилди. — Кабир ҳам масжидни будхонага қўшиб инкор этгани маълумингиздир! Исёнкор мажусийларнинг бҳақти таълимоти подшо ҳокимияти учун ҳам хатарли!

Саид Халил Байрамхонни ҳеч бўлмаса Низомнинг даҳрийликда айбланган отаси каби зиндонга ташлашга интила бошлади.

Байрамхон ўн тўрт йилдан бери Ҳумоюнга содиқ хизмат қилиб келаётган жанговар беклардан эди. Подшо унинг таъби назми баландлигини, шеърятда Навоий ва Бобурга эргашишини биларди. У дарғазаб бўлиб келган Саид Халилга шуни айтиб:

— Тақсир, Байрамхон бу рубойини мажозий маънода битмишдир, — деди. — Бундай кайфиятлар улуғ шоирларда ҳам бўлган. Жаннатмакон отамнинг худди шу мазмундаги рубойиси бор. Балки ўқигандирсиз?

Ҳумоюн отасининг Байрамхонниқига ўхшаш рубойларидан ўқиб бергач, Саид Халил сал ҳовуридан тушди.

— Аммо биз Байрамхондек шаккок одам билан бир тоифада бўлишни истамагаймиз! — деди. — Уни «аҳли саодат» тоифасидан чиқармоқ зарур!

Ҳумоюн бунисига рози бўлди. Махсус фармон билан Байрамхонни соҳиб-ихтиёр беклар қаторига киритди-ю, «аҳли давлат» деб аталадиган биринчи тоифага қўшди.

Мана ҳозир наврўз сайлида Байрамхон ҳам вазири аъзам Турдибек Туркистонийнинг ёнида, энг олдинги сафда бормоқда. Бу ҳаммаси Саид Халилнинг ярасига туз сепгандай бўляпти. Хондамир бундан тўрт йил аввал вафот этганда Шайхулисом унинг таҳририда чиққан низомни бекор қилишга яна бир уринди. Аммо Ҳумоюн ўз номига нисбат берилган қонунни бутун коиноту табиатга боғлаб ҳимоя қиларди:

— Тақсир, мен жамятдаги сунъийликлару бетартибликлардан безор бўлганим учун давлат ишини табиий бир асосга қурмоқчимен. Раҳматлик мавлоно Хондамир ҳам еру кўкдаги табиий уйғунликка маҳлиё эдилар. Қуёш ҳар куни ўз вақтида чиқгай, қишу ёз, кечаю кундуз аниқ тартиб билан келгай. Осмондаги сайёраларнинг ҳаракатида ҳам ноёб бир уйғунлик, собитлик, тартибу мувозанат бор. Инсон нечун бундан ибрат олмайдир? Нечун биз ўз жамятимизга табиатдаги мувозанатни, собитликни, тартибу аниқликни тадбиқ этмаймиз?

«Тадбиқ этгани шуми?!» — деб Саид Халил табиатдаги аносири арба тўрт унсурга ўхшатиб тузилган тўртта вазоратни киноя билан эслади. Олов, ҳаво, сув, тупроқ... Ҳумоюн табиатдаги тўрт унсурдан келиб чиқиб, бир вазорат бошлиғини «саркори оташ» деб атади. Унга барча тўпу тўпхоналар, қурол-яроғ ва ҳарбий ишлар қарайди. «Саркори ҳавойи» деб аталган вазир сарой таъминотиға, ошхона, сайсхона, кийим-кечак ишларига мутасадди. «Саркори оби» — ариқ қазिश ва суғориш ишларини бошқаради, шарбат, чоғир ва бошқа ичимликлар тайёрлайди. «Саркори хоки» (яъни, тупроқбоши) — зироат, деҳқончилик ва иморатсозлик каби соҳаларга жавобгар. Ҳумоюннинг фармонига биноан, бу тўрт вазоратнинг одамлари кийинишда ҳам бир-бирларидан фарқ қилишлари лозим, токи бир қарашда уларнинг қайси соҳадан эканлигини ажратиш мумкин бўлсин. Унинг ўзи эса ҳафтанинг маълум кунинда осмондаги бирон сайёранинг рангига ва қиладиган ишининг мазмунига мос кийинишга ҳаракат қиларди. Нури кўкиш Зухра юлдузига нисбат берилган душанба кунинда Ҳумоюннинг кийимида мовий ва яшил ранглар устун бўларди. Сешанба кунини Ҳумоюн учун қизғиш нурли Миррих юлдузининг кунини; унинг қабулига амири ғазаб номини олган ҳибсхона бошлиғи ва жаллодлар оғир

¹ Сайсхона — отхона.

жиноят қилган айбдорларни олиб киради. Ҳумоюн уларнинг энг ашаддийларини қатл эттиради...

Табиатга қиёсан жорий этилган «Қонуни Ҳумоюнӣ»ни «шоирона дид билан қилинган кашфиёт» деб мақтаб юрганлар оз эмас. Айниқса, осмон тимсолида биринчи ўринга кўйилган аҳли давлат вакили Байрамхон янгича тартибдан жуда мамнун. Аммо Саид Халил каби руҳонийларнинг алами чексиз: ахир осмон илоҳиёт макони эмасми? Илоҳиёт илми билан шуғулланувчи уламолар, саййидлар осмон рамзи бўлган олий табақага киришлари керак эди-ку. Хондамир «олий кашфиёт» деб мақтаган «Қонуни Ҳумоюнӣ» Саид Халил бошлиқ руҳонийларга шайтоний бир ўйиндай, қуруқ хаёлпарастликдай туюлади. Саркори ҳавойи, эмиш! Осмонда тутқич бермай юрадиган ҳавога ким саркорлик қила олади? Миррих юлдузи қаёқда-ю, подшо киядиган кийимнинг ранги қаёқда?!

Бу тажанг ўйлар таъсирида шайхулисом Лохўрдаги Комрон мирзони ва шарқдаги Шерхонни илиқ бир хайрихоҳлик билан элади. Комрон акаси Ҳумоюнни писанд қилмаслиги Саид Халилга кўпдан маълум. Комрон пок мусулмончиликни маҳкам тутади, Ҳумоюнга ўхшаб мажусийларга ён босмайди, Байрамхон каби даҳрийларни тўрға чиқармайди. Комроннинг мана шу хусусиятини билган Саид Халил орага ишончли одамларни кўйиб, у билан аллақачон махфий алоқа ўрнатган. Ҳумоюн узоқ вилоятларга кетганда Комрон мирзога шошилиш хуфя юбориб, Лохўрни тезроқ эгаллашга ундаган диний пешво — Саид Халил. Комрон унинг айтганини қилди-ю, Кобулга Панжобни қўшиб олиб, акасидан зўрроқ бўлди. Энди агар Шарқда Шерхон бош кўтаргани рост бўлса, Ҳумоюн отда бир ойлик йўл бўлган Бихарга кўшин тортиб кетиши аниқ. Ушанда Саид Халил Комрон мирзога яна битта яширин мактуб ёзиб, «Агани эгаллаш пайти келди» дейди. Шунда Комрон мирзо Ҳиндистон тахтига чиқса, Саид Халилдан умрбод қарздор бўлади, унинг чизган чизигидан чиқмайди.

«Қонуни Ҳумоюнӣ» ҳам ва бугун Саид Халилнинг аламини келтираётган бошқа нарсалар ҳам бир зарба билан нест-нобуд бўлади.

Фил миниб бораётган подшо одамларга жуда қудратли кўринса ҳам, аслида унинг ҳокимияти ичдан зил кетиб заифлашиб қолганини, Ҳумоюн тахтдан ағдарилиши муқаррарлигини Саид Халил зимдан сезади ва бу ҳодисани қўлидан келганича тезлаштиради.

* * *

Ташқаридан қараганда катта ҳашамат ва силлиқлик билан ўтаётган наврўз намоишининг ичи қалтироқ эканини, ясан-тусан мавкаб ботиний зиддиятга тўлиб бораётганини Ҳумоюн ҳам сезади. У яширин зиддиятлар заҳрини беғубор одамларнинг олқиши билан кесмоқчи бўлди-да, шиғовулга яна танга сочишни буюрди. Шиғовул сиқимини тангага тўлдириб, ширадор, йўғон овоз билан одамларга мурожаат қилди:

— Халойиқ, огоҳ бўлинг! Бугун илон йили тугаб, от йили кирди! От инсонга вафодор жонвордир! Бу йилги наврўз ҳаммангиз учун хайрли бўлсин! Шу улуғ айёмда ким қандай яхши ният қилса илоҳим муродиға етсин! — деб халойиқ устига сиқимидаги тангаларни сочди.

Ҳумоюн оқсоқол^{ли} чолнинг ёнида уч яшар ўғилчасини кўтариб турган барваста йигитни кўрди. Чол юзига фотиҳа тортганда болакай ҳам бобосига қўшилиб омин қилди...

Билмайдиган одам фил миниб бораётган Ҳумоюнни «ҳеч нарсадан камчилиги йўқ, беармон йигит» деб ўйлайди. Лекин ҳозир унинг хиёбон четида ўғилчасини кўтариб турган ўша оддий йигитга ҳаваси келди. Қани, толе унга ҳам шундай ўғил берса! Бундан беш йил олдин ўғил кўриш орзусида у иккинчи хотин олди. Оддий ясовулнинг қизи бўлган Меважон исмли бу чиройли жувон ўша йили ҳомиладор бўлди. Моҳим бегим ҳали ҳаёт эди, бўлажак неварасига атаб кўйлакчалар тикдирди. Лекин Меважон ўн ойда ҳам, ўн бир ойда ҳам туғмай, қорни қаппайиб юраверди. Кейин билсалар, шунчаки... елбўғоз бўлган экан. Ҳумоюн буни ҳам тақдирнинг аччиқ бир кинояси деб билиб, жуда қаттиқ изтироб чекди. Худди ўша йили иниси Комроннинг хотини қўчқордай ўғил туғди. Ҳозир бу бола каттагина бўлиб қолган. Ҳумоюн уни ҳар кўрганда кўзлари ҳавас билан ёнади...

Шиғовул хуржундан яна танга олди:

— Халойиқ, Ҳумоюн ҳазратлари наврўз айёмида қилган барча яхши ниятларига етсинлар! Янги йил ҳазратимга қўчқордай ўғил ато этсин! Омин!

Сочқининг кетидан югуриб танга талашаётганлар, албатта, дуога қулоқ ҳам солишгани йўқ. Лекин хиёбон четида Ҳумоюнга жим қараб турган бояги чол яна юзига фотиҳа тортди. Шу пайт Ҳумоюннинг кўзи хиёбон четидан отлиқ бораётган қизларга тушди. Улар юзларига оқ ҳарир парда ёпганлари учун қош-кўзлари унга аниқ кўринмайди. Лекин толма беллари ва нозик қўллари йигитга жуда сеҳрли туюлди.

Чавқар от минган Ҳамида бону Ҳумоюннинг тикилиб қараганини энди сезди. Бир пайт шамол қизнинг юзидаги ҳарир пардани кўтарди-ю, бир лаҳза кўз кўзга тушди.

Шундай гўзал қиз Ҳумоюнга ўфил тилаб қўлини юзига сургани йигитга беҳад ёқимли туюлди. Бу орада мавкаб дарё бўйидаги подшо боғига яқинлашди. Ҳумоюн бошлиқ аҳли давлат боғнинг улкан дарвозасидан ичкарига кира бошлади. Дарвоза олдида узун найза тутган кўриқчи йигитлар хиёбон четларидан томоша қилиб келаётган халойиқнинг йўлини тўсдилар. Боққа фақат махсус рухсати бор одамларгина кириши мумкин. Бу рухсатномалар турли хил ёй ўқи шаклида тарқатилган. Мавкаб кетидан боғ дарвозасига яқинлашган Гулбадан бегим отининг эгари қошидаги соқдондан олтин учли ёй ўқини олиб соқчиларга кўрсатди. Улар бусиз ҳам подшонинг синглисини таниб қолган эдилар. Бегим билан отлиқ келаётган Ҳамида бонуга ва Султоним бегимга енгил таъзим билан йўл бердилар. Боғ ичига кирганларни шиғовул тартиб билан турли йўлчаларга йўналтириб турибди.

Ҳумоюн минган фил боғ тўридаги икки қаватли кўшк томонга бурилди. Ҳамидалар эса Жамна четида лангар ташлаб турган шоҳона кемалар томон йўл олдилар.

Бу кемаларни ҳайдайдиган эшкакчилар орасида Низом ҳам бўлиши керак. Ҳали кема сайрида Хонзода бегим уни Ҳумоюн билан таништирса-ю, буни Низом ҳам кўрса... Ҳамида шуни ўйлаган сари дили безовталанарди.

* * *

Фил баланд шоҳсупага ёнини бериб тўхтагач, Ҳумоюн унинг устидан тушди-да, кўшкнинг иккинчи қаватидаги қабулхонага кирди.

Бугун байрам бўлса ҳам, давлат иши танаффус билмайди. У кема сайрига чиқишдан олдин кечиктириб бўлмайдиган фавқуллодда ишлар бўйича кўрсатмалар бермоғи керак. Гилам устида тикка турган кўйича Турдибекдан сўради:

— Шарқдан не хабар бор?

— Ҳазратим, Шерхон Чунорга ҳужум бошлабдир, қалъа ичидагилар қамалда қолмишлар. Ҳозир келган хабарга қараганда, бизникиларнинг аҳвол танг. Тезда ёрдамга етиб бормасак қалъа иликдан чиқиши мумкин.

Отда Чуноргача ўн беш кунлик йўл. Ҳумоюн ўзи бор қўшинини бошлаб бормаса, бошқа ҳеч бир бек Шерхонга бас келолмайди. Бир йилда бир келадиган наврўз кунини ҳам хотиржам ўтказиб бўлмаслиги Ҳумоюнга жуда малол келди:

— Чунордагилар ваҳима қилмасин! — деб кесиб-кесиб гапирди. — Қалъа деворлари мустаҳкам! Бултур биз бу қалъани қамал қилганда Шерхон уч ойгача дарвоза очтирмаган эди! Наҳотки бизникилар бир ойга ҳам бардош беролмасалар? Қалъа бошлиғига ҳозироқ махсус чопар билан фармойиш юборинг! Ҳимояда қаттиқ турсинлар. Биз бир ойга қолмай етиб боргаймиз!

— Бош устига, ҳазрати олийлари!

Турдибек таъзим қилиб орқаси билан юриб эшикдан чиққач, Ҳумоюн шоҳнишинга ўтиб ўлтирди. Аркони давлат одатдагидай унинг ўнгу сўлига тизилгандан кейин шиғовул бошқа мамлакатлардан келган элчиларни бошлаб кирди.

Эрон вакиллари тахтга яқин энг мўътабар ўринга ўтқазилди. Ҳумоюн отасининг шоҳ Исмоил билан бошланган ҳамкорлигини унинг ўғли Таҳмасп билан давом эттирмоқда эди. Бухородан келган шайбонийзодалар элчиси Эрон вакилларини кўрарга кўзлари йўқ. Аммо Ҳумоюн улар билан ҳам савдо-сотик қилади, мамлакат ичи шундай пароканда ва нотинч бўлиб турганда шимолий чегараларда яна уруш қикиб кетмасин учун шайбонийзодалар юборган элчиларнинг кўнглини олишга интилади. Шунинг учун Бухоро элчиси подшонинг чап томонидаги мўътабар жойлардан бирига таклиф этилди. Ҳумоюн Эрон ва Турон элчиларини бугунги дарё сайлига ўзи билан бир кемага ўтқазиб олиб борадиган бўлган.

Кемага энг нуфузли аъёнлар ҳам чиқиши керак, жой эса ҳисобли. Бунинг устига узоқ Португалиядан совға-салом билан келган Алваро Пакавира ҳам бугун Ҳумоюннинг ҳузурига киришга рухсат сўраган. Ҳумоюн Европа мамлакатларини бир-биридан кўпда фарқ қилмас, уларнинг ҳаммасини Фарангистон деб атар эди. Шиғовулга:

— Фарангистон элчисини чорланг! — деб буюрди.

Шими тиззасидан пастга тушмайдиган, қимматбаҳо шоҳи пайпоқлари болдирига ёпишиб, оёғи шилдиглаб кўринадиган, чиройли қора мўйловлари ўзига ярашган Алваро Пакавира қора шляпасини ўнг қўлига олди-да, ўша қўлини шляпа билан пастга сермаб таъзим қилди. Орқароқда Пакавиранинг мулозимси силлиқ қизғиш ёғочдан жимжимали қилиб ясалган узун бир ғилофни кўтариб турибди. Пакавира форсий сўзларни португалча оҳангда талаффуз этиб деди:

— Янги йил айёмида биз Ҳиндистоннинг улуғ ҳукмдори Ҳумоюн ҳазратларига Португалия усталари олтин кумушлар билан безаган жанговар бир қурол келтирдик! — Пакавира ғилофдан картеч солиб отиладиган йўғон қувурли милтиқ олди. — Бунинг қўндоғига Ҳинд уммонининг садафлари қадалган, қувури испан кумуши билан безатилган. Тепкиси эса Португалиянинг соф олтинидан ясалган!

Беку аъёнлар бирдан жонланиб, Пакавиранинг қўлидаги қуролга қизиқиб кўз югуртирдилар. Бундан дадилланган Пакавира совғасини подшога ўз қўли билан топширмоқчи бўлиб, шоҳнишинга қараб ўта бошлади. Шунда Ҳумоюн ўнг томонда турган Байрам-

хонга имо қилди. Байрамхон беклар сафидан чиқиб, меҳмоннинг йўлини тўсди. Пакавира милтиқни икки қўллаб Байрамхонга топширди-да, орқаси билан юриб, аввалги жойига чекинди.

Байрамхон Ҳумоюннинг ишораси билан милтиқни унинг оёғи тагига қўндаланг қилиб ётқазиб қўйди.

Ҳумоюн элчига қараб:

— Жаноб Пакавир, — деди, — Биз Фарангистон устоларининг меҳнатларини эъозлаймиз, наврўз куни бизни йўқлаганингиз учун сиздан ҳам мамнунмиз. Бироқ... бу тўфангнинг ўқини кимга бергансиз?

— Ҳазрати олийлари, ўқ дору солинган қутиларимиз кемада қолган. Бу муҳташам кўшкка ўқ-дори кўтариб киришдан тортиндик. Агар сиз хоҳиш билдирсангиз, исталганча ўқ-дори келтириб беришга тайёрмиз!

— Тўфангу ўқ-дору бобида фарангилар Баҳодиршоҳга ҳам кўп саховат кўрсатган эдилар. Гужаратдаги жангларда Баҳодиршоҳнинг одамлари бизнинг не-не беку навкарларимизни фаранги тўфанглардан отиб ўлдирганлари ҳали ёдимиздан чиққан эмас!

— Ҳазрати олийлари, Баҳодиршоҳ бизга ҳам душман бўлиб чиқди. Унга Сурат бандарида¹ испан савдогарлари тўфанг сотганлар! Ўқ-дорини ҳам Баҳодиршоҳ ўшалардан сотиб олмишдир.

— Жаноб Пакавир, Ҳиндистонга қачон келгансиз?.. Уч йил? Уч йилдан буён қаерда истиқомат қилмоқдасиз?

— Кўпроқ Гоа оролида.

— Баҳодиршоҳ Гоа оролида яшаган фарангилар билан иттифоқ тузган эмасиди?

— Аммо Баҳодиршоҳ кейин бу иттифоқни бузди, бизга ҳам хиёнат қилди. Шундан сўнг бизнинг одамларимиз уни ўлдирдилар. Биз энди сиз билан ҳамкорлик қилиш орзусидамыз, ҳазрати олийлари!

Ҳумоюн кинояли жилмайди:

— Худо кўрсатмасин, агар биз ҳам Баҳодиршоҳга ўхшаб жангда енгилсак, сизлар кейин унинг кунини бизнинг бошимизга ҳам солгаймисиз?

— Алҳазар! — деб қўйди Саид Халил.

Ўнғайсиз аҳволда қолган Пакавира шляпасини у қўлидан бунисига олди-ю:

— Ҳазрати олийлари, сиз енгилмас баҳодирлардансиз, — деди. — Биз ишонамизки, сизга қарши бош кўтарган Шерхон ҳам Баҳодиршоҳ каби мағлуб бўлмай. Сиз унинг устидан ғалаба қозонишингиз учун қанча тўфанг, қанча ўқ-дори керак бўлса, биз сотишга тайёрмиз.

Ҳумоюн ҳозир қамал азобидан қийналаётган Чунор қалъасидаги одамларини кўз олдига келтирди-ю, юзи тундлашди. Денгиз орқали Бангола ва Даккага сузиб борган фарангилар Шерхонга маңа шунақа қувури йўғон тўфанглар ва мушкет ўқлар сотаётганини Ҳумоюн мушрифлар² юборган ахборотларда ўқиган эди. Қамалдагиларни тутдай тўкаётган бу хатарли ўқлар ҳозир унинг оёғи тагида ётган олтин тепкили тўфангдан ҳам отилиши мумкин. Денгиз бўйларидаги вилоятларнинг рожа ва роа³лари ҳам фаранги қуроллар сотиб олаётгани маълум.

— Сиз, фарангилар, қурол сотиб сармоя ортдириш билан қаноат қилсаларингиз кошки эди! — Ҳумоюн элчига кўзини қадаб гапирди. — Бироқ Бангола орқали Шерхонга қурол етказиб бераётганлар бизнинг салтанатимизни эгаллаш таъмасидадир!

— Ҳазрати олийлари, Бангола орқали қурол-яроқ сотаётганлар биз эмас, балки инглизлардир! Инглиз савдогарлари бизга ашаддий рақибдирлар! Биз, португалияликлар, сизга фақат яхшилик истаймиз!

— Шахсан сиз тўғрингизда ёмон сўз айтмоқчи эмасмен, жаноб Пакавир! Сиз ҳозир биз учун ҳурматли меҳмонсиз. Аммо Ҳиндистонга келган бошқа фарангилар мамлакатнинг бир ўлкасини иккинчисига қарши уриштириш ҳаракатидалар. Биз улар сотаётган қуроллар билан бир-биримизни қириб ташласак, кейин Ҳиндистон уларнинг тасарруфига ўтиши осон бўлмай! Аммо бундай шум ният билан қурол сотган фарангилар билсинларки, улар олиб келган тўфанглар ахйри ўзларига қарши отилғусидир!

Алваро Пакавира бу гаплардан талвасага тушиб, қора шляпасини яна бир марта паства сермаганича таъзим бажо келтирди:

— Ҳазрати олийлари, фарангилар орасида шум ниятлилари ҳам йўқ эмас, сиз буни доноларча пайқабдурсиз. Аммо биз сиз томонингизда туриб ана ўша шум ниятлилар билан жанг қилишга тайёрмиз! Чунки сизнинг пайғамбарингиз Муҳаммад алайҳиссалом Қуръони шарифда бизнинг муқаддас китобимиз Инжилни эҳтиром билан тилга олмишдир. Буни давлатингизнинг диний пешволаридан Саид Халил жаноблари ҳам тасдиқлашлари мумкин.

Пакавира Саид Халил томонга олазarak бўлиб қараб қўйди. Саиднинг узун енги ичидан қўли кўринмас, аммо бармоқлари билан тасбеҳ ўгириб ўлтиргани енг учидан чиқиб турган йирик марварид доналарининг секин силжиётганидан билинар эди. Бу

¹ Бандар — порт.

² Мушрифлар — қўшни ўлкаларда яширин иш олиб борувчи хуфиялар.

³ Роа — вилоят ҳокими.

марварид тасбеҳ уч кун бурун Саид Халилга Пакавира томонидан инъом этилганини Ҳумоюн хуфяларнинг кечаги ахборида ўқиган, «тақсиримнинг қимматбаҳо жавоҳирларга ўчилигини фарангилар ҳам билиб қолибдир-да» деб ўзича ажабланган эди. Ҳозир эса Ҳумоюн Саид Халилга Пакавира тушунмайдиган туркий тилда савол берди:

— Тақсир, ғайридинлар илқидан олинган инъом сиздек табаррук зотга жоизмикин?

Ҳумоюн Саид Халилнинг кўлидаги марварид тасбеҳга маъноли қилиб қаради. Саид Халил сири фош бўлишидан чўчиб тасбеҳни дарҳол энг ичига яширдию томоқ қириб:

— Ҳазратим, насоралар¹ ғайридин бўлсалар ҳам, ҳар ҳолда, бизга мажусийлардан кўра яқинроқдир, — деди.

— Сабаб?

— Сабабки, мажусийлар ўнлаб худоларнинг ҳайкалларини ясаб, уларнинг ҳаммасига сиғингайлар. Қайси улуснинг худоси кўп бўлса, ундай улусда яқдиллик бўлмагай, мамлакат ҳамиса парокандаликдан азоб тортқай. Аммо насоралар ҳам биз каби бир худога сажда қилурлар, Исо алайҳиссаломга сиғинурлар. Муҳаммад алайҳиссалом ўз умматларига мурожаат этиб дейдиларки, «у дунёю бу дунё Исо ва Мусо пайғамбарлардан ажралманглар, имонда доим бирга бўлинглар».

Пакавира форсий тилда бу гапларни эшитганда қаддини тиклаб, кўкрак кериб, атрофига ғолибона назар ташлай бошлади. У энг мўътабар элчилар қаторида шоҳнишинга яқин ўнг томондан жой кўрсатилишини ва бугунги дарё сайрига подшо билан бир кемада чиқишни мўлжаллаб турибди.

— Тақсирим, — деди Ҳумоюн Шайхулисомга. — Меҳмон имон жиҳатидан самимий бўлса биздан ҳам самимий эҳтиром кўргай. Нек ният билан келган бўлса, биз ҳам унга яхшилик қилайлик. Жаноб Турдибек, фарангистонлик меҳмонга кимхоб тўн инъом этилсин.

— Бош устига, ҳазратим!

Кимхоб тўн Пакавиранинг елкасига ташлангач, Ҳумоюн сўзида давом этди:

— Боғда хизмат қилувчи мулозимларга буюринг, тиллақори толорда жаноб Пакавира учун махсус дастурхон ёзиб, наврўз неъматларидан зиёфат берсинлар!

Алваро Пакавира елкасидаги кимхоб тўндан терга ботиб кўшқдан ташқарига чиқар экан, дарёда чайқалиб турган кемаларга энди аламли назар ташлади. Унинг бу ерга келишдан мақсади — бир амаллаб Ҳумоюннинг пинжига кириш, подшо кемасида энг нуфузли аъёнлар билан бирга сайр қилиш, улардан танишлар орттириб, порага учадиганларини қўлга олиш эди. Лекин Ҳумоюн унга мана бу оғир тўнни кийдирдию рухсат бериб юборди. Энди Пакавира ҳувиллаган боғда бир ўзи кема сайрига муносиб кўрилмаган учинчи даражали мулозимлар орасида ейдиган зиёфати томоғидан ўтадимми? Ҳумоюн унинг ниятларини йўққа чиқариб, устидан кулиш учун атайлаб шундай қилди чамаси. Аммо ким кимнинг устидан кулишини Алваро Пакавира ҳали унга кўрсатиб кўяди! У Ҳумоюндан иш чиқмаслиги мумкинлигини олдиндан ҳисобга олиб, энг ишончли одамларидан бирини ўтган ҳафта Шерхоннинг ҳузурига жўнатган. Энди бугундан қолмай ўзи ҳам Шерхон томонга йўл олади. Наврўз баҳонасида Ҳумоюн кайфсафо қилиб, бепарво юраверсин. Алваро Пакавира унинг саройида кўрганларини, оғанилар ва подшо билан руҳонийлар орасидаги зиддиятларни Шерхонга батафсил айтиб беради, Саид Халилдан қандай фойдаланишининг йўлларини тушунтиради. Пакавира Ҳумоюннинг барча душманларини Шерхон атрофига йиғиб, бу темурийзодани тахтдан ағдармагунча бугунги алаמידан фориг бўлмайди!

Ичкарида қолган Саид Халил ҳам Пакавирага ўхшаб, подшонинг масхарасидан адоват туйғусига тўлиб ўтирибди. Шунинг устига Ҳумоюн Саид Халилнинг ашаддий рақиби Хўжа Ҳусайинни ўз ҳузурига чорлади.

Узоқ шимолга элчи бўлиб кетганича тўққиз йилдан бери дом-дараксиз йўқолган бу одам ҳали ҳам тирик эканми? Шиғовул эллик ёшлардаги мошгуруч соқолли барваста ва озғин Хўжа Ҳусайинни эшикдан бошлаб кирганда Саид Халил уни таниб, юраги «шиғ» этиб кетди. Бу ўша — Бобурга жуда ёқиб қолган ва унинг ёрдамида энг олий диний мансабни Саид Халилдан тортиб олмоқчи бўлган Хўжа Ҳусайин! У пайтларда соч-соқоли қопқора, қирқ ёшлик норғул қори эди. Энди юзлари, пешона ва чаккалари кексалик ажинлари билан қопланибди. Аммо қадам олиши ҳали ҳам тетик. Ўшанда Саид Халил бу хатарли рақибдан қутулиш учун уни ғайридинлар яшайдиган узоқ Московияга² элчи қилиб жўнатишга астойдил интилган эди. Унга қўл келган далил Хўжа Ҳусайиннинг хоразмлик бўлгани ва йигитлик пайтларида Дашти Қипчоқ орқали Московияга бориб келгани эди. Шайх Ҳусайиннинг ўзи ҳам Бобурга шимолдаги қорли чўллар, ғаройиб ўрмонлар, қалин муз остидан оқадиган дарёлар, қиш бўйи чена ва чанғида юрадиган одамлар ҳақида мароқли ҳикоялар айтиб берган эди. Табиатан сайёҳ бўлган ва янги ўлкаларни кашф этишга жуда қизиқадиган Бобур Московияга элчи юбориб, ҳамкорлик қилиш ва икки орада карвон йўли очишни ихтиёр қилди. Саид Халил элчиликка энг муносиб одам қилиб Хўжа Ҳусайинни кўрсатди.

¹ Насора — христиан.

² Московия — Москва дегани.

Хўжа Ҳусайннинг ўзи ҳам ҳинд иссиқларидан қийналиб юрар, салқин ўлкаларга саёҳат қилишни истар, Москвага бориб келишда туғилиб ўсган юрти Хоразмни яна бир кўришга иштиёқманд эди. Бобур элчиликка ундан муносиброқ одам тополмади-ю, ҳижрий 937¹ да Хўжа Ҳусайнни Московия подшоғига аталган мактуб ва совға-саломлар билан Аградан жўнатиб юборди. Уша йили кеч кузда Бобурнинг ўзи бедаво касалга учраб вафот этди. Хўжа Ҳусайн эса шу кетганича қайтиб келмади.

Саид Халил ундан бутунлай қутулдик деб юрганда бугун яна Хўжа Ҳусайн қаёқдан пайдо бўлиб қолди? Ҳумоюн ҳам унга алоҳида эҳтиром кўрсатиб ўрнидан турди ва қўл берди. Одатга биноан, Хўжа Ҳусайн подшоҳнинг қўлини тавоф қилиб ўпди-ю, бирдан кўзига ёш олди:

— Ҳазратим, сизни кўрадиган кун ҳам бор экан!

— Мавлоно, нечун бунчалик ҳаял қилдингиз? Тўққиз йил бўлдимми?

— Бутун тўққиз йилни сарсону саргардонликда ўтди, амирзодам! Боришда Эрону Кавказ орқали кетсам бўлар экан. Туғилган юртимнинг меҳри тортди-ю, Мурғоб дарёсидан ўтиб, Хоразм орқали боражак бўлдим. Лекин Марвда Шайбонийзода султонларнинг илҳига тушиб қолдим. Бобур шоҳнинг номини эшитса тўнларини тескари киядиган жоҳиллар бор-будимни мусодара қилиб, ўзимни зиндонга ташладилар. Энди тирик қутулмасмен, деб ўйлаган эдим. Хайриятки, хоразмлик қариндошларим хабар топиб кафилга олдилар. Хоразмдан Московияга қарвон қатнамай қўйибдир. Шунинг учун Хуросонга қайтиб келиб, Мозандарон орқали Кавказга бордим. Ҳамма жойда юрт нотинч, ўзаро урушлар, қароқчилар... Ҳазар денгизидан Идил² орқали Московия мамлакатига етиб боргунимча уч йил ўтди. Қимматбаҳо савғолардан айрилиб абгор бўлдим! Фақат Бобур ҳазратлари ёзган мактубни жон ўрнида асраган эдим, алқисса, Московия подшоғига элтиб топширдим.

Хўжа Ҳусайн бир уҳ тортди-ю, бошини ҳам қилиб давом этди:

— Московия тахтида улуг киназ³ Василий Иоаннович деган киши ўлтирган экан. Менинг хароб аҳволимни кўриб, Ҳиндистон подшоҳининг элчиси эканимга унча инонади.

— Мактубни ўқиса, муҳридан ҳам билиши мумкин эди-ку? — ҳайрон бўлиб сўради Ҳумоюн.

— Не тил билан айтай, амирзодам, мактубнинг муҳр босилган жойи ҳам уч йил давомида ҳилвираб, таниб бўлмас аҳволга тушган эди. Москваю подшоҳи эса Бобур ҳазратларининг Ҳиндистонга подшо бўлганларидан мутлақо беҳабар экан. Икки орадаги масофалар шунчалик узоқ, борди-келди йўқ. Ҳиндистондан Московияга борган биринчи одам мен эканман. Шоҳона совғаларимни йўлда қароқчиларга олдириб қўйганим учун Эрондан майда-чуйда мол олган эдим. Улар Ҳиндистон моли ўрнига ўтмади. Алқисса Москваю подшоҳи айтдики, эҳтимол, сен бир сайёҳдирсен, Бобур — подшоми ёки подшонинг хизматигади одамми — бизга маълум эмас, шунинг учун биз унга ўз элчимизни юборолмаймиз, аммо Ҳиндистон билан Москва орасида сен каби сайёҳлар бориб-келиб турсалар, биз бунга қарши эмасмиз⁴.

Саид Халил Хўжа Ҳусайннинг элчиликни эплайолмаганидан қувонгандай лабини буриб:

— Ана холос! — деб қўйди.

Бу сўзлардаги истехзони сезган Хўжа Ҳумоюндан ҳимоя истаб гапирди:

— Лекин мен Московиядан натижасиз қайтганим йўқ, ҳазратим! Московия халқи орасида бизнинг элларни кўрган одамлар ҳам бор экан. Улар менинг элчи бўлиб борганимга ишондилар. Подшоҳларидан кўрмаган иззат-икромни мана бу Матвей Калитинга ўхшаш яхши рус кишиларидан кўрдим!

Хўжа Ҳусайн шундай деб орқасига ўгирилди ва қўлқопли ўнг қўлига чиройли қарчиғайни кўндириб турган кўнғирсоқол одамни кўрсатди.

Хўжа Ҳусайн шимол совуқларида шамоллаб, элчилиги натижа бермаганидан эзиллиб касал бўлиб ётганда ҳам мана шу одам уни сўроқлаб келади. Савдо қарвонлари билан саёҳат қилишни яхши кўрадиган Матвей Калитин бундан юз йиллар олдин Ҳиндистонга келиб кетган Афанасий Никитиннинг ихлосманди эди. Унинг кўлида Афанасий Никитиннинг Ҳиндистон сафари ҳақидаги кундалик дафтаридан кўчирилган қўлёзма китоб бор эди. Матвей Семёнович бу китобни қайта-қайта ўқиган, унда учрайдиган баъзи туркий ва форсий ибораларни тушунмаса ҳам, Афанасий Никитин қаламга олган юртлар тасвирига ниҳоятда қизиқиб юрар эди. Қарвон бекатида касал бўлиб ётган Хўжа Ҳусайн Ҳиндистонлик эканини эшитган Матвей уни ўзининг уйига олиб кетади, унга айқ

¹ Ҳижрий 937 мелодий 1530 га тўғри келади.

² Идил — Волга.

³ Князь, демоқчи.

⁴ Ҳиндистондан Москвага биринчи марта Бобур элчиси боргани ўша даврнинг катта воқеаларидан бири бўлганини зйирак рус солномачилари сезадилар. Улар Хўжа Ҳусайннинг номини ҳам, Бобур юборган ёрликда Ҳиндистон билан Москва орасида дўстлик ва биродарлик алоқалари ўрнатиш тақлиф қилингани ҳам, Василий Иоаннович бу ёрликқа жавобан 1533 йилнинг сентябрь ойда нималар деганини ҳам махсус солномага батафсил ёзиб қўядилар. Бу солнома улуг рус тарихчиси Н. М. Карамзин асарларининг XII жилдида келтирилган.

Ўтидан тайёрланган дорилар ичириб даволайди. Хўжа Хусайн Матвей Семёнович Калитиннинг юрти Муромда уч йил қолиб кетади. У билан хизматкорига муромликлар ўрмон четидан ёғоч уй қуриб берадилар, уни «Бобурин посол», яъни «Бобурнинг элчиси» деб ҳурмат қиладилар. Бора-бора Хўжа Хусайн руслар орасида Бабури деган фамилия билан танилади. У хизматкори билан ўрмон четида турадиган жойга «Бабуринский хутор» деган ном берилади. Матвей Семёнович билан Хўжа Хусайн бир-бирларининг тилларини ўрганишади. Дарё йўли билан Новгород орқали Қозон хонлигига бориб тижорат қилишади ва Ҳиндистон сафари учун маблағ йиғишади. Кўп хавфу хатарларни бошдан кечириб, ниҳоят, Аграга келишади.

Хумоюн бу гапларни эшитгандан сўнг Хўжа Хусайннинг ҳамроҳи бўлган кўнғирсоқол, барваста Матвей Семёновичга қизиқиб қаради. Калитиннинг чарм қўлқопли қўлидаги бўз қарчиғайнинг кўзлари юпга чарм ниқоб билан тўсиб қўйилган. Ён эшикдан подшо қушчиси ҳам ўнг қўлига қўлқоп кийиб чиқди. У қарчиғайни меҳмоннинг қўлидан секин олиб, ўз қўлига кўндирад экан, жим ўтирган қуш қанотларини ёйиб, қаттиқ бир талпинди. Шунда унинг ўткир тирноқлари қушчининг қўлқопли қўлини шахт билан чангаллади. Хумоюн қўлқоп чармига тигдай ботган тирноқларга қараб, Московия қарчиғайининг забардаст эканини пайқади.

Матвей Калитиннинг кетидан келаётган хизматкор йигитнинг қўлида яхшилаб таҳланган ва мўйнаси олтиндай товланаётган самур¹ пўстин бор эди. Совға қабул қиладиган ясовул уни хизматкорнинг қўлидан олиб, ичкарига кириб кетди.

Қўли бўшаганидан энгил тортган Матвей Семёнович бошидан картузини олиб подшога таъзим қилар экан, унинг ўсиқ кўнғир сочлари пешонасига осилиб тушди. Хумоюн унинг номини туркийча талаффуз билан айтиб:

— Жаноб Матбий, — деди, — шунчалик узоқ йўллардан етказиб келган нодир совғаларингиз учун сизга ташаккур. Аммо биз учун бу совғалардан ҳам азизроқ инъомингиз — Хўжа Хусайнни омон сақлаганингиздир, у билан ҳамроҳ бўлиб келганингиздир!

Туркий тилни Шайх Хусайн ёрдамида ўрганган Матвей Семёнович ҳали талаффузда бир оз қийналар, айниқса «х» деёлмас эди:

— Газрати олийлари, Гўжа Гусейнни бизим Московга юборганларингиз мен учунда буюк бир инам бўлди. Унинг шарофати била гарайиб мамлакатларни кўрдим.

— Биздан не тилагингиз бор? Айтинг.

— Мен тижорат иши билан келмишмен. Агра бозорида «сен насора» деб, божу хирождан ташқари, молимга тамға солиғи ҳам солдилар.

Хумоюн вазирга юзланди.

— Жаноб Турдибек, московиялик меҳмонга бизнинг номимиздан ёрлик беринг, унинг молларидан тамға солиғи олинмасин, қаламравимиздаги барча бозорлар, ҳамма ём бекатлари жаноб Матбийни бизда бор имтиёзлардан баҳраманд қилсинлар. Чунки Хўжа Хусайн уч йилда зўрға етиб борган узоқ Московиядан бу ерга нодир моллар олиб келишнинг ўзи бир жасоратдир.

— Ҳақ гап айтдингиз, ҳазратим, — деди Турдибек таъзимга бош эгиб. — Фармойишингизни бажонидил адо этгаймен! Токи жаннатмакон отангиз айтганларидек, Ҳиндистон билан Московия орасида савдо қарвонлари қатнашига имкон кўпайсин!

— Ахир бу қарвонлар фақат мол ташимагай, балки икки орага таниш-билишлик риштасини тортгай, — деди Хумоюн. — «Танимагани сийламас» деган гапнинг ростлигини Хўжа Хусайннинг бошига тушган савдо ҳам кўрсатишидир. Агар икки орада борди-келди бўлса эди. Московия подшоси бизнинг кимлигимизни лоақал қарвон билан келиб-кетган ўз сайёҳларидан эшитиб билмоғи мумкин эди. Ана унда элчимизга муносабат ҳам бошқача бўлур эди... Жаноб Матбий, сиз насора динида бўлсангиз, Исо пайғамбарнинг умматимисиз?

— Айни шундай, ҳазрати олийлари.

— Ундок бўлса... Саид Халил жаноблари боя насораларнинг имон жиҳатидан бизга яқинликлари ҳақида кўп мўътабар далиллар келтирган эди. Энди биз ана шу далиллар асосида жаноб Матбийни наврўз сайлига таклиф этгаймиз! — Хумоюн ўрнидан турди ва Хўжа Хусайнга қараб давом этди. — Мавлоно, сиз ҳам аҳли давлат билан бирга бизнинг кемага марҳамат қилинг. Сизнинг шундай узоқ элларга бориб келганингиз тарихда қоладиган улуғ иш бўлибдир. Энди йўл азобларидан фориг бўлиб, истироҳат қилинг!

Хумоюннинг Хўжа Хусайнга кўрсатган ҳар бир илтифоти Саид Халилнинг дилига гўё заҳарли тикан бўлиб қадалар ва бутун вужудида оғриқ қўзғатар эди. Ахир Хўжа Хусайн ҳам оқсуяк саййидлардан, илоҳиёт илмидан ташқари дунёвий билимларни яхши ўрганган, қилич тақиб жанг қилиш ҳам, элчилик ҳам қўлидан келади. Шунинг учун Хумоюн уни Саид Халилнинг ўрнига шайхулислом қилиб кўтаришни жон-дилидан истаб турибди.

¹ Самур — соболь

Лекин Саид Халил бунга йўл қўймайди! У диний ҳокимият подшо-салтанатидан банд туришини исбот этмоғи керак.

Саид Халил чора излаб атрофига қарар экан, кўшқда ўлтирганлардан нажот тополмаслигини сезди. Фақат Лоҳурдаги Комрон мирзо ва Чунор қалъасини қамал қилаётган Шерхон Саид Халилни муродига етказмоғи мумкин. Ҳумоюн Саид Халил билан ўз муносабатларини шу даражада кескинлаштирдими, энди унинг жазосини Шерхон бермоғи лозим. Шерхон бундан ўн йил бурун Бобур хизматига кирганда Саид Халилга қўл бериб мурид бўлган эди. Кейинги йилларда оралари узоқлашиб кетган бўлса ҳам, Шерхон ҳалигача уни унутмаган экан. Утган ҳафта Шерхоннинг савдогар қиёфасида Аграда юрган хуфияси Саид Халилни жомеъ масжидида холи топди. Унга Шерхон номидан олтин шамдон совға қилди, сўнг махфий мактуб топширди. Мактубда Шерхон Саид Халилни «пири бузруквор» деб улуғлаган, ўз юрти Бихарга таклиф этган ва энг олий диний пешволик лавозимини ваъда қилган эди. Саид Халил Аграда ҳам диний пешво бўлгани учун, пойтахтни ташлаб кетишга кўнгли бўлмапти. Энди агар Ҳумоюн унинг ўрнига Хўжа Ҳусайнни диний пешво қилиб кўтариш ҳаракатига тушса, Саид Халил жим қараб турмайди. Дарҳол Шерхоннинг мактубига жавоб ёзиб, ўша хуфя орқали Бихарга жўнатади, Ҳумоюннинг заиф жойлари нимада эканини Шерхонга бир-бир маълум қилиб, унинг ғалабасига кўмаклашади.

Ҳумоюн кўшқдаги ишларини тугатгач, беку аъёнлар билан бирга боққа чиқди. Мавкаб дарё четида турган кемаларга қараб борар экан, Саид Халил бир четда мулозимлар тўпига қўшилиб кўзлари олазарак бўлиб турган Алваро Пакавириани кўрди. Кўз кўзга тушганда унинг Саид Халилга айтадиган гапи борлиги сезилди. Хўжа Ҳусайн Московиядан бошлаб келган Калитин энг мўътабар меҳмонлар қаторида кема сайрига таклиф қилингани Саид Халилнинг эътибордан қолганини, унинг ўрнига Хўжа Ҳусайн кўтарилаётганини ошқора кўрсатмаяптими? Саид Халил фиғони чиқиб шуни ўйлаган пайтда боши исқанжага тушгандай оғриб, кўзи тина бошлади, қўйган қадами истаган жойига тушмай, гавдаси чайқалиб кетди.

Дарё бўйидаги кемалар томондан эса карнай ваҳ-ваҳаси, ноғораларнинг шодликка тўла така-туми эшитилиб турибди. Бу ҳаммаси Саид Халилни баттар эзди, карнай-сурнайлар омади келган Шайх Ҳусайн учун чалинаётгандай туюлди. Чунки Хўжа Ҳусайн ҳозир аҳли давлат билан бирга энг олдинда турган подшо кемаси — «Гунжойиш»га чиқади. Саид Халил эса яна орқа қаторда — аҳли саодат учун ажратилган иккинчи даражали «Осойиш» кемасида ўлтиришга мажбур.

Йўқ, зинҳор! Саид Халил ранги ўчган ҳолда шиғовулга ёндашди. Овози қалтираб: — Менинг аҳволим ёмон! — деб шивирлади. — Бошим айланмоқда. Хафақон хуруж қилди. Ҳазратим сўрасалар айтинг, фақир муолижа қилгали уйга қайтурмен.

Шиғовул унинг кўкариб кетган юзига қараб:

— Хўп, тақсир, майли, тангрим сизга саломатлик берсин! — деди.

Саид Халил орқасига қайтаётганда яна Пакавириани кўрди. Баҳодиршоҳдай тождорни маҳв этган бу фарангилар — жуда катта куч, қуроллари кўп. Саид Халил унинг Шерхон билан иттифоқ тузишга ёрдам берса, ана ундан кейин Ҳумоюн шайхулислом учун қазибган чоҳига ўзи кулаши аниқ! Саид Халил шу ниятни дилига тукканда ўзини бирдан енгил сезди, бош оғриғи ҳам пасайгандай бўлди. У боғ дарвозаси томонга ўтар экан, Алваро Пакавирага «кетимдан боринг!» деган ишорани қилди.

* * *

Учинчи бўлиб турган «Оройиш» кемаси олдида ясан-тусан аёллар кўринди. Ҳумоюн уларнинг онабошиси Хонзода бегимни узоқдан таниди. Синглиси Гулбадан, Ҳиндолнинг келинчаги Султоним, ҳарам аҳлидан Бека бегим олти яшар қизчаси Ақиқа билан... Бошқа чиройли қизлар ҳам бор. Улар ким бўлди? Олдинда кетаётган Ҳумоюн укаси Ҳиндолни ёнига имлади. Турдибекка эса:

— Сиз элчиларни аҳли давлат билан бирга кемага бошланг, — деди. — Биз Ҳиндол билан аммам ҳазратларини кўриб ўтайлик.

Оға-ини «Оройиш» кемасига бурилдилар. Подшо келаётганини кўрган аёллар қадди-қоматларини ростлаб, Хонзода бегимдан нарида тизилиб турдилар. Ҳумоюн ва Ҳиндол аммаларига елкаларини бериб кўришар эканлар, ёш аёллар уларга бош эгиб таъзим қилдилар. Ҳумоюн уларни наврўз билан муборакбод қилди.

— Мана шу «Оройиш» кемаси биздан сизларга наврўз савғосидир! — деб ҳазиллашди.

Синглиси Гулбадан бегим Султоним билан шўх бир кўз уруштириб олдида, ҳазилга жавоб қилди:

— Ҳазратим, саховатингиздан миннатдормиз, аммо бу улкан кемани уйга олиб кетолмагаймиз. Биз, ожизалар, уйга кўтариб кетишга кучимиз етадиган совғалардан умидвормиз!

Ҳаммалари бир кулиб олдилар. Ҳумоюн:

— Улар ҳам берилгай! — деди. — Лекин аввал биз бир нени билайлик: бизга ҳам аталган савғоларингиз бўлурми?

Кулги яна бир даража баландроқ янгради. Гулбадан Хонзода бегимга қараб: — Аммам ҳазратлари сизга атаб бир ғаройиб савфо тайёрламоқчилар, — деди. Хумоюн аммасига умид билан юзланди. Шунда Хонзода бегим Ҳамида бону ва унинг ёнидаги қизларга ишора қилиб, деди:

— Хумоюнжон, сиз қизларнинг чавгон ўйинига иштиёқманд эдингиз-а?

— Ҳа, Наврўз айёмида биз учун бундан мароқли томоша йўқ.

— Ундоқ бўлса аниқ вақтини таъйин этинг. Қизларимиз сизга чавгон томошаси кўрсатмоқчилар.

Хумоюн қизлар орасида энг кўҳлиги бўлган Ҳамида бонуга қизиқиб қаради-ю: — Бажонидил! — деди. — Мана бугуноқ...

Эрининг Ҳамида бонуга қараган кўзлари чўғдай ёниб кетганини пайқаган Бека бегим лаблари аламдан титраб гапирди:

— Ҳазратим, балки бугунга кема сайри ҳам етарликдир?

Хумоюн хотинининг саволи тагидаги аламли маънони тушуниб ўнғайсизланди. Икки ойдан бери Бека бегимни йўқламай кўйган эр яна онаси ўпмаган қизларга кўзи ёниб қарагани Хумоюннинг ўзига ҳам ноқулай туюлди. Нарёқда иккинчи хотини Меважон ўзини бахтсиз сезиб, ғамгин бўлиб юрибди. Хумоюн ўғил кўриш орзусида бултур Чанд биби деган ҳинд қизига ҳам уйланган эди. Бу жувон кеча хобгоҳда Хумоюннинг кўксига бош қўйиб юм-юм йиғлагани ҳозир эсига тушиб кўнгли хира бўлди.

Қора шириндан келган оҳудай чаққон Чанд биби Хумоюнга тегмасдан олдин қанчалик шўх ва қувноқ эди! Унинг отаси Хумоюннинг кутубхонасида санскрит тилидаги китобларни таржима ва талқин қилувчи олим бўлиб ишларди. Қиз Хумоюнни кутубхонада мутолаага қаттиқ берилган пайтларда зимдан кузатиб юриб яхши кўриб қолган экан. Ҳиндларнинг холи байрамида қизлар ўзларини ҳимоя қила оладиган йигитни танлаб, унинг билагига бир шода гул тақадилар. Ракшабанди деб аталадиган шу одатга биноан Чанд биби холи байрами куни боғда Хумоюннинг билагига чиройли гулшода тақди. Уша дамда қиз ҳам Хумоюнга жуда ёқиб қолди. Балки унга валиаҳд ўғилни мана шу ҳинд қизи туғиб берар? Унга уйланиш билан балки Хумоюн ҳинд элининг кўнглига яхшироқ йўл топар?

Бироқ Саид Халил бошлиқ руҳонийлар бошқа диндаги будпараст қизга никоҳ ўқишдан бош тортдилар. «Шариат бўйича қиз мусулмон динини қабул қилсин, сўнг биз никоҳ ўқиймиз» дейишди. Агар Чанд биби муслима бўлмасдан туриб ўғил туғса, уни мусулмон подшоҳнинг тахтига валиаҳд қилиш ҳам мумкин эмас — кўпдан қабул қилинган расму одат шундай. Хумоюн буни Чанд бибига тушунтирди, унга калимаи шаҳодатни ўргатди. Қиз йигитга бўлган муҳаббати туфайли унинг айтганини қилди. Ҳинд динида тангрлар кўплигини табиий деб биладиган Чанд биби эри сиғинган яна битта худога сиғинишни фақат калимаи шаҳодатдан иборат деб ўйлаган эди.

Лекин у никоҳдан ўтгач Хумоюн кўп ўтмай Гужарат томонларга ҳарбий юришга кетди. Чанд биби қилич таққан бешафқат аёл — ҳарам бекасининг ихтиёрида қолди. Унга ҳиндча сари кийишни тақиқлашди, муслима аёллар каби узун кўйлак, қабо, заржиякли лозим кийдиришди. Ҳарам бекаси уни бошқа аёллар қатори беш вақт намоз ўқишга мажбур қилди.

Агар Чанд биби бошқа мамлакатга олиб кетилганда, эҳтимол, бу ўзгаришларга осонроқ кўниккан бўларди. Лекин у ўз ватанида яшамоқда эди. Бокқа чиқса ҳиндларнинг муқаддас дарахти ашока ва банъянни кўради. Гуллар ҳам ҳинд маъбудаларини ёдига солади. Жамна бўйича ювинишга борса, бошқа афсонавий дарё — Сарасвати ёдига тушади. Сарасвати эса энг қудратли аёл худолардан ҳисобланади. Чанд биби унга ҳам, жазо берувчи Шивага ҳам, ўзи болаликдан сиғиниб юрган Дургага ва бошқа муқаддас маъбудаларга ҳам хиёнат қилган каби доимий ғашлик ва ваҳм ичида яшайди. Кечалари тушларига кирадиган Шива, Дургалар уни жазолаб гоҳ илонга чакдиради, гоҳ ботқоққа ғарқ қилади, гоҳ йиртқишлар чангалига ташлайди. Жувон уйқудан босинқираб уйғонади ва дағ-дағ титрайди.

Хумоюн Гужаратдан қайтиб келгунча Чанд биби руҳий қийноқлардан озиб, сўлиб, асаб касалига дучор бўлган эди. Хумоюн унинг хобгоҳига борган кечалари Чанд биби қувнаб ашула айтаётган жойида бирдан кўнгли бузилиб йиғлаб юборар, ухлаган пайтларида эса инграб уйғонар, вужуди ваҳима ичида титраб, Хумоюндан ҳимоя истарди. Уни юпатгунча Хумоюннинг ўзи ҳам руҳан қийналиб, уйқуси ўчиб кетар, кейин бошқа хонага чиқиб, гулобга афъюн қўшиб ичар ва шу билан қайтадан уйқуга кетарди.

Оҳудай яйраб юрган қизнинг бир йил ўтмай шундай сўлиб қолишига Хумоюннинг ўзи ҳам айбдор эмасми? Ҳарамдаги тартибларни ўзгартира олмас экан, нега бу қизга уйланди? Нега уни бошқа динга ўтказди?

Бека бегим ҳам, Меважон ҳам ундан бахт топган эмас. Ҳозир Бека бегим «бизни шу кўйга солганингиз озмиди? Яна бошқа гўзал қизларга кўз тикишингиз инсофданми?» дегандай кўринди. Шунинг учун Хумоюн Бека бегимга дарҳол ён берган каби:

— Майли, чавгонни... эртага пешиндан сўнг тамошо қилгаймиз, — деди.

Шу орада Ҳамида бону Хумоюнга зимдан синчиклаб қараб олди. Боя фил устида гавдаси кичик кўринган эди, унинг бўйи баланд, елкалари кенг дуркун йигит эканини

қиз энди билди. Чиройли қилиб тарашланган калта соқол-мўйлови офтоб нурида қизғиш тусга кириб товланади. Салласидаги олмосдан ташқари белидаги камарига, ханжарининг сопи ва қинига қадалган дур ва лаъллар тиниқ ва осуда бир жило бериб туради. Хумоюннинг қаршисида Бека бегим нурсизгина жувон бўлиб кўринди. Шунга қарамай бу бегим Хумоюннинг сўзини бўлиб луқма ташлагани Ҳамидага жуда эриш туюлди.

Бека бегим ўзи ҳамма чиройли қизлардан эрини рашк қиладиган аёл бўлса керак, Ҳамида бонуга ҳар кўзи тушганда унга тиконини бир санчиб олгудай бўлиб қарайди.

Хумоюн аёллар билан гапини тугатиб, олдинги кемага қараб кетгандан кейингина Бека бегимнинг кўзларидаги тиконлар сал камайгандай бўлди. Бу бегим хазинадан ҳам ҳамён-ҳамён олтинлар олиб туради, ҳарам бекаларини ҳам ўзига бўйсундириб олган. Удумга биноан, подшо ҳарамидидаги кичик хотинлар катта хотинга бўйсунмоғи керак. Ҳамида бону бу ҳақда кўп миш-мишлар эшитган. Чанд бибининг бошига тушаётган оғир савдода ҳам Бека бегимнинг қўли бор, дейишади.

Ҳамида бонунинг бу мураккаб зиддиятлардан кўнгли ғаш бўлаётганини Хонзода бегим сезди, чамаси, кемага чиққанларида секин қизнинг қўлидан олиб, елкасини силади ва паст товуш билан сирдошларча шивирлади:

— Бону қизим, сиздан умидим катта.

Хонзода бегим фақат эртанги ўйинни эмас, ундан ҳам каттароқ, муҳимроқ нарсаларни назарда тутганини Ҳамида бону пайқади.

— Ҳазрат бегим, — деди ва ихлос тўла кўзини Хонзода бегимнинг серажин юзига тикди. — Мен чавгонда умидингизни оқлаш учун жонимни ҳам аямасмен. Лекин олийнасаб бегимлар даврасида... нотавон... ожизмен.

— Йўқ, шерқиз, сиз ҳали ўзингизни билмайсиз. Мен сизда тавонолик¹ куртакларини кўриб турибмен. Бу дунёда яхши-ёмонни кўп кўриб, кўзим пишиб қолган, менга инонинг. Сиздаги тавонолик ниҳоли парвариш қилинса улкан дарахт бўлиб ўсгай, бебаҳо мевалар бергай!

— Қани эди!.. Агар шундай тавонолик менга насиб бўлса, унинг энг яхши мевасини энг аввал ўзингизга таъзим билан тутгаймен, ҳазрат бегим.

Бу гапдан икковларининг ҳам таъблари очилиб, кўнглилари кўтарилди, кема устидаги зеб-зийнатларга ва зиёфат дастурхонларига энди қувониб кўз ташлашди. Камалак рангли анвойи гулшодалар орасидан сурнай ва ноғора товушлари келмоқда. Чанқаган бегимларга шарбатчилар олтин пиёлаларда таъзим билан хушбўй шарбатлар тутадилар. Оёқ остида чўғдай ёнган гиламлар. Атрофда бағри кенг дарёнинг жимир-жимир тўлқинлари.

Бу тўлқинлар бирдан Ҳамиданинг ёдига Низомни солди. Кеманинг пастки қаватида наврўз муносабати билан олтинранг ипак матодан башанг кийимлар кийган эшкакчилар ўлтиришибди. Ҳамида бону юқоридан уларга кўз қирини ташлаб, Низомни тополмади. Шу пайт подшо чиққан олдинги кеманинг эшкакчиларидан бири бу томонга зимдан тикилиб турганини пайқади. Ҳамида гулшодалар орасидан синчиклаб қараса — Низом! Қизнинг баданига ширин бир ҳарорат тарқалди. Подшо кемасининг эшкакчиларига сариқ парчадан тикилган яхтак ва ўша рангдаги жажжи салла кийдиришган экан. Бу кийимлар Низомнинг йигитлик ҳусини жуда очиб юборибди. У кеманинг пастки тор қаватида қатор эшкакчилар орасида ўтирган кўйича ортки кеманинг очиқ саҳнида турган Ҳамидага жилмайиб бош ирғади.

Агар Ҳамидада Хонзода бегим айтган тавонолик чиндан бор бўлса, у энг аввал мана шу йигитнинг қадрини боши устига кўтаради. Эртанги чавгон ўйинида у албатта ютиши керак. Подшо унга «Биздан не тилагингиз бор?» деса, Ҳамида бону, албатта, Низомнинг отасини зиндондан озод этишларини, унинг ўзини эса бирорта кемага дарға қилишларини сўрайди. Балки қиз боланинг бундай илтимоси Хумоюнни таажжубга солар. Лекин Ҳамида бону унгача Хонзода бегимга кўнгли кимдалигини албатта айтиб беради, унинг ёрдамида Хумоюннинг адолат қилиши ҳам осон бўлади.

Лекин Ҳамиданинг бу ширин орзуси ушалмади. Ўша кўни оқшом шарқдан келган чопар Чунор қалъасининг Шерхонга таслим бўлгани ҳақида машъум хабарни келтирди. Энди ундан наридаги Бангола ва Бихар ҳам хавф остида қолди, агар Хумоюн тезликда етиб бориб, уларни ҳимоя қилиб олмаса, қаламравидаги ерларнинг энг катта қисмидан маҳрум бўлади-ю, Аградан қувилиши ҳам осонлашади.

Шунинг учун базмлари ўйинларни тақа-тақ тўхтатиб, шошилиш равишда қўшин тўплашга киришди. Орадан бир ҳафта ўтгач саҳар пайтида Хонзода бегим билан хайрлашиш учун Зарафшон боғига борди. Аммасининг оқ фотиҳасини олгандан сўнг ўша «Гунжойиш» кемасига тушди-да, сув йўли билан Ганга дарёси томонга йўл олди. Хумоюн Ҳамида бону билан яхшироқ таниша олмаганидан Хонзода бегим кўп афсус чекди, «тақдирлари қўшилмаган экан» деб хафа бўлди.

Лекин Хумоюн тушган кеманинг эшкакчилари орасида жон-жаҳди билан эшкак эшаётган Низом бундан ўзича мамнун. Хумоюн Ҳамидадан тобора узоқлашиб кетаётгани унга яхшилик аломатидай туюлади. Агар подшо бу қизни яқиндан кўриб-билгудай

¹ Тавонолик — қобилият, қодирлик.

бўлса, ҳарамига олиб қўйиши ҳеч гап эмас. Низом ўзининг Ҳамидага етишишига ишон-
маса ҳам, лекин ундан умидини узолмайди, айниқса, уни подшо ҳарамига раво кўрмай-
ди. Шунинг учун Низом бутун кучини эшакка беради-ю, Ҳумоюнни Ҳамидадан мумкин
қадар узокроқ олиб кетишга интилади.

ГАНГА

Кўргилик

Ҳумоюн оёқ қўйган ер ичига ўпирилиб тушиб, тубсиз ўнгирга айланди. У оёғини тор-
тиб олиб, орқага тисарилди. Қорайиб турган ўнгири лабида қандайдир дарахтнинг илди-
зи кўринди. Ҳумоюн тубсиз жарга йиқилай деганда шу дарахтдан икки қўллаб тутиб
қолди. Бир пайт дарахт ҳам илдизи билан суғурилиб чиқа бошлади. Ҳумоюн жарга
қулаб тушишини сезганда кичқириб, босинқираб уйғонди-ю, «Алҳамдулилло, туш
экан!», деб хиёл енгил тортиди. Лекин ташқарида довул кўтарилганини, тепасидаги
чодирни шамол йиқитиб кетгудек қаттиқ силкитаётганини сезди, жала қўйиб, момақал-
дироқ устма-уст гумбурлаётганини эшитди-да, яна юраги ҳаприқиб, ўрнидан туриб
кетди.

Учириб!
Ганга бўйларида ёмғир-фасли бошланган, ҳаво илиқ бўлса ҳам дим, ҳамма нарса
намиқиб кетган. Хос чодир эшигига осилган кимхоб парда Ҳумоюннинг кўлига майин
тегди. Уни бир томонга суриб ташқарига кўз югуртирди.

Қоронғида ҳеч нарса кўринмади, фақат яшин чақнаганда Ганганинг қирғоқларига
тошиб чиққан оқиш тўлқинлари таҳдидли ялтираб кўзга ташланди. Дарахтлар довулдан
ерга теккудай эгилади, уларнинг қаттиқ шовуллаши орасидан момақалдироқнинг қасир-
қусури хийла паст эшитилади.

Ҳумоюннинг чодирни турган баландликдан Гангага келиб қўшиладиган яна бир
дарё — Карамнаса ҳам тошган. Одатда суви унча кўп бўлмайдиган бу дарё ёмғир фасли
бошлангандан бери бўтана селларга тўлиб, ваҳимали тусга кирган. Қўшиндаги филбон
ва кемачи ҳиндлар Карамнаса дарёсидан жуда қўрқадилар, унга қўл-оёқларини теккиз-
масликка тиришадилар. Ҳиндларнинг эътиқоди бўйича, Карамнасанинг суви теккан одам
бир умр қилган тоат-ибодатидан айрилиб, касофатнинг тагида қолиб кетармиш. Шунинг
учун тақводор ҳиндилар Карамнасанинг нариги қирғоғига ўтмоқчи бўлсалар, ирим қи-
ладилар — унинг ўзидан эмас, Гангага қўйилган жойининг нарёғидан кема билан айла-
ниб ўтадилар.

Бу ҳодисани бундан ўн йил олдин мана шу Карамнаса бўйида отаси Бобур ҳам кўр-
ганини ва ўз эсдаликларида ёзиб қолдирганини Ҳумоюн билади. Бунақа иримларга
ишонмайдиган Бобур мирзо шу жойни қўшинига қароргоҳ қилиб танлаб, бир ҳафта тур-
ган ва шу атрофдаги ёвларини енгиб, Аграга ғалаба билан қайтган эди.

Шунинг учун Ҳумоюн тақводорларнинг иримидан кўра отасининг тажрибасига кўп-
роқ таянди. Уч тарафи дарё билан тўсилган баланд тепалиқлар уни душманларидан ас-
райдигандек кўринди. Беклар ҳам «фақат қароргоҳнинг жануб томонига соқчилар қў-
йилса кечалари тинч ухлаш мумкин...» дейишди.

Лекин ҳозир ёмғир челақлаб қуяётган ва довул чодирларни йиқитгудек бўлаётган
пайтда Ҳумоюн тушида кўрган даҳшатли воқеани эслади-ю, яшин ёруғида ялт этиб чақ-
наган тошқин дарёлар ҳалқаси бирдан унинг ваҳмини келтирди. Уч томондан тошиб чи-
қаётган дарёлар уни тўртинчи тарафдан бостириб келадиган ёвларга тузоқ бўлиб тутиб
берадигандек туюлди. Ё алҳазар! У нега ўз оёғи билан бу дарёлар орасига кириб қолди?
Отаси бу ерни қароргоҳ қилган пайтларда ҳаво қуруқ, дарёларда сув оз, атрофда Шер-
хондай хатарли ёв йўқ эди-ку.

Ёши ўттиз бирга кирган Ҳумоюн ўсмирлик йилларидан бери жуда кўп таҳликали
жангларни кўрди, турли-туман ёвлар билан олишиб, ҳали бирор марта енгилгани йўқ.
Лекин Шерхонга келганда унинг шижоати ҳам, жангларда орттирган тажрибаси ҳам иш
бермай қўйяпти. Вақт ўтган сари Шерхоннинг қудрати ортиб, Ҳумоюннинг иши орқага
кетаётгандай бўляпти...

Ҳумоюн тўшаги турган жойга қайтиб, қоронғида ёстиқни кўли билан пайпаслаб топ-
ди. Ёстиққа қайта бош қўяр экан, ташқарида хуруж қилаётган шамол, жала ва момақал-
дироқ шовқини орасидан Шерхон унинг кўзига кўриниб кетгандай бўлди.

Қошлари қалин, кўзлари кўкиш, қирра бурун, калта қирқилган соқоли ва қайрилма
мўйлови ўзига жуда ярашган дуркун гавдали Шерхоннинг қарашларида бургутни эсла-
тадиган бир ифода бор. Ҳумоюн уни биринчи марта бундан ўн уч йил бурун Жамна бўйи-
даги зиёфатда кўрган эди.

Аммо у пайтларда Шерхон ҳали ўттиз-қирқта йигитга бош бўлган кичик сипоҳилар-
дан эди. Унинг Сасарамда отасидан қолган ер-мулки бор экан. Бироқ отаси ўлгандан сўнг
ўгай она ва инилари Шерхонни бу мулкдан маҳрум қилмоқчи бўладилар. Шерхон ота
мулкни ўгай иниларидан тортиб олиш учун Бобурдан химоя сўрайди. Банорасдан шарқ-
даги Ғозипур деган жойда у Бобур ҳузурига қимматбаҳо совғалар билан арзадошт кўта-

риб киради¹. Бобур унинг марказий ҳокимиятдан узоқроқдаги Сасарамда юришини афзал кўради-да, ота мулкини унга хатлаб беради.

Ушанда қирқ ёшда бўлган Шерхон ҳисоб-киتابни ва хўжалик юритишни яхши билар, Сасарамдаги бетартиблик ва порахўрликни ёмон кўрарди. У шайх Саъдийнинг кўп шеърларини ёд биладиган ўқимишли киши эди. Сасарамдаги деҳқонларнинг ерини ўлчаш, ҳосилини беҳато ҳисоблашда ва солиқчиларнинг бебошлигини йўқотишда кўпгина янги тадбирларни амалга оширди. Хайрихоҳлари уни «Шерхони одил» деб атайдиган бўлдилар. Бу орада Бобур вафот этди-ю, марҳум Иброҳим лодининг иниси Маҳмуд лоди қасоскор афғонларни атрофига тўплаб, Ҳумоюнга қарши исён кўтарди. Маҳмуд Лоди Бихар ва Сасарамни ҳам ўзига бўйсундирди-ю, Шерхонни бор навкарлари билан ўзига мажбуран қўшиб, Ҳумоюнга қарши урушга бошлаб борди.

Шерхон бу урушдан мутлақо манфаатдор эмас эди. Сур қабиласи лодиларга бўйсунишни истамайди. Иброҳим лодидан кўрган жабру зулмлари Шерхоннинг эсидан чиққан эмас. Шунинг учун Далахруа деган жойда Маҳмуд лоди Ҳумоюн билан юзма-юз туриб жангга киришган пайтда Шерхон усталик билан ўзини четга олди-ю, барча навкарларини уруш майдонидан олиб чиқиб кетди. Лодилар бу жангда Ҳумоюндан енгилдилар ва кейинчалик Шерхонни хиёнатда айбладилар Шерхон эса Ҳумоюнга хат ёзиб, бир вақтлар Бобур подшо Сасарамдаги ота мулкини унга олиб бергани ҳурматига шундай қилганини билдирди. Аслида эса у Маҳмудхон билан Ҳумоюн бир-бирини банд қилиб турган пайтдан фойдаланиб Ганга бўйидаги энг муҳим ҳарбий қалъа — Чунорни ишғол қилиш ниятида эди.

Чунор илгари Тожхон исмли афғон ҳокимининг қўлида эди. Шерхон беш йил бурун Тожхонда ҳам сипоҳи бўлиб хизмат қилган, ўша пайтда унинг гўзал хотини Лод Малика билан танишган эди. Тожхон оилавий низолар гирдобда ҳалок бўлгандан кейин Шерхон Лод Маликага махфий одам юборди, уни кўпдан яхши кўришини ва унга уйланиш орзусида эканини билдирди. Шерхоннинг аёлларни мафтун қиладиган баҳодирона жозибаси Лод Маликанинг ёдидан чиқмаган экан. Орада турган махфий одам Шерхонга ижобий жавоб келтирди. Далахруада Маҳмуд Лоди Ҳумоюн билан ҳаёт-мамот жангини қилаётган пайтда Лод Малика Чунор дарвозасини уруш майдонидан яширинча чиқиб келган Шерхонга очиб берди. Шерхон Лод Маликага уйлангач, унинг ёрдамида Чунорга Тожхон томонидан беркитилган яширин хазинани ҳам қўлга туширди. Бу хазинадан 150 ман² олтин, 7 ман марварид, яна талай жавоҳиротлар топилди. Шерхон бир кунда қўлга киритган бойлиқнинг баҳоси тўққиз юз минг рупий эди. Уша пайтда икки рупийга битта қўй берарди.

Шерхон бу бойлиқларни босиб ётадиган зикна одам эмас, унинг мақсади мустақил ҳукмдор бўлиш. Шерхон Чунор қалъасида қўлга киритган олтинларга минглаб янги навкарлар ёллади, қурол-яроғлар сотиб олди. Лодилар ва бобурийлардан норози бўлган қанчадан-қанча ёлланма аскарлар Шерхон томонига ўта бошлади. Айниқса, у Чунор қалъасини эгаллагандан кейин Ҳумоюн шарқдаги Бихар ва Банголадан узилиб қолди. Йўлни очиш учун у Чунорга қўшин тортиб келди.

Шерхон ўз ишига шунчалик пишиқ эканки, Ҳумоюнни Аградан мумкин қадар узоқларга олиб кетиб, ҳамма жойда бирон балога гирифтор қиляпти. Ҳумоюн бу гал Чунор қалъасини олти ой қамал қилиб, катта талафотлар билан олди. Бу орада Шерхон Банголани эгаллади. Ҳумоюн уни таъқиб этиб Банголага борса, Шерхон бу вилоятда бор хазиналарни шип-шийдам қилиб, ундан Гаурига ўтибди. Ҳумоюн ёз иссиқларида машаққат чекиб Гаурига борса, Шерхон у ердаги хазиналарни ҳам талаб, қўлига илинган бойлиқларни йиғиб, Рохтас деган тоғ қалъасига қочиб кетибди.

Ганганинг жанубидаги бу қалъа асли Кришан Рой деган ҳинд рожасининг мулки эди. Шерхон ўз қўшинида хизмат қилаётган нуфузли ражпут саркардаларидан бирини орага қўйиб, Кришан Ройдан аввал фақат ўз хотинлари ва болалари учун бошпана сўради.

— Ҳумоюн биздан ота юртимиз Бихарни тортиб олди, аёлларимиз хонумонсиз жанг майдонида қолди, бу шафқатсиз теурийзода бизни енгса, эрта-индин Рохтасга ҳам қўшин тортиб боргай, биз хотин-болаларимизга қалъадан жой берсангиз, биз душманнинг Рохтасга борадиган йўлини тўсгаймиз, — деди.

Кришан Рой бу гапга ишонди ва аёл кийимидаги отлиғу пиёда бир минг икки юз кишилик оломонни Рохтас қалъасининг дарвозаларидан ичкарига киргизди. Аёллар билан бирга кўч ортган юзлаб соябон аравалар ҳам келмоқда эди. Улар ҳам ичкарига кириб олди. Шунда маълум бўлдики, аёл кийимидаги «бошпанасиз бечоралар»нинг кўпчилиги — Шерхоннинг қуролли навкарлари экан. Соябон аравалардаги кўчлар орасидан қуролли йигитлар сакраб-сакраб тушадилару ғафлатда қолган Кришан Ройни ўраб олдилар. Шерхоннинг ўзи йўқ, бу ҳарбий ҳийлани амалга оширган унинг ўғли Жалолхон Кришан Ройга шундай деди:

— Рохтасни биз жанг билан ҳам олишимиз мумкин эди, ундан ҳам каттароқ Чунор

¹ Шерхон Сур номи «Бобурнома»нинг 1527—1528 йилги воқеаларида икки қайта қаламга олинган.

² Бир ман — 800 грамм, 150 ман эса 120 килограмм. 7 ман марварид — 5 килою 600 грамм бўлади. (Муал.)

қалъасини эгаллаганимиз сизга маълум, лекин қон тўкилмасин дедик, сизнинг молу жонингизга тегмаймиз, нимани истасангиз, бир кун ичида олиб чиқиб кетинг, сизнинг во-
дийда бошқа мулкингиз бор, бизга эса Рохтас жуда керак!

Қришан Рой Рохтасни ташлаб кетишга мажбур бўлди. Шерхон Чунор ва Гаурда ўлжа олган барча олтинлару кумушларини шу қалъага келтириб бекитди. Хотину бола-чақаларини ҳам Рохтасга жойлаб, ўзи тоғ этакларида янги жанглар учун куч тўплай бошлади.

Рохтасдаги воқеани Гаурида туриб эшитган Ҳумоюн Шерхоннинг Мовароуннаҳрда шунақа ҳийла-найрангларни кўп ишлатган Шайбонийхонга ўхшаб кетадиган айёрлиги борлигини хаёлидан ўтказди. Назарида, Шерхон энди Рохтасни қуриқлаб ётадиганга ўхшарди.

Ҳумоюн барча одамлари билан Чауса яқинида Ганганинг ўнг қирғоғидан ўтгунча Шерхон аскарлари қорасини кўрсатмади. Ҳумоюн Карамнаса ва Ганга оралиғидаги тепаликларни қароргоҳ қилиб, қўшинни жойлаштиргандан кейингина жанубдаги очиқ саҳнда бирдан Шерхоннинг қўшини пайдо бўлди. Бу орада ёмғир фасли бошланиб, дарёларда сув кўпайиб кетди. Энди уч томондаги дарёлар ҳалқасидан осонликча чиқиб кетиб бўлмайди, тўртинчи томонни эса ёв лашкари бекитиб олди. Ҳумоюн одамларини ҳаёт-мамонт жангига шайлаб, энг сара аскарларини, ҳарбий филларини Шерхон турган томонга жойлаштирди ва унинг ҳужумини кутди. Шу вақтгача мудом Ҳумоюн ҳужумда эди. Энди у ҳужум қилиш навбатини Шерхонга бергандек бўлиб, бир ҳафта кутди, бир ой, бир ярим ой кутди. Аммо Шерхон ҳужум қилмади. Чунки вақт Шерхоннинг фойдасига ишламоқда эди. Ҳумоюн қароргоҳида ўн мингдан ортиқ одамларни ва улардан икки баробар кўп от-уловни боқиш учун ғамланган захиралар тугаб бормоқда. Дарёлар захидан ва ёмғир фаслининг рутубатидан касалга учраб сафдан чиқаётган навкарлар сони эса тобора кўпайиб кетяпти. Атрофдан келадиган ёрдамнинг йўлини тошқин дарёлар ва Шерхон қўшини тўсиб турибди.

Шерхон икки ой деганда ҳам ҳужумга ўтмагач, Ҳумоюн орага одам қўйиб: «Биздан не тилаги бор, айтсин» деди. Шерхон ўтган кун Ҳумоюн қароргоҳига ўз элчисини юбориб, ундан Чунор қалъасини ва Бихар вилоятини сўради. Бихар ҳозир ҳимоясиз қолган, Ҳумоюн ўз қўшинини Аграга олиб кетгач, бу вилоятни Шерхон яна ишғол қилиши шубҳасиз. Аммо шарқий вилоятларнинг қулф-калити бўлган Чунорни Шерхонга жангсиз топширишни ўйлаганда Ҳумоюннинг бутун вужуди зирқираб кетди. Ахир бу қалъани олгунча олти ой жанг қилиб, озмунча талофат берилдими?

Ҳумоюн Шерхон элчисига аниқ жавоб бермади, ўйлашиб, кенгашиб ундан сўнг ўз қарорини махсус одамлар орқали маълум қиладиган бўлди. Кечаги машваратда кўпчилик беклар Чунорни Шерхонга қайтариб беришга қарши чиқдилар. Шунча азоб тортиб қўлга киритган энг муҳим жойлари Чунор бўлса-ю, уни ҳам Шерхонга жангсиз топшириб кетсалар, Аграга қайси юз билан қайтишади? Одамлар уларнинг устидан кулишмай-дими?

— Нодонлар кулгисига эътибор бермаслигимиз керак, жаноблар! — деди Байрамхон. — Ҳозир ваъзият биздан қурбон талаб қилмоқда. Биз мана бу дарёлар сиртмоғидан эсон-омон чиқиб, Аграга қайтсак, у ердаги ихтилофлар бартараф бўлса, кейин Чунорни яна қайтариб олишимиз ҳеч гап эмас!

Ҳумоюн Байрамхоннинг бу фикрига қўшилмади, кўпчилик беклар подшонинг тарафини олди.

Бироқ ҳозир шариллаб қуяётган ёмғир тагида, довул кўтариб кетгудек бўлаётган чодирда уйқусизликдан қийналиб, гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошга ағдарилар экан, Байрамхон билан эрталаб яна бир гаплашгиси келди.

Азон палла подшонинг хиргоҳига чақирилган Байрамхон эшик олдида таъзим қилиб юкунди. Ҳумоюн унга ўнг ёнидан жой кўрсатди. Байрамхоннинг ўсиқ қора соқоли ва буғдойранг юзига тикилиб:

— Бугун туни билан ухлайолмай тўлғониб чиқдим, — деди. — Ёмон тушлар... Сиз айтган қурбонлик... Чунор... бағримдан бир парча этни юлиб олиб ғанимга бергандек оғир... Мабодо биз Чунорни топширсак, Шерхон қаноат қилармикин? Бангола билан Гаурни тинч кўярмикин? Агар шу ҳақда битим тузсак, Шерхон сўзида турармикин?

— Ҳазратим, — деди Байрамхон, — агар фақирга ваколат берсангиз, Шерхоннинг олдида Қуръонни қўйиб сўз олмоғим мумкин. Ахир у ҳам мусулмон-ку!

— Шерхон Банголага тегмаса, майли, Чунорни берайлик. Биздан вакил бўлиб бонринг.

Ҳумоюн ўз қароргоҳидаги энг нуфузли уламолардан бўлган ва Шерхон бир вақтлар назр-ниёзлар бериб фотиҳасини олган Шайх Ҳусайини Байрамхоннинг ёнига қўшиб элчиликка юборди.

* * *

Тушга яқин ёмғир тинди-ю, булутлар орасидан кўм-кўк осмон ва иссиқ ёз офтоби кўринди. Ганга ҳали ҳам узоқларда ёғаётган жала сувларига тўлиб, лойқаланиб оқаётган бўлса-да, ер аста-секин қурий бошлади.

Байрамхон Ганга жанубидаги кенг текислик орқали Шерхоннинг қароргоҳи томон отлиқ борар экан, ёмғирдан кейинги ҳавода бўлиқ ўт-ўланлар ва ранг-баранг дала гуллари қанчалик қулф уриб яшнаб турганини, осмон тўла қушлар нақадар яйраб учаётганини кўрди-ю, ўзича бир хўрсиниб олди. Ҳинд ери ёз иссиқларига қўшилиб келадиган илиқ ёмғирларга тўйиб, ҳамма тирик жонни, барча гиёҳларни бирваракайига уйғотадиган ва жуда тез ривожга киритадиган мана шу пашкол¹ фаслида Байрамхон уйдаи, боғдами тинчгина ўлтириб китоб ўқишни ёки шеър ёзишни қўмсайди. Ҳинд элининг азалий одати бежиз эмаски, ёмғир фаслида саёҳатга чиқилмайди, ҳажга боришлар ҳам тўхтатилади. Чунки одам ҳам, от-улов ҳам бу фаслда қаёққа қадам қўямасин, ривожга кирган бирорта тирик жонни ёки гиёҳни босиб олади. Тирик жонни босиб нобуд қилган одамнинг ҳажи қандай қабул бўлсин? Ун минглаб қўшин билан ҳарбий юришга чиққан саркардаларнинг шундай фаслда уруш бошлашни қандай баҳолаш мумкин? Шерхон ҳам кўп китоб ўқиган билимли одам, Байрамхон унга тўғилиб ўсган мамлакатининг пашкол фаслига оид удумларини албатта эслатади, ҳозир урушадиган пайт эмаслигини, сулҳ тузилиши кераклигини бошқа далиллар билан ҳам исбот этади...

Минглаб чодирлар тикилган кенг текисликда Шерхоннинг ҳашаматли шомиёнаси² учун баланд бир тепалик танланган экан. Байрамхон ва Шайх Ҳусайн қароргоҳ четида отларидан тушдилар, махсус мулозим уларни Шерхоннинг шомиёнасига анча беридан пиёда бошлаб борди. Байрамхон ичкарига кираверишда барваста ва хушқомат соқчи йигитларни кўрди. Чодирнинг сирти ёмғир ўтказмайдиган пишиқ қизил шовутдан тикилган, ичига эса сидирға сариқ атласдан астар қавилган эди. Шерхон шомиёна тўридаги баланд шоҳнишинда чордона қуриб сокин ўлтирибди. Кийимлари безаксиз одми ипақдан, кичкина салласига ҳам гавҳар ёки бошқа тошлар қадалмаган, аммо бургутникига ўхшаш кўз қарашлари ва мағрур ўлтириши Байрамхонда ҳайқишга ўхшаган бир туйғу уйғотди. Байрамхон унга таъзим қилиб, Ҳумоюннинг муҳри босилган мактубни топширди. Шерхон мактубни ўқиб бўлгунча элчилар унинг ишораси билан пастдаги кимхоб кўрпачаларга чўкка тушиб ўлтирдилар. Шерхон ўлтирган шаҳнишин бир газча баландда эди. У Байрамхонга юқоридан туриб кинояли сўз қотди:

— Подшойингиз Чунор эвазига Банголаи талаб қилмоқда-ку!

— Давлатпаноҳ,— деди Байрамхон кўлини кўксига қўяркан,— Бангола тўққиз йилдан берли Ҳумоюн ҳазратларининг қаламравидадир.

— Аммо бизнинг афғон қавмларимиз Банголада юз йиллардан бери яшаб келмоқда. Улар бизга қариндош. Кўплари билан қуда-анда бўлганмиз. Энди сизларни деб орани узайликми?

— Давлатпаноҳ, қариндошчилик, қуда-андалик бемалол давом этаверсин. Фақат Банголага бу йилгидек қўшин тортилмаса, хазиналар таланмаса, қон тўкилмаса бас...

— Сизлар Чунорни олти ой қамал қилиб озмунча қон тўқдиларингизми? Банголада биз ана шунинг қасдини олдик!

— Биз бугун қасоскорлик ҳақида эмас, сулҳ ҳақида сўзлашгани келдик, давлатпаноҳ. Айниқса ҳозир пашкол кунларида фақат инсон эмас, бутун табиат ҳам урушсиз тинч яшамоққа алоҳида бир эҳтиёж сезади. Сиз маърифатлик саркардасиз, «Чунор берилса сулҳ тузгаймиз» деб одам юборган экансиз. Шунга жавобан Ҳумоюн ҳазратлари бизни вакил қилиб жўнатдилар.

Шерхон Ҳумоюннинг мактубига яна бир кўз югуртирди-ю:

— Бехуд қон тўкилишини биз ҳам истамаймиз! — деди.— Чунор бизга берилса, подшоҳингиз қўйган шарт қабул қилинмай.

Бу гаплар давомида Шайх Ҳусайн қўйнидан унча катта бўлмаган зарҳал муқовали бир китоб олди. Бу — мўъжаз ҳарфлар билан кўчирилган қуръон эди. Шайх уни кўзига суриб ўпди-ю, ўрнидан туриб Шерхонга узатди:

— Давлатпаноҳ, сиз айтган доно гапларга мана шу Каломи Оллоҳ гувоҳ бўлсин, олинг!

Шерхон бирдан сергакланди:

— Таксир сиз бу... Қуръонни ўртага қўйиб, бизга қасам ичдирмоқчимисиз?

Шерхоннинг кўзлари таҳдидли чақнаганидан қўрқиб кетган Шайх Ҳусайн:

— Зинҳор бундай ният хаёлимизга келган эмас, давлатпаноҳ! — деди.— Сизга нек мақсад йўлида қуръони шариф мададкор бўлсин деб... савғо тарзида олиб келдик.

— Ундай бўлса, биз савғони қабул қилгаймиз! — Шерхон китобни шайхнинг қўлидан олиб, наридан-бери кўзига сурган бўлди-да, мулозимига узатди:

— Бу шариф китобни бизнинг мачитимизга элиб, ўзига муносиб меҳробга қўйинг.

Бундан кейинги музокара Чунорнинг Шерхонга қай тартибда топширилиши ҳақида кетди. Ҳумоюн қўшини Карамнаса дарёсидан ва Банорасдан нарига ўтгунча Шерхон

¹ Пашкол — ёмғир фасли. Ҳиндча мансун.

² Шомиёна — катта шоҳона чодир.

ҳозирги қароргоҳидан қўзғалмай туришга сўз берди. Ҳумоюн Чунорга чопар юбориб, ундаги қўриқчи аскарларини ва қурол-яроғларини чиқартиргунча бир ҳафта ўтади. Бу муҳлат тугагандан кейин Шерхон бориб қалъани эгаллайди. Ҳумоюн ва Шерхон минбаъд бир-бирлари билан тинч-тоғу яшаш ҳақидаги битимга Чунорда имзо қўядилар.

Байрамхон музокарани тугатиб кетаётганда:

— Давлатпаноҳ, сизу биз еру осмон гувоҳлигида сулҳ тузиб, унга содиқ қолиш мажбуриятини олдик,— деди.— Подшоҳимиз ҳузурига шу хулоса билан қайтсак, розимисиз?

Шерхоннинг кўзлари Байрамхонга «Сен ким бўлибсенки, мендан содиқлик талаб қилурсен?» дегандек совуқ истехзо билан тикилди, аммо истар-истамас жилмайган ҳолда:

— Хулосангиз маъқул,— деб қўйди.

* * *

Элчилар кетгач, Шерхон кеча Аградан келган Алваро Пакавириани ҳузурига чақиртирди. Пакавира йўлларда Ҳумоюн қўйган одамларнинг қўлига тушиб қолмаслик учун ҳинд савдогари кийимида келган эди. Шерхон уни шоҳнишиндан тушиб қарши олди, ўзига яқин ўтқазиб, паст товуш билан сўради.

— Аградан Ҳумоюнга ёрдам келмаслиги аниқми?

— Аниқ, давлатпаноҳ. Комрон сизга қарши чиқмагай. У акасининг сиз билан жанг қилиб мағлуб бўлишини кутмоқда. Шундан сўнг у тожу тахтни эгаллаш умидида.

— Бу бизга маълум. Ҳиндол-чи?

— Буниси Ҳумоюнга садоқат қилмоқчи экан. Аммо сиз юборган махфий мактуб ёрдамади биз унинг садоқатини адоватга айлантирдик.

— Қандай қилиб? — ишонқирамай сўради Шерхон.

Шундан кейин Пакавира воқеанинг тафсилотларини сўзлай бошлади. Ҳумоюн Аграга қутвол тайинлаган Амир Баҳлул порага сотилмайдиган, подшога садоқат билан хизмат қиладиган виждонли одам эди. Шерхоннинг Аградаги хуфиялари масжиди жомеъда Саид Халил билан алоқа ўрнатиб, Баҳлулни қандай даф қилишнинг режасини тuzдилар.

Баҳлул ҳам асли ҳиндистонлик афғонлардан, Шерхон уни танийди. Лекин Баҳлул афғон улусини атрофига тўплаётган Шерхонга ён босмади, Ҳумоюнга содиқ хизмат қилиб юрибди. Шунинг учун Шерхон уни тўхматга қолдириб йўқ қилмоқчи бўлди. Шерхон юборган махфий одам Амир Баҳлулнинг номига ёзилган мактуб келтирган эди. Шерхон ўз қўли билан имзо чеккан ва муҳрини босган бу мактубда Амир Баҳлулга гўё ўтган ойда Ганга бўйига юборган қурол-яроғлари учун миннатдорчилик билдирилган, жуда кўп йигитлар Ҳумоюндан айниб, Шерхонга келиб қўшилаётгани айтилган, шунинг учун совут-қалқонлардан ва қурол-яроғлардан яна юборилиши илтимос қилинган эди. Шерхоннинг мактуби ишонарли бўлиши учун уни оддий ҳарфлар билан эмас, илми сиёқдан¹ хабардор одамларгина тушунадиган махфий белгилар билан битишган эди.

Фарангистонда бундай ўта нозик ишларни кўп қилиб тажриба орттирган Алваро Пакавира Шерхон мактубини Амир Баҳлулнинг ишонган мулозимларидан бирининг чўнтагига яшириқча солдиради. Кечаси бу мулозим Амир Баҳлул ҳузурига тунги соқчиликка кетаётган пайтда Саид Халилнинг одамлари уни Ҳиндолга тутиб берадилар. Айни вақтда, Амир Баҳлулнинг рухсати билан шарққа тахта ортиб кетаётган араваларга Шерхоннинг хуфиялари бир талай қилич, қалқон ва найзаларни яшириб қўядилар. Ҳалиги мулозим Ҳиндол мирзога тутиб берилган соатларда бу аравалар ҳам қўлга туширилади.

Баҳлулга унинг мулозими кечаси олиб бораётган Шерхон мактуби илми сиёқ ёрдамида ўқилгандан сўнг Мирзо Ҳиндол тахта тагига яшириб олиб кетилаётган қурол-яроғни ҳам кўрди-ю, Амир Баҳлулнинг хиёнат йўлига ўтганига ишонди.

Ярим тунда Мирзо Ҳиндол билан Зоҳидбек ўз навкарлари билан Амир Баҳлул ухлаб ётган ҳовлига бостириб бордилар. Унга Шерхон ёзган мактубни ва араваларга яширилган қуролларни кўрсатдилар.

Амир Баҳлул бу қадар усталик билан тўқилган бўҳтондан қутулишнинг иложини тополмади.

— Тўхмат балосидан мени фақат Ҳумоюн ҳазратлари қутқаргайлар! — деди-ю, Аградан қочиб чиқди. Бу қочиб ҳам Ҳиндолнинг назарида Баҳлулнинг хоинлигини исбот қилгандай бўлди. У юборган қувғинчилар Баҳлулни тунги отишмада ўлдирдилар ва бошини кесиб қайтдилар...

Бир зарба билан ҳам Ҳумоюннинг энг садоқатли қутволи маҳв бўлгани, ҳам Ҳиндол билан акасининг дўстлиги адоватга айлангани Шерхонга алоҳида завқ ва мамнунлик бахш этди. У Алваро Пакавирага шукуҳли назар ташлаб:

¹ Илми сиёқ — шифр калити, яширин ёзув сири.

— Балли, сиз бизга яхши хизмат қилибсиз,— деди.— Орзуйимиз амалга ошиб, Ҳиндистонда улуғ давлат тузсак, сизга зўр иноятлар қилгаймиз!

Шерхон хазиначини чақиртирди. У тадбиркор хуфиялардан олтинни аямас эди.

— Жаноб Пакавирага икки ман олтин мукофот берилсин!

Пакавира қувониб кетди: икки ман олтин — ҳазилкалам бойлик эмас, бунга янги бир кема сотиб олиш мумкин! У Шерхонга сидқидилдан таъзим қила-қила, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Шерхон шомиёнада ёлғиз қолиб, қўлини пешонасига қўйганча ўйга толди. Ҳумоюн-га Аградан ёрдам келмаслиги энди аниқ. Шерхонга эса ҳатто узоқ Фарангистондан келган Пакавира ҳам шунчалик кўмак берди. Карамнаса дарёсининг касофатидан кўрққан кемачи ва эшкакчи ҳиндларнинг беш-олтитаси тунги шамол тўпалонда Ганга орқали сузиб келиб, Шерхон ихтиёрига ўтди. Ҳумоюннинг аҳволи танг бўлгани учун ҳам бугунги вакиллари юборган. Агар Шерхон лашкарбошиларини чақириб, «Чунорни жангсиз ишғол қиламиз, шу шарт билан сулҳ туздим» деса, улар, албатта, хурсанд бўлишарди. Лекин бу хурсандчилик узоқ давом этмайди, Ҳумоюн эртага Шерхоннинг сиртмоғидан омон қутулса, Аграга бориб ўзини тез ўнглайди. У кечиримли йигит, укалари билан ярашади. Ўз амри иссиқ, Шерхондай хатарли ёв қаршида оға-инилар бирлашиши мумкин. Бобурийлар иттифоқ бўлса уларга ҳеч ким бас келолмаслигини Шерхон Далахруада ва Гужаратда Маҳмудхон ва Баҳодиршоҳларнинг мағлубиятида кўрган. Шерхоннинг шунча вақт чекиниб, хазинасини тоғдаги Рохтасларга элиб бекитиб юргани етар! Агар Шерхон бошига янгидан бало ортдиришни истамаса фурсатни бой бермаслиги ва Ҳумоюнни дарёлар сиртмоғидан тирик чиқармаслиги керак!

Шерхон ўйини шу тарзда яқунладию лашкарбошилардан тўрт кишини машваратга чақирди. Шерхоннинг ўттиз саккиз ва ўттиз беш ёшлардаги ўғиллари Қутбхон билан Жалолхон ўнг томонга ўтиришди. Ражпутлар саркардаси Бикрамадит Гаур ва Шерхоннинг лашкарбошиси Ҳавасхон чап томондан жой олишди. Шерхон шомиёнадаги мулозимларни чиқариб юбориб, эшикнинг пардасини туширди. Қандилда липиллаб турган шаъмларнинг ёруғида ўғиллари ва саркардаларига бир-бир қараб олди-да:

— Менинг дунёда энг ишонган одамларим — тўртовингсенлар,— деди.— Биз ватанимизни келгиндилардан озод қилиб, мустақил давлат тузмоқчимиз. Бу орзу бизни Рожа Бикрамадит Гаур билан оға-ини қилди. Улуғ мақсад йўлида биз дину миллат айирмаймиз. Биз ҳаммамиз Ҳиндистонда туғилиб ўсдик, ота-боболаримизнинг қабри ҳам шу заминда. Олдин келгиндилар зўр келди, биз чекиниб юрдик. Аммо бизнинг ҳам омадимиз келадиган пайтни сабр-тоқат билан кутдик. Уша пайт мана энди келди! Душманнинг аҳволи танг, Чунорни бизга жангсиз беришга тайёр. Элчилари келиб сулҳ таклиф қилди. Мен уларни чўчитмаслик учун сулҳга рози бўлдим. Ҳумоюн бугундан куч йиғиштиришга буйруқ бергай. Энди бизнинг ҳужумимизни кутмагай, дарёлардан тезроқ ўтиб кетишга шошилгай.

— Душманни ғафлатда қолдириб босадиган пайт келибди-ку!— деди Ҳавасхон. Қутбхон бу гапни ёқтирмай, Ҳавасхонга ўқрайиб қаради. У икки йил Ҳумоюн аскарлари сафида хизмат қилган, унинг тантиликларини кўп кўрган.

— Сулҳни ҳарбий ҳийлага айлантириб бостириб бориш... мардликка кирарми-кан? — деди Қутбхон отасига юзланиб.

— Ватанни келгиндилардан озод қилиш — дунёдаги энг катта мардликдир! — деди Шерхон ўғлига тик қараб.— Бобур билан унинг ўғиллари бизнинг озмунча ватандошларимизни қирдимиз? Фотиҳлар Панипатда қирқ минг кишини ўлдирдилар. Божур кўрғонида Бобурнинг фармони билан уч минг киши қатлиом қилинганди. Одам калласидан минора тикланганди. Ҳумоюн Панипатда икки юз кишини асир олганда Бобур сиёсат учун шу асирлардан юзтасини тўфанглардан отиб ўлдиришни буюрмишдир. У пайтда бизнинг одамлар тўфанг нималигини билмас эди. Шунинг учун тўфанг қаршида бежавотир турганларни фотиҳлар шафқатсизларча отиб йиқитурлар. Ана ундан сўнг «фотиҳларда илоҳий қурол бор эмиш, ҳинд худоси Шивага ўхшаб кўзидан олов пурқаб, узоқдаги одамни ўлдирар олармиш» деган овозалар тарқалмишдир. Халқни қўрқитиб бўйсундиришга қаратилган бу овозалар ҳарбий ҳийла эмасмиди?

— Ҳа, улар бизни зўравонлик билан ҳам қирган, ҳийлаю найранг билан ҳам қирган! — деди Бикрамадит Гаур.— Энди шу кеча уларга қасос қайтмоғи керак!

— Бажурда қатлиом қилинганлар учун ҳам, Панипатда ваҳшийларча отилган ҳарбий асирлар учун ҳам биз қасд олмоғимиз керак! — қатъий қўшимча қилди Шерхон. Қутбхон бу асосли гапларга қўшилмай иложи қолмади.

— Ярим тунда секин йўлга чиқурмиз,— деди Шерхон.

* * *

Бошқа кунлари Шерхоннинг қўққисдан ҳужум қилишини кутиб сергак ётадиган Ҳумоюн кечаги сулҳ хабарини эшитгандан кейин хотири жам бўлиб, жуда қаттиқ уйқуга кетган эди. Тонг қоронғисида қароргоҳнинг шарқи жанубидан бошланган ва тўрт тарафга яшин тезлигида ёйилган жанг тўполони, филлар наъраси, одамларнинг

қий-чуви, тигларнинг шақ-шуқи, тўфанларнинг гумбурлаши уни маст уйқудан уйғотганда, «яна ёмон туш кўрдим шекилли», деб ўйлади. Лекин эшикдан югуриб кирган Жавҳар офтобачининг кўрқинчли важоҳати:

— Ҳазратим, ёғий босди! — деган сўзлари унинг бошига қуйилган совуқ сувдай вужудини сескантирди.

У сакраб туриб, этигига пайтавасиз оёқ тикди. Жавҳар офтобачи қалтираб тутган тўнин кийиб, қиличини шоша-пиша тақди. Садоқатли офтобачи унинг кўкрагига пўлат чоройна, елкаси ва қўлига бошқа зирҳли нарсалар ҳам кийдирмоқчи эди, лекин бунга Ҳумоюннинг сабри чидамади. У дубулғани йўлакай бошига кийди-да, чодирдан ташқарига отилди. Ёмғир савалаб турган тонг ғира-ширасида қароргоҳнинг жанубий четидаги чодирларни йиқитиб, одамларни босиб, янчиб, наъра тортиб келаётган юзлаб ҳарбий филлар Ҳумоюннинг кўзига ташланди.

— Менга от келтиринг! — қичқирди у. — Байрамхон қани? Устод Хонқули, замбаракларни ўқланг!

Ҳумоюн оғир зирҳли кежим ёпилган саман отга минди. Шу пайт Байрамхон йигирматача навкар билан от чоптириб келди.

— Шерхон сулҳни бузиб номардлик қилди! Ҳазратимни ўртага олинглар! — буюрди Байрамхон навкарларига.

Қароргоҳнинг ёв келган жанубий четидаги юзлаб навкарлар сафланишга улгуролмай, тумтарақай бўлиб қоча бошлади. Селдай бостириб келаётган ёв отлиқлари уларни дарёлар томонга суриб кетди.

— Бизнинг ҳарбий филлар қани? — қичқирди Ҳумоюн. — Замбараклар нечун жим? Хонқулибек!

— Ҳамма ғафлатда қолди! — деди Байрамхон, сўнг тўпхона ва филхоналар томонга от қўйди.

Ҳумоюннинг кўзи саропардага тушди. Унинг ичкарасидан болаларнинг кўрқиб йиғлаган товушлари эшитилди. Аёлларнинг аҳволи нима бўлади? Олти яшар қизчаси Ақиқа бегим, хотинлари Бека бегим, Чанд биби — ҳаммаси ўша улкан саропарда ортидаги чодирларда.

Ҳумоюн отининг бошини саропарда томонга бурди. Кўриқчи навкарлар уни уч томондан ўраб бора бошлади. Тепадан пастга тушаётганда ёвнинг ҳарбий филларидан ўттиз-қирқтаси саропарда томонга чошиб келаётганини кўрди. Шу пайт уларнинг қаршисидан гумбурлаб тўфанлар отилди. Борут тутуни орасидан яраланган филларнинг асабий бўкириги қулоққа чалинди. Қароргоҳ хийла катта майдонни эгаллаган, унга Ҳумоюннинг ўн икки минг қўшини, шунга яраша от-улов ва тўпхоналари жойлашган. Шерхоннинг отлиқлари ва филлари жануб томондан ёриб киргунча марказда ва шимолий шарқда Ҳумоюн аскарларининг уч-тўрт минги отланиб, қуролланиб, душманнинг йўлини тўсиб чиқди. Хос навкарлар отган тўфанг ўқлари ёв филларига ва отлиқларига бориб тегаётганини кўрган ҳимоячилар улар билан астойдил олиша бошладилар. Қиличлар ва найзалар бир-бирига урилиб, тўда-тўда суворийлар уймалашиб, олишиб қолди. Марказда икки томоннинг ҳарбий филлари бир-бирларини тепиб, тишларини тишларига қарсиллатиб урар, фил устидаги кажаваларда ўлтирган мерганлар ёв филининг кўзини ёки филбоннинг кўрагини мўлжалга олиб ёйдан ўқ отишарди.

Аммо қароргоҳнинг икки четида қаршилиқ кўрсатувчилар сафи жуда сийрак. Селдай ёпирилиб келаётган Шерхон отлиқлари ялангоёқ-ялангбош қочиб кетаётганларни қувиб етиб, қилич билан чошиб ташламоқда. Дарё қирғоғига қочиб борганлар кемалар ва қайиқларга ташланаяпти. Чап қанотни эзиб, янчиб ўтган ражпут отлиқлари марказдаги Шерхон аскарларига ёрдамга етиб келдилар. Ҳумоюннинг ҳарбий филлари Шерхонникидан оз, замбаракларнинг чақмоқ билан ёндириладиган пилталари рутубатли зах ҳавода бўкиб қолгани учун Хонқулининг саросимали ҳаракатлари натижа бермади. Замбараклар ўқ отгунларича бўлмай, душман филлари тўпхоналар устига бостириб келди. Ўқланган, аммо отиб улгуршмаган, пилтаси ёнмай тутаб турган замбарак қувурларини хартумлари билан кўтариб лойга отдилар. Тўпчиларнинг қочолмаганларини кажавадаги мерганларнинг ўқи ва ортдан келган отлиқларнинг қиличу найзалари нобуд қилди.

Буни кўрган Байрамхон соғ қолган навкарлари билан саропарда турган томонга чекинди. У Бека бегим хизматида бўлган ва беш яшар ўғилчаси билан саропарда ичидаги кичик бир чодирда турадиган хотинини қутқаришни ўйлар эди.

Нариёқдан отлиқ етиб келган Ҳумоюн қароргоҳ маркази ҳам ёв қўлига ўтганини, фақат дарё бўйи ҳали хатарсиз эканини кўрди.

— Аёллар билан болалар дарё бўйига олиб ўтилсин! — деб қичқирди. — Байрамхон, сиз марказдан келаётган ёвнинг йўлини тўсинг! Мавлудбек, хайлхона¹ни кемага элтиб жойланг!

Мавлудбек бошлаб чиққан Бека бегим, Ақиқа, Чанд биби, Байрамхоннинг ўттиз

¹ Хайлхона — подшо ва аъёнларнинг хотин, бола-чақалари.

беш ёшлардаги туркман хотини, яна бир қанча канизлар, хизматкор аёллар шоша-пиша дарё томонга йўл олдилар. Бироқ улар қирғоққа етиб боргунча дарё четидаги кема ва қайиқлар олдинроқ қочиб борган беку навкарларга тўлиб қолган эди. Ваҳима ичида тартиб-интизомни унутган, жонидан бошқа нарса кўзига кўринмай қолган одамлар бирдан-бир нажот мана шу кема ва қайиқлар эканини аллақачон сезишган эди. Кемачи ва эшкакчилар бетартиб қочиб келганларни подшонинг рухсатисиз кемага киргизмасликка уриниб қаршилик қилдилар. Қилич ва ханжарлар ишга тушди. Лекин қочқин оломон бениҳоя кўпайиб кетди, қаршилик қилган кемачиларни суриб, йиқитиб ўтди. «Гунжойиш» кемасининг эшкакчиларидан бири бўлган Низом бу ур-сурда узини четга олиб, зўрға омон қолди. Зўрлик билан тортиб олинган кема ва қайиқлар саропардадан олиб чиқилган аёллар ва болаларнинг етиб келишига қараб ўтирмай нариги қирғоққа томон йўл олди.

Қайиқларни ҳам бошқа қочқин навкарлар ва беклар тортиб олишди. Низом қирғоқ четидаги омборда мешлар борлигини эслади. Чопиб келиб каттароқ бир мешни танлади-да, қайтиб чиқди. Бу орада душман отлиқларидан уч-тўрт юзтаси Мавлудбек бошлаб келаётган аёллар ва болаларнинг йўлини тўсиб чиқаётганини кўрди. Низом ёв отларининг оёғи тагида қолиб кетишдан кўрқиб, қирғоқ бўйлаб Ҳумоюн томонга қочди.

Байрамхоннинг отлиқлари Ҳумоюнни ўраб олиб, тепаликнинг нариги томонидан дарё қирғоғига қараб чекинмоқда эди. Душман отлиқлари подшонинг хос навкарлари сафини ёриб ўтолмади. Шунда ёвнинг ҳарбий филларидан уч-тўрттаси ҳимоячилар ҳалқасига ташланди. Хос навкарларда тўфанглар бор эди. Филлардан иккитаси тўфанглардан устма-уст отилган тўнғиз-ўқларга учиб йиқилди. Аммо сағрисига ўқ теккан, яра оғриғидан баттар қутуриб кетган учинчи фил тўфанг отаётган навкарларга бўкириб ҳамла қилди. Отлардан бирини қаттиқ тепиб, чавандози билан ағнатиб юборди. Ҳумоюн ҳимоясида турган иккинчи отлиқ навкарни хартуми билан белидан ўраб олиб эгардан даст кўтардию биғиллатиб қисиб, ерга чалпак қилиб урди ва беҳуш танасини оёғи билан босиб янчиб ўтди.

Дарғазаб фил қаршисида ҳимоясиз қолган Ҳумоюн қиличини қинидан суғурди. Фил унга хартумини чўзиб яқин келганда Ҳумоюн қора илондай ҳаракатчан бу балони кесиб ташламоқчи бўлиб қилич сермади. Аммо хартум қиличдан чаққонроқ эди. Тиғ боргунча фил ўз хартумини йўғон оқ тишларининг панасига олишга улгурди. Ҳумоюн зарб билан урган қилич филнинг йўғон сўйлоқи тишлари орасидаги қалин терисини кесиб ўтди-да, тери билан тиш суяги орасига кириб илиниб қолди. Ҳумоюн қилични суғуриб олгунча бўлмай ўнг елкасига ёй ўқи жазиллаб санчилди. Фил устидаги кажавода ўлтирган мерганлар унинг кўкрагини мўлжалга олган, лекин оти-ю, ўзи тинимсиз ҳаракатда бўлгани учун ўқ елкасига теккан эди. Шошилишда зирҳли кийим киймаганига Ҳумоюн энди афсус қилди. Оғриқдан жонсизланган ўнг қўли қилични суғуриб олишга ярамади. Фил бир силкинганда олтин қилич дастаси Ҳумоюннинг қўлидан чиқиб кетди. Йўғон қора хартум қайтадан унинг бўйнига чўзилиб кела бошлади. Ҳумоюн чап қўли билан отнинг жиловини кескин силтаб четга бурдию ёл устига энгашди. Шу пайт унинг ёнгинасида яна тўфанг гумбурлади. Фил Ҳумоюн билан андармон бўлган пайтда тўфангни қайта ўқлашга улгурган хос навкарлардан бири филнинг пешонасини мўлжалга олиб тепкени босган эди.

Тишига олтин қилич илиниб қолган, сағрисидан ва хартуми устидан қон оқаётган улкан фил энди пешонасини қорайтириб тешиб кирган ўқдан гандираклаб орқага тисарилди-да, гурсиллаб йиқилди.

Орқадан яна ёв отлиқлари ва филлари бостириб келмоқда эди.

— Ҳазратимни дарё бўйига олиб кетинглар! Биз ёғийни ўтказмагаймиз! Лаъл Чанд, филингиз билан ҳимояда туринг! — Байрамхоннинг овози келди.

Ҳумоюннинг елкасига қадалиб турган узун ёй ўқи от йўртганда қаттиқ силкинар ва жазиллатиб оғритар эди. Унинг ёнида отлиқ бораётган Жавҳар офтобачи Ҳумоюннинг ранги бир оқариб, бир кўкариб кетаётганини, оғриқ зарбидан кўзига тирқираб ёш келганини кўрди-ю:

— Ҳазратим, рухсат беринг, ярангизни боғлай! — деди ва бошидан янги симоби салласини олди. Ҳумоюн ҳимоячи навкарлар қуршовида от чоптириб борар экан, яна ёл устига энгашиб, чап қўлини ўнг елкасига чўзди-ю, қадалиб турган ёй ўқини бир ҳаракат билан суғуриб ташлади. Шу пайт оғриқдан инграб, отнинг ёлига юзини босди. Жавҳар офтобачи ўнг томондан отини жипс келтириб, уни қўлтиғидан суяди. Елкадан оқаётган қонни тўхтатиш учун яраланган жойни юмшоқ салла матоси билан беш-олти марта ўраб, қаттиқ чирмади-ю, қўлтиқ тагидан танғиб боғлаб қўйди.

Байрамхон ва Лаъл Чанд марказдан ўтиб келган ёвнинг йўлини тўсган бўлса ҳам, икки қанотдан ёриб кирган бошқа юзлаб отлиқлар Ҳумоюнга қараб ёпирилиб келмоқда эди. Тепаликдан туриб жангни бошқараётган Шерхон Ҳумоюннинг дарё томонга чекинганини кўрган, уни ё ўлик, ё тирик албатта қўлга олишни ҳар икки қанот саркардаларига буюрган эди. Ҳумоюн орқага ўгирилиб қараб, Байрамхон Лаъл Чанд бошлиқ филлар ёрдамида ҳимояда турганини кўрди.

Қирғоқда бирорта кема ҳам, қайиқ ҳам йўқ. Одам тўла бир кема нариги қирғоққа етай деб қолган. «Мавлудбек аёллар билан болаларни ўша кемада олиб чиқиб кетгандир» деган ўй Ҳумоюнга озгина тасалли бергандек бўлди. Унг қанотдан отилиб чиққан ёв отлиқлари юздан ортиқ. Ҳумоюнни ҳимоя қилиб қирғоққача келган навкарлар эса ўттиз-қирқтагина, холос. Қуршовда қолиб асир тушиш ўлимдан ҳам даҳшатлироқ. Ҳумоюн қилич дастасини қидириб белини пайпаслади. Аммо енгил бўлиб қолган бўш қин саланглаб осилиб турганини кўрди ва бояги ярадор фильни эслади.

Чугурчүкдай беҳисоб душман отлиқлари тобора яқинлашиб келаётгани Низомни ҳам саросимага солди. У қўлидаги мешга ҳаво пуфлаб, уни таранг қилиб шиширди-да, оғзини маҳкамлаб боғлади. Меш ёрдамида нариги қирғоққа сузиб ўтиш учун сувга қараб чопди.

Бўтана бўлиб оқаётган тошқин дарё Ҳумоюннинг ваҳмини келтирди. Лекин яқин келиб душманларга асир тушиш ундан ҳам даҳшатлироқ эди. Тагидаги саман — зўр от, Ҳумоюн сузишни билади. Хос навкарлар ёв илғорларининг йўлини тўсиб, улар билан қилич чопиша бошлаган пайтда Ҳумоюн отини сувга сакратди. Сув аввал отнинг сонига келди, кейин қорнига чиқди. Ҳумоюн эгардан тушиб соғ қўли билан саманнинг бўйнидан қучоқлаб олди. Унг қўл бутунлай ишдан чиққан, сал қимирлатса елкадаги яра оғриғига чидаб бўлмасди.

Дарё бирдан чуқурлашиб, отнинг оёғи ерга тегмай қолди. От устига ёпилган оғир зирҳли кежим ва унинг бўйнига осилиб олган ярадор Ҳумоюннинг вазни саманни чўктириб юбора бошлади. От пишқириб тумшуғини сувдан чиқарди-ю, бир пас сузиб кўрди, аммо яна сувга ботиб кетди. Ҳумоюн отнинг бўйинини қўйиб юбориб бир қўллаб сузди. Аммо қандайдир гирдоблар уни пастга тортиб кетаётгандай бўлди-ю, яна чўкаётган отнинг бўйнига ёпишди.

Бу орада Ҳумоюн оқим кучи билан Низомга яқин бориб қолди. Мешга кўкрагини бериб қиялаб сузаётган Низом эса подшога бир жойи тегиб кетишидан чўчиб, ўзини нарироқ олди.

Ахир дарёлар оралиғидаги бу беҳосият жойни подшо қароргоҳ қилишига Низом ҳам, бошқа ҳинд сувчилари қатори, қарши эди. Лекин Ҳумоюн уларнинг огоҳлантиришига қулоқ солмади, яна хушомадгўй бекларининг гапига кирди, чодирда май ичиб ётиб фурсатни бой берди. Бугун кўп қатори Низом ҳам шу хатоларнинг касофатига қолди. Бас, энди Низом бу подшога яқин бормади. Лаганбардор беклари Ҳумоюнни «енгилмас ботир» деб мақташади. Қани, Карамнаса ичида шу ботирлигини бир кўрсатсин! Боя дарёга от сакратиб кирганига қараганда ҳаш-паш демай нариги қирғоққа сузиб ўтса, ажаб эмас.

Шу кинояли ўйлар асносида сув тагидаги аллақандай ўпқон гирдоби Низомни оёқларидан пастга торта бошлади. У кўкрагини қўйган меш ҳам кучли гирдобга тушиб айланиб кетди. Тўсатдан Низомнинг нафаси қайтиб, кўзи тингудай бўлди.

Ҳинд кемачиларининг Карамнасадан ҳайиқиб, уни четлаб ўтишлари бежиз эмас эди. Бу дарёнинг тегида чуқур ўпқонлар кўп, сув гирдоби уларга қўйилиб тушаётганда одамни ҳам пастга тортиб кетар эди. Ёмғир фаслида тоғ ичидаги симоб конларидан Карамнаса дарёсига кўнгилни айнитадиган, ҳатто одамни эс-ҳушидан кеткизадиган бадбўй, заҳарли нарсалар оқиб келарди.

Заҳарли ҳовурдан кўнгли айнай бошлаган Низом меш устига юз тубан ётиб олди-ю, қўл-оёқларини эшкак ўрнида ишлатиб, талпина-талпина гирдоб комидан чиқди. Бир пайт шундай ёнгинасида сувга чўкаётган Ҳумоюнни кўрди. Ҳумоюн қўл-оёқларини кериб туриб юқорига бор кучи билан талпинди-да, бошини бир лаҳза юзага чиқарди. Ютоқиб нафас оларкан:

— Ким бор? Қутқаринг! — дейишга улгурди-ю, яна лойқа гирдоблар орасига чўкиб кета бошлади.

Низом унинг чиндан фарқ бўлаётганига энди ишонди ва беихтиёр мешни унга яқин олиб борди. Ҳумоюн яна бир талпиниб сув юзига чиққанда, Низом уни елкасидан тутиб олди-да, меш устига икки қўллаб тортиб чиқарди.

Ҳўкизнинг терисидан қилинган меш каттагина бўлса ҳам, икки кишининг оғирлигини кўтаролмай, сувга ботиб кетди. Буни кўрган Низом қўлини меш четидан ва Ҳумоюннинг елкасидан олмаган ҳолда, танасининг бутун оғирлигини сувга ташлади. Шунда меш сув юзига яна қалқиб чиқди. Ҳумоюн соғ қўли билан мешга жон ҳолатда ёпишди-ю, Низомнинг ёрдамида кўкрагини ва зилдай оғир ўнг елкасини меш устига чиқариб олди. Ичига кетган сувдан ўқчиб йўталди, нафасини ростлай олмай ҳансиради, елкасидаги яра оғриғидан ихради.

Низом унинг Аграда фил миниб, Кўҳинур олмосини пешонасига қадаб юрган пайтини эслади. Ушанда Ҳумоюн Низом учун қўл етмас бир баландликда эди. Ҳамида бонунни бу йигитга бермоқчи бўлганларини эшитиб, Низом қанчалик изтиробга тушган эди. Ҳумоюн Аграда омон қайтса қизни унга ҳали ҳам олиб беришлари ҳеч гап эмас. Бу ўй Низомнинг қалбини куйдириб ўтди. Икки киши бир мешда бу хатарли дарёдан сузиб ўтишлари амримаҳол. Сув ости ўпқонлари Низомни ҳам Ҳумоюнга қўшиб пастга тортиб кетиши мумкин.

Лекин Ҳумоюн оғриқдан ихраганда Низом унинг елкасидан яраланганини, танғиб боғланган латтада қонли доғлар борлигини кўрди. Дарё бўйида ўсган Низом сувга фарқ бўлаётган каттами, кичикми, кимни кўрса ёрдам қилиб ўрганган. Ҳумоюн ҳозир аввалги мағрур ҳукмдор эмас, балки Шерхоннинг сулҳ ҳақидаги гапига ишониб алданган, ярадор бир жангчи. Низом Ҳамидага оид дарди-ю, қалбида бир лаҳза бош кўтарган рақиблик туйғуси туфайли уни қутқармай ташлаб кетадиган бўлса, кейин одамларнинг юзига қандай қарайди? Қутқариш мумкин бўлган одамни кўра била чўктириб юбориш... йўқ, Низом бундай қилолмайди!

У бутун кучини, шунча йил дарёда сузиб орттирган бор тажрибасини ишга солиб, мешни Ҳумоюн билан бирга гирдоблар орасидан олиб чиқа бошлади. Ҳумоюнга қараб:

— Сиз ҳам оёқни ишлатинг! — деб буюрди. — Сув остида ўпқонлар кўп. Тортиб кетмасин!

Ҳумоюн минган саман отни бу ўпқонлар аллақачон сув остига тортиб кетган эди. Ёвдан қирғоққа қочиб келиб ўзини сувга ташлаётган минглаб отлиғу пиёдалар ҳам шу гирдоблар орасига сузиб қаргандан кейин дақиқа сайин камайиб йўқ бўлиб бормоқда. Ҳумоюн ҳиндларнинг Карамнасадан бунчалик кўрқиб ирим қилишларига сабаб борлигини энди билди-ю, сув ичида оёқларини сузгандаги каби ҳаракатлантириб, Низомга ёрдам бера бошлади.

Боя жон-жаҳди билан талпиниб юзага чиққанда этигидан бир пойи оёғидан чиқиб кетган экан. Ҳумоюн бунга энди сезди-ю, этикнинг иккинчи пойини ҳам яланг оёқ билан итариб, ечиб ташлади. Этиксиз оёқлар билан сузиш хийла осонлашди. Низом иккаласи мешга осилиб, талпина-талпина хатарли гирдоблар орасидан чиқдилар. Кучли оқим уларни энди дарёнинг ўртасига қараб оқизиш кетди.

Ҳумоюн кўп ҳаракатланган сари елкасидаги ярадан қон кетиб, уни дармонсизлантириб қўйди. Бунинг устига дарёнинг ўртасида нафасни бўғадиган бадбўй ҳовур қуюқлашиб кетди. Ҳумоюннинг кўзи тиниб, боши гир-гир айланди, қўли ҳам жонсизланди, оғир гавдаси мешдан сувга сирғалиб туша бошлаганда:

— Йигит... мени... тути... — дейишга улгурди.

Низом тез мешнинг олд томонига ўтди-ю, Ҳумоюнни соғ қўлидан ва тўнининг ёқасидан тутиб, яна меш устига тортиб чиқарди.

Бадбўй буғлар Низомнинг ҳам кўнглини беҳуд қилиб, кўзини хиралаштирди. Шунда у бир қўлини бўшатиб, сув билан юзини ювди. Бу бироз энгиллик берганини сезди-да, ҳўл қўлини Ҳумоюннинг пешонасига қўйиб турди. Ҳумоюн яна кўзини очди.

Дарё оқими мешни шитоб билан Ганга томон оқизиш кетмоқда эди. Ҳумоюн ҳушини йиғиб, Низомга кўз ташлар экан, худди бошқа дунёдан қайтиб келгандай бўлди.

Низом унинг кўз очганидан энгил тортиб:

— Хайрият! — деди. — Мешни маҳкам тутинг. Бу оқим бизни Гангага оқизиш борса фарқ бўлмаймиз. Икки дарё айкашган жой жуда хатарли!

Ҳумоюн соғ қўли билан меш четидан бўшгина ушлади-ю, яна кўзини юмди. Унда умидсиз бир лоқайдлик пайдо бўлди. Бу дарёлардан тирик чиқолмайдиганга ўхшайди. Қийноқлар тезроқ тугай қолгани афзал эмасми? Кошки тезроқ ҳушидан кетса!..

— Мени қўйинг, — деди у Низомга. — Узингизни қутқаринг...

— Йўқ, ҳазрат! Мен сизнинг кемагизда хизмат қилиб маош олурмен. Сизни сувдан ўтказиб қўймасам менга берган нонингиз ҳаром бўлмай. Мен ҳалол нон еб ўрганганмен!

Ҳумоюн сергакланди. У кемада кўрганда писанд қилмай юрган эшкакчи йигит шундай хатарли аснода ҳам ҳалол-ҳаромни унутмаса, бунда бир каромат бор.

— Бирга зўр берсак омон чиқаймиз, ҳазрат! — деди Низом. — Сиз мешни маҳкам тутсангиз, бас! Ушланг! Маҳкам тутинг!

Низомнинг овозида шундай бир қатъият ва ишонч бор эдики, Ҳумоюн шунинг таъсирида «зора тирик қолсам» деб умидланди. У энди ўзидан кўра Низомга кўпроқ ишона бошлади. Ҳумоюн сувчи йигитнинг иродасига сўзсиз бўйсуниб, кўкрагини меш устига яхшироқ ўрнатди-да, соғ қўли билан унинг нариги четини қаттиқ чангаллаб олди. Низом бўйнигача сувга ботган ҳолда мешни икки қўллаб нариги қирғоққа томон сурди, оёқларини ҳам, бутун гавдасини ҳам ғайир оқимга қарши жон-жаҳди билан ишлатиб сузиш кетди. Ҳумоюн кўкраги билан осилиб ётган меш оқимни ёриб ўтиб, нариги қирғоққа томон қиялаб бора бошлади. Қирғоқдаги яшил дарахтларни, кўкатлар орасига сочилган ранг-баранг гулларни Ҳумоюн энди кўрди. Унда бирдан яшаш иштиёқи кучайиб кетди, у ҳам оёқларини сувга уриб, сузгандаги каби ҳаракатлар билан Низомга ёрдам берди. Меш боягидан энгилроқ ва тезроқ ҳаракатланиб, ниҳоят, нариги қирғоққа етиб тўхтади.

Улар сув четидаги шағал аралаш лойқадан оғир қадамлар билан юриб ўтишди-ю, қирғоқ бўйидаги кўкаламзорга чўзилишди. Анчагача оғир нафас олиб, ҳансираб ётишди.

Булултар орасидан сузиб чиққан хира офтоб найза бўйи кўтарилган эди. Тонг ғира-ширасида бошланган даҳшат бир неча соат ичида Ҳумоюн қўшинини тор-мор

қилди, не-не йигитлар сувга ғарқ бўлганини унинг ўзи кўрди. Шерхон ҳозир дарёнинг нариёғида ғалаба завқини сураётгандир...

Юз берган фалоқат қанчалик улкан бўлмасин, унинг барча даҳшатлари орасидан ўтиб келаётган бир тутам нур Ҳумоюннинг кўнглига ёғду сочиб тургандай туюларди. Ахир у дарё гирдоблари орасида ҳаётдан бутунлай умидини узган эди. Саман от билан бирга ўпқонга тортилган пайти, сўнг меш устидан сирғалиб тушиб ҳушидан кетгани хаёлида қайта гавдаланди-ю, қалбига тушиб турган нур — унга гўё янгидан берилган ҳаётнинг нури эканини сезди.

Қайтиб берилган ҳаёт туйғуси барча кўргиликлар алаmidан зўрроқ бўлишини у энди сезди. Елкасидаги яра оғриғини ҳам унутиб ўрнидан туриб ўтирди. Ёнида ҳамон нафасини ростлай олмай ҳансираб ётган Низомга ийманиброқ кўз ташлади. Уни ўзидан бир неча бор устун бўлган тенгсиз бир баҳодирдай эъзозлагиси келиб:

— Сиз менга иниларим қилмаган яхшиликни қилдингиз,— деди;— Отингиз недур? Низом ёнбошга туриб, ўз отини айтди.

— Низом! — деб Ҳумоюн унинг отини ёқтириб такрорлади.— Бу дарё ичида икковимиз дунёга қайтадан келгандай бўлдик.

— Рост, онадан қайта туғилдик,— деди Низом ҳам.

— Ҳозир сиз менга туғишган инимдан ҳам азизроқсиз. Номингизни Деҳлидаги Низомиддин авлиёнинг номларидай улуғласам арзигай!

Низом Ҳумоюннинг подшолигини унутган эди. Кийимлари шалаббо ҳўл, ярадор, ялангоёқ бу йигит замона зўрларининг бошида турган тождор экани бирдан эсига тушди.

— Агар мени ростдан тутинган ини ўрнида кўрсангиз, сизга икки оғиз арзим бор.

— Айтинг, бажонидил тинглай!

— Порахўр амалдорлар билан алдамчи шайхлар мамлакат халқини сиздан бездирди. Қанча ҳинд йигитлари Шерхон томонга ўтиб кетди. Ахир Шерхон ҳинди-ю, муслимни бир-биридан ажратмас экан!..

— Мен ҳам ҳинди-ю, муслимни яқдил қилиш орзусида эдим. Аммо бу мушкул ишда кимга таянишимни билмадим.

— Ҳинд элига таянинг-да, ҳазрат. Бу элда бҳақтийлар¹ бор. Уларнинг шоири Кабир ҳинди-ю, муслимни ўз дилида бирлаштирган. Менинг отам бҳақтий тарафдори бўлгани учун тухмат билан зиндонга ташланди.

— Ким тухмат қилди?

— Сиз ишонган амалдору шайхлар.

— Мен ўзим бу адолатсиз муҳитдан қандай қутулишимни билмасмен! Отангиз Аградаги зиндондами? Пойтахтга қайтайлик... Сиз ўзингиз... отангизга тухмат қилган амалдору шайхларга жазо бердиргайсиз.

— Мен? — ишонқирамай сўради Низом.

— Ҳа, омонлик бўлса, сиз ҳали истаганингиздан ҳам катта мартабага эришгайсиз.

Низом истаган мартаба нима эканини ўзи ҳам билмайди. Унинг энг зўр истаги — отасини зиндондан қутқаришу, Ҳамидани яна кўриш. Бу гўзал қизни у жуда соғиниб юрибди. Лекин Ҳамида тўғрисида Ҳумоюнга оғиз очишга тили бормади. Фақат подшони қутқаргани ҳали тақдирида катта ўзгаришларга сабаб бўлишини ич-ичидан сезди-ю, юраги ғалати бўлиб ҳаприқди.

АГРА

Низом тақдирининг тебранишлари

Ҳумоюн дарё ўпқонларидан омон чиққан бўлса ҳам, Ганга бўйидаги мағлубиятнинг ёмон оқибатлари янада даҳшатлироқ ўпқонлар ва гирдобларга айланиб, уни ўз қаърига торта бошлади. Ганга ва Карамнасада сувга чўкиб ўлганларнинг сони етти мингдан ортиқ. Шерхон аскарлари билан жанг қилиб ҳалок бўлганлар ва асир тушганлар эса беш мингга яқин. Маломат устига қўшилган бахтсизлик туфайли Ҳумоюннинг хотинлари Бека бегим ва Чанд биби, қизи Ақиқа бегим, ишонган саркардаси Байрамхон ҳам Шерхон томонидан асир олинган эди.

Бу шум хабарлар бутун мамлакат бўйлаб тарқалган сари Ҳумоюннинг эл орасидаги обрўси тушиб кетди. Сувга ғарқ бўлиб ўлган марҳумлардан ҳар бирининг отаси, онаси, яқин қариндошлари бор. Улар лоақал ўз жигарбандларининг жасадларини тополмаганидан, тошқин дарёлар кўп ўликларни беному нишон йўқотиб юборганидан жизғанак бўлиб куяр эдилар. Аччиқ алам ва мусибат ичида қоврилган азадорлар Ҳумоюндан ихлоси қайтиб қичқиришарди:

— Ҳумоюн эпласа подшолик қилсин-да!

— Дафъ бўлсин бундай ношуд саркарда!

¹ Бҳақтийлар — адолатпарвар халқ ҳаракатининг иштирокчилари.

— Келгинди темурийзодадан тўйдик!

— Йўқолсин Ҳумоюн!!

— Дафъ бўлсин!!

— Кетсин юртига, келгинди!!!

Агра атрофида ғулу кўтарган оломоннинг бундай аччиқ гапларини Ганга бўйидан қайтаётган Ҳумоюннинг ўзи ҳам эшитди. Кундуз куни пойтахт аҳолисига кўринишга юзи чидамагани учун Аградаги Ҳашт Биҳишт боғига кечаси қоронғида кириб келди.

Бу ерда уни Хонзода бегим, Гулбадан ва бошқа яқинлари кутиб турган эдилар. Хонзода бегим қоронғида Ҳумоюннинг ўзини кўриб улгурмасидан ширадор овозини эшитди-ю, юраги ҳаприқиб кетди. Ҳумоюннинг овози отаси Бобурниқига шу қадар ўхшар эдики, бегим нохосдан унинг товушини эшитса, иниси тирилиб келаётгандай ҳаяжонга тушар эди. Ҳозир ҳам то Ҳумоюн беку мулозимлардан ажралиб, айвонда мунтазир турган аёллар олдига келгунча бегим ўз юрагининг гурсиллаб урганини эшитиб турди.

Ҳумоюн илгаригидан хийла озғин ва хипча кўринди. Ярадор ўнг елкаси ҳали тузалмаган, тўнининг бир энги бўш. У аёлларга чап елкасини тутиб кўришди. Бошига қасаба рўмол ўраган, иягига лачак тутган синглиси Гулбаданни тезда танимади.

— Ие, Гулбадан, сенмидинг? — деб у билан кейин кўришди. — Илгари тоқида юрар эдинг. Энди лачак тутадиган бўлибсен! Зўрға танидим!

Ҳумоюн ўзини тетик кўрсатиш учун шу гапларни айтди-ю, кейин, Хонзода бегим билан хонайи хосда ёлғиз қолганда, лаблари пир-пир учиб, ўпкаси тўлиб гапирди:

— Хатолик ўзимдан ўтди, ҳазрат амма! Узим ношудлик қилдим! Қанча вақтим кайфу сафо билан ўтди! Шон-шуҳратнинг кетидан қувиб, пешонамга Кўҳинур олмосини тақиб юрганларим!.. Худо бандасини жазоламоқчи бўлса, аввал уни ҳовлиқтириб, ақлини олар экан. Мен ҳам ақлимни йўқотиб қўйганимни энди билмоқдамен!

Ҳумоюн ҳамма дардини айтиб кўнглини бўшатсин учун Хонзода бегим унинг сўзини бўлма, тоқат билан жим тинглади. У бутун айбни бошқаларга тўнкаб, ўзини оппоқ қилиб кўрсатадиган майда одамлардан эмаслиги бегимга зимдан тасалли берди.

— Ҳумоюнжон, отангиз ҳам қанчалик оғир мағлубиятларни бошдан кечирганини бир эсланг. Сиз-ку шу вақтгача фақат ғалаба завқини суриб юрдингиз. Мағлубият қандай бўлишини энди кўрмоқдасиз. Лекин Самарқандда Шайбонийхон бизни беш ой қамал қилганда, не балоларни бошдан кечирмадик!

Хонзода бегим хон асоратида ўтган умрини эслаб оғир «ух» тортди. Шу «ух» билан у гўё Ҳумоюннинг дарду ғамини ўзига олгандай бўлди. Олтимиш икки яшар Хонзода бегим шунча азобларни сабр-бардош билан енгиб ўтган экан, Ҳумоюн ҳам яна яхши кунларга етишиши мумкин дидир. Шу ўй билан Ҳумоюн ўзини хиёл босиб олганда, Хонзода бегим унинг юзига оналарча меҳр билан термулди:

— Юз шукурки, барча фалокатлардан омон чиқибсиз.

Ҳумоюн дарёдан тирик чиққандаги нурли туйғу ҳозир яна кўнглини ёритиб қайтиб келди.

— Одам ҳаётнинг қадрини ўлим билан олишганда биларкан, амма! Ҳаёт-мамот олдида шоҳу гадо баробар деганлари рост экан. Тож-тахт, олтин-кумуш, обрў-эътибор — ҳаммаси бутунлай ўз аҳамиятини йўқотаркан. Уша сувчи йигит Низом... ундаги ҳалоллик, поклик, беғаразлик, фидойилик бизнинг ҳеч биримизда йўқ!

Хонзода бегим Низомнинг таърифини эшитган сари уни кўргиси келиб:

— Ўзи сиз билан бирга келдимиз? — деди.

— Ҳа, ҳозир ота-онасини кўргани кетди. Икки ҳафтадан бери ёнимдан қўймай, ички бекларим қаторида олиб юрибмен. Бойликка қизиқмайди. Ўзи ҳиндлардан, муслиму маъжусийни баробар кўради. Кабир деган бҳақтий шоирга ихлосманд экан. Жалолиддин Румий, Саъдий шеърларини ҳам ёд билур.

— Форсий тилда-я?

— Ҳа, туркийни ҳам ўрганибдир. Туғма истеъдоди бор экан. Зеҳни, ақлу фаросати мени ҳайратга солди. Ўзи унча кўп мулло кўрган эмас, фақат тўрт йил таҳсил олган, аммо хат-саводи ўткир. Ҳазрат отамнинг туркий шеърларидан қарийб уч юз байтини менга ёд айтиб берди. Муҳофизасининг зўрлигини шундан билдим. Қарангки, оғир пайтда иниларимни ёрдамга чақирдим, аммо учовидан бирортаси Ганга бўйига бормади. Шунча балолардан омон қайтдим, чиқиб бирортаси кутиб олмади! Мен гуноҳ қилган бўлсам, жазосини тортдим! Энди инилар ҳам тортсин!

— Сиз иниларингизга жазо бермоқчисиз?

— Иниларим нуқул тахт талашурлар. Ухласалар тушларига подшо бўлиш киргай! Бироқ мен тожу тахтни иниларимга эмас, ҳинд йигити Низомга бермоқчимен! Шояд ўшанда ҳинд эли бизнинг хатоларимизни кечирса!..

— Вой, бу қандоқ мумкин, Ҳумоюнжон? — Хонзода бегим ҳангуманг бўлиб қолди.

— Иниларим шу қадар оқибатсизлик қилганда бегона бир йигит жонини минг хатарга солиб мени қутқарган бўлса, мен уни бошимга кўтариб эъзозласам арзима-гайми?

— Лекин сиз унга тожу тахтни бермоқчисиз-ку! Ахир бобурийлар сулоласи шу билан тугаса... бунга айтишга ҳам тил бормайдир!..

— Бунисидан қўрқманг, ҳазрат амма. Мен ёмон хатолар қилдим, отамнинг тожу тахтига ўзимни номуносиб сезмоқдамен! Қалби тоза Низом тахтга чиқиб, уни менга поклаб бергусидир! Ахир жаннатмакон отам ҳам ялангоёқ деҳқонлардан чиққан Тоҳирни ҳалолу поклиги учун ўзига беҳад яқин олар эди-ку. Умрларининг охирида бир гўшада фақат шу Тоҳир билан бирга туришни истаганлари ёдингиздами? Бунинг ички сабабини мен энди фаҳмламоқдамен.

— Рухий ларзалар ҳаддидан ошиб, сизни бир қадар тушкунликка солмишдир, Хумоюнжон! Бу қарорингизда шошилманг. Низомни тахтга чиқаришдан олдин Шерхонга қарши куч тўпланг!

— Мамлакат халқи биздан бегонасираса, мен кучни қайдан тўплагаймен, аммажон? Балки ҳиндлар биздан безиб Шерхонга ёрдам бергани учун мен мағлуб бўлгандирмен? Балки Низомни менга тақдир ўзи ёрдамга юборгандир? Энди мен ҳалол йигитни астойдил эъозласам, шу билан ҳиндларнинг кўнглини олурмен, ишончини қозонурмен, кейин улар менга мадад берурлар!

Хумоюннинг далиллари кўп, қарори қатъий эканини сезган Хонзода бегим:

— Ахир сиз Низомга... подшолик удумларини ўргатмоғингиз учун фурсат керакдир? — деб сўради.

— Албатта. Давлатни бошқариш осон эмас.

— Унгача мен Комрон мирзо билан бир учрашай. Нечун сизни кўришга чиқмади? Сабабини билайлик. Орада бирон ғубор бўлса, тарқатайлик.

— Орадаги ғубор менга маълум. Ҳозир Комрон мирзо менадан ўзини қудратлироқ деб билур. Мен абгор бўлдим. Комрон эса, Кобулу Бадахшон, Қандахору Панжобнинг ҳукмрони. Энди ўзини подшо эълон қилиб, номига хутба ўқитиши қолди, холос!

— Комрон унчаликка бормас. Наҳотки жаннатмакон оталарингизнинг васиятларини унутса?

Хонзода бегим шу ўй билан эртаси кунга соябон аравада Комрон мирзо туррадиган Гулафшон боғига йўл олди.

* * *

Комрон мирзонинг иситмаси бор, нам ҳавода қийналиб нафас олар ва ичкарида ўлтиргиси келмас эди. У Хонзода бегимни ҳам гулзорлар орасидаги нақшин толорда қабул қилди. Дастурхонга Ҳиндистоннинг норинжи ва хурмосидан ташқари шимолдан келтирилган сояки майиз, лавзина ва баргаклар ҳам қўйилган. Хонзода бегим Комрон билан сўрашар экан, унинг йирик гавдаси отасиникига ўхшаб кетишини хаёлидан ўтказди. Тўрт оғайни ичида энг гавдаси йириги, салобатлиси ва овози жарангдори Комрон мирзо. У туркий тилнинг нозик товланишларини Хумоюндан яхшироқ биларди, нотиқлиги ҳам Бобур мирзони эслатади. Тўрт оғайнининг ҳар бирида оталарининг қайсидир хислати ва фазилати бор, лекин нега улар яқдил бўлиб бирлашолмайди? Хонзода бегим ана шуни тушунишга интилиб, Комрон мирзонинг гапларига камоли диққат билан қўлоқ солди.

— Оғамизнинг мағлубияти ҳаммамиз учун ҳам оғир кулфат бўлди, ҳазрат бегим. Айниқса, хотинлари билан қизларининг асирга тушгани инилар учун ҳам мисли кўрилмаган маломат!

— Шундай кўргиликлар тақдирда бор экан-да, Комронжон. Хумоюн ўзини ўзи айблаб, ич-этини еб-ўлтирибдир.

— Ҳатто отамизнинг тахтига ўзларини номуносиб билиб, бошқа одамни подшо қилмоқчи эмишлар, ростми?

Бу сир хуфялар орқали аллақачон Комроннинг қўлоғига етиб келганидан Хонзода бегим ҳайратга тушди.

— Амирзодам, одам оғир кайфият билан ҳар нарса дейиши мумкин. Ҳарқалай, Хумоюн сизнинг улуғ оғангиз, шунча фаторатлардан кейин даргоҳига бориб кўнгил сўрасангиз, яхши бўлармиди?

— Кечадан бери тобим йўқ, иситмам кўтарилган.

Хонзода бегим Комроннинг кўзи ялтираб, лаблари қуруқшаб турганига энди эътибор берди.

— Худо шифо берсин. Сизга не бўлди?

— Агра ҳавоси менга ёқмади. Жигарим шишган. Табиблар муолижа буюрган. Сал ўзимга келсам, акамиздан албатта хабар олмоқчимен. Ҳозирча сиздан илтимос шулки, оғамизга айтинг, ялангоёқ саққони тахтга чиқариш фикридан қайтсинлар. Бу биз учун яна бир маломат бўлғай. Ахир Бобурдай подшоҳнинг яна учта ўғли турганда унинг тахтига қаёқдаги эшакчи ҳиндини чиқариш — отамизнинг хотирасигаю бизнинг шаънимизга беҳурматлик бўлмагайми?

— Саққо жуда пок, авлиёсифат йигит эмиш. Ҳумоюн унинг яхшилигига жавобан шу ишни қилиб, ўз гуноҳларидан покланмоқчи.

— Оғамиз чиндан ҳам кўп гуноҳлар қилган, агар ўзларини астойдил покламоқчи бўлсалар, Маккатуллога ҳажга борсинлар!

Подшони тахтдан тушириб ҳажга жўнатиш — уни ўлимга буюришнинг пардали бир тури саналади, чунки ҳаж йўлида ҳимоясиз қолган тождорни ўлдирадиган қасоскорлар албатта топилади. Комроннинг ўз акасига шундай қисматни раво кўраётганлиги — унинг кўнглидаги ўгайлик адовати қанчалик шафқатсиз тус олганини Хонзода бегимга ошкор қилиб қўйди.

— Амирзодам, Ҳумоюн бундай қисматга ҳеч ҳам лойиқ эмас! Тепамизда отангизнинг арвоқлари чирқираб қолмасин, Ҳумоюнни ҳалокат чоҳига итарувчи одамлар бўлса, сиз оғангизни улардан ҳимоя қилмоғингиз керак!

— Ҳимоя бундан ортиқ бўлурми, ҳазрат бегим? Ҳозир Аграни, унинг атрофларини бизнинг ўн беш минг қўшинимиз кўриқлаб турибдир. Акамизнинг беш мингтагина навқари қолган. Агар биз бўлмасак Шерхон Аграга ҳам қўшин тортиб келарди, ҳалигача уни босиб ҳам оларди!

— Бу гапингиз рост, амирзодам. Шерхондай хатарли душман қаршисида оғанини яқдил, яқтан бўлинглар. Подшо оғангиз атрофига йиғилинлар!

— Подшо бўлишни оғамиз эпполмадилар-ку. Буни ўзлари ҳам тан олганлари бежиз эмасдир?

— Энди, ҳарқалай, жаннатмакон оталарингиз Ҳумоюнни ворис тайинлаганлар.

— Раҳматлик отам бизга атаб ёзган рубойларини унутган бўлсангиз, мен эслатайми?

**Давлат билан шоду шодмон бўлғайсен,
Шавкат билан машҳури жаҳон бўлғайсен!
Кўнглингдагидек даҳр аро ком суриб,
Бу даҳр боринча Комрон бўлғайсен.**

Комрон шеър ўқиганда худди отасининг ўзи бўлди-қолди. Уша сеҳрли оҳанг, нафосат ва жўшқинликка тўла шоирона руҳ. Ижодда отасига энг яқин турган ўғил — Комрон эканига Хонзода бегим ҳозир яна бир марта ишонди. Аммо ҳаётда-чи? Сўз бир хилу, иш бошқа хил бўлмаса, Комрон бошига кулфат тушган акасига нисбатан шунчалик шафқатсиз бўла олармиди? Ҳажга кетсин эмиш-а! Акасини кеткизиб, ўзи тезроқ тахтга чиқмоқчи-да!

Хонзода бегим шу ўй билан Комроннинг ҳузуридан чиқар экан, Ҳумоюн иниларидаги рақобат балосидан кутулиш учун ҳам мамлакатнинг кўпчилик аҳолиси бўлган ҳиндларга суяниши зарурлигини ич-ичидан ҳис қилди. Нарёқдан Шерхон қиличани яланғочлаб келяпти. Ким шу вазиятда Ҳумоюннинг жонига ора қиради? Фақат Низом каби ҳалол ва фидойи одамлар! Зора Низом тахтга чиққандан кейин бутун ҳинд улуси Ҳумоюнга астойдил ён босса-ю, унинг мушкулларини осон қилса! Энди Хонзода бегим учун ҳам ягона нажот йўли шу бўлиб кўринди.

* * *

Низом фақат эртақлардагина бўладиган, одам ишониб-ишонмайдиган ғалати ҳодисаларни бошидан кечирмоқда эди. Кеманинг пастки қаватида ўн олти эшқакчининг орасида сиқилиб ўтириб ишлашга ўрганган йигит энди подшо саройининг юқориги қаватида олти хоналик ҳашаматли жойда турибди. Унлаб хизматкорлар унинг ҳар бир истагини оғзидан чиқар-чиқмас адо этишади. Ётадиган бўлса, махсус тўшакчилар унга гул атри сепилган пуштиранг ипак чойшаблар ёйиб, юмшоқ парку тўшак солиб беришади. Эрталаб турган заҳоти бошқа хизматкорлар унинг қўлига сув қўйиб ювинтиришади, парча ва зарбоф кийимларни кийдиришади. Айвонда ҳам, боғ йўлкаларида ҳам уни новча, бақувват соқчи йигитлар суиқасдлардан кўриқлаб юришади. Овқат емоқни истаса, сарой баковули, бовурчиси, чашнагири ва ошпазлари истаган таомини муҳайё қилишади. Илгари Низом умрида бир марта татиб кўришга ҳавасманд бўлган кийик кабоблар, бедана дўлмалар, каклик паловлар ҳозир истаган пайтида тайёр. Ҳамма хоҳишлари осонгина амалга ошгани сари истакнинг ўзи камайиб боради. Овқатдан кўзи тўйиб қолгани учунми, унинг илгариги иштаҳалари энди йўқ, кўпроқ ачиқ қалампирли нарсаларни ейди.

Низомнинг кўнгли тилаган ҳамма нарсани муҳайё қилиш ҳақида сарой аҳлига қатъий буйруқ берилган. Лекин Низом ўз кўнглидаги энг кучли истакни ҳеч кимга айтолмайди. Ҳамида бону Ҳиндол мирзонинг буйруғи билан Алворга олиб кетилган экан. Низом келган қуни кечаси шуни онасидан эшитгандан бери қандай қилиб қизни Аграга қайтариш ҳақида ўйлайди-ю, ўйининг охирига етолмайди. Иниси Ҳиндол мирзони фақат Ҳумоюн қақириб олиши мумкин. Бироқ Низом Ҳамида бонунинг дийдорига муштоқ эканини унга қандай айтади? Низом ҳали Ҳамида бону билан аҳду паймон қилмаган бўлса, қизнинг унга қанчалик майли борлигини аниқ билмаса...

Ҳозир Низом иззат-икромда юрган пайтида Ҳамида бонуни бир кўрса эди, дилини унга дадил очарди, қизнинг ризолигини олиб, кейин орага одам қўярди. Ана ўшанда Ҳумоюнга ҳам тортинмай дил ёрарди.

Низомни ёнидан қўймай, унга тождорлик удумларини ўргатиб юрган Ҳумоюн бу йигитнинг гоҳо ўйчан ва паришон бўлиб қолишини сезди.

— Бирон қизга ошиқмисиз? — деб ҳазил ҳам қилди.— Айтинг, совчи юборайлик.

Низом сири очилишидан хавотирланиб энтикди. Бирдан таваккал қилиб:

— Қизни Алварга олиб кетибдилар,— деди.— Отаси Ҳиндол мирзонинг хизматида эди.

— Отаси ким?

Ҳамида бонуни Хонзода бегим Ҳумоюнга муносиб кўрган пайтлари Низомнинг эсига тушди.

— Ҳазратим, ижозат беринг,— деди.— Мен қизни... кўриб, ризолигини олмагунча... кимлигини айтмай турай.

Ҳумоюн Низомдаги бу ҳолатни одоб ва камтарлик нишонаси деб билдию:

— Ихтиёрингиз,— деди.— Аммо инимиз мени ҳам доғда қолдирди. Аграда биз йўқ пайтда кўп ишларни чалкаштириб кетибдир. Калаванинг учини топишда ўзи ёрдам бермоғи керак. Бугун эрталаб Ҳиндолнинг онаси Дилдор оғачини Алварга махсус одамлар билан жўнатдим. «Келсин, гуноҳидан кечгаймен», дедим. Икки ҳафта ичида Ҳиндол барча одамлари билан Аграда қайтиб келмоғи керак.

Низом ҳар ишда Ҳумоюннинг кўнглига қараб ўрганган эди. Бироқ Ҳумоюн уни яқин кунларда тахтга чиқариш ҳаракатига тушганда Низом аввал ҳайиқди. Наҳангдай каттадаҳан беку аёнларни идора этиш осонми? Аммо Ҳумоюн доим унинг ёнида бўлмоқчи, ҳамма ишни бамаслаҳат амалга оширмоқчи эди. У Низомни қўярда-қўймай ахийри тахтга чиқишга кўндирди.

Душанба куни Низомга Зухра юлдузининг рангига мос ҳаворанг ва яшил туслардаги либослар кийдирилди. Дасторпеч унинг бошига катта гавҳар қадалган подшолик салласини кўндираётганда Ҳумоюн Низомга овозини пасайтириб деди:

— Бу гавҳар бир вақтлар раҳматли отамнинг саллаларида порлаб турган эди. Ҳазрат Низомиддин, сизга энди ўшал улў сиймонинг руҳлари мадад берсин!

Низом ўзининг «ҳазрат Низомиддин» эканига ишонгиси келмай атрофига бир қараб олди. Тахтга чиққан пайтдан бошлаб у гўё икки одамга айланди. Бири ҳамма эгилиб таъзим қиладиган ҳазрат Низомиддину, иккинчиси унинг соясидай гоҳ эсга тушиб, гоҳ унутулиб турган аввалги Низом сувчи. Ҳазина ихтиёри ҳазрат Низомиддинда. Сандиқ тўла олтинларни кўрганда: «Қани энди ҳозир ёнимда Ҳамида бону турган бўлса!» дейди. Низомнинг ҳазратга айланган пайтдаги обрў эътибори-ю, бойликларини кўрган Ҳамида ундан ифтихор қилиши мумкин эмасмиди? Севган қизинг сендан ифтихор қилганини кўрсанг, энг катта бахт шу бўлмасми?

Бироқ Низом ҳозир бу бахтдан маҳрум. У Ҳиндол мирзонинг одамлари яна икки ҳафтада Аграда қайтишини сабр-тоқат билан кутиши керак. Аммо ҳазрат Низомиддин сабрсизроқ. У тахтга чиққандан бери ўзини ҳамма ишга қодир сезади. Қўлини қаёққа чўзса етадигандай туюлади. Унинг ихтиёридаги олтину кумушлар бир аравага юк бўладиган даражада кўп. Шунча бойликка эга одам наҳотки Ҳамида бонунинг дийдорига етишолмай ўртаниб юрса? Ҳиндол мирзо кўч йиғиштириб қайтиб келгунча... эҳ-ҳа, ким бору ким йўқ!

Низом хонайи хосда ёлғиз ўлтириб узоқ хаёл сурди-ю, охири Ҳамида бонуга мактуб ёза бошлади.

«Осмонимнинг танҳо офтоби Ҳамида бону!

Илгариги Низом бўлсам, сизга бундай мактуб ёзолмас эдим. Сиз шу вақтгача менинг илким етмайдиган юксакликда юрар эдингиз. Ҳозир тақдир мени ҳам олий бир юксакликка кўтарди. Балки эшитгандирсиз, Мирзо Ҳумоюн мени ўзларининг тахтларига муносиб кўрдилар... Қани эди, Жамна бўйидаги ўша соҳилда, Зарафшон боғининг четида яна учрашаск. Шу вақтгача айтишга журъат этолмаган муҳаббатимни ошкор қилсам. Агар юлдузимиз бир-бирига тўғри келса-ю, сиз рози бўлсангиз, кейин тўй тайёрлигини бошласак. Мирзо Ҳумоюн бу ишда ҳам кўмак беришларига ишончим комил.

Сизни соғинган Низом».

Ҳазрат Низомиддиннинг номига махсус муҳр ҳам ўйилган эди. Низом ҳали Ҳамида бону билан бирор марта мактуб ёзишган эмас, улар бир-бирларининг дастхатларини билмайди. Бу хатни Низом ўзи ёзганига қиз шубҳа қилмаслиги учун у имзоси ёнига подшолик муҳрини ҳам босди.

Энди бу хатни Алварга ким етказади? Ҳазрат Низомиддин хазиначини чақиртириб, икки ҳамён тўла олтин тайёрлатди. Бу пулга уддабурон чопарлардан ёллаши мумкин. Лекин Ҳамида бонуга тааллуқли сирни ҳар кимга айтиб бўлмайди. Жуда ишончлик одам керак. Низом учун саройдаги энг ишончли одам Ҳумоюн эди. «Ҳазрат, сиз Мирзо Ҳумоюнга маслаҳат солинг», деди Низом. Аммо ҳазрат Низомиддин ҳамма нарсани Ҳумоюнга айтиб юрмасдан, баъзи бир нозик ниятларини ўзи амалга ошириши керак

эмасми? Биронта муаммони ўзи мустақил еча нима бўлипти? Қанча уддабурон беклар, навкарлар бор. Унинг махфий топшириқларини бажарувчи мушрифлар буйруқ кутиб юрибди. Ҳумоюн Афзалбек деган девқомат бир мушрифни кўп таърифлаган, «осмондан юлдузни узиб кел, десангиз келтиргай, аммо тегирмондан бутун чиқур» деган эди. Ҳозир шу ҳазрат Низомиддиннинг эсига тушди. Бу йигит минглаб навкарлар чўкиб ўлган Карамнасадан соғ-саломат сузиб ўтган. Кейин Аграга келгунларича Ҳумоюнга ва унинг ёнида юрган Низомга кўп хизматлар қилган.

Ҳазрат Низомиддин хуфтон пайти хонайи хосга Афзалбекни чақиртирди. Икки букилиб таъзим қилган новча, серпай мушриф янги подшонинг синовчан назаридан хавотирга тушиб:

— Ҳазратим, буюринг, содиқ қулингизмен!— деди.

— Алварга... Неча кунда бориб келмоғингиз мумкин?

— Агар ёмхоналар чопқир отлардан берсалар, уч кунда, ҳазратим!

Ҳазрат Низомиддин мақсадга ўтишдан олдин бир оз иккиланди. Кетида соядек турган Низом: «Эҳтиёт бўлинг, синамаган кишингизга сир берманг!» деб шивирлади. Аммо ҳазрат унга кулоқ солмади.

— Мен сизга буюрмоқчи бўлган ишни,— деб Афзалбекка қатъий тикилиб гап бошлади,— иккимиздан бошқа ҳеч ким билмаслиги шарт!

— Ҳазратим, буюринг, то ўлгунимча сир сақлағаймен!

Ҳазрат Низомиддин олтин тўла ҳамённи унга узатди.

— Ёмхоналардан от ёллашга қанча пул кетса тортинмай сарфланг,— деди.— Бошқа харажатларга ҳам етгулик олтин олурсиз.

Афзалбек ҳамённи таъзим билан олди-ю, табаррук қилиб кўзига сурди ва тез қўйнига солди. Шундан сўнг ҳазрат Низомиддин Ҳамида бонуга ёзилган мактубни унга берди. Қиз Ҳиндол мирзонинг даргоҳида туришини, Аминат деган канизи борлигини айтди.

— Уқдим, хотиржам бўлинг, ҳазрат. Мен бу мактубнинг жавобини олиб келмоғим керакдур. Шундоқми?

— Агар жавоб ўрнига... қиз ўзи келмоқчи бўлса, соябон аравада канизи билан етказиб кела олурмисиз?

— Ҳиндол мирзонинг даргоҳидан қиз... ўғирлаш жуда хатарли.

«Қиз ўғирлаш» деган сўзлар ҳазрат Низомиддинни сергаклантирди.

Мирзоларнинг орияти ёмон, балога қолиши мумкин. У Афзалбекка соддадиллик билан изоҳ берди:

— Мен у қизга уйланмоқчимен, бошқа ёмон ниятим йўқ!

Афзалбек шу пайт подшо ўрнида аввалги содда эшкакчи Низомни кўргандай бўлди-ю, мийиғида кулимсираб бош ирғади:

— Ҳамма иш кўнглингиздагидек адо этилгай!

— Агар шу нозик ишларни бажо келтириб қайтсангиз, бизнинг энг ишонган одамимизга айланурсиз!

Афзалбек янги подшонинг катта ишончидан руҳланиб, унга яна эгилиб таъзим қилди-ю, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Аммо шу ёмғир фаслида лойларга ботиб беш кунлик йўлни уч кунда босиб ўтиш азобини ўйлаганда Афзалбекни ғам босди. У ҳам асли бечора бир қосибнинг ўғли, саройга катта мартабалар орзусида ишга кирган, лекин олти йилдан бери ўзи истаган даражадаги нуфузли бек бўла олгани йўқ. Низом эса бир неча кун ичида оддий эшкакчидан ҳукмфармо шоҳга айланди. Афзалбекнинг мавқеъи қиндагина ялангоёқ юрган Низомникидан баланд эди. У махсус ишлар мушрифиди сифатида подшо кемасида Низомга иш буюрса, Низом таъзим билан бажаришга мажбур эди. Мана энди Низом осмонда. Афзалбек ҳали ҳам аллақанақа пастқамликда юрибди-ю, Низом унинг тепасига чиқиб олиб иш буюряпти. Туриб-туриб, Афзалбекка мана шу жуда алам қилди. Агар у Низомнинг тахтда узоқ ўлтиришига ишонса, эҳтимол, бу аламларга қарамай, унинг буйруғини бажарарди ва катта мукофотлар олиш имконини қўлдан бой бермаган бўларди. Лекин сарой ва унинг атрофида юрган миш-миш гапларга қараганда, Низомнинг тахтда ўлтириши жуда муваққат. Уни тезроқ йўқотиш ҳаракатида юрган замона зўрлари кўп. Ҳумоюннинг ўзи ҳам тахтини бошқа одам эгаллаганидан безовта бўлиб юрибди. Афзалбек Алварга бориб келгунча бу сақонинг қовушини тўғрилаб қўйишлари ҳеч гап эмас¹.

Ундан кўра Афзалбек ана шу замона зўрларидан бири бўлган пири аъзам Саид Халилнинг дуосини олгани яхши эмасми? Ахир у Саид Халилга қўл бериб мурид бўлган, Ҳумоюн саройида кўрган билганларини унга махфий равишда етказиб туришга сўз берган.

Афзалбек хуфтон намозидан кейин Саид Халилнинг шаҳар четидаги чорбоғига

¹ Ҳумоюн Низом сувчини тахтга чиқаргани кўпчилик тарихий манбаларда, жумладан, Абуфазлнинг «Акбарнома»сида, Жавҳарийнинг «Ҳумоюннома»сида, Гулбаданбегимнинг эсдаликларида қайд этилган. Аммо унинг қанча вақт тахтда ўтиргани турли манбаларда ҳар хил кўрсатилган. Гулбаданбегим Низомни икки кун подшо бўлган деса, баъзи ҳинд олимлари уни бир ярим ой тахтда ўлтирган, деб ёзадилар (муаллиф).

борди ва ҳазрат Низомиддиндан қандай нозик топшириқ олганини унга бир-бир сўзлаб берди.

— Баракалло, Афзалбек, баракалло! — деб Саид Халил ундан Низомнинг Ҳамида бонуга ёзган мактубини сўраб олди, кўзойнагини тақиб, мактубни чироғ ёруғига солиб ўқир экан: — Ҳў, муҳаббатинг бошингни есин, ҳароми! — деб Низомни қарғаб қўйди.— Номаҳрам йигит билан соҳилларда учрашиб юрган бу қайси беҳаё қиз экан?

— Мирбобо Дўст деганнинг қизи.

— Э, ўша Ҳиндолга дарс берган маҳмадона фақиҳ! Вақти келса унинг ҳам адабини бергаймиз. Бу ялангоёқ саққонинг тахтга чиққани авом халқни жуда кўзғатиб қўйди. Кўча-кўйда юз хил гап. Энди гўё камбағаллар даврон сурадиган пайт келганмиш. Золим беку амирлар ҳоқимиятдан четлатилармиш. Саққонинг даҳрий отасини зиндонга ташлатганим учун мени ҳам шайхулислом лавозимидан бўшатишармиш. Аммо Низом деган ялангоёқ энди тумшуғидан илинадирган пайт келибдир. Баракалло!.. Алворга неча кунда бориб келурмен деб сўз бердингиз?

— Уч кунда.

— Демак, уч кундан сўнг... бу саққони қопқонга қандай илинтиришни ўйлаб олмоғимиз керак.

СИНД

Қувғинда келган бахт

Ҳимолай тоғларидан бошланган бешта дарё Мултондан жануброқда бир-бирига қўшилади-ю, Митанқут деган жойда ҳаммаси бирваракай Синд дарёсига қўйилади. Олти дарё бир ўзанга йиғилиб ақлни шоширадиган даражадаги улкан сувга айланган Бҳаккар атрофларида катта-катта кемалар сузиб юради. Қирғоқларда қатор бўлиб ўсган хурмо дарахтларининг йирик-йирик барглари дарё шимолида яшил алвонлардай ҳилпираб туради. Қишнинг чаён номи билан аталган ақраб¹ ойи аллақачон кирган бўлса ҳам, Синд ўлкаси баҳордагидек кўм-кўк. Ёмғир фасли тугагандан сўнг сернам тупроққа экилган арпа ва буғдойлар майсаси тиззага келиб қолган. Боғларда лимулар ва норинжлар олтиндай товланиб пишган. Тинкани қуритадиган иссиқлар ва кўз очирмайдиган ёмғирлар тугаб, бу ерларнинг осмони очиқ ва ҳавоси салқин бўладиган оромбахш фасли энди кучга кирган.

Уч ойдан бери Синд бўйларида юрган Ҳумоюн атрофидаги табиат гўзалликларини кўзи билан кўрса ҳам, лекин дили билан ҳис қилолмайди. Ҳозир унинг кўнглига гўзаллик сиймайди: отаси тузган давлатни барбод қилди. Шерхон томонига ўтган ўн минглаб ҳиндистонликлар уни Лоҳўрдан ҳам қувдилар. Энди Синд ўлкасида саргардон бўлиб юргани унга бутун умрининг энг қора кунлари бўлиб туюлади, вужудини аччиқ мағлубиятлар алами ва оғир йўқотишлар армони банд қилиб туради.

Лекин иниси Ҳиндол мирзонинг қароргоҳида Ҳамида бону деган қизни кўргандан бери унинг кайфиятида ғалати бир ўзгариш юз берди. Ҳамида бонунинг чиройли суратидан ташқари кишини сеҳрлаб оладиган сийрати борлигини Ҳумоюн даставвал унинг кўзларидан сезди.

Ҳиндол мирзонинг дарё бўйидаги хос чодирни олдида Ҳумоюнни иниси, келинлари ва ўғай она Дилдор оғача ҳам кутиб олишди. Шу аёлларнинг ёнида турган Ҳамида бону ўнг қўлини кўксига қўйганича Ҳумоюнга бош эгиб салом берди. Шу аснода кўз кўзга тушди-ю, қизнинг нигоҳидаги латиф бир ҳарорат Ҳумоюннинг дилига беҳад илиқ туюлди. У қизнинг юзига кулимсираб тикилди-ю:

— Мен сизни аввал қаердадир кўрганмен,— деди.

— Эҳтимол, Аграда... Наврўз куни...

— Ҳа, Жамнада, кема сайрида... ҳазрат аммам таништирган эдилар!..

Ҳумоюн узоқ ўтмишга айланган масъуд кунларни эслаб оғир тин олди.

Ҳамида бону Ҳумоюнга ҳамдардлик билдирган каби:

— Ўша масъуд кунларингиз яна қайтиб келсин, ҳазратим! — деди.

Шу тилак айтилган пайтда Ҳамиданинг кўзларидан тушган илиқ нур йигитнинг кўнглидаги армону аламлар соясини улоқтириб ташлагандай бўлди. Ҳумоюннинг дили бирдан ёришиб, қизга ўтли назар ташлади:

— Илоҳо сўзингизга фаришталар омин десин, синглим!

Ҳиндол мирзо Ҳамида бону билан акасининг гапи яна чўзилса меъёр бузилишини сезиб бетоқат бўлди:

— Қани, ҳазратим,— деб Ҳумоюнни тўрга таклиф қилди.

Ҳамида бону қўлини кўксига қўйиб орқага тисарилди. Қиз бола эркаклар даврасида ўтиролмайди, ҳозир кетади. Ҳумоюн эса у билан шундай ширин бошланган гапни

¹ Ақраб — 22 ноябрдан 22 декабрғача.

яна давом эттиришни истаydi. Қиздаги ҳамдардлик, зийраклик ва яна аллақандай сеҳру жозиба Ҳумоюннинг дил яраларига малҳам бўладигандек туюларди.

Бироқ ифбат пардаси ичида юрган қиз билан номаҳрам эркакнинг меъёрдан ортиқ гаплашиши урфу одатга хилоф эканини дили сезиб турарди. Ҳумоюн тўрага қараб ўтганда Ҳамида бону Султоним бегим билан ўнгдаги пушти ранг мовут чодирга кириб кетди.

Ҳумоюн уни яна кўргиси келар, кўзлари беихтиёр пуштиранг чодир томонга кетиб қоларди. Аммо Ҳамида бону чодирдан қайтиб чиқмади. Ҳумоюн инисидан унинг отини, ота-онасининг кимлигини сўраб билди. Пойгароқда ўлтирган Хўжа Муаззам исмли ўрта яшар бек:

— Ҳамида бону бизга жиянлар,— деб изоҳ берди.

Ҳумоюннинг Хўжа Муаззамга ҳурмати ошгандек бўлиб, уни юқорироққа — ўзининг яқинидаги бўш жойга таклиф қилди. Хўжа Муаззам Ҳиндол мирзонинг бекларидан эди, шунинг учун ўз валинеъматидан рухсат олди-ю, кейин Ҳумоюн кўрсатган жойга ўтди.

Ҳиндол мирзо билан Ҳумоюн орасидаги эски келишмовчиликлар ҳозир бартараф бўлган, чунки энди талашадиган тожу тахт йўқ.

Қандаҳор ҳокими Қорачахон Комрон мирзо билан аразлашиб қолган, буни эшитган Ҳиндол унга ишончли бекларидан бирини юбориб, иттифоқ таклиф қилди.

— Агар Қорачахон Қандаҳорга таклиф қилса борурмисиз? — деб сўради Ҳумоюн инисидан.

— Сиз буюрсангиз борурмен. Балки бирга кетгаймиз?

Ҳумоюн ўйланиб туриб бош чайқади:

— Мен Гужарат томондан хабар кутмоқдамен. Байрамхон Шерхон асоратидан қочиб Гужаратга борган экан.

— Тирик эканми, а?

— Ҳа, чопари келди. Шерхон уни ўз хизматига олмоқчи экан. Байрамхон бир сўзлик одам-да. Мардлик қилибдир, «Мен Ҳумоюн мирзога садоқат ваъда қилганмен, сўзимдан қайтолмаймен», дебдир. Шерхон уни узоқ вақт ҳибсда тутибдир. Ўлдирмоқчи бўлган экан, гужаратлик бир одам ёрдам бериб қочирибдир. Гужарат рожалари Шерхонга қарши биргалашиб жанг қилиш учун биз билан иттифоқ тузмоқчи эканлар. Мен рози бўлиб Байрамхонга одам юбордим.

— Унда Қандаҳор Комрон мирзога қолурму? — сўради Ҳиндол.

— Нечун? Агар Қорачахон астойдил таклиф қилса, сиз борганингиз маъқул. Қандаҳор бизнинг Эрон билан борди-келди қиладиган энг муҳим қалъаларимиздан. Уни иликдан чиқармаслигимиз керак.

Ҳиндол мирзонинг кўнгли тилаган гап ҳам шу эди. Давлат ишларида ҳозир у акиси билан ҳамфикр эди-ю, бироқ Ҳумоюн ҳозир Ҳамида бонуга ҳаддан ортиқ қизиқиб қолгани ва Хўжа Муаззамни ёнига таклиф қилгани Ҳиндол мирзони хавотирга солиб қўйди. Чунки Ҳиндол Ҳамидадан кўнгли узган эмас. Тўғри, қиз унга мутлақо рўйхушлик бермай юрибди. Лекин Ҳиндол мирзо Қандаҳорга борса, ўша ерда ўзига мустақил ҳоким бўлади, акалари узоқда қолади, ҳеч ким унинг оилавий ишига аралашолмайдиган ва раъйини қайтаролмайдиган пайт келади. Ҳумоюннинг ўзи йигирма ёшидаёқ икки хотинли бўлиб олган эди-ку. Ҳиндол ундан камми?

Ҳумоюн яна Ҳамида бону ҳақида сўз очганда Ҳиндол акасида ранжигандай бўлиб:

— Бу қиз бизнинг даргоҳда ўсган, — деди. — Бизга сингил бўлса, сизга фарзанддек, ҳазратим.

Ҳиндол бу сўзлар билан Ҳумоюнга хотини Бека бегим ва қизи Ақиқани эслатиб қўймоқчи бўлди. Ҳумоюн бултур жуда катта товон тўлаб хотини ва қизини Шерхоннинг асоратидан қутқариб олди. Лекин Бека бегим анча вақт душман қароргоҳида, номаҳрам эл орасида бўлгани сабабли руҳонийлар унга астойдил бир покланишни маслаҳат бердилар. Бека бегим Макка ва Мадинага ҳажга бориб келишни ихтиёр қилди. Ҳумоюн уни ишончли одамлари билан ҳажга жўнатганига уч ой бўлди, ҳалигача қайтишгани йўқ. Ҳарамдаги Меважонга эса Ҳумоюн қарамай қўйган. Ҳозир унинг ёлғизликдан қийналиб юрган пайти.

Бугун Ҳамидани кўргандан бери Ҳумоюн қуёш нурларининг кўм-кўк япроқларда қандай чиройли жилваланишини қайтадан ҳис қила бошлади, енгил шабада боғ четидан ёқимли гул ҳидини олиб келганини сизди, дарё бўйида булбул сайраётганини эшитди.

Қулоғи алланарсадан битиб қолган одам ҳеч нарсани эшитолмай гарангсиб юргани каби, Ҳумоюн ҳам кетма-кет келган мағлубиятлардан эсанкираб, атрофидаги ҳаётнинг гўзалликларини сезмайдиган бўлиб қолганини энди фаҳмлади. Ахир у хонумонидан айрилиб, Аградан қувилган бўлса ҳам, атрофда ҳаёт давом этяпти-ку. Қорли тоғлар, жўшқин дарёлар, чаманзор боғлар ҳаммаси ўз ўрнида турибди-ку. Мана шу чодирлардан бирида ҳозир Ҳамида бону деган қиз бор. Ҳумоюннинг қалбида сўниб қолган гўзаллик туйғусини шу қиз бирдан уйғотиб юборди. Бу қизни Ҳумоюн нима қилиб бўлса ҳам яна учратади.

— Ҳамида бону хонадонингизда ўсган бўлса жуда соз! — деди у иниси Ҳиндолга. — Эртага ҳаммаларингиз биз турган Самандар боғига ташриф буюринглар. Сиз Султоним бегим билан ҳазрат онангизни бирга олиб боринг. Хўжа Муаззам жиянлари Ҳамида бону билан борсинлар. Тамошо қилиб ёзилиб келурсизлар.

Ҳиндол мирзо бу таклифни рад этолмади...

* * *

Ҳумоюн турган боғ дарёнинг ўртасидаги хушхаво оролда эди. У кема билан ўз қароргоҳига сузиб ўтди-да, Жавҳар офтобачи бошлиқ хизматкорларига буюриб, эртаси куни Ҳиндол мирзонинг келишига махсус дастурхон тузатди, боғ йўлкаларини ораста қилиб супуртирди ва майин кум тўшаттирди. У мана шу йўлкалардами, ёки сув бўйидаги нақшин толордами Ҳамида бону билан икки оғиз холи гаплашиш умидида эди.

Бироқ, Ҳиндол мирзонинг ўзи, онаси, хотини, бошқа яқин кишилари кемага тушиб келишганда уларнинг орасида Ҳамида бону йўқ эди.

— Хўжа Муаззам сиздан узр сўради, — деди Ҳиндол. — Жияни келолмас экан.

Ҳумоюннинг кўнгли ғаш бўлди, лекин дастурхонга овқат тортилиб, қуюқ-сууюқ тугагунча бу тўғрида гап очмади.

Султоним бегим канизини билан боғни томоша қилгани кетгач, катта танобий уйда Ҳумоюн иниси Ҳиндол ва унинг эллик олти ёшли кайвони онаси Дилдор бегим учовлари қолди.

— Кечаги қизни нечун бирга олиб келмадингиз? — деб Ҳумоюн инисидан сўради.

— Билмадим... Мен юр деб қистасам, важ кўрсатди.

— Қанақа важ?

— Подшоҳларни бир марта кўриш етарли эмиш. Иккинчи марта кўрса номаҳрамлик бўлармиш.

— Ундоқ бўлса маҳрам қилиб олгаймиз!

Ҳумоюннинг нияти бу даражада жиддий эканидан Ҳиндол изтиробга тушди:

— Ҳазратим, бу қиз ҳам Меважонга ўхшаб беш-ўн ойдан кейин назардан қолса... умри ҳайф кетгай!..

Ҳумоюн куюниб уҳ тортиди-да:

— Мунча толеим паст экан! — деди. — Хотин жўнидан ҳам омадим келмай юрганини ҳазрат аммам фаҳмлар эдилар. Афсуски, ҳозир у киши Кобулдалар. Бултур Жамна бўйида аммам Ҳамидани менга кўрсатганда дуруст эътибор бермаган эканмен. У пайтда ўзим ҳам ҳовлиқиб осмонда юрган эдим, чамаси. Мана энди ерга йиқилиб тушиб кўзим очилди, — Ҳумоюн Дилдор оғачага юзланди. — Ҳазрат бегим, сиз Ҳиндолга қандай она бўлсангиз, менга ҳам шундайсиз. Дардимни сизларга айтмасам кимга айтай? Мен қачондан бери оқилаго фозила бир танмаҳрамга зор бўлиб юрибмен. Сиздан илтимос, бегим, Мирбобо Дўст билан гаплашиб беринг, шу қизини биздан дариф тутмасин!

— Аммо қизнинг ўзи бунга кўнмаса-чи? — деди Ҳиндол мирзо лаби асабий пирпираб. — Мен Ҳамидани кичиклигидан билурмен. Жуда бир сўзли қиз. Мана бугун келмади-ку. Йўқ деса ҳеч ким уни кўндирилмагай!

Дилдор оғача ҳам Ҳиндолнинг ёнини олди:

— Ҳазратим, ҳозир аҳволимиз илгаригидай эмас... Аграда ҳукмфармо бўлган пайтларингизда ҳар бир истагингиз тез амалга ошарди. Сиз қайси қизни хоҳласангиз ҳеч ким йўқ деялмас эди. Қизнинг кўнглига ҳам қаралмас эди. Аммо ҳозир...

Ҳумоюн хижолат тортиб:

— Рост, мен илгари... кўп нарсага осон етишиб ёмон ўрганганмен, — деди. — Энди бу одатни тарк этмоғим керак.

— Тўғри-да, — деб Ҳиндол акасининг сўнги гапини маъқул кўрди. — Отдан тушган одам эгардан ҳам тушмоғи лозим.

Шу билан у акасини Ҳамида бону билан қайта учрашиш фикридан қайтармоқчи эди. Лекин Ҳумоюн яна Дилдор бегимга юзланди:

— Мен аввал қизнинг ўзи билан сўзлашиб, кўнглини билай. Шунга кўмак берсангиз бас...

— Хўп, бунисига мен рози, — деди Дилдор бегим. — Эртага ўзингиз боринг.

Эртаси куни пешин намозидан сўнг Ҳумоюн яна кема билан дарёдан ўтиб, Ҳиндол мирзонинг қароргоҳига борди ва Дилдор бегим турадиган каттакон қизил чодирни қидириб топди. Бегим уни чодир ичида ёлғиз қолдирди-да, ўзи Ҳамида бонуни чақириб келишга кетди.

Орадан бир соатлар чамаси вақт ўтгандан кейин Дилдор оғача ўнғайсиз бир аҳволда ёлғиз қайтиб келди:

— Ҳамида келмади, — деди.

— Нечун? Сабабини айтдимми?

— Очик айтмайдир. Аллақачон бўйи етган. У тенгилар эр қилиб болали ҳам бўл-

ди. «Сен ҳам кимгадир маҳрам бўлишинг керак-ку», десам... «Мен илкимни чўзсам бўйнига етадиган одамга маҳрам бўлиш орзусидамен» дейдир. Сиз унинг учун жуда баландда эмишсиз, илkini чўзса этагингизга ҳам етмас эмиш.

Бундай гапларни унча-мунча қиз айтолмайди, Ҳамида бону чиндан ҳам ақли расолардан эканини Ҳумоюн унинг шу жавобидан сезди. Аммо сўнги гапнинг мағзини чақолмай, Дилдор оғачадан сўради:

— Камтарлик қилганими бу? Мени интизор қилиб қўйиб, яна ўзини бунча паст олганида қандай маъно борикин?

— Тушунмадингизми, ҳазратим? Ахир подшолар ўз ҳарамларига нисбатан қўл етмас баландликда юргайлар-ку. Биз ҳам умр бўйи худо раҳмати отангизнинг дийдорларига зор бўлиб яшаганмиз. Доим давлат ташвиши-ю, уруш, юришлар билан банд эдилар. Улардан бўшаб ҳарамга йўллари тушганда бир эмас, тўрт хотин ёлғиз эрни бир-бирларидан қизганишадир. Ана шундай хотинларнинг бири бўлиб яшаш илkini чўзганда этагига ҳам етмайдиган одамга маҳрам бўлиш деган маънони билдирмайдими? Ҳамиданинг онаси ҳам «гулдай қизимни хотин устига бермагаймен» деб оёқ тираб турибдир.

Ҳумоюннинг овози алам билан титраб эшитилди:

— Аммо суймаган ҳарамим билан туриш мен учун жаҳаннам эмасми, бегим? Менга бу ҳарамнинг не кераги бор? Ҳаммасидан воз кечгаймен! Ҳамида илkini чўзса етадиган хокисор йигитга айланмоқ учун неки зарур бўлса қилай! Мен дунёга келиб соф муҳаббат нақадар улуғ неъмат эканини энди билмоқдамен. Ҳозир дилим нурдай ёруғ туйғуларга тўлиб турибдир. Бу туйғулар пок бўлгани учун сизга ҳам тортинмай сўзламоқдамен, ҳазрат бегим! Мени тегирмон тошидай эзиб ётган мағлубият аламлари, тожу тахт армонлари — ҳаммаси ҳозир хаёлимдан узоқлашди, худди кечиб ўтилган ботқоқликдек орқада қолди! Олдинда эса дунёнинг барча қувончларини ўзида жам этган бир истиқбол турибдир. Бу — Ҳамида бону. Не қилиб бўлса ҳам мен бу қизни яна кўрмоғим керак. Меҳримни рад этса ҳам, майли, фақат сабабини ўзи айтсин!

Ҳумоюннинг эҳтиросга тўлиб айтган бу сўзлари Дилдор бегимга қаттиқ таъсир қилди. Бегим келини Султонимни ёрдамга чақиршишга ва икковлашиб Ҳамидани Ҳумоюн билан албатта учраштиришга сўз берди.

* * *

Чоршанба куни Султоним ва Дилдор бегим Самандар боғига Ҳамида бонунини чошгоҳ пайти бошлаб бормоқчи эканликларини хабар қилдилар.

Ҳумоюн уларни икки томонига серсоя санобар дарахтлари ўтқазилган йўлка охирида, заррин нақшлар билан безатилган шийпонда кутиб олди.

Таъзиму тавозелардан кейин Дилдор оғача ва Султоним бегим шийпондан ўнг томонга бурилган йўлка билан дарё бўйига қараб кетдилар. Ҳумоюн билан Ҳамида бону атрофини яшил чирмовуқлар пана қилиб турган шийпонда яккама-якка қолишди.

Ҳамида бону нафармон гулли парчадан қабо кийган. Икки ўрим узун сочлари қабосининг этагигача тушган. Юзига тутилган оқ ҳарир парда уни янада сеҳрли кўрсатади.

Ҳумоюн қувончини яширолмай:

— Сизни қайта кўрганим учун тангрига шукурлар айтурмен! — деди. — Шу кейинги бир ҳафта мен учун бир йилдек узун туюлди. Мен сизга дилимни очиб сўзлай. Умримда ҳеч бир қизни бунчалик интизор бўлиб кутмаганмен. Ҳамида бону, сиздан ўтинамен, ростини айтинг, мендан не гуноҳ ўтдики, дийдорингизга бу қадар номуносиб кўрдингиз?..

Ҳамида бону чўғдай ёниб турган кўзларини ердан олиб Ҳумоюннинг юзига қисқа бир назар ташлади.

— Сиздан гуноҳ ўтган эмас...

— Бўлмаса орамизда не монелик бор? Айтинг, мен билай...

— Монелик ҳам эмас... Сиз эъозлаган пок бир кишининг хотираси... Балки ҳали тирикдир? Ёки тангри раҳматига боргани ростми? Шуни билолмай доғдамен...

— Ким дедингиз? Ким?

— Сизга Чаусада яхшилиқлар қилган йигит... Ҳиндол мирзо бизни Алварга олиб кетиб қолган эдилар. Биз йўғимизда сиз унга ҳокимият берган экансиз...

— Низомни айтмоқдамисиз?

— Ҳа...

Карманасадаги ҳалокатли ўпқонлар, кейин Аграда бўлган курашлар, Низомнинг отасини зиндондан қутқариши ва Саид Халилни жазолаши, жоҳиллар бунга ўчакишиб уни бир кечада йўқ қилгани эсига тушди.

— Мен уни инимдай эъозлаб юрдиму тўсатдан йўқотиб қўйдим. Қидиртирмаган жойимиз қолмади. Тахмин қилдимки, душманлари уни йўқ қилишган... Сиз ҳам уни билармингиз, Ҳамида бону?

— Зарафшон боғида турганда кўрган эдим. Кичкина қизалоқ пайтларимда канизим билан иккимизни қайиғига солиб айлантирган эди.

Ҳамида бону Низом билан ўтган масъуд дамларини ҳозир жуда маънос бўлиб эслади-да:

— Мени бир ўй эзадир, ҳазратим, — деди. — Мен ўзим билмаган ҳолда, эҳтимол... унинг ўлимига ёки... йўқолишига сабаб бўлгандирмен?

— Йўғ-е, нечун сиз сабаб бўлувсиз?

Ҳамида бонунинг кўлида кўзмунчоқлар ва кашталар билан безатилган чиройли атлас киса¹ бор эди. У кисани секин очиб, ичидан сарғайиб ҳилвираб қолган бир парча қоғозни авайлаб олди.

— Ун кундан бери ҳузурингизга келолмаганимнинг сабаби мана шу мактуб. Буни сиздан яширсам дилим куяди. Айтай десам... Мени ҳаёсиз деб ўйлашингиздан кўрқдим. Агар бу мактубда хотирингизга малол келадиган бирон гап бўлса мени ҳам, уни ҳам кечиринг. Аввал шу илтимосимни қабул қилсангиз, кейин мактубни беришга журъат этгаймен.

— Илтимосингизни бажонидил қабул қилгаймен!

Шундан кейин Ҳамида бону Низомнинг мактубини Ҳумоюнга берди.

Ҳумоюн хатни ўқиб бошини кўтарганда Ҳамида куюниб гапирди:

— Кошки бу хат ўша пайтда менинг илкимга теккан бўлса! Нобакорлар буни ҳам ўғирлаган эканлар.

— Нечук? Бу хатни сизга ким берди?

— Отам...

— А?

Ҳамида бону воқеанинг тафсилотларини ҳикоя қилар экан, Ҳумоюн Низомнинг мана шу хат туфайли ашаддий душманлари кўлига тушиб қолганини энди тахмин қила бошлади. Афзалбек деган жосус Низомни алдаган, бу хатни «Ҳамида бонуга элтиб берамен» деган баҳона билан Саид Халилнинг одамларига яшириқча топширган. Кейин Ҳамида бонунинг номидан қалбаки жавоб олиб келган. Қиз дарё бўйида Зарафшон боғи ёнида учрашишга гўё рози бўлган. Низом шом ғира-ширасида бу учрашувга борганда ғанимлари уни кўлга туширганлар... Низомнинг ўзи ёзган хатни эса нотаниш бир киши тунда кўчада Ҳамиданинг отаси Мирбобо Дўстнинг кўлига тутқилади, «қизингни тийиб ол» деб ғулдирайди-ю, ғойиб бўлади. Мирбобо Дўст кўлдан-кўлга ўтиб эзилган бу хатни ўқиб, ундаги муҳаббат изҳоридан, айниқса, қизининг дарё соҳилида бегона йигит билан учрашганидан дарғазаб бўлади. Ҳамида бонунинг қийноқларга солади. Мирбобо Дўст хатни йиртиб ташламоқчи бўлганда Ҳамиданинг онаси «ўлган одамнинг хотираси увол бўлмасин, менга беринг» деб ялиниб, хатни ундан олади-ю, сандиқ тегига яширади. Аминат ёрдамида мактуб кейинроқ Ҳамида бонунинг кўлига тегади.

Ҳамида бону бу воқеаларни айтиб берар экан, кўзларида ёш йилтиради. Ҳумоюн Низомнинг бошига ёмон бир фалокат тушганлиги, уни Ҳамида билан учраштириш баҳонасида дарё бўйига олиб бориб ўлдириб юборганларини энди тахмин қилди. Ахир Низомнинг тақдири учун аввало Ҳумоюн жавобгар эмасмиди? Тажрибасиз ёш йигитга ҳокимиятни берган у эди-ку! Яхшилик қиламан, деб уни саройдаги ёмон муҳитнинг қурбонига айлантирганидан қандай беҳабар қолди?

— Илоҳим Низом тирик бўлсин, — деди Ҳумоюн. — У бўлмаганда мен ўзим ҳозир тирик юрмас эдим.

— Балки тирикдир?.. Қандоқ билиш мумкин? Унинг хотираси сиз билан менинг орамда тирик бир дарёдек оқиб турибдир. Шунча кундан бери ҳузурингизга келолмаганим — ана шу дарёни босиб ўтолмаганим сабабли эди, ҳазратим.

Ҳамида бонунинг қанчалик гўзал қалби борлигини Ҳумоюн унинг мана шу сўзларидан сездди. Ҳозир унинг ўзи учун ҳам Низомнинг хотираси муқаддас бир дарё бўлиб туюлди. Энди у ҳам бу дарёни оёқости қилиб босиб ўтолмаслигини, Ҳамида бону турган нариги қирғоққа бошқа бир йўл топиши кераклигини ҳис қилди. Балки бу йўл жуда узоқлардан айланиб келар ва ундан жуда катта сабр-бардош талаб қилар. Лекин Ҳамида бонунинг висолига тезроқ етишмоқчи бўлиб сабрсизланганлари ҳозир унинг ўзига енгилтаклик ва бақканалик бўлиб кўринди. Иккалови ҳам Низом хотираси олдида қарздор эканмилар, энди бу қарзни узишлари керак. Лоақал Низомнинг тақдири ниҳа бўлганини аниқламай туриб, бир-бирларига астойдил кўнгил кўя олмайдилар. Ҳумоюн Ҳамида бонуга Низомнинг хатини қайтариб берар экан:

— Балки жавоб ёзарсиз, Ҳамида бону? — деди. — Агра томонларга яшириқча бориб келаётган одамларимиз бор. Тайинлаб бериб юборгаймиз. Низомнинг ота-онасига Секридан каттагина жогир берган эдик. Низомнинг тақдири қандай бўлганини улар бултурдан бери сўроқлаб билган бўлсалар керак. Бизнинг Аградан чиқиб кетганимизга ҳам етти ой бўлди. Кўнглим сезиб турибдир, одам юборсак, бирон хабарини топиб келгай.

¹ Киса — халтача, бугунги тилда — сумка. Кейинчалик бу киса — кийимга тикиладиган кисса номини олган.

Ҳамида бону Низомга ёзадиган хатининг қўлдан-қўлга ўтиб юришини ўйлаб иккиланди.

— Ҳазратим, хат яна... бегоналар илкига тушишидан қўрқаман... Юрак олдириб қўйганимни билурсиз. Балки ўзингиз менинг номимдан ҳам... битиб юборарсиз?

— Майли, Низомга мен ҳам мактуб ёзай. Аммо сиз қўрқманг. Мактубингизни энг ишончли бир одамга бергаймиз. Сурғучлаб бекитгайсиз. Ҳеч ким очмагай. Ахир мактубга жавоб ёзиш — сизнинг бурчингиз. Тўғрими?

Ҳамида бону Ҳумоюннинг сўзларига ишонган каби бош ирғаб:

— Миннатдормен! — деди.

Ҳумоюн уни кўшкка бошлаб борди. Ҳамида бону гап-сўзлардан қўрқмай ичкарига дадил кирди. Ҳумоюн Жавҳар офтобачини чақириб пастки айвонга миз ва қоғоз-қалам олиб келишни буюрди. Ҳамида бонуни шу айвонга бошлаб кириб, қоғоз, сиеҳ ва қалам турган миз олдига ўтказди-да, ўзи хонайи хосга чиқди ва Жавҳар офтобачига яна бир топшириқ берди:

— Филбон Лаъл Чандни чорланг! Тез!

* * *

Бундан ўн тўрт йил аввал Ғозихоннинг қутқуси билан Бобур аскарларини ўрмонда адаштириб ҳалок қилмоқчи бўлган Лаъл Кумар кейинчалик Лаъл Чанд номи билан Ҳумоюн хизматига кирган эди. Гужаротда Баҳодиршоҳ билан бўлган жангларда Лаъл Чанд минган жанговор фил душман филларининг бирини ўмрови билан уриб ва икки оёқлаб тепиб қулатганини, иккинчисини тишлари билан уриб қочирганини Ҳумоюн ўзи кўрган эди. Шундан бери Лаъл Чандни ўзига хос филбон қилиб олган, Ганга бўйида, Чаусада ҳам бу одам унинг Шерхон асоратидан қочиб қутулишига ёрдам берган эди. Лаъл Чанднинг табиб акаси Байжу, ўғил-қизлари ва неваралари билан Агра атрофларида истиқомат қиларди. Саккиз ойдан бери Ҳумоюн билан бирга мусофиротда юрган Лаъл Чанд жигарбандларини жуда соғинган, улардан хабар олиб келиш учун бир-икки марта жавоб сўраган эди. Ҳумоюн унга бошқа муҳим топшириқлар ҳам бермоқчи бўлгани учун «ҳали шохманг, вақти-соати келганда сизни ўзим чақиртиргаймен» деган эди.

Ҳозир подшо чақиртирганидан умидга тўлиб шоша-пиша етиб келган Лаъл Чанд кўлини жуфтлаб боши узра қўйганича таъзим қилди-да:

— Буюринг, ҳазратим! — деди.

— Соҳиб Чанд, сиз Аграга бориб келмоқчи эдингиз. Бироқ Аграда ҳозир Шершоҳ ҳукмрон. Йўллар хатарли...

— Хатарни энди кўрмоқдамизми, ҳазратим! Мен Лохўрга бориб юрмасдан, Ажмирга ўтиб, ундан Аграга бормоқчимен. Савдогар қиёфасига кириб филимга бозоргир моллардан юклаймен.

— Сахро орқали юрсангиз, балки филдан кўра туя маъқулдир?

— Менинг филим сахрода ҳам яхши юргай. Ҳозир салқин, туядан кўра филда тезроқ бориш мумкин.

— Тахминан неча кунда бориб қайтгайсиз?

— Бу ердан Аграгача Ажмир орқали салкам беш юз мил. Ҳар куни ўттиз-қирқ милдан юрганимда... нари-бериси билан... бир ойда келурмен.

Ҳумоюн елкасига олаётган юки бениҳоя оғир эканини бирдан сезиб қолгандай гавдаси майишиб:

— Уҳ! — деди ва ёрдам кутгандай Ҳамида бонуга мўлтираб қаради. «Наҳотки бир ойгача филбоннинг йўлига қараб, бир-биримиз билан учрашолмай юргаймиз» деган саволни қиз фаҳмлади. «Начора, бошқа илож йўқ» демоқчи бўлиб, қиз жавоб қараш қилди. Ҳумоюн қизнинг сўз билан айтолмаган жавобини қатъиятли нигоҳидан пайқади. У Ҳамиданинг хоҳишига қарши боролмай оғир тин олди-да, яна филбонга юзланди:

— Сиз Низомни яхши билар эдингиз. Бедарак кетгани бизни ҳалигача изтиробга солмоқда.

— Ўзи ҳам ажойиб йигит эди, — деб ачиниб эслади Лаъл Чанд.

— Сўнгги ойларда эҳтимол бир хабари чиққандир, — давом этди Ҳумоюн. — Секри томонда ота-оналари турса керак. Аввал уларни топинг. Агар улар орқали Низомни топсангиз, мана шу иккита мактубни илкига берингу бизга жавобини олиб келинг.

Лаъл Чанд мактубларни таъзим билан икки қўллаб олди:

— Буларни шундай махфий тутингки, сизу Низомдан бошқа бирор одамнинг илки ҳам тегмасин, назари ҳам тушмасин!

Ёши қирқ бешларга бориб, узун соқол қўйган, лаблари ва ияги атрофидаги соқол-мўйлабининг бир қисми оқарган Лаъл Чанд кўпни кўрган тажрибали одам эди. Узоқ йўлда унга пул керак бўлишини биладиган Ҳумоюн хазиначини чақириб, икки ҳамён олтин бердирди.

— Бири ўзингизга, — деди, — савдогар қиёфасида борсангиз, пулсиз иш бити-

ролмагайсиз. Иккинчи ҳамённи эса Низомга бергайсиз. Хазинада унинг кўп олтинлари қолган. Керак бўлса, яна олиши мумкин.

— Мабодо, Низомни тополмасам-чи? — деб сўради Лаъл Чанд.

— У ҳолда мактубларни қайтиб олиб келгайсиз, токи сўрғичлари бузилмаган бўлсин! — қатъий қилиб деди Ҳумоюн.

— Жонимни гаровга қўйиб бўлса ҳам, буйруғингизни бажаргаймен! — деди Лаъл Чанд ва орқаси билан юриб чиқиб кетди. Шундан сўнг Ҳамида бону Ҳумоюнга миннатдор кўзлар билан тикилди-да:

— Олижаноб иш қилдингиз, ҳазратим! — деди. — Энди менга ижозат беринг. Дилдор бегим кутиб қолдилар.

Ҳумоюн уни боққа кузатиб чиқди.

— Аградан хабар келгунча... хайр! — деди қиз.

— Ҳамида бону, Низомга оид гап орамизда қолгани дуруст...

Ҳамида бонуга бу таклиф маъқул тушди. Уйларига қайтаётганларида, Дилдор оғача унинг нима қарорга келганини сўради. Ҳамида бону Ҳумоюндан бир ойга муҳлат сўраганини, йигит шунга кўнганини айтди. Бошқа гапларни қиз ҳатто онасидан ҳам сир тутди.

* * *

Икковлари орасидаги бу сир Ҳамиданинг дилига тушган учқун бўлди-ю, илгари сокин турган туйғуларини аланга олдира бошлади. Ҳумоюн боғда ўзини қандай тутгани, шийпонда нималар дегани, кўшкка кирганда айтган гаплари — ҳаммаси Ҳамиданинг хотирасига минглаб суратлардек нақшланиб қолган эди. Энди қаерга бормасин, нима иш қилмасин, ана шу суратларнинг гоҳ униси, гоҳ буниси кўз олдидан беихтиёр ўтиб туради. Йигитнинг эҳтиросли овоз билан «дунёда ҳеч бир қизни мен бунчалик интизор бўлиб кутмаган эдим» деган сўзлари қулоғига қайта-қайта эшитилади. Ҳар эшитилганда қизнинг дилини яратиб, ўзидан ифтихор қиладиган даражадаги мамнуният бағишлайди, Ҳамида ўзини энг толеи баланд бир қиздек сезади. Лекин хатарли сафарга кетган филбон Лаъл Чанд эсига тушганда ва Ҳумоюннинг Бҳаккардаги ишлари кун сайин чигаллашиб бораётганини эшитганда: «Нечун Низомнинг мактубини ўртага солдим у шунча ташвиш орттирдим?» деб ўзидан норози бўларди. Кўнгли мунча нозик бўлмаса нима қиларкин? Рост, Низом унутиб бўлмайдиган йигит эди, Ҳамида ҳозир ҳам унинг хотирасини беҳурмат қилиб босиб ўтолмаслигини сезади. Шу бир ой тезроқ ўта қолса экан, деб кун санайди-ю, ташқи оламда бўлаётган ва ўзларининг тақдирларига таъсир қиладиган воқеаларга ҳар қачонгидан ҳам ортиқ бир мароқ ва изтироб билан қулоқ солади.

Шершоҳ Панжобни олиб, энди жанубий-ғарб томонларга қўшин тортгани, унинг лашкари ҳозир саксон мингдан ҳам ошиб кетгани Ҳамида бонуга Ҳиндол мирзонинг қароргоҳида бўлаётган гап-сўзлардан маълум эди. Ҳумоюннинг эса беку навкарларидан анчаси қочган, яна бир қисми Комрон мирзо томонига ўтиб кетган, ҳозир Бҳаккарда тўрт мингта одами қолган.

Ҳумоюннинг атрофидаги адоват ҳалқаси сиқилиб келаётганини, Бҳаккардаги Самандар боғи оромбахш бўлса ҳам, лекин дарёнинг ўртасида жойлашганлиги учун қуршовда қолиши осонлигини Ҳамида бону ҳам сезиб навотирланарди. Шунинг учун Ҳумоюн ўз қароргоҳини Бҳаккардан жануброққа — Потҳур деган жойга кўчирганда Ҳамидалар ҳам Ҳиндол мирзонинг одамлари қаторида дарҳол ўша мавзегга йўл олдилар. Ёнидаги қум саҳросидан қуруқ шабада эсиб турадиган, суғориладиган ерларида хурмолардан ташқари анорлар ҳам ўсадиган бу хушхаво мавзеда Ҳумоюн давлат оийининг охирларигача туриб қолди. Ҳиндол мирзо акасига яқин жойга чодир тиккан, Ҳумоюннинг баландликда турган хиргоҳ ва баргоҳлари Ҳамидаларга яхши кўриниб турарди.

Филбон Лаъл Чанд қайтишга ваъда қилган бир ой тугаб бормоқда. Кун санаб юрган Ҳамида: «Филбон Бҳаккарга келса, биз йўқмиз, тополмай сарсон бўлиб юрибдими?» деб изтироб чекади.

Бироқ Потҳур ўзи Лаъл Чанд ўтиб келадиган Тар саҳросига Бҳаккардан кўра яқинроқ эди. Бу ерга тўрт минг одами билан Ҳумоюн келиб тушганлиги атроф қишлоқларда аллақачон овоза бўлган. Ана шу овозаларни йўлда келаётган эшитган Лаъл Чанд Потҳурни тез топди. Ҳумоюннинг баргоҳи турган баландликка томон филини қистаб ҳайдаб ўтаётганда Ҳамида бону уни кўриб қолди.

Орадан бирор соат ўтар-ўтмас Ҳумоюннинг қароргоҳидан Моҳим биби деган ўттиз ёшлардаги жувон Ҳамида бонунини йўқлаб келди. Бу жувоннинг эри Надимбек Ҳумоюн билан бир онани эмган кўкалдош, оға-инидек бирга ўсиб энг яқин мулозимига айланган, Моҳим биби ҳам шу туфайли подшога яқин келиндек бўлиб қолган.

— Ҳазратим илтимос қилдилар, ҳозир бизникига борар экансиз.

¹ Далв — 22 декабрдан 22 январгача.

— Нечун сизникига? — тушунмади Ҳамида бону.

— У кишининг ўзлари ҳам бизникига келмоқчилар.

Демак, Ҳумоюн иниси Ҳиндолнинг ғашлик қилишини сезиб, бу томонларга келмаган.

Ҳамида онасидан Моҳим бибиларникига бирров бориб келиш учун рухсат олди-да, Моҳим биби билан йўлга тушди. Ҳар бир қадамида «Низом тирикмикин? Буёғи энди нима бўларкин?» деган саволлар хаёлидан ўтиб турарди. Моҳим бибиларнинг чўғдай ясатилган кенг ва ёруғ шомёнаси тўрида Ҳумоюн уни кутиб ўтирган экан. Ҳамида бону эшикда кўриниши билан ўрнидан турди.

— Қадамингиз қутлуғ бўлсин, Ҳамида бону, бу ёққа марҳамат қилинг! — деб, ўнг томонига тўшалган зарбоф кўрпачани кўрсатди.

Ҳамида бону тортиниб Моҳим бибига ўгирилган эди, у ҳам:

— Утинг, ўтинг, — деб, қизни ўша зарбоф кўрпачага ўтказди-да, — мен ҳозир! — деб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Икковлари қолганда Ҳумоюн Ҳамидага тўрт букланган бир варақ қоғозни берди:

— Лаъл Чанд олиб келган мактуб. Ўзингиз бир ўқинг!

Ҳамида бону оёқларини тақими остига йиғиб одоб билан ўтирган кўйи мактубни титроқ кўллار билан очди. Низомнинг дастхатини танигандай бўлди.

— Наҳотки? — қиз аввал хатнинг тагидаги имзога қаради. «Низом» деган имзони кўргач: — Хайрият, тирик экан! — деб энтикди.

Ҳумоюн ҳам яқин бир кишиси тирилиб келгандай қувониб гапирди:

— Сиз сабаб бўлдингиз-у, ҳақиқатни билдик, Ҳамида бону.

Ҳамида хатни синчиклаб ўқий бошлади:

«Унутилмас оғам Мирзо Ҳумоюн!

Ўзингиз оғир кулфатларни бошдан кечириб юрган кунларингизда мени ёд этиб махсус одам юборганингиз мажруҳ дилимга малҳам бўлди. Сизнинг мактубингизни ҳам, Ҳамида бонунинг жавобини ҳам йиғлаб ўқидим. Тожу тахт қандай бало эканки, ҳаммамизга шунча бахтсизликлар келтирди. Минбаъд мен шоҳлик даргоҳларига қадам босмасликка аҳд қилдим...»

Низом Афзалбек деган мушрифга иш буюрганини, давлатни бошқаришда тажрибаси йўқ одамни саройдаги мальунлар қандай алдаб кўлга туширганларини, кечаси ўрмонда уни аёвсиз пичоқлаб, уриб, ўлдиргандан бадтар қилганларини ёзган эди. Йўқолган молларини қидириб чиққан бир деҳқон зийрак итлари ёрдамида қоронғида Низомни беҳуш ётган жойидан топиб олади. Бақувват йигит бўлган Низом ҳали жон бермаган экан. Раҳмдил деҳқон унинг яраларини боғлайди, ўғли ёрдамида уйга олиб бориб, қулидан келганича муолажа қилади. Қишлоқ табиби унга ёрдам беради. Низом гоҳ худ, гоҳ бехуд бўлиб узоқ ётади. Сал ўзига келиб тилга кирганда, «мени яширинлар, ҳеч кимга айтманглар» дейди. Уша ғаламислар билиб қолса яна келишларидан қўрқади. Низом отини ҳам яширади, исмини сўраганларга «Салим» дейди. Ҳозир сал-пал туриб юрадиган бўлган Низом шу кунларда ота-онаси билан Ажмирда экан, ўтирган жойида сават тўқиб тирикчилик тебратар экан. Лаъл Чанд уни табиб акаси Байжу ёрдамида зўрға топибди.

Ҳумоюн филбон билан юборган минг танга олтин Низомнинг оғир кунига жуда асқатади. Душманлари ўшанда уни нағалли пошналари билан тепиб умуртқасига зарар етказган экан. У ҳалигача ҳассага суяниб юрар, энди Ҳумоюндан келган пулнинг бир қисмини ота-онасига бериб, қолганига муолажани давом қилдирмоқчи эди.

Мактуб шундай сўзлар билан тугаган эди: «Менинг Ҳамида бонуга ёзган хатим жуда пок ва самимий эди. Нопок одамлар шу туфайли бонунинг дилига озор етказган бўлсалар, мен узр сўраймен. Ҳамида бону ўз жавобларида менга «оға» деб мурожаат қилибдирлар. Мен ҳам Ҳамида бонунини қиёматлик синглим деб билурмен. Икковларингизга чин дилимдан бахт тилаймен.

Дуои салом билан инингиз Низом».

Ҳамида бону Низомнинг арзонгина қоғозга ёзилган мактубини очиб тутган ҳолда унинг сатрларини эъзозлаб кўзига сурди-ю, Ҳумоюнга таъзим билан қайтарди.

— Менга ҳам Низом... қиёматлик ини! — деди Ҳумоюн, сўнг мактубни секин буклаб, боши устига, салласи қатига жойлади.

Икковларидаги бу яқдиллик, яхшилиқни сева олиш қобилияти Ҳамида бонунинг Ҳумоюнга бўлган яширин меҳрини бирдан аланга олдириб ошкор қилиб қўйди. Қиз уят аралаш эҳтирос билан шивирлади:

— Энди ихтиёрим сизда!

...Эртаси кун қизнинг ота-онасидан ҳам розилик олинди. Ҳозирги аҳвол дабдабали тўйларга имкон бермас эди. Мавкаб учун ош тортилди, ёш-ялангларга ширинликлар улашилди. Аммо чоғир мажлисига Ҳумоюн рўйхушлик бермади.

Сўнгги пайтларда Ҳумоюн май ичишни бас қилган, бир чети Низомга бориб тақаладиган ҳалолу пок тўйғуларга майни аралаштиргиси келмас эди. Бир ойдан бери у маъжун ва афюн ейишларни ҳам тўхтатган эди. Покиза ва бокира қиз билан кўшилишдан олдин йигит киши ўзини қандай тутуши кераклиги ҳақида Ҳумоюнга доно одамлар

илгари кўп гапларни айтишган, аммо у биринчи никоҳлари пайтида бу гапларга эътибор бермаган, май ҳам ичган, афюн ҳам еган эди. Ҳозир шунинг ҳаммасини эслаб, «эҳтимол, биринчи ўғлимнинг ночор туғилганига ва узоқ умр кўролмаганига ўзим ҳам айбдордурмен?» деган ўй кўнглига келди. Ҳумоюн йигирма яшарлигида, яна ўғил кутиб юрган пайтда раҳматли отаси бир кун у билан ёлғиз қолиб, сирдош дўстдек сўзлашган эди.

— Фарзандни худо бергай, ўғлим, лекин тангрим уни ота-онанинг меҳру муҳаббатидан яратгай. Бу меҳр қанчалик гўзал бўлса, бола ҳам шунчалик чиройли туғилгай. Наслинг соғлом, бақувват бўлсин десанг, маст-аласт пайтингда зинҳор ҳарамга кирма. Суяк суради, дейдилар. Маъноси шуки, ота-онадаги фазилатлар ҳам, нуқсонлар ҳам болага ўтгай. Нуқсларим боламга урмасин, десанг умрингнинг энг масъуд, пок дамларида фазилатларинг барқ уриб, нуқсонларингни босиб кетган пайтларда висолга боргин.

Отасининг шу гаплари ҳозир Ҳумоюнга худди ўз дилидан эшитилаётгандай бўларди. У беш-олти ойдан бери уруш-юришларга бормаи, Самандар боғида, дарё салқинида куч йиғди. Потхурга келгандан бери у ўзини қушдай енгил сезади. Бу ерга қуруқ қум барханларининг ҳавоси келиб турар, Ҳумоюн вужудига алоҳида бир куч-қувват қуюлиб келаётганини сезар, шу кунларда сакраса қўли юлдузга етадигандай туюларди.

У Ҳамида бонуга аталган муҳаббатини мана шу масъуд ва юксак бир йигитлик куч-қувватининг қанотлари устида олиб юришга интилмоқда.

Кенг кўкаламзорда келин-куёв учун саккизта махсус чодир тикилди-ю, уларнинг атрофи улкан саропарда билан ўраб олинди. Саодат уйи, деб аталган чодирда Ҳумоюн билан Ҳамида бонуга никоҳ ўқилди. Энг тўрдаги хилват чодир — мурод уйи. Унга олтин билан зийнатланган кат қўйилган, икки кишилик тўшак солинган. Парда ортида ёлғиз шам ёниб турибди. Ҳамида бону юпқа муслин¹ кўйлақда гул атри сепилган нафис шоҳи тўшакка қўрқа-писа кирди. Янгалар унга биринчи кечалар қийин бўлишини айтишган. Никоҳдан олдин иккови ҳам ҳаммом қилишган. Ҳумоюн қизни майин ва нафис ҳаракатлар билан силаб эркалатар экан, ундан ғунчани эслатувчи бир ҳид келаётганини сезди. Белидан секин кучиб ёноғидан ўпди-да, шивирлади:

— Бугун сизга атаб битта рубой битдим. Форсий тилда. Айтайми?

— Айтинг — пичирлади қиз.

**Дар дил ҳаваси лаъли ту дорам — мастам,
Дар сар ҳаваси қадди ту дорам — пастам.
Саргашта диле ба тори зулфат бастам,
То дил ба ту бастам, аз ғам ворастам².**

Форсий тилни нозик товланишларигача яхши биладиган Ҳамида Ҳумоюннинг қаддига қадди пайваст келиб турган пайтда айтилган бу шўх, серзавқ шеърдан эриб кетди-ю, аввалги қўрқувларини унутди. Ҳумоюннинг қулоғига дудоғини яқин келтириб:

— Бу шеърнинг завқидан мен ҳам мастмен! — деди.

Одат бўйича Ҳумоюн эрта туриб саропардадан чиқиб кетиши, қиз куни бўйи янгалар билан қолиб дам олиши, куёв унинг олдида кечкурун қоронги тушганда қайтиши керак эди. Ҳумоюн Ҳамидадан бир лаҳзага бўлса ҳам ажрашгиси келмади-ю, аммо хизмат қилиб юрганлардан уялди, тонг қоронғисида чиқиб кетганича уч-тўрт соат давлат ишлари билан шуғулланди, пешин намозидан сўнг хиргоҳга кириб ухлаб олди.

Кун қисқа эди, ҳадемай офтоб ҳам ботди. Ғира-шира қоронғиликда Ҳумоюн саропардага кириб келар экан, Ҳамида бонуни бир йил кўрмагандай соғиниб қолганини сезди.

Овқатхонада дастурхон тузоғлиқ эди. Қишда шимолдан иссиқ жойларга учиб келадиган беданалар Синд экинзорида кўп бўлар, овчилар беданаларни тўр билан тутиб подшо ошхонасига келтириб берган эдилар. Бугун Ҳумоюннинг иштаҳаси ҳам баланд, бедана кабоб ва ошга бостирилган тустовуқ гўшtidан роса еди. Ҳамида бонуни ҳам қистаб, қушларнинг кабобидан кўпроқ едирди.

Панжобда ва Қандарҳорда анор кўп бўлар, савдогарлар анорни Потхурга ҳам олиб келишар эди. Олтин кўзачада май ўрнида анор шарбати турар, Ҳамида бону шуни яхши кўрарди.

Иккови бир ёстиққа бош қўйганда Ҳумоюн ундан покиза бир ис — она сутини эслатувчи ҳид келганини сезар, бу гал эр-хотинлик унга фақат лаззат эмас, балки бўлажак фарзанд ва бўлажак она олдидаги муқаддас бурч бўлиб туюларди. Орадани кунлар ўтиб, иккови янги ҳаётга ўргана бошлаганда очилиб гаплашадиган бўлишди.

¹ Муслин — энг нафис ипак мато.

² Таржимаси:

Дилимда лаълинг ҳаваси — мастмен,
Бошимда қоматинг ҳаваси — пастмен.
Саргардон дилимни тори зулфинга боғладим,
Шундан бери ғаму ғуссадан халосмен.

— Бевафо чархнинг дастидан хонумонлар вайрон бўлди. Сарою қасрларда дилим бунчалик шод бўлмаган эди, Ҳамида! Яхши кўрган ёрининг васлига етган дил қувғинда, чайлада яшаганда ҳам шоҳона саройларда яшагандагидан хуррамроқ бўла олар экан. Сенинг бокира ғунчанг очилиши билан менинг жону жаҳоним янгиланиб кетди¹.

— Бунинг учун мен тангрига шукроналар айтурмен!

Ҳумоюно кўтаринки шеърин оҳангда давом этди:

— Тангрим сенга икки нарсани ато қилганки, иккови ҳам нек. Бири — шундай суратинг борки, сени севган одам ўзини бахтли сезгай. Яна бири — шундай сийратинг борки, муҳаббатинг ўзингга ҳам бахт келтиргай. Мен бу икки нарсани ҳанузгача бир жойдан топа олмай юрган эдим.

— Нечун? Бу икки нарса ўзингизда ҳам бор-ку!

Ҳамиданинг жўнгина қилиб айтган бу мақтови Ҳумоюнга шундай завқ бердики, у қизни қучиб, дуч келган жойидан — нозик бўйнидан, кулган лабларидан, ҳатто сирға тақилган қулоғидан ҳам ўпа бошлади...

* * *

Чодир ичидаги бу масъуд дамлар узоқ давом этмади. Орадан уч кун ўтгач, ташқи оламнинг алғов-далғовлари Ҳумоюнни яна қуролланиб отланишга ва ёвга қарши қўшин тортишга мажбур қилди. Бу галги хавф орқа томондан — шу вақтгача унга тобе Бҳаккардан чиққан эди. Ҳумоюн Потҳурга кетаётиб, Бҳаккар қалъасига мирзо Ёдгор Носир деган қариндошини беш юз навкар билан қўриқчи қилиб келган эди. Сўнги кунларда Ёдгор Носирни шоҳ Ҳусайн аргун ўз томонига оғдириш ва Ҳумоюнга қарши қўзғатиш ҳаракатида эканини хуфиялар маълум қилди. Ҳумоюн икки минг аскар билан дарҳол Потҳурдан Бҳаккарга йўл олди.

Аммо у етиб боргунча Ёдгор Носир шоҳ Ҳусайнга қалъа дарвозаларини очиб берибди. Дарё ичидаги қалъанинг йўлини ва кўприк атрофларини шоҳ Ҳусайннинг уч мингдан ортиқ қўшини ҳимоя қилиб турибди. Шоҳ Ҳусайн мурчал² устига ўз одамини чиқартириб, қаттиқ-қаттиқ гапиртирди:

— Мирзо Ҳумоюн, беҳуда қон тўкилмасин, десангиз Синд вилоятдан яхшилиқча чиқиб кетинг! Шоҳ Ҳусайн жаноблари сизга беш кун муҳлат бердилар. Шу кунлар ичида туз ҳақини сақлайдилар³. Сиз ҳужум қилмасангиз сизга тегмайдирлар. Аммо қилич яланғочласангиз, оқибати учун ўзингиз жавобгар бўлурсиз!

Дарё томондан эсиб турган шабада мурчал устидан айтилган бу таҳдидли сўзларни Ҳумоюннинг қулоғига баралла етказди. У ўз ёнидаги жангвор амири Турдибекка савол назари билан қаради.

— Ҳиндол мирзо кетиб қолмаганда бу гапларга қулоқ солмай ҳамла қилардик, — деди Турдибек. — Лекин ҳозир одамимиз оз.

Ҳумоюн иниси Ҳиндолни оғир бир хўрсиниш билан эслади. У Ҳамида бонунни ниқоҳига олгандан кейин иниси билан икковининг орасига яна совуқчилик тушди. Ҳиндол Қорачахон деган амири билан Қандаҳорга кетаман деб туриб олгач, Ҳумоюн ноилож розилик берди. Иниси мингга яқин беку навкарини ўзи билан олиб кетаётганда Ҳумоюннинг одамларидан ҳам анчаси унга эргашди. Чунки етти ойдан бери саргардон бўлиб қувғинда юриш уларнинг жонига теккан, Синдда қимматчилик бошланган, дон топиш қийин, навкарлар Ҳумоюн берган маош билан тирикчилик тебротолмай қолган эди. Қандаҳор томонларда дон-дун арзон деб эшитган беку навкарлардан мингга яқини Ҳиндол мирзо билан кетди.

Ҳумоюннинг қўшини бир неча кун ичида икки баробар камайиб кетганини шоҳ Ҳусайн аргун билар, шу ваздан ҳам ошқора таҳдид қилмоқда эди. Ҳумоюн:

— Энди бу итнинг оғзидан суяк олиб бўлмас, — деди-ю, Бҳаккардан умидини узиб, яна Потҳурга қайтди.

Кечкурун беклар билан машварат қилди-ю, Потҳурдан беш кунлик йўл бўлган Жаудпурга, рожа Мал Деванинг ҳузурига Отакахон деган бекни қимматбаҳо совғалар билан элчи қилиб юборди. Ҳумоюн рожа Мал Девага ёзган мактубида Шершоҳга қарши иттифоқ тузишни таклиф қилган ва муваққат қароргоҳи учун Жайсимир ёки Бика-

¹ Ҳумоюн бу гапларини форсий тилда ғазал шаклида ёзган. Унинг туркий шеърлари ҳали топилганича йўқ. Патнада сақланиб қолган форсий девонида куйидаги сатрлар бор:

Ҳар жоки асоси хонаи мо бунёд аст,
Аз гардиши чархи бебақо барбод аст.
Аз хонаву манзил дилу кас шод нашуд
Хуррамии дил онки бо нигоре шод аст.

Ёки:

Шукр оллоҳки тоза шуд жонам
То шукуфта аст ғунчайи тари ту.
(Муал.)

² Мурчал — қалъа ташқарисидаги кўтарма, тепалик.

³ Туз ҳақини сақлаш — илгари Ҳумоюн хизматида бўлган ва унинг хонадонидан туз ичгани назарда тутилади. (Муал.)

нир деган қалъалардан бирини сўраган эди. Элчи Ражастанхон саҳросидан ўтиб, Жаудпурга бориб келгунча ўн кун ўтди. Бу орада Ҳумоюн ўз қароргоҳини Потхурдан Жайсимир томонга кўчирган эди. Рожа Мал Дева Ҳумоюннинг тақлифини қабул қилган, унга Биканир қалъасини бермоқчи бўлган, мақсадининг жиддийлигини исбот қилиш учун Отақонга ўз одамини қўшиб, бир туя зўрға кўтарадиган ашрафий¹ тангалар ва лаъл билан зийнатланган совут пешкаш қилган эди.

Ҳумоюн Тар саҳроси орқали Мал Дева ваъда қилган Биканир томонга йўл олди. Бу орада жавзо оғи кирган, ҳинд иссиқлари устига саҳро жазирамаси қўшилиб, йўл юришни қийинлаштирар эди. Ҳамида бону оёғи қумга ботиб қийналиб бораётган отда гоҳо боши айланганини сезиб, эгарни маҳкам ушлаб оларди. Кўнгли нуқул аччиқ анорга суст кетарди. Ҳумоюн буни ундан кечаси чодирда ёнма-ён ётганда эшитди-ю; «Бошқоронғи бўлмаганмикин?» деб ўйлади.

Интиҳосиз қумтепалар орасида аччиқ анор топиш осонми? Лекин Ҳумоюн Қандаҳордан келаётган туя қарвонларига одам юбориб йигирма дона чучук анор топтирди. Ҳамида уч-тўрт кун шу анорларнинг шарбатидан ичгач, бош айланишлари қолди. Илгариги чавандозликлари қайтиб келиб, отда бемалол юрадиган бўлди.

Ҳиндистон ўзи иссиқ мамлакат, Тар саҳроси эса шу мамлакатнинг энг иссиқ жойи ҳисобланади.

Жавзо ойида Агра томонларда ёмғир фасли бошланган бўлса ҳам, Тар саҳросида осмон очиқ, ҳаммаёқ куйиб ётибди. Қумтепаларнинг терскай томонида саксовул ва янтондан ташқари ҳиндлар жаҳону деб атайдиган юлғунсимон ўсимлик, пхоч номли буталар тўп-тўп бўлиб, ерга қапишиб ўсади. Улар Биканирга етмасларидан энг иссиқ саратон оғи ҳам кирди.

Ҳумоюн бўйда ҳаммиласи бор Ҳамида бонудан хавотирланар, подшога соябон тутиб юриши керак бўлган Беҳбуд чўпдорни ҳам бегимга соябон тутиш учун ажратган эди. Надим куканинг хотини Моҳим биби, Шамсиддин кўрчининг хотини Жажжи биби ва яна бир қанча аёллар ҳам ҳомиладор эдилар. Ҳумоюн саҳрода танқис бўлган сувни ҳам, егуликларни ҳам биринчи навбатда бўлажак оналарга беришни буюрган, йўлда уларга ҳамма керакли хизматлари қилиб, асраб-авайлаб бориш Хўжа Муаззам бошлиқ юзта энг содиқ одамларга топширилган эди. Лекин улар ҳам нафасни қайтарадиган қум бўронларида, одамни жизғинак қилиб куйдирадиган саҳро офтоби остида бечора аёлларга қандай ёрдам беришларини билмас эдилар. Бирдан-бир умидлари — тезроқ Рожа Мал Дева ваъда қилган Биканирга етиб бориш ва унинг соя-салқин дарахтзорларида жон сақлаш эди. Тоқатлари тоқ бўлиб «эртага Биканирга етгаймиз» деб бораётган пайтларида Жаудпур шаҳри томондан туя минган салобатли бир мўйсафид чиқиб келди ва Ҳумоюнга зарур гапи борлигини айтди. Турдибек уни Ҳумоюннинг қаршисига олиб келган эди, мўйсафид туясини чўккалатиб ерга тушди-да, отлиқ турган Ҳумоюнга таъзим қилиб яқин келди. Паст товуш билан:

— Ҳазратим, холи қилинг, зарур гапим бор, — деди. — Мен Шайх Асадулломен, мухлисингиз мулло Сурх мени ҳузурингизга юборди. Ҳаётингиз хавф остида! Тезроқ чора кўрмоқ керак!

Ҳумоюн атрофидагиларга «кетаверинглар» ишорасини қилди-да, узун қумтепа ортида Асадулла билан ёлғиз қолди. Шунда мўйсафид қўйнидан битта хат олиб унга берди:

— Мулла Сурх китобдордан.

«Ҳазратим, Сиздан кўрган яхшиликларим ҳаққи Рожа Мал Деванинг асл ниятини ошкор қилмоқчимен. Мен ҳозир унинг саройида хизматдамен, Шершоҳдан Мал Девага махфий мактуб келганидан аниқ хабарим бор. Рожа Мал Дева Шершоҳ билан ёвлашишни истамайдир, бир иш қилиб, унинг кўнглини олиш ва ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш ҳаракатида. Шершоҳ Мал Девага одам юбориб: «Агар Ҳумоюнни тутиб берсангиз, кўнглингиздаги ишни қилай, Алварни ҳам, Наирни ҳам ихтиёрингизга берай» деб шарт қўйган. Мал Дева бу шартни қабул қилган. Сиз билан иттифоқ тузгани макру ҳийла, холос. Зинҳор Мал Деванинг вилоятига қадам босманг. Агар у сизга йўл кўрсатувчилар юборган бўлса, тафтиш қилиб кўринг. Сизни тутиб келтириш учун махфий одамлар тайинлаганидан хабардормен.

Сизга эътиқодим зўрлигидан бу мактубни ёздим, аммо нечоғлик хатарли ишга жазм қилганим ўзингизга маълумдир, шунинг учун бу мактубни ўқиб бўлгач, дарҳол Шайх Асадуллога қайтаринг, ёндириб ташласин.

Дуои салом билан Сизни умрбод эсда сақлайдиган мухлисингиз Мулла Сурх».

Ҳумоюн хатдаги гаплардан ҳанг-манг бўлиб, уни иккинчи марта ўқиди. Шайх Асадулло таъзим билан хатни қайтариб олди-да, қўйнидан чақмоқ, пилта чиқарди. Иссиқ қумтепа олдида пилта тез ёнди. Ҳумоюн ёниб кул бўлаётган мактуб билан бирга Рожа Мал Девага бўлган ишончидан ва соя-салқин жойларга етиш умидидан ҳам ажралди.

— Бизга қилган яхшилигингиз худодан қайтсин, жаноб Асадулло, энди шу хиз-

¹ Ашрафий — олтин пул

матни охирига етказинг. Рожа Мал Дева бизга роҳбин¹ қилиб юборган жосусларни тутишга ёрдам беринг.

— Аммо улар мени кўрмаслиги керак.

— Бўлмаса номларини айтинг.

— Бири Жобир. Иккинчиси рожпутлардан. Оти эсимда йўқ.

Шайх Асадулло чўк тушиб турган туясига минди-ю, уни ўрнидан турғазди:

— Хайр, ҳазратим, худо ҳофиз! — деганича келган томонига қайтиб кетди.

Хумоюн отини қистаб ҳайдаб Турдибекка етиб олди, уни четга чақириб, воқеани секин айтиб берди. Турдибекнинг ранги-қути ўчди-ю:

— Мал Дева юборган роҳбинларни ҳозироқ тутдиргаймен! — деди ва олдинга қараб от чоптириб кетди.

Аёллар ва уларни кўриқлаб юрган навкарлар орқароқда эди. Турдибек иккита роҳбинни тўртта навкарга тутдириб Хумоюннинг олдига олиб келгунча Ҳамида бону ва унинг ёнидаги отлик аёллар ҳам яқинлашиб қолишди. Хумоюн отда туриб роҳбинларни сўроқ қилаётганда Жобир дегани ўзининг жосуслиги фош бўлганини, ўлимга ҳукм қилиниши аниқлигини сезди, шекилли, икки қўлидан бепарвороқ ушлаб турган навкарларни итариб ташлади-да, улардан бирининг қиличини шарт суғурди. Иккинчи жосус ҳам тўполондан фойдаланиб, кўриқчилардан бирининг ханжарини қинидан тортиб олишга улгурди. Буни ҳеч ким кутмаган эди. Эсанкираб қолган кўриқчилар то ҳушларини йиғиштиргунча қилич тутган жосус Хумоюнга ҳамла қилди. От чўчиб ўзини орқага ташлади, сермалган қилич эгарда ўлтирган Хумоюнга тегмай, отнинг бошига қарсиллаб урилди. Бу орада Хумоюн ҳам қиличини суғурди, от гандираклаб кетди, бошидан қон оқса ҳам, тўрт оёғини тўрт томонга тираб, яна бир лаҳза йиқилмай турди. Жосус Хумоюнга ташланиб, иккинчи марта пастдан юқорига қилич кўтаргунча Хумоюн қисқа бир ҳаракат билан унинг билагига баланддан туриб тиғ урди. Бири-бирига қараб ҳаракатланган ҳар икки қўлнинг зарбаси бир жойга тушди-ю, жосуснинг билаги панжасига яқин жойидан қиличга урилди ва шартта кесилиб қумга тушди. Қилич бир ёққа отилди, кесик панжа қумда тўнкарилиб ётганда бармоқлар чаённинг оёқларидай қимирлай бошлади. От йиқилаётганда Хумоюн оёқларини узангидан чиқариб эгардан қумга сакради. Бу орада иккинчи жосус соқчилардан бирини ханжар билан уриб ярадор қилган, лекин Турдибек унинг ўзига қилич уриб, бошини танасидан узиб ташлаган эди. Панжаси қирқилган биринчи жосус орқадан ҳушини йўқотган пайтда навкарлар унга устма-уст қилич уриб, танасини бурда-бурда қилишди.

Бу қонли воқеанинг гувоҳи бўлган аёллардан бири кўрқиб чинқирди. Ҳамида бону Хумоюннинг бир ўлимдан қолганини, унинг қўлидаги қилич қонга бўялганини кўрди-ю, кўзларида даҳшат қотиб қолгандай анча вақт карахт бўлиб турди.

Хумоюнга бошқа от келтирдилар, у эгарга чиқди-да, Турдибекка буюрди:

— Одамларни орқага қайтаринг! Мал Дева мулкига энди ҳеч ким қадам босмасин!

Куни бўйи иссиқ саҳрода йўл юриб ҳолдан тойган одамлар энди манзилга етай деганда яна орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Номозшом пайтида орқада келаётган қоровуллардан бири отини йўрттириб Хумоюнга етиб олди:

— Ҳазратим, беш-олти юз отлик аскар бизни таъқиб қилиб келмоқда!

— Мал Деванинг илғори бўлсамиз? — таҳлика ичида сўради Турдибек.

— Бу саҳрода бошқа ким бизни таъқиб этиши мумкин? — деди Хумоюн. — Хўжа Муаззам, Шамсиддин бек, сизлар аёллару болалар билан олдинга ўтинглар. Турдибек, Надимбек, Равшанбек, сизлар беш юз навкар билан ёғий кўринган томонда ҳимояда бўлинг. Мен ўртада ҳар икки томондан бохабар бўлиб борурмен. Йўлда давом этгаймиз.

— Қайга борурмиз, ҳазратим? Қоронғида йўл кўринмаса! Роҳбинимиз бўлмаса!

— Осмонда юлдузлар бор-ку. Ана, Олтин қозиқ. Биз жанубга йўл олғаймиз. Умарқутга!

Орқада беш юз навкар девордай саф бўлиб ҳимояда келмоқда эди. Қоронғида уларни таъқиб этаётганларга Хумоюн аскарлари жуда кўп кўринди, шекилли, ҳужум қилишга журъат этишмади. Тун яримлаганда таъқиб этувчиларнинг қораси кўринмай ҳам қолди. Саҳарга яқин тўхтаб, бир неча соат дам олдилар-да, Умарқут йўлини излай бошладилар.

Умарқут рожаси Вирсал Прасад Хумоюни бундан уч ой олдин ўз мулкига таклиф қилган. Лекин йўли узоқлиги учун Хумоюн у ёқларга бормаган эди. Мана энди иссиқлар авжига чиққан саратон ойида Тар саҳросини бошдан оёқ кесиб ўтиб, Умарқутга боришга мажбур. Саҳрода туялар ва хачирлар чидамлироқ, аммо отлар ва пиёда бораётган одамларнинг анчаси жизгинак қумтепалар орасида йиқилиб ҳалок бўлди. Йўлларда учраган баъзи қудуқларнинг суви қуриб қолган, бошқа сувли қудуқларга етиб боргунларича икки-уч кунлаб йўл юришар эди.

Хумоюн ўзи ташна қолганда ҳам Ҳамида ва унинг ёнида бораётган учта ҳомила-

¹ Роҳбин — йўл кўрсатувчи.

дор аёллар учун охири мешда махсус сув сақлатди. Оғироёқ аёллар отда қийналиб кетганда уларни ёввошроқ туялар устига ўрнатилган соябонли кажаваларга ўтқазиб олиб боришди. Одамлар жуда ҳолдан кетган пайтларда сувли қудуқлар, сердароҳт воҳалар учраб қолар, Ҳумоюн чодир тикдириб, ҳаммага икки-уч кун дам бердирар эди. Унинг энг кўп хавотири — Ҳамида бонунинг бемаврид туғиб қўйишидан эди. Ҳисоблари бўйича, бола мезон ойида туғилиши керак. Орада асад, сумбула бор. Лекин икки ой саҳрода тортилган азоблар бўлажак болани не қўйларга солганикин? Соғлом туғилса дуруст-а!

Умарқутга уч кунлик йўл қолганда Ҳумоюн Турдибекни рожа Вирсал Присадга элчи қилиб юборди. Ҳали бу одам ҳам Мал Девага ўхшаб айнаб қолмаган бўлсин.

УМАРҚУТ, ҚАНДАҲОР.

Акбар ва етти она

Майдалаб ёғаётган илиқ ёмғир саҳро иссиқларида қақраб кетган танларга роҳат берарди. Агра ва Гужарат томонларда ҳафталаб тинмайдиган ёмғирларнинг бир чети яшил воҳага жойлашган Умарқутга ҳам етиб келмоқда эди. Фарбдаги Араб денгизи унча узоқ эмас, жанубдаги Аравалли тоғларидан оқиб келадиған сойлар Умарқут атрофларида тиниқ кўллар пайдо қилган. Уларда ўсган олтинранг нилуфарларни жимир-жимир тўлқинлар майин тебратиб турибди. Шаҳарнинг хурмоззорлари, зайтунзорлари, кадхил деб аталадиган нон дарахтлари ёмғир сувига қониб яшнаб кетган.

Умарқут рожаси Вирсал Прасадга Ҳумоюндай иттифоқдош жуда керак эди. Синд ҳоқими шоҳ Ҳусайн аргун Прасаднинг кекса отасини ўлдирган, Жун дарёси бўйидаги ерларидан анчасини тортиб олган эди. Ҳумоюнни ҳам Бҳаккардан қувган Шоҳ Ҳусайн ҳозир уларнинг умумий душманига айланган эди. Шунинг учун Вирсал Прасад Ҳумоюнни илиқ кутиб олди. Умарқут қалъаси ичидаги катта бир боғни икки қаватлик жимжимадор кўшкни билан Ҳумоюн ва Ҳамида бонунинг ихтиёрига берди.

Боғда анбўли деган ҳинд хурмоси, баланд, серсоа маҳвалар, меваси шафтоли билан норинжнинг таъмини эслатадиган манго дарахти, ҳиди одамга ғалати тетиклик берадиган жосун ва канир гуллари ораста қилиб ўстирилган эди.

Боғ эгаси Вирсал Прасад қирқ ёшларга кирган, қопқора мўйловини узун қилиб, ёноқларига бураб ўстирган, елкаси кенг, бўйдор киши эди. Овози ҳам йўғон, кучли, фақат таажжубки, шундай полвонтахлит эркак бўйнига йирик-йирик марварид доналаридан узун маржон тақиб олган, қулоғида ҳам олмос сирға йилтирар эди. Бу ерларда ҳукмдор эркакларнинг қимматбаҳо тақинчоқлар тақиши жоиз эканини Ҳумоюн биларди. У Рана Вирсалга олтин, дур ва лаъл билан зийнатланган ханжарни камари билан тақдим қилди. Совғадан мамнун бўлган Вирсал:

— Бу ерда сиз ҳеч нарсадан хавотир олманг, — деди. — Шерхон уч юз мил нарида. Орада Ажмир, Мевар, Жаудхир бор. Аммо рожа Мал Дева аҳмоқлик қилибдики, Шерхонга ён босиб, сизни унга тутиб бермоқчи бўлибди. Шерхон ҳали унинг ўзини тутдириб бошини кесдиргай.

— Шерхон Райзин¹ қалъасини ҳам олган эмишми, маҳарани?

— Ололмас эди. Қалъа ҳоқими Пуран Мал тўрт ойгача Шерхонга дарвозани очдирмаган. Агар Пуран Мални алдашмаса, Райзин ҳали таслим бўлмас эди. Ахир Гвалиор қалъасини Шерхон икки йил деганда зўрға олди-ку!

— Пуран Мални ким алдабдир?

— Шерхон сиз билан ёлғон сулҳ тузган каби Пуран Малга ҳам элчи юбориб, ярашишни таклиф қилибдир. «Райзин қалъасини топширсанг, сенга Ганга бўйидаги Банорасни бергаймен, моли жонинг омон бўлур» деб авраб, ахийри ишонтирибдир. Бечора Пуран Мал қалъани унга топшириб, хайлхонаси билан ташқарига чиққанда Шерхоннинг одамлари ваъдани бузиб, ҳужум қилибдир. Пуран Малнинг ўзини ўлдирибди, аёлларини асир қилиб, мол-мулкни талаб кетибдир.

— Дунё ғалати экан-да! — деди Ҳумоюн оғир тин олиб. — Ёмонлик қайтгай, дейишади. Лекин баъзи одамлар ёмонлик қилганлари сари ишлари тараққий топгай. Шерхон ҳам ёмонлик ёқадиған томфадан эканми? Роҳтас қалъасини ҳам Кришна Ройнинг яхшилигига ёмонлик қилиб эгаллаган эди. Ҳийлаю найранг ишлатган сари қудрати ошиб бормоқда.

— Э, ҳазрати олийлари, макру ҳийлага асосланган қудрат узоқ умр кўрмагай.

Рана Вирсал форс тилини яхши билар, Ҳумоюн у билан суҳбатлашган сари дили яйрар ва мезбоннинг бу яхшиликларини қандай қилиб қайтариш ҳақида ўйланар эди.

Умарқутнинг жанубида Гужарат, шимолида Синд ва шимолий-шарқида Ражастхан жойлашган. Атрофдаги бу вилоятларнинг ҳаммасига нисбатан бир неча баробар кичик бўлган Умарқут — ўзича бир мустақил давлат, қўшини ҳам ўзига яраша оз. Шоҳ Ҳусайн

¹ Райзин — Деҳлидан 350 милча жанубдаги Малва вилоятига қарашли қалъа.

арғун Жун дарёси буйидаги Умарқутга қарашли жойларни босиб олиб, ўз мулкига айлан-тирганига бир йил бўлди. Аммо босиб олинган қишлоқлардаги ражпутлар шоҳ Хусайн қўйиб кетган золим амалдорлардан безор бўлган, Рана Вирсалга вакиллар юбориб, Умарқутга қайтадан қўшилиш истагини билдиришган эди. Рананинг ўзи ҳам отамерос ерларни босқинчилардан озод қилиш ниятида икки мингдан ортиқ қўшин тўплаган эди.

Хумоюн Рана Вирсалнинг Шоҳ Хусайнга қарши юриш қилиш нияти борлигини эшитди-ю, «биз ҳам ёрдамга борсакмикан» деб беклари билан маслаҳат қилди.

Бироқ Хумоюннинг мингга яқин навкарлари саҳродан ўтиб келгунча жуда абгор бўлган, кўпларининг от-улови йўқ, кийимлари тўзиган, Умарқутда егулик нарсалар арзон, бир рупийга иккита қўй беради, аммо улов қиммат, яхши отни юз рупийга ҳам олиш қийин. Хумоюн хазинасида қолган олтинларини чамалаб кўрса, муҳтож навкарларга от олиб бериш ва маош тўлашга етмайди. Хуфиялар унга Турдибекда икки сандиқ олтин борлигини айтишди. «Сизнинг хизматингизда юриб шунча бойлик орттирган, сиз унинг олтинини мусодара қилиб, навкарларга улашишга ҳақлисиз», деганлар ҳам бўлди.

Лекин Хумоюн ўн беш йилдан бери ўз хизматида юрган Турдибек Туркистонийга ёмонлик қилишни истамас эди. Турдибек дағалроқ ва мумсикроқ бўлса ҳам, шунча йилдан бери садоқат сақлаб келар, Тар саҳросидан ўтиш азобини ҳам бирга кечирган эди. Шунинг учун Хумоюн уни хиргоҳга чақириб икки юз минг рупий олтин қарз сўради.

Турдибек тезда жавоб бермай, ажин тушган пешонасини ишқади, сийраккина чўққи соқолини эзғилади.

— Ҳазратим, ахир хазинангиз бор-ку.

— Хазинага кон битсинми, бек. Аградан чиққанзимздан бери даромад йўқ. Нуқул сарфладик. Навкарларга дурустроқ маош тўлашим керак. От қиммат. Яхши кунлар келса қарзингизни ортиғи билан қайтаргаймен.

— Ортиғи билан? Яъни, қанча ортиғи билан қайтарурсиз?

Хумоюн Турдибекни ҳазил қиляпти деб, кўзларига қаради. Йўқ бекнинг қалин қо-воқлари орасидан қараб турган кўнғиртоб кўзлари ҳам, сийрак мўйлови тагида қимтилиб турган лаби ҳам жиддий эди.

— Хўп, ўзингиз қанча ортиғи билан олишга розисиз?

— Унга ўн икки.

Хумоюн икки юз минг рупийни икки юзу қирқ минг қилиб қайтаришини ўйлаганда судхўрлар эсига тушди. Лекин ҳали у бунча пулни қайтарадиган бўлгунча бир йил ўтадимми, беш йилми, ким билади? Турдибек ҳам ана шуни ўйлаб баланд нарх қўйган эди.

— Начора? Майли, насиб қилса ўнни ўн икки қилиб қайтаргаймен...

Шу тарзда қарз олинган пулнинг юз минги Хумоюн билан саҳро азобини бошдан кечирган барча одамларга маош тарзида улашилди. Ўзларига от ва ҳарбий анжомлар олган беку навкарлар хотинлари ва қизларига тақинчоқлар ҳам совға қилишди. Чунки Умарқутга Араб денгизи яқин бўлгани учун унинг бозорларида денгиздан олинган дурлар, садафлар ва маржонлар жуда арзон эди.

Мезон кирган ёз иссиқлари тугаб ҳаво ҳам жуда латиф бўлиб қолди. Одамлар дами-ни олгач, Хумоюн Рана Вирсал билан учрашиб:

— Ота ерларингизни қайтиб олишингизда биз сизга ёрдам бермоқчимиз, — деди. — Барча беку навкарларимиз сизнинг қўшинингиз билан бирга юриш қилишга тайёр.

Рана Вирсал Ҳамида бонунинг оғироёқ эканини билар, хотинидан «меҳмон бегимнинг ой-куни яқин эмиш» деб эшитган эди. Шунинг учун Вирсал Хумоюннинг гапидан хиёл таажжубга тушиб:

— Бегимни... қолдириб кетгаймисиз? — деди.

— Ҳа, юзга яқин одам бегимнинг хизматида бўлмай, махарани, биз сизнинг оилангизга худди ўз оиламизга ишонган каби ишонурмиз.

Бу гапдан таъсирланган Рана Вирсал:

— Ундоқ бўлса, мен ҳам сизга ўз қўшинимни ишониб топширгаймен. Менинг икки минг ражпут йигитларимга иним Судхир Прасад бошлиқ. Сиз эса ҳам ўз аскарингизга, ҳам бизнинг қўшинга бош саркарда бўлинг!

— Ишончингиздан миннатдормен, махарани!

Шу қарор бўйича ҳарбий юришга жўнашдан олдин Хумоюн Ҳамида бону билан боғда хайрлашди. Бодом гулларини эслатадиган беш баргли хушбўй канир гуллари ёнида Ҳамида маъюсланиб кўзига ёш олди:

— Оғир пайтда мени ташлаб кетмоқдасиз...

— Мен ота-боболаримиздан қолган удумга биноан кетмоқдамен, Ҳамида! Эсингизда бордир, Туркий улусда онанинг ойи, куни яқинлашса, ота бирон ёққа ирим қилиб кетмоғи керак. То чақалоқнинг чилласи чиқмагунча мен узоқроқда юрсам сизга ҳам, болага ҳам яхшилик тилаган бўлур эканмен.

— Бу удумни мен ҳам тан олурмен. Лекин яна уруш хавфи...

— Уруш эмас... Рана Вирсалнинг ота ерларидан босқинчиларни қувмоқчимиз, холос. Ора узоқ эмас, чопар бир кунда боргай.

— Бўлмаса хабар юбориб турунг.

— Хўп. Сиздан ҳам хушхабар кутгаймен!..

Хумоюн ваъдасига амал қилиб, уч кун ўтгач Турдибекни Умарқутга юборди. У келтирган хабарга биноан, Хумоюн билан Рана Вирсалнинг бирлашган қўшини шоҳ Ҳусайн арғуннинг Жун дарёси бўйидаги қўшинини енгиб, етмиш мил нарига улоқтириб ташлабди. Ўнлаб қишлоқлар истилочлар зулмидан қутулиб, яна Умарқутга қайта қўшилибди.

Бу хушxabар бутун шаҳарда катта шодиёнага сабаб бўлди. Рана Вирсал гулшодалар билан безатилган филга миниб Хумоюнга миннатдорчилик айтиш учун Жун дарёси бўйига кетди. Унинг хотини Умарқутдаги бева-бечораларга хайру эҳсон улашди. Шаҳарнинг барча ибодатхоналарида бараҳманлар улуғ яздон Шива ва ражпутларга ҳомий маъбуда Кали ҳайкаллари пойида садақалар қилишди, муқаддас гуручга сарёғ қўшиб тайёрланган таомларни, ширинликларни қавмларга едиришди.

Мана шундай шодиёналар давом этаётган куни пешинда Ҳамида бонунинг тўлғоқ тута бошлади. Хумоюн унинг ихтиёрига ташлаб кетган одамлар орасида тажрибали доя хотин ҳам бор. Бу озода, эпчил ўрта яшар аёл Моҳим бибининг ўтган ойда туғилган ва Адҳам деб от қўйилган ўғлига, Жаҳож бибининг Азиз деб аталган ўғлига доялик қилган, ҳамма уни «қўли енгил» деб мақтар эди.

Лекин Ҳамида бонуга келганда бу доянинг эпчилиги иш бермай қўйди. Ҳамида бону ўн беш соат қийналди. Сабабини кейин билишса, бола фавқуллодда йирик экан. Доя эса бошқа ёмон хаёлларга бориб ваҳимага тушди. Ҳамида бону зўриқиб кўзлари хонасидан отилиб чиққудай бўлар, «ёрдам беринглар» деб зорланар эди...

Кеч кириб, қоронғи тушди. Сокин осмонда тўлин ой кўринди. Ҳамида бону эса ҳамон қийноқда. Маслаҳат сўрайлик дейишса, Хумоюн йўқ. Ҳамиданинг онаси ёрдам сўраб Рана Вирсалнинг хотинига борди. Уттиз ёшлардаги бу гўзал аёлнинг ўзи ҳам тўлғоқ азобини бошдан кечирган, эмизикли қизчаси энди икки ойлик бўлган эди. У ўзига доялик қилган эллик яшар чаққон бир аёлни чақиртирди-ю, Ҳамида бонунинг онасига қўшиб юборди.

Ташқарида изтироб чекиб ўтирган Хўжа Муаззам:

— Муслмон подшосининг фарзандига ғайридин доялик қилса гап-сўз бўлмай! — деб аввал бу дояни ичкарига киргизмади.

— Буларни ҳам худо биздек инсон қилиб яратган! — деди қизнинг отаси Мирбобо Дўст. — Ҳозир дину миллат айирадиган пайт эмас. Ҳамида билан боланинг ҳаёти хавф остида.

Шу пайт ичкаридан муслима доя саросима бўлиб чиқди.

— Бўлмаяпти, айланай хўжам! Чаппа келмасин, деб кўрқамен!

Шундан кейин Хўжа Муаззам ҳам ён берди-ю, ҳинд доясига:

— Марҳамат, тезроқ кириб! — деди.

Ювиниб, тоза кийиниб келган ҳинд аёли Ҳамида бонуга ўнг томондан яқинлашди-да, ўз тилида қандайдир дуони пичирлаб ўқиди. Унинг озғин, қорамтир қўлларида бирон сехри бор эканми, беш-олти дақиқа урингандан кейин тўсатдан чақалоқ ингаси эшитилди.

Ҳамида бонунинг юмуқ кўзлари чарақлаб очилди. Назарида, шифт ва деворлар лапиллаб юриб кетаётгандай кўринди. Узининг танаси эса пардай енгил бўлиб қолди. Бироқ бош кўтариб болага қарашга мажоли йўқ. Ўғилми, қизми? Доялар шуни айтгунча ўтган бир лаҳза Ҳамида бонуга бениҳоя узоқ туюлди. Наҳот, қиз бўлса? Шунинг учун айтқилари келмаяптими?

— Ўғил! — деб хитоб қилди биринчи доя. — Муборак бўлсин, бегим! Полвон ўғил туғдингиз! Нечун бу қадар қийин бўлди десам, жуда дўлвор экан!

— Умри узоқ бўлсин! — деб биринчи доя боланинг киндигини кесди.

Иккинчи доя ҳиндчалаб:

— Калимайики жай! — деди-да, чақалоқнинг кесилган киндиги учини яхшилаб тугиб қўйди.

Ҳамида сал ўзига келганда айвондан тўлин ойнинг нури тушди. Сутдай ойдин кечада ноғоралар қувонч билан така-тум қилар, сурнай навоси янграр, Умарқут қалъасидаги меҳмону мезбонлар янги туғилган бола шарафига хурсандчилик қилишарди.

Турдибек Хумоюндан суюнчи олиш учун саҳар палла отланиб, Жун дарёси томонга шошилди. Умарқутда эса икки кун давомида Хумоюннинг номидан минглаб одамларга ош тортилди, ширинликлар улашилди. Учунчи куни Хумоюндан чопар келди. Чиллали аёл ва бола олдига фақат Моҳим биби билан Аминат кириб чиқишар эди. Хумоюннинг мактубини олиб кирган Моҳим биби суюниб хабар берди:

— Исми Жалолиддин Акбар бўлсин, дебдирлар! Сизга атаб шеър битибдилар! Чопар айтиб берди, қувонганларидан барча навкарларга мушк улашибдирлар.

— Мушк? — таажжубланиб сўради Ҳамида.

— Ҳа, ўша пайтда барча одамларга улашадиган бошқа мўлроқ нарсалари йўқ экан.

— Рост, хазиналари бўш, Турдибекдан қарз олган эдилар...

Ҳамида бону ёстиққа ёнбошлаб, Хумоюннинг мактубини очди.

¹ Маъбуда Калига шарафлар!

«Мен учун байрамлар байрами букун,
Хумоюн хуррамлар хуррами букун.

Дунёнинг барча давлату хазиналаридан ҳам аълороқ ўғил инъом этган суюкли ёрим Ҳамида бону! Аввалги йилларда шунча давронлар суриб букунгидек суюнганимни билмаймен. Илоҳим Акбарнинг умри узоқ бўлсин, бекилган йўлларимиз бари очилсин, дилдаги орзулар истаганимиздан ҳам зиёда бўлиб рўёбга чиқсин!»

Ҳамида бону бу тилакка қўшилиб:

— Илоҳи омин! — деди-да, юзига фотиҳа тортди, мактубни эса ўпиб, кўзларига сурди.

Ота-оналарини ва бошқа ўнлаб одамларни шунчалик қувонтириб дунёга келган чақалоқнинг ўзи алланарсадан норозидек ғашлик қилиб кўп йиғларди. Ҳамида бону боласини бағрига олиб эмизгандан сўнг Акбар бир соат-ярим соат жим ётар, кейин яна инга-ингани бошлар эди. Она-болага гирдикапалак бўлиб хизмат қиладиган канизак Аминат «йўргагида қаттиқ ботадиган нарса бормикан?» деб очиб кўрди. Йўргак жуда майин, беками кўст эди. Аминат Ҳамида бонуга қараб:

— Болангиз жуда гавдали, сутингиз етмаяптими? — деди.

Шу гапнинг устига келиб қолган Моҳим биби:

— Менинг сутим кўп, — деди. — Ҳазрат бегим, агар рухсат берсангиз, мен ўғлингизни эмизиб кўрай.

Ҳамида бону ўғил туққандан бери гўё бирдан мартабаси ошган, энди унга «ҳазрат бегим» деб мурожаат қилувчилар кўпайган эди. Бу нарса Ҳамида бонунинг кулгисини келтирарди. Ҳозир ҳам у Моҳим бибига кулиб боқди-да:

— Рухсат эмас, илтимос сиздан, Моҳим! — деди.

Моҳим озодаликни яхши кўрар эди. Ўз хонасига чиқиб, сийнасини совунлаб ювди. Ҳамида бегим оқ кийиниб ётгани учун чақалоқ бошқа онадан бегонасираши мумкин эди. Шунинг учун Моҳим биби ҳам оқ шоҳи кўйлагини ўтлиг¹ билан дазмоллаб кийди. Бошидаги рўмолини ҳам дазмолдан чиқариб ўради, оғзига ияги аралаш тоза оқ лачак тутди. Бу тайёргарликлардан кейин гўдак яна ингалаб йиғлай бошлаганда уни секин бағрига олиб сийнасини берди.

Ажабки, чақалоқ бегонасирамай Моҳимни узоқ эмди ва икки соатча миқ этмай тинч ётди. Унинг очиқиб йиғлагани, Ҳамида бону саҳрода кўп қийналиб озиб қолгани учунми, ё бошқа сабабданми, суги боласига озлик қилаётгани энди аниқ билинди.

Шу кундан бошлаб Моҳим биби «энага» деган унвон олди. Шаҳзодага энага бўлиш саройда жуда шарафли мартаба ҳисобланарди. Моҳимнинг бир ойлик чақалоғи Адҳам бугундан бошлаб Акбарнинг кўкалдошига айланди. Бир онани эмган кўкалдошлар эса тутинган оға-ини сифатида гоҳо умр бўйи подшо ва шаҳзодаларнинг яқин кишиларига айланадилар. Шунинг учун саройда Ҳамида бегимга синашта бўлган бошқа эмизикли оналардан яна бир нечаси Моҳим бибидек энага бўлиш истагини билдирдилар. Булардан бири Шамсиддин Муҳаммад деган аффон йигитининг хотини, яқинда ўғил туққан Жажжи биби эди. Бу аёл номига яраша мўъжазгина, хушбичим, жажжи жувон эди, номини қисқартариб «Жижжи» дейишарди.

Моҳим бибининг ўз чақалоғи Адҳам ҳам хўра, икки болага суги етмайди, шунинг учун Ҳамида бегим ора-орада ўз ўғлини Жажжи бибининг эмизишига ҳам рухсат берди. У бош энага қилиб Моҳим бибини тайинлади. Аввалги озодалик удумига биноан, Моҳим энага Жажжи бибига ҳам худди ўзидек дазмолланган оқ шоҳи кўйлак кийдириб, оғзига оқ ипак лачак тутдирди ва боланинг олдига покиза қилиб киритди.

Чақалоқ бу онани ҳам бегонасирамай эмди. Унинг инга-ингаси янада камайиб кетди. Ўғлининг иштаҳаси ҳам понавонларча эканини сезиб дадилланган Ҳамида бегим кунлар ўтиши билан яна янги энагалар топтирди. Булардан бири Нуриддинбек кўкалдошнинг хотини Ҳакима, яна бири бадахшонлик тожик аёл Поянда биби бўлди. Моҳим биби буларнинг ҳар бирини оқ шоҳига кийинтириб, озода қилиб гўдакнинг олдига олиб кирар, бола ғашлик қилмай уларни ҳам ўз онасидай эмар эди. Буни эшитган бувиси юмшоқ туморча ичига ёмон кўздан асрайдиган дуоларни ёздириб, кўзмунчоқ билан қўшиб тикди-да, Ҳамидага олиб кириб берди:

— Болангга тақиб қўй, ҳамма ёқасини ушлаб, ҳайрон бўлиб мақтайди, илоҳим кўз тегмасин! — деди.

Орадан йигирма кунча ўтди, энагалардан бири тумовлаб ётиб қолди, бирининг боласи ичкетар бўлди. Моҳим биби боласи ёки ўзи сал хасталанган энагани Акбарга яқин келтирмас эди. Яна энага керак бўлаётганини эшитган мезбонлар Рупарани деган эмизикли боласи бор ёшгина ҳинд жувонини Ҳамида бонунинг ҳузурига юбордилар.

Хумоюн аёллар ва болаларга Хўжа Муаззамни жавобгар эшик оға қилиб тайинлаб кетган эди. Хўжа ўзи Ҳамиданинг олдига киролмаса ҳам Моҳим бибини воситачи қилиб бир талай хавотирли гап айтди:

¹ Утлиг — кейинчалик «утюг» бўлиб ўзгарган туркий сўз. Утлиг билан кийим дазмоллаш Алишер Навоий даврида ҳам одат бўлган.

— Бегим охирини ўйласинлар, худо хоҳласа Акбар улғайиб валиаҳд бўлғай. Кейин руҳонийлар «мажусий онани эмган бола мусулмон подшоҳига валиаҳд бўлолмағай» деб монелик қилишлари мумкин. Ҳазратимдан берухсат ҳиндлардан энага олманлар! Балога қолмайлик яна!

Бу гапларни Моҳим бибидан эшитган Ҳамида бону:

— Тоғамга чиқиб айтинг, мезбонларнинг даргоҳида еган нону тузларининг ҳурматини унутмасинлар, — деди. — Шоҳ Ҳусайндек мусулмон амири бизни қувғин қилганда Рана Вирсал жой берди. Рана дину миллат айирмади, биз нечун айирайлик? Ҳазратим энагалар ихтиёрини менга берганлар. «Акбар — бани башар фарзанди бўлсин» деб тилак билдирганлар. Хўжа тағойи бу ишга кўп аралашмасинлар, мезбонларнинг хотирига малол келадиган бирон гап айтмасинлар.

Хўжа Муаззам бу жавобларни Моҳимдан эшитгач:

— Начора, жиянимиз малика бўлгач, сўзларини рад қилолмағаймиз, — деди.

Уша куни кечқурун ҳинд жувони Рупа биби энагаларнинг оқ шоҳи кийимини кийиб, бир ойлик Акбарни бағрига олганда, Хўжа Муаззам ташқи хонада чақалоқнинг чирқираб йиғлашини кутиб ўтирди. «Бола зийрак бўлур, агар ғайридинни эмгиси келмай йиғласа, дарҳол ичкарига одам киритиб, гўдакни тортиб олдирайми» деган ўйда эди. Лекин истараси иссиқ Рупаранидан она сутининг ҳиди келиб турар, бола унга эликиб, йиғлаш ўрнига беихтиёр жилмайиб қўяр, чақалоқнинг тили ва тишсиз милки кўриниб кетганда энага¹ ҳам ундан завқ олиб куларди.

Умарқутда оналар ва кўкалдошлар шундай тотув яшаётган фараҳли кунларда етмиш мил наридаги Жун дарёси бўйида Хумоюн билан шоҳ Ҳусайн арғун орасидаги қонли адоват кучайиб борар ва бунинг хабари Ҳамида бонуга келиб турар эди. Шоҳ Ҳусайн дарё бўйидаги жанжалли ерларни қайтариб олиш мақсадида шимолдан саккиз минг кишилик қўшин тортиб келган, Рана Вирсал буни эшитиб, Жун яқинида яшайдиган ҳинд қабилаларидан яна етти минг навкар ёллаган ва ҳаммасини Хумоюннинг ихтиёрига берган эди. Дарёнинг жануб қирғоғида — булар, нариги қирғоғида душманлар ҳал қилувчи жанг учун қулай пайт пойлаб турар эди.

Хумоюн бу вазиятда қўшинни ташлаб Умарқутга келолмас, Ҳамида бонунини соғинганини, Акбар деб атаган ўғлини ҳалигача кўролмай доғда юрганини айтиб, юракни эзувчи хатлар ёзар эди.

Боланинг чилласи чиққач, Ҳамида бегим Хумоюнга жавоб хати ёзди:

«Сиз келолмасангиз, ижозат беринг, ҳазратим, биз ўзимиз бораёйлик».

Орадан уч кун ўтгач Шамсиддин қўрчибеги юзтача навкар, бир неча озу оту туялар, соябон аравалар билан келди-да, Ҳамида бонунини ва Акбарни энагаю кўкалдошлари билан Умарқутдан кўчириб олиб кетди.

* * *

Жун дарёсидан сув ичадиган ерларда хурмозор ва мангозорлардан ташқари пахта пайкаллари ҳам кўзга ташланар, кеч кузда теримлар тугаб, деҳқонлар ўтин учун фўзапоя чопишар эди.

Хумоюн Ҳамида бонуга пешвоз чиқиб, уни Жун дарёсидан етти мил берида улкан маҳва дарахтлари соя солиб турган бекатда кутиб олди. Йўргакдаги Акбарни қўлига олиб пешонасидан ўпар экан, боланинг тилла суви югуртирилгандек қизғиш сочи ва майин қош мўйлари, юз бичимидаги яна қандайдир белгилари унга кўпдан танишдек туюлди, бирдан раҳматли отаси эсига тушди-ю, қувончига яна бошқа туйғулар аралашиб, кўзига бирдан ёш келди.

— Умри узоқ бўлсин, онаси ҳам кўп яшасин! — деди.

Одамлар олдида Ҳамида бонунини қучиб ўпишдан тортинса ҳам, лекин кўзлари билан уни эркалаб, бир лаҳза тикилиб турди:

— Ҳазрат бегим, мен сиздан тоабад миннатдормен!

Душман қўшинларидан йигирма милча берида, дарё бўйида чиройли бир боғ она-бола учун ораста қилиб қўйилган эди. Дарё сувининг бир қисми боғ ичидан оқиб ўтар экан, ойнадай тиниқ кўлчалар ҳосил қилган. Шунинг учун бу ерга «ойнабоғ» деб ном берилган эди.

Атрофи тиниқ кўл билан ўралган ва улар устидан чиройли кўприклар ўтказилган кўкаламзор оролсимон жойга улкан саропарда тикилган эди. Хумоюн Ҳамида бонунини саропарда ичига бошлаб кирар экан, энагалар ва чақалоқлар учун ажратилган четки чодирларни кўрсатди. Саропарданинг бошқа четидаги учта чодир Ҳамида бону ва Хумоюн учун жиҳозланган эди. Потҳурда Ҳамида бону келинчаклик пайтида «мурод уйи» деб аталган пуштиранг мовут чодир ҳозир кўзига оловдай иссиқ кўринди. Ҳамида-нинг илгариги чиройига ҳозир майин ва улуғвор оналик ҳусни ҳам қўшилган, юзидаги

¹ Ҳинд аёли Рупа биби ва Акбарга энагалик қилган бошқа оналарнинг номлари Абулфазлнинг «Акбарнома»сида келтирилган. Акбар улғайганда ўз энагалари ва кўкалдошларига катта ҳурмат билан қарагани кўпчилик тарихий манбаларда қайт этилган. Туркийча «энага», «кўка» сўзлари шу тарзда ҳинди, инглиз, форс, урду тилларида ҳам кирган. (Муал.)

латофат, кўзларидаги жозиба ниҳоятда тиниқлашган. Ҳумоюн Акбарни эмизган етти онани Саодат уйи деб аталган чодирга йиғди-да, Ҳамида бонуга гавҳар кўзли узук тақди. Энагаларнинг ҳар бири марварид шодалари, бош-оёқ саруполар билан тақдирланди.

— Ўғлимиз етти онага фарзанд бўлибдир, — деди Ҳумоюн. — Иншоолло, ўзи ҳам етук бўлмай! Акбарнинг энагаларидан бири ҳинд, бири тожик, бири афғон, бири форс, қолганлари туркий улусдан. Мен Ҳамида бонудан миннатдорменки, асли битта Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқаган турли элларнинг оналарини бир олийжаноб мақсад атрофига тўплабдир. Бунинг жуда улкан рамзий маъноси бор. Тилагим шуки, ўғлимиз Акбар шу оналар берган оқ сутнинг қарзини узсин!

Кечки пайт Ҳамида бону билан Ҳумоюн мурод уйида ёлғиз қолдилар. Одатдаги ўпишишлар ва эркалатишлардан Ҳумоюн ўзини бахтиёр сезарди-ю, аммо кўнглининг бир четидан: «бу бахт жуда омонат, ҳушёр бўл, сенга қарши қилич қайраган ғанимлар атрофини ўраб келмоқдалар», деган огоҳлантириш эшитилиб тургандай бўларди.

Гап фақат Жун дарёсининг нариги қирғоғида унга таҳдид солиб турган Шоҳ Ҳусайнда эмас эди. Юз мил нарида Шоҳ Ҳусайндан йирикроқ ва хатарлироқ ёв — Рожа Мал Дева Ҳумоюнни қўлга тушуриш ва Шерхонга топшириш фикрида юрарди. Шерхоннинг ўзи эса шимолда Панжобни, шарқда Ажмирни, жанубда Малвани ишғол қилиб, Ҳумоюннинг бу уч томонга борадиган барча йўлларини бекитган ва унинг атрофидаги ҳалқани тобора қисиб келмоқда эди. Ганга бўйида бир марта ғафлатда қолиб Бека бегимни ва қизчаси Ақиқани олдириб қўйган Ҳумоюн энди Акбар билан Ҳамидани бундай балолардан омон сақлаш ҳақида туну кун ўй сурарди.

— Биз Акбар билан не қилсак сизнинг мушкулингиз осон бўлмай, ҳазратим? — деб сўради, унинг одатдагидан ўйчанроқ бўлиб қолганини сезган Ҳамида бону.

— Узоқ йўлга чидаб берсаларинг, икковларингни бехатар жойларга олиб кетсам... кўнглим сал тинчирмиди?

— Узоқ йўлингиз қаер — Гужаратми?

Ҳумоюн оғир тин олиб бош чайқади — ҳозир у Гужаратдан ҳам умидини узган. Чунки Шерхон Малвани олиб, саксон минг кўшин билан Гужарат чегарасига яқинлашган, Ҳумоюннинг у ердаги хайрихоҳлари таҳликага тушиб қолган эди. Улар Ҳумоюнга ён босиб, кейин Шерхоннинг ғазабига учрашдан қўрқишар эди. Байрамхон Ҳумоюнга чопар юбориб: «Зинҳор Гужаратга келманг, мен ўзим ҳузурингизга бориб жон сақламансам, бу ерда яна асоратга тушиб қоладиганга ўхшаймен» деб хат ёзган эди. Ҳумоюн уни бирга олиб келиш учун Хаданг эшик оғани ва филбон Лаъл Чандни жўнатганига икки кун бўлди.

Байрамхон келса, Кобулгами ёки Қандаҳоргами кетишдан бошқа чора йўқ, — деб Ҳумоюн Ҳамида бонуга маъюс термулди.

Ҳамида бону Кобулдаги Комрон мирзони ва Қандаҳордаги Ҳиндол мирзони кўз олдига келтирди-ю, уларнинг ёнига боришдан юраги безиллади.

— Менинг Ҳинддан ҳеч кетким йўқ!

— Менинг кетким бор дейсизми, Ҳамида? Ҳиндистон эт бўлса, биз унда тирноқдек ўсдик. Тирноқни этдан ажратиб кўринг, оғриғига чидай олмайсиз! Мен икки йилдан бери Ҳинддан кетолмай саргардон бўлиб юрганам — тирноқни этдан ажратиб ололмаётганимдан. Бўлмаса бултур Бҳақкардан Кобулга ё Қандаҳорга кетайлик деганлар қўли эди. Ҳозир ҳам, агар сиз билан Акбардан хавотир олмасам, шу ерларда таваккал қилиб, Шоҳ Ҳусайнлар билан олишиб юраверишим мумкин. Лекин вазият ёмон, қават-қават ғанимлар ҳалқаси атрофимизни ўраб келмоқда.

— Мен-ку, отлик юриб чиниққанмен. Ёз иссиқларида ҳам кетавергаймен. Лекин Акбар ҳали икки ойлик чақалоқ. Яна ўша жазирама саҳродан ўтадиган бўлсак, мурғак бола бардош беролмай.

Панжоб Шерхоннинг қўлида, Ҳумоюн шимолдаги Кобулга ёки Қандаҳорга кетиш учун яна улкан Тар саҳроси орқали ўтишга мажбур.

— Бўлмаса, ёз ўтгунча уч-тўрт ой таваккал қилиб шу ерда қолурмиз, — деди у. — Шерхон яқин ойлarda бу томонларга қадам босолмас. Акбар сал кучга киргунча сиз шу Ойнабоғда бемалол туринг.

— Сиз-чи?

— Мен кўшин ичида — қароргоҳда бўлурмен. Илгари давлату мамлакатимни ёғийдан ҳимоя қилар эдим. Энди менинг энг катта давлатим — Акбар билан сиз. Бир ўғилу етти онани мамлакатим каби ҳимоя қилгаймен!

Ҳумоюн саҳар пайти қирқ мил наридаги кўшин қароргоҳига кетганича узоқ вақт қайтиб келолмади. Фақат аҳён-аҳёнда «Шоҳ Ҳусайн билан қаттиқ жанг бўлибди», «Равшанбек яраланибди», «Хаданг эшик оға ҳалок бўлибди», «Турдибек Рожа Вирсал билан уришиб, аразлашиб қолибди», деган хабарлар келиб турарди. Ҳумоюн юборган хатлар ҳам аҳвол тобора мураккаблашаётганидан, агар Байрамхон Гужаратдан қайтиб, унинг ёнига кирмаганда душман Ойнабоққа ҳам бостириб кириши мумкинлигидан далолат берарди. Ниҳоят, Акбар тўққиз ойлик бўлганда Ҳумоюн ўзи Ойнабоққа келди-ю, кўч йиғиштириш ҳақида буйруқ берди.

Хумоюн оиласи ва мингтача одамлари билан Синд дарёсида уч кун сузди, Қандаҳорга борадиган карвон йўлига етганда юкларни кемалардан қирғоққа туширтирди ва туялар билан хачирларга орттирди. Ҳинддан узоқлашиб, шимолга қараб борар эканлар, ўн ойлик Акбар соябонли кажавага маҳкамланган беланчақда нортуянинг бўйнига осилган кўнғирокнинг бир маромда жаранглишига қулоқ солиб ётиб ухлашга ўрганди.

Тоғу чўллардан ва яшил воҳалардан ўтиб, хушхаво жойларда беш-ўн кун тўхтаб, Қандаҳор вилоятига яқинлашганлари сари чинорлар, тераклар, санобар дарахтлари тез-тез учради. Бозор расталарида хурмо билан бирга узум, нок, нақш олмалар кўзга ташланарди. Бу йил совуқ эрта тушган, кўп дарахтлар ақрабнинг бошларидаёқ баргини тўккан, боғлардаги анжир ва анорларни қор-қировлардан асраб, уюм-уюм тупроқ тагига кўмишган эди.

Ҳиндистон иссиқларида енгил кийиниб, очиқ-сочиқ юриб ўрганган одамлар қиши қаттиқ бўладиган Қандаҳор йўлида эрта тушган совуқлардан жуда қийналиб қолишди. Хумоюн жубба деб аталадиган аврали пўстинини елкасига олди, Ҳамида бону пахталик кимхоб тўн, жун рўмол ва маҳсиқовуш кийди. Акбарнинг бешиги устига туя жунидан тўқилган қалин сақорлот говораўш ёпилган бўлса ҳам, болани эмизган пайтларида шамоллаб қолди, бурни битиб, пихиллаб, кўп йиғлайдиган одат чиқарди.

Қандаҳорга ярим кунлик йўл қолганда Саримастунг деган қишлоқда тўхтадилар. Кўпчилик беку навкарлар одатдагидай ўтов ва чодирлар тикишиб, қишлоқ четига жойлашдилар. Хумоюннинг ўзи ва болали аёллар қишлоқ калонтари¹нинг ички-ташқи ҳовлисига тушдилар.

Улар илик, манқал деб аталадиган сандалига бозиллаган чўғ солдилар. Эркаклар ўлтирган ташқи уй меҳмонхонасига қуюқ-суюқ овқатлар тортилди. Уй эгаси — мошгуруч соқоллик озғин афғон дастурхонга омин қилингандан сўнг дари² тилида:

— Ҳазратим, холи қилинг, сизга айтадиган гапим бор, — деди.

Хонада Байрамхон билан Турдибек бор эди, Хумоюн уларга жавоб берди. Шундан кейин калонтар овозини пасайтириб:

— Сиздек олий меҳмон менинг кулбамга келиб тушганидан фақат сарфароз бўлмоғим мумкин эди, — деди. — Аммо ҳозир сизнинг бошингиз устига тўпланаётган хавф-хатарни ўйлаб безовта бўлмоқдамен.

— Яна қандай таҳлика, жаноб калонтар?

— Сиз Қандаҳорга инингиз Ҳиндол мирзодан паноҳ истаб бормоқдасиз, шундоқми?

— Тахминан шундоқ.

— Аммо Ҳиндол мирзо бундан бир ҳафта олдин Қандаҳор ҳокимлигидан бекор қилинганини билурмисиз?

— Йўғ-е! Сиз буни кимдан эшитдингиз?

— Мен кеча Қандаҳорда эдим. Уғлим Мирзо Аскарининг даргоҳида сипоҳи. Комрон мирзонинг ўзи ҳам Қандаҳорга келганидан хабарингиз бордир?

Хумоюн буни аммаси Хонзода бегининг уч ҳафта бурун ёзиб юборган хатидан билган эди. Йўлда эканида қайта-қайта ўқиган ўша мактуби ҳозир сўзма-сўз хотирдан ўтди:

«Хумоюнжон, мен сизни жонимдан азиз кўриб, илтимосингиз билан Кобулдан Қандаҳорга бордим. Ҳар учала инингизни бир жойга йиғиб, ҳазрат отангизнинг васиятларини эслатдим, китобларини очиб кўрсатдим. Сизни валиаҳд тайинлаганларида «олти ҳисса Хумоюнга бўлса, беш ҳисса Комронга бўлсин, ҳамиша бу қондани маръий³ тутиб, мундин тажовуз қилманглар» деб ёзганларини ўқиб бердим. Сиз отангизнинг бу васиятига доим амал қилганингизни, Аградалингизда Комронга Кобулу Ғазнадан ташқари Панжобни ҳам берганингизни айтдим. Уша пайтда мирзо Комрон: «Отамиз менга беш ҳисса буюрганлар, оғамизнинг мулки олти ҳиссадан ҳам ортиқ!» деб ғавғо қилган эди. Мана энди Сизда ўшал олти ҳиссанинг биттаси ҳам қолмади, Комрон мирзо эса Бадахшону, Кобулу, Ғазнага қаноат қилмай, Қандаҳорни ҳам ўз ҳукмига бўйсундирмоқчи бўлди. Ҳиндол мирзога: «Қандаҳорда хутбани менинг номимга ўқит!» деб буюрди. Менинг илтижоларим, олтмиш олти ёшимда тоғ йўлларида азоб тортиб Ғазни орқали Қандаҳорга шу адолатсизликнинг олдини олай деб келганларим кор қилмади.

Не тил билан айтايки, Комрон мирзони сизу бизга адоват сақлаб юрган энг ёмон одамлар ўз таъсирига олмишдир. Сизнинг саройингиздан порохўрлик қилиб қувилган Бопусхон ҳозир Комроннинг соҳибхитёр вазири. Амир Бахлулга тўхтаб қилиб уни қатл эттирган, кейин ўзи зиндонга тушган Саид Халил Аградан келиб, Комрон мирзонинг саройида диний пешво бўлиб олмишдир. Бечора Низомга хиёнат қилиб, унинг фанимлари олдида обрў ортдирган Афзалбек ҳам ҳозир Комроннинг ишонган амирла-

¹ Калонтар — энг катта дегани, яъни, қишлоқ оқсоқоли.

² Дари — форс тилининг Афғонистонда кўпроқ тарқалган бир тури.

³ Маръий — риюа қилиш маъносига.

ридан бири. Қандаҳордаги Қорачахон ҳам шу кунларда Ҳиндол мирзодан айнаб, Бопухону Саид Халиллар томонига ўтиб олган».

Ҳумоюн болалиги ўтган Кобулга боришга, отасининг қабрини зиёрат қилиб, унинг руҳидан мадад сўрашга қанчалик иштиёқманд бўлмасин, аммасининг хатини ўқигандан сўнг у ёқларга қадам босмасликка қарор берди. У Қандаҳорга ҳам хавотир бўлиб эҳтиёт билан яқинлашмоқда, лекин ҳар қалай, Ҳиндол мирзо шу ерда бўлса, ёрдам қўлини чўзар, деган умидда эди.

— Ҳиндол мирзо ҳозир Қандаҳордами? — сўради у калонтарнинг сўзидан изтиробга тушиб.

— Йўқ. У киши илгарилари Қандаҳорнинг ёзги иссиқларидан шикоят қилган эканлар. Ёзда бу ерларнинг жазирамаси чиндан ҳам қаттиқ бўлур. Комрон мирзо иниларига шуни эслатибдирлар. «Майли, сизга салқин жой берай, Ғазнага ҳоким бўлинг, мирзо Аскарний Қандаҳорга келсин» дебдилар. Ҳиндол мирзо бу гапнинг ёлғонлигидан беҳабар, Комрон мирзонинг таклифига рози бўлибдилар. Қандаҳордан кўч ортиб Ғазнага борсалар, дарвозалар бекик. Ичкаридан бир одам чиқиб, Комрон мирзонинг янги фармонини Ҳиндолга кўрсатибди. Бу фармонга биноан Ҳиндол мирзо Ғазнага эмас, Ҳайбар довонидан наридаги нотинч сайфий¹ жойларга — Ламғанот билан Тангиҳога ҳоким тайинланибдир.

— О ноинсоф-ей! — ғазаб билан деди Ҳумоюн. — Комроннинг ўзи ҳали Қандаҳордамикин?

— Йўқ, ўтган жумъа намозида Саид Халил келиб хутбани Комрон мирзонинг номига ўқигандан кейин Кобулга қайтиб кетди.

— Хонзода бегим-чи?

— У киши ҳам йиғлаб-йиғлаб Кобулга жўнадилар.

— Демак, Қандаҳор ихтиёри ҳозир Мирзо Аскарийда?

— Ҳа, — калонтар шивирлаб давом этди. — Менга ўғлим айтди. Комрон мирзо махфий фармон бериб кетибдирлар. Сизни тутдириб, ҳибс қилишмоқчи эмиш. Хундор душманларингиз бор экан. Ушаларга қўшиб ҳажга жўнатмоқчи эмишлар.

Ҳумоюн шунча узоқ йўл юриб, иниларидан паноҳ истаб келса-ю, энди манзилга етдим деганда даҳшатли хатарнинг устидан чиқса! Агар калонтарнинг гапи рост чиқиб, уни ҳажга жўнатсалар, ҳимоясиз қолган одамни хундор душманлари йўлда ўлдириб кетишлари ҳеч гап эмас!

— Наҳотки иниларим менинг қонимга шунчалик ташна бўлса? — ўртаниб деди Ҳумоюн. — Балки бу бир ваҳимали овозадир?

— Ўғлим менга махфий буйруқни кўрсатди... Ҳазратим, уйимнинг тўри сизники. Маликангиз ёш болали эканлар. Бу совуқда қаёққа ҳам боргайсиз? Агар таваккал қилиб тураверамиз, десангиз — бош устига. Лекин ўғлим менга «зинҳор оғзингиздан чиқарманг» деган эди. Бу сирни мен фақат сизга ишониб айтдим.

— Хотиржам бўлинг. Буни мenden бошқа ҳеч ким билмагай!

Инилари уни ўлимга маҳкум этганини Ҳумоюн ҳеч ақлига сиғдирилмасди. Хафалашиши, аразлашишлар бўлиб туради. Лекин Ҳумоюн уларга бошқа бирон ёмонлик қилгани йўқ-ку. Аскар йиғиб, Кобулга тажовуз қилиб бормаса, ёш болали хотини билан тинч бир жой излаб келаётган бўлса. Наҳотки, шундай катта мамлакатнинг бир гўшасини ўз инилари ундан кўп кўришади? «Оддий одам бўлсанг эдинг, бир шолчанинг устига ҳам сифар эдинг, — деган ўй кўнглидан ўтди. — Ҳамма бало сенинг подшолигингда. Қандаҳорда хутбани Комроннинг номига ўқитиш шунчалик қийин бўлгани — сенинг тирик юрганнинг туфайлидир. Саид Халилу Афзалбеклар ўз мақсадлари йўлида ҳеч қандай розолатдан қайтмаслигини Аграда Амир Баҳлул билан Низомнинг бошига тушган фалокатларда кўрган эдинг-ку».

Фикри шу жойга етганда Ҳумоюн эҳтиёт чораларини кўриб қўйишга қарор берди ва ички ҳовлига — Ҳамида бону билан Акбарнинг олдига йўналди. Бола йўлда яна баттар шамоллаган, йўталиб, ғашлик қилиб йиғларди. Ҳумоюн кириши билан Моҳим биби Акбарни Ҳамида бонунинг кўлидан олди-да, нариги уйга олиб чиқиб эмиза бошлади.

Манкалнинг иссиғидан юзлари қизарган Ҳамида бону:

— Хайрият, йўл азоби тугай деб қолдимми, ҳазратим! — деди. — Қандаҳорга етсак барча машаққатлардан фориғ бўлгаймизмикин?

Ҳумоюн индамай уни икки елкасидан олди-да, юзини ўзига қаратиб, кўзларига маъюс тикилди:

— Бардам бўлинг, Ҳамидам! Кажрафтор фалак бизни яна янги тўфонларга дучор қилса, ёнимда мардона туриб берурсиз, деган умидим бор.

— Вой, яна бирон шум хабар келдимми? — ранги қув ўчиб сўради Ҳамида.

— Қўрқманг, балки бу ёлғон овозадир. Ҳар эҳтимолга қарши қимматбаҳо нарсаларингизни, иссиқ кийимларингизни йиғиб тайёрлаб қўйинг.

— Акбарнинг нарсаларини ҳам йиғиштирайликми? Энагалар...

¹ Сайфий — қилич кучи билан солиқ тўлайдиган, итоатдан чиққан жой.

— Бола қаттиқ тумовлаган кўринадир. Буни кейин ўйлашурмиз. Ҳарамда белуж аёл бормиди?

— Ҳасанали эшик оғанинг хотини белуж. Сора биби деган.

— Ушанга секин айтинг. Сиз билан шай бўлиб турсин.

— Лекин мен Акбарни ташлаб кетолмагаймен!..

— Буни ўйлашгаймиз дедим-ку. Ваҳима кўтарилмасин, бошқа бировга айтманг.

Ҳумоюн ёқасининг тугмасини ечди-ю, ички кўйлагининг яширинча кўйин чўнтагидан бахмал туморчага ўхшаш учбурчак нарсани олди. Атрофига кўз ташлаб, уй ва айвонда бошқа ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, бахмал туморчани Ҳамида бонуга узатди:

— Ҳазиналар бўшаб қолганини билурсиз. Отамдан мерос қолган Кўҳинур олмоси мана шу туморда. Ҳар эҳтимолга қарши бу сизда турсин.

Туморча кичик бўлса ҳам вазни оғиргина эди. Ҳамида бону уни кўлига олганда Ҳумоюн кўшиб кўйди:

— Яна битта йирик олмос билан Бадахшондан келтирган беш-олтита нодир лаълларим ҳам шунинг ичида. Ҳаммасининг қиймати катта бир давлатнинг икки-уч йиллик даромадича бор. Мен ҳам, валиаҳд ўғлимга муносиб мерос қолдирай, деган орзу билан бу лаълу гавҳарларни қанча хатарлардан асраб олиб ўтдим. Энди буларни сизга ишониб топширмакдамен. Ўзингиздан бошқа ҳеч ким билмасин.

Ҳамида бону туморчани икки қўллаб кўкрагига босган ҳолда ҳаяжон билан гапирди:

— Менинг безовта дилимга бу улкан ишончингиз мадад бергай, ўғлимизга аталган омонатингизни кўз қорачиғидай асрагаймен. Фақат Акбарнинг ўзи мен учун дунёнинг барча жавоҳирларидан азизроқ!

— Мен учун ҳам шундоқ, Ҳамида! Акбар учун жонимни ҳам аямагаймен!

* * *

Йўлларда тўхтаб-тўхтаб, Синддан Қандаҳорга етиб келгунларича икки ой ўтган, бу орада бир қисм одамлар йўл азобларига бардош беролмай касалланган, яна бир қисми бошқа ҳукмдорлар ҳузурига кетиб қолган эди. Ҳозир қароргоҳда аскарлар сипоҳилар бола-чақаси билан беш юзга етар-етмас, уларнинг ҳаммасига Байрамхон бош бўлиб турар эди.

Ҳумоюн саккиз бурчаклик катта оқ ўтов олдига келиб отдан тушди. Эшикдан пешвоз чиққан девқомат Байрамхон катта оқ чўғирмали бошини эгиб, уни таъзим билан кутиб олди-да, ичкарига бошлади.

Ҳумоюн калонтар айтган сирни ҳеч кимга билдирмасликка сўз берган бўлса ҳам, лекин Байрамхон ҳозир унинг энг яқин ҳамрози эди. Шунинг учун у билан яккама-якка ўтириб бор гапни бирма-бир айтиб берди:

— Агар иниларим менга қарши қилич яланғочлайдиган бўлса, ҳаж йўлида эмас, жанг майдонида ўлдирақолсинлар! Мен учун ҳам кўлда шамшир билан ўлиш афзал эмасми? Барча содиқ йигитларимизни жангга тайёрланг, Байрамхон!

Байрамхон улкан чўғирмасини сарак-сарак қилиб бош чайқади:

— Ҳазратим, мен ўн тўрт йилдан бери хизматингизда юриб, энг хатарли жангларингизга ҳам бирга борганмен. Аммо оға-иниларнинг биродаркушлик жанггини сизга ҳам, ўзимга ҳам зинҳор муносиб кўрмасмен!

Байрамхон Ҳумоюндан саккиз ёш катта эди. Сўнги йиллардаги асирлик кулфатларидан юзида ажинлар кўпайган, ёши қирқдан ошиб, қалин қорасоқолига оқ оралаб қолган эди.

— Майли, буйруғингиз билан мен барча беку навкарларни шай қилиб кўяй, аммо жангин эмас, бирон бехатар жойга кетишни ўйламоқ даркор.

— Бу қиш совуғида қаёққа борурмиз, жаноб Байрамхон?

— Шомилистон¹га борайлик. Шимол томони Сейистон, Ҳирот. Ҳозир Ҳирот ҳам шоҳ Таҳмаспнинг қаламравида. Бу шоҳ билан ёшликда кўришгансиз, Отаси отангиз билан иттифоқдош дўст эди. Аграга шоҳ Таҳмаспнинг элчилари борганда иззат-икром билан кутиб олган эдингиз, катта совғалар бериб кузатган эдингиз. Шоҳга ҳам сизу биздек жанговар иттифоқдошлар жуда керак. Чунки шайбонийзодалар шу кунларда Ҳироту Хуросонни шоҳдан тортиб олиш ҳаракатида эмишлар. Биз Таҳмаспнинг ёнига кирсак, шоҳнинг душманлари тажовуздан ҳайиқиб қолишлари мумкин.

— Аммо ўзимизнинг шунча вилоятларимиз турганда сафавийлар юртига сиғинди бўлиб бориш...

Шу пайт ташқарида от дупури ва аллакимнинг ҳовлиқиб:

— Ҳазратим қанилар?— деган хитоби эшитилди.

Ҳумоюн овозни таниб:

— Йўлчибекми?— деди.— Мен ўзим уни кутиб юрган эдим. Айтинг, тез кирсин. Йўлчибекни Ҳумоюн бундан уч ҳафта бурун аммаси Хонзода бегимнинг мактубини

¹ Шомилистон — балуж ва афгон қабилалари яшайдиган ўлка.

олгандан сўнг Қандаҳорга хуфи қилиб жўнатган эди. «Агар бизга бирон хатар борлигини аниқ билсанг, дарҳол хабарини етказ», деб тайинлаган эди.

Совуқдан от чопдириб келгунча мўйловига қиров иниб, лаблари қовушга келмай қолган Йўлчибек ўтов эшигидан кирдию ерга ўзини ташлаб тиз чўкди:

— Шум хабар келтирдим, ҳазратим! Тезроқ шайланинг! Инингиз Аскарый икки минг кўшин билан сизни тутмоқчи бўлиб бостириб келмоқда!

Хумоюн ва Байрамхон ўринларидан сакраб туришди:

— Қаерда кўрдингиз?

— Бундан беш тошча¹ нарида. Мен етиб келгунимча анча вақт ўтди. Бир-икки соат ўтмай етиб келса керак. Нияти ёмон. Шафқатсиз фармон берилганини ишончли одами айтди!

Хумоюн Байрамхонга юзланди:

— Дарҳол одамларни йиғинг! Ҳасанали эшик оға, Турдибек, Мирбобо Дўст, Ёқуб қўрчи, яна кимки астойдил содиқ бўлса бирга юрсин! Истиқбол ёмон, йўлимиз хатарли! Мен хайлхонага борай!

Хумоюн намозшом пайтида от чопдириб калонтарнинг уйи томонга борар экан, тоғ тарафдан ачиқ изғирин эсаётганини, шамол гуручдай-гуручдай қатқат қор донларини юзига жижиллатиб ураётганини сезди-да, «Акбарни олиб келганимиз бўлмайди!» деган тахликали ўй хаёлидан ўтди.

Ички ҳовлига кириб, мумкин қадар босиқ товуш билан:

— Бегим, от тайёр, иссиқроқ кийиниб чиқинг,— деди.

Аграда московиялик савдогар тақдим қилган самур пўстинни Хумоюн Ҳамида бонуга берган эди. Канизаги Аминат унга шу пўстинни кийдираётганда Ҳамида бону ёшли кўзларини Хумоюнга тикди. Йиғлаб илтижо қилди:

— Акбаржонни бирга олайлик!

— Бегим, мени мунча эзманг. Боя тушунтирдим. Худо хоҳласа, эрта-индин қайтиб келурмиз. Совуқ ёмон, бола ўзи касал. Моҳим биби қараб тургай.— Хумоюн боланинг бешиги олдида турган Моҳим бибига юзланди:— Синглим, Ҳамида йўғида сиз Акбарга оналик қилинг, Жавҳар офтобачи ҳам беш-ўнта содиқ одамларимиз билан шу ерда қолиб, Акбарнинг хизматини қилгай. Агар кечаси Аскарый келиб, озор бермоқчи бўлса... ҳазрат отамизнинг арвоҳларини ўртага солиб айтинг, Акбарга ҳам, энагаларга ҳам ёмонлик қилмасин. Болада не айб? Қандай алами бўлса, мана, мен бормен!

Бу сўзлар давомида Ҳамида бону жун рўмолини бошига солди, лекин ўзини тутолмай йиғлаб юборди, чопиб бориб Акбар беланган бешикни қучоқлади:

— Мен боламни хавф-хатарга қандай ташлаб кетгаймен, мусулмонлар! Бу қандай кўргилик?!

Онанинг изтироби болага ўтдию Акбар бешикда ётган кўйича чирқираб йиғлади.

Хумоюн Ҳамида бонуга «бўлмаса бола билан қолинг» демоқчи ҳам бўлди. Боя у хотинига гавҳар ва лаълларни берганда, «булар менсиз қолса хор бўлмасин, иллка тушсам, тинтиб қўйнимдан топиб ўлишгай», деган фикр кўнглидан ўтган эди. Аммо ҳозир Ҳамида бонудан ажраб кетолмаслигини сезди. Энг оғир кунларда тақдирнинг барча зарбаларига бардош бериш учун суюкли хотини ёнида бўлиши керак эди. Ҳамида бонусиз истиқбол унга кераксиз ва маъносиз туюларди. Шунинг учун:

— Бас, йиғламамг, мен ҳам қолгаймен!— деди ва қиличининг сопини чангаллади.— Менга бундай айрилиқ даҳшатидан кўра қилич билан жон бермоқ афзал! Охириги нафасим қолгунча сиз билан Акбарни ҳимоя қилгаймен!

У чопиб айвонга чиққанида дарвозахонадан Байрамхоннинг товуши келди:

— Ҳазратим! Одамлар йиғилди! Тезроқ бўлинг! Ёғий яқин!

— Ёғий яқин бўлса, жанг қилгаймиз!

— Икки минг ёғийга қандай бас келурмиз, ҳазратим? Қирқтагина беку навқар тўпладим, холос!

Бу сўзларни эшитиб турган Моҳим энага тез Ҳамида бонунинг ёнига келди:

— Вой ўлай, ҳазратимнинг қонига сиз зомин бўлманг яна, ҳазрат бегим! Акбаржонга мен ҳам онамен! Жижи энага бор! Пойчажон энага бор!

Рупарани Умарқутда қолган, энагалардан яна иккитаси Қандаҳорга етиб келолмаган, лекин ҳозир Моҳим тилга олган уч она болага жонини бергудек меҳрибон. Акбарнинг кўкалдошлари Адҳам, Азиз ва Зайниддинлар ҳам шу ерда қолади. Болани бу қиш совуғида олиб кетиб бўлмаслиги аниқ.

Ҳамида бону Хумоюнга аждаҳодай оғиз очиб келаётган хавф-хатарнинг бутун даҳшатини энди кўз олдига келтирди. Бешикдаги Акбарни қучоқлаб, юзини боланинг юзига босиб хайрлашди-ю, Хумоюннинг кетидан ҳовлига чопиб чиқди. Кўзёшларини кафти билан артиб Хумоюннинг ёнига келди:

— Айтинг, менга ҳам от келтирсинлар!

Бу орада Ҳасан эшик оғанинг хотини Ойша биби ҳам отланиб, тайёр бўлиб турган эди.

¹ Бир тош — саккиз чақирим.

Қирқтача эркак орасида шу икки аёл ғўра қорни қайириб ураётган изғиринга қарши юриб, оқшом ғира-ширасида Саримастунгдан чиқдилар-у, шимолий-шарқдаги қорли тоғларга қараб йўл олдилар. Ҳаво ниҳоятда совуқ. Кечаси тоғ этагидаги ўрмонзорга етганларида тун қоронғиси жуда қуюқлашиб кетди. Айланма тоғ сўқмоғини топиш қийин бўлиб қолди.

— Одамлар ҳам жуда совқотди, — деди Турдибек. — Ҳазратим, тўхтаб, бир гулхан ёқсақмикин?

— Пастдан бизни қувиб келаётган бўлсалар-чи? — деди Ҳумоюн. — Гулхан ёруғи бизни тутиб бергай. Тепаликдан ошиб, панароқ жой топмоғимиз керак.

Тепалик бўлиб кўринган жой анча баланд довон экан. Қор уриб турибди, юриш қийин, отлар ҳансирайди. Равшан кўканинг оти сирғанчиқ жойда йиқилиб, орқа оёғи қиррали тошга шундай қаттиқ урилдики, чўланглаб, юролмай қолди. Равшанбек отдан тушиб, уни етаклаб бора бошлади.

Тун ярмидан ошганда довондан наридаги қоятошлар панасига ўтиб, қор унча тегмай қорайиб турган тоғ камарлари олдида тўхтадилар. Йигитлар бир пасда ўтин олиб келиб гулхан ёқдилар. Бу ўрмонда болут дарахти кўп эди, унинг арчаникини эсла-тадиган нина барглари ҳўл бўлса ҳам гулханда часирлаб ёнарди. Атрофга сал ёруғ тушгандан кейин тоғ пистасининг дарахтлари ҳам кўринди, йигитлар унинг олови тафтли бўлади дейишиб, қуриган шохларини синдириб гулханга ташладилар. Ҳумоюн билан Байрамхон учун етовда-тўртта салт от бор эди. Ҳумоюн шулардан бирини Равшанбекка берди.

— Чўлоқ от энди йўлга ярамагай, уни сўйинглар, — деб буюрди.

Одамлар кечки овқатни ейишга улгурмай йўлга чиқишган, ҳозир уларни очлик ҳам қийнамоқда эди. Сўйилган отнинг гўштини пишириш учун қозон тополмадилар. Байрамхон болут новдаларини пичоқ билан тозалаб, сих ўрнида ишлатди-да, от гўштининг яхши жойларидан писта чўғида кабоб қилдирди. Навкарлар от гўштини дубулғаларига солиб гулханда қовуриб едилар.

Ҳамида бону оч қолганини ҳам билмас, иштаҳаси йўқ, бешикда қолган боласи кўз олдидан кетмайди. Саҳар палла гулхандаги писта чўғининг иссиқ тафти элитиб, ўтирган ҳолда кўзи илинибди. Тушида ўн ойлик Акбарни чўмилтираётган эмиш. Бола соғ, қувноқ. «Хайрият-ей, ёнимда экан, тузалиб кетибди!» деб, қувниб кўзини очса, атрофида қорли ўрмон, ғадир-будур қоятошлар, совуқда дийдираб турган от ва хачирлар. Воқеликка қайтди-ю, айрилиқ дарди яна янгиланиб, бирдан кўзларига ёш қалқди.

Уша куни кечки пайт Жавҳар офтобачи бошлиқ ўттизтача одам Қандаҳорда қолган зарур буюмлар, чодирлар, от-уловларни олиб келиб уларга қўшилдилар.

— Сизлар жуда вақтида кетган экансизлар! — деди Жавҳар. — Кетларингдан икки соат ўтар-ўтмас мирзо Аскарый катта қўшин билан бостириб келди. Тўрт томонга изғиб сизларни ахтарди. Биздан сўраган эди «овга кетганлар» дедик. Кейин шаҳзода Акбар ётган уйга кирдилар. Хотинлари Салтанат бегим ҳам бирга келган эканлар. Моҳим энага икковларининг оёғига йиқилиб: «Акбарни ўз фарзандингиз ўрнида кўринг!» деб илтижо қилди. Аскарый дағалроқ жавоб берган эди, Салтанат бегим орага тушдилар. Акбарни илкларига олиб эркалатдилар, «мен буни энагалари билан ўз тарбиятимга олгаймен» деб Қандаҳорга олиб кетдилар. Буни кўриб кўнглимиз сал тинчди-ю, яшириқча йўлга чиқдик.

Ҳамида бону орқага — Акбарнинг олдига қайтишни қанчалик истамасин, энди Ҳумоюн ўзининг инилари билан ярашолмаслигини сезиб турарди. У боласини соғиниб, йиғлаб-сиқтаб бўлса ҳам эри билан бирга шимолга — Хуросонга қараб кетиб борарди. Ёш она ҳар куни Акбарни эмизадиган маҳалда сийнасига сут тўпланиб, чидаб бўлмас даражада оғрий бошларди. Шунда Ҳамида Ойша биби билан холи жойга чиқиб, сутини қорга соғиб ташларди. Олпоқ қорда оқ сут кўзга ташланмаса ҳам, унинг иссиқ тафти совуқ қорда ҳовур чиқарарди. Жигарбандининг насибаси ҳайф кетаётганидан юраги қон бўлган Ҳамида бону:

— Бизни шу кўйга солганларни она сутининг уволи кўр қилсин! — деб пичирларди.

ҚАЗВИН

Ер тагидан ўтган тоғ

Қишнинг офтобли кунларида Тахмасп Элбрус¹ тоғининг кунгай этаклариди ов қилиб юрган эди, Мирзо Ҳумоюндан шошилиш элчи келганини эшитиб, уни арчазор ўрмон орасидаги хушманзара ялангликда, ўзининг ҳаворанг кимхоб чодирда қабул қилди.

Байрамхон Ҳилмон дарёси бўйидан Хуросону Машҳад орқали Қазвингача бўлган бир ойлик йўлни қаҳратон қиш фаслида йигирма кунда босиб ўтган, қаттиқ чарчагани-

¹ Шимолий Кавказдаги Элбрус чўққисидан ташқари Эронда шу номли улкан тизма тоғ бор. Ривоятларга кўра, ҳар икки Элбрус аслида бир тизмада бўлган экан-у, уларнинг ўртасидаги тоғ ер тагига тушиб кетгандан сўнг оралари узилиб қолган экан.

дан оёқ устида зўрға турар эди. У шоҳга таъзим қилиб юкунганда боши айланиб, гандираклар кетди. Буни кўрган Тахмасп унга чап томонидан — уч қадамча наридан жой кўрсатди-да:

— Кечинг!¹ — деди.

Тахмаспнинг соқолсиз ияги, узун мўйлови, девникидай гавдаси баҳайбат кўринса ҳам, йирик-йирик кўзлари Байрамхонга кутилмаган бир илиқлик билан боққандай туюлди.

Бугун ов ўнгидан келган, шоҳ ўз қўли билан отган архарлар² чодир ташқарисида, қор устида ётар, уларнинг қоп-қора, беозор кўзлари ва майин юнглари Тахмаспда овчилик сурури билан бирга ўрмонда яйраб юрган шу тирик жонворларнинг абадий сўнган ҳаётларига нисбатан озгина ачиниш ҳисси ҳам уйғотмоқда эди.

У Ҳумоюннинг «Олампаҳо» деб бошланадиган мактубини ўқиганда ва унинг бошига тушган мушкул савдолар тафсилотини Байрамхондан эшитганда:

— Чўх афсус! — деди. — Бизим Ҳиндустандаги суяннан дағимиз Мирза Ҳумоюн эди. Унинг ўзидан ҳам хатолар ўтмишки, тожу тахтидан айрилмишдир.

— Ул ҳазрат сизнинг улуғ ҳукмдорлик тажрибаларингизни ўрганмоқ учун ҳам ҳузурингизга келмоқчилар.

Туркман тили озарбайжончага яқин бўлгани учун Байрамхон талаффузини шоҳнинг она тилига иложи борица яқин қилиб сўзларди. Тахмасп унга тикилиб:

— Туркманнинг қорақоюнли уруғи бизим қардашимиздир, — деди. — Сизнинг баҳорлу уруғингиз Ҳамадон атрофларида биз била инақ яшаюр. Сиз нечун суннийлар хизматиға гетдингиз?

— Олампаҳо, тақдирга чора йўқдир, — деб Байрамхон ўзининг Бадахшонда туғилганини, отаси Сайфалибек Бобурнинг фармони билан Ғазни вилоятида ҳоким бўлганини, онаси Негина хоним Ҳумоюннинг онаси Моҳим бегимдан кўп яхшиликлар кўрганини, у бунинг ҳаммасига болалиқдан гувоҳ бўлиб ўсгани учун ўн олти ёшидан бери шу хонадонда садоқат сақлаб юрганини айтиб берди.

Ҳумоюн билан Шерхоннинг Ганга бўйидаги жанглиридан хабардор Тахмасп:

— Сиз Шерхонга асир тушмишсиз? — деб сўради.

— Ҳа, подшоҳимизни қуршовдан чиқардим, ўзим иликка тушдим.

Байрамхон Шерхон хизматиға ўтмагани учун ўлимга ҳукм этилганини, сўнг яқин дўсти Абулқосим Жалойир иккаласи асирликдан қандай қочганини бир-бир айтиб берди. Байрамхоннинг шоирлик истеъдоди воқеаларни лўнда ва таъсирли қилиб айта олишида ҳам сезилар, Тахмасп унинг ҳикоясига берилиб қулоқ солар эди.

— Абулқосим ўзи Жалойир деган ўзбек уруғидан, мазҳаби сунний, аммо кўриниши менга ўхшар эди. Ёшимиз ҳам тенг, ўзимиз ўн беш йиллик қадрдон эдик. Читордаги бир жангда мен уни нақд ўлимдан олиб қолган эдим. «Уша яхшилигингни қайтаришим керак» деб юрарди. Икковимиз Шерхондан қочиб Гужарот томонга бораётганимизда, Шерхоннинг одамлари кетимиздан қувиб етиб келди. Юздан ортиқ қуроли аскарга икковимиз бас келолмаслигимиз аниқ. Шерхон фармон берган экан: «Байрамхонни тутган жойларингда қатл этинглар, ҳибсга олинмасин, яна қочгай», деган экан. Қувғинчилар Абулқосим икковимизни ўраб олиб: «Байрамхон ким? Олдинга чиқсин!» деди. Мен Абулқосим билан қучоқлашиб хайрлашдим-да, олдинга чиқдим. «Байрамхон мен!» дедим. Шунда Абулқосим мендан ҳам олдинроққа чиқиб: «Йўқ, бу менинг навқарим, Байрамхон мен» деди. Мен эътироз қилиб, ўзимнинг Байрамхон эканимни исботламоқчи бўлдим. Қувғинчилар кимга ишонишларини билмай ҳайрон. Икковимиз бир-биримизга ўхшашмиз. Мен эътироз қилаверганимдан сўнг, Абулқосим юзимга бир тарсаки урди-ю: «Сен менинг итоатимдасен, жим тур, ҳали Байрамхон бўлишингга кўп йил бор!» деди. Мен шапатидан карахт бўлиб жим қолдим. Шундан сўнг қувғинчилар шапати еганим бежиз эмаслигига, мениг навқар эканимга ишонишди, улар Абулқосим Жалойирни бир четга олиб кетиб, бошини кесдилару Шерхонга кўрсатиш учун олиб кетдилару...

Байрамхон ўша воқеани яна қайта бошдан кечиргандек овози титраб давом этди:

— Олампаҳо, сизу бизнинг қорақоюнлу уруғимиз, барлосу ўзбеклар — баримиз чиндан ҳам қон-қардош эканимизни мен ўшанда дил-дилимдан сезган эдим. Ғарбда турк султонлари, Туронда шайбонийзодалар энг жоҳил кучларни кўзғатиб, мазҳаб урушини бошламаса эди, шунча кўп одам беҳуда қурбон бўлмас эди. Бобур саройида ҳам, Ҳумоюн даргоҳида ҳам жаҳолатдан кўра маърифат устун эди. Абулқосим Жалойир ана шу маърифат нуридан баҳраманд бўлиб ўсган дўстим эди.

Байрамхон шу сўзлардан кейин қўйнига қўл солиб, садафи ялтираган қутича чиқарди.

— Мирзо Ҳумоюн сизга совға этиб Ҳиндистоннинг буюк олмосини юбордилар!

Шоҳ Тахмасп қутичани очди-ю, қора баҳмал ичида минг хил жилва билан нурланаётган йирик олмосни кўриб, кўзи қувончдан ялтираб кетди.

¹ Кечинг — «ўтинг» дегани.

² Архар — ёввойи қўй.

— Соғ ўл! — деди Байрамхонга.

Шоҳ эшик оға Валидбекни чақириб, Байрамхон билан йигитларига махсус чодирлар тикдиришни ва зиёфатлар беришни буюрди.

Ёлғиз қолганда олмосни қутичадан олиб салмоқлаб кўрди. Бундай йирик олмос ҳалигача шоҳнинг қўлига тушмаган эди. Олмосни у синглисига кўрсатгиси келди-ю, икки чодир наридан шаҳзода Султонимни чақиртирди.

Сафавийлар хонадониди мўътабар аёлларни эъзозлаб овга, ҳатто урушга ҳам бирга олиб бориш одати бор, бу уларнинг эътиқодлари билан ҳам боғлиқ эди. Улар сиғинадиган тўртинчи халиф — ҳазрати Али суюкли хотини Биби Фотимани урушга ҳам бирга олиб боргани тарихдан маълум. Бехатар жойда — Алининг орқасида оқ соқолли бир мўйсафид Биби Фотима минган оқ туянинг жиловидан тутиб тураркан. Тепаликдан жангни кузатадиган Биби Фотима Алига узоқдан туриб руҳий мадад бераркан.

Тахмасп ўша анъанани унутмаслик учун овларга синглиси Шаҳзода Султонимни бирга олиб келарди. Бугунги овни у ҳам тепаликда туриб кузатганда, отининг жиловидан нуроний бир мўйсафид тутиб турган эди. Йиғирма ёшли Шаҳзода Султоним чодирга киргач, Тахмаспнинг овдаги жасоратини, архарларга ҳақиқий шер каби ҳамла қилганини шавқ-завқ билан сўзлай бошлади. Синглисининг мана шу серзавқлиги, ширин сўзлиги доим шоҳнинг димоғини чоғ қилар, шунинг учун уни кўпинча ўзи билан олиб юрарди. Тахмасп синглисини яна бир қувонтиргиси келиб, Ҳумоюн бериб юборган олмосни унга кўрсатди-да:

— Буюк ҳинд олмоси, — деди.

Ҳумоюндан элчи келганини эшитган Шаҳзода Султоним олмоснинг афсонавий гўзал товланишидан ҳаяжонга тушиб:

— Кўҳинур будир? — деб сўради.

Шоҳ Тахмасп Кўҳинурнинг овозасини эшитган, аммо Байрамхондан буни аниқ сўраб олмаган эди. Синглисининг шаштини қайтармаслик учун:

— Ҳа, будир! — деди.

* * *

Бошқа бир юрт ҳукмдорининг қовоғига қараб, муте бўлиб яшашнинг қандай руҳий азоблари борлигини Ҳумоюн биринчи бор Машҳадда, қирқ кун шоҳнинг қабулини кутиб қолганда сезган эди. Уни бирга олиб юрган Жаъфар Султон Ҳумоюннинг шиа мазҳабига ўтишини ва ўн иккита қирмизи йўл-йўли бор дастор кийиб, Имом Ризо масжидига зиёратга боришини маслаҳат берди. Бироқ Ҳумоюн отасининг Самарқандда шиа дасторини бошига кийиб кўриниш бергани қандай ёмон оқибатларга олиб келганини унутган эмас. Шунинг учун Жаъфар Султонга:

— Жаноб бегларбеги, чин эътиқод дасторда эмас, дилда бўлур, — деди.

Ниҳоят, шоҳ оиласининг маърифатли вакили бўлган шоир Сом Мирзо орага тушиб, Ҳумоюнни мазҳаб бобидаги ортиқча тазйиқлардан халос қилди.

Ҳумоюн шоҳдан ҳарбий ёрдам сўраган, Қазвиндаги музокаралар Байрамхон ёрдамида дуруст бошланган, Тахмасп каттагина кўмак ваъда қилган эди. Мана шу орада Ҳумоюннинг одамларидан Равшан кўка билан Хўжа Ғози деганлар Ҳамида бонунинг туморидаги Кўҳинурни ўғринча кўришган, кейин шоҳ саройида хизматга ўтиб, иғволар қилишган эди.

Шундан кейин яна узоқ вақт Тахмасп Ҳумоюнни қабул қилмай кутдириб қўйди.

Ниҳоят, сунбула кирган кунларда Тахмасп уни ўзининг Чилсутун қасрига таклиф қилди.

Шоҳ аввалги сафар Ҳумоюнни ўрнидан туриб қабул қилган ва ўнг ёнига ўтказган эди. Бу гал ўтирган кўйича унга чап томонидан жой кўрсатди. Ҳумоюн Тахмаспдан олти ёш катта эди. Отасининг «катталар кўтаримли бўлмай» деган гапини яна бир эслади. Шоҳнинг камситишига аҳамият бермасликка тиришиб, майин кулимсиради-да, кўрсатилган жойга чўкка тушди.

— Олампадох, биз сиздан кўп марҳамат кўрдик, — деди. — Энди ижозат берсангиз, юртимизга қайтсак...

— Ҳанси¹ юртингизга қайтажаксиз? — кинояомуз сўради шоҳ.

— Ҳозирча Қандаҳорга... Сиз ваъда қилган кўмак ила уни олсак, ўзингизга инъом этгаймиз. Биз ўғлимиз билан Ҳиндга қайтиш орзусидамиз.

— Ҳиндистон сизинг юртдур? — деб шоҳ яна киноя қилиб сўради.

Ҳумоюн ичиди: «Танграм, ўзинг бардош бер!» деб, бу истеҳзога ҳам чидади.

— Ҳиндистон — биз фарзанди ўлдиғимиз юртдир, — деб Ҳумоюн битта сўзни атайлаб озарбайжонча айтди.

Шоҳ кўзларини қисиб, Ҳумоюнга синовчан назар билан тикилди.

— Эрон буюкми ёки сизинг Ҳиндистон буюкроқ?

¹ Ҳанси — қайси.

Пойгакда ўлтирган Валидбек бирдан сергакланди, шоҳ «Эрон буюкроқ» деган гапни эшитса, мамнун бўлишини Ҳумоюн ҳам сизди. Лекин бундай деса, шоҳга очикдан-очик хушомад қилиб ёлғон гапирадигандай кўринди-ю, хиёл тараддудланди.

— Эроннинг... буюк маданияти, буюк тарихи бордир... шундай тарих, шундай маданият Ҳиндистонда-да бор. Аммо Ҳиндистоннинг аҳолиси кўпроқ, майдони ҳам буюкроқдир, олампаноҳ.

Бу гаплар шоҳнинг қулоғига «Мен ҳам сендан буюкроқмен, шунинг учун энг улкан Кўҳинур олмосини ўзимда олиб қолганмен!» дегандек эшитилди. Шоҳнинг бирдан жаҳли чиқди. Унинг қизишган пайтда мантиқни тан олмайдиган одати бор эди.

— Сиз биздан буюкроқ ўлсангиз, нечун Ҳиндистондан бура¹ паноҳ истаб келдингиз? Дасторингиза Кўҳинур олмосини таққанингиз учунгина биздан буюкроқ ўлмаяжак-сиз!

Бу ачиқ изғирин қаёқдан эсаётганини Ҳумоюн Кўҳинур олмоси тилга олинганидан сизди. Ҳамида бонунинг туморида бу олмосни кўрган Равшан кўка билан Хўжа Ғозининг изғирини! Ҳумоюн бу разил ўғрилари зиндонга ташлатиш ўрнига уларга танбеҳ бериш билан чекланиб, ортиқча бир юмшоқлик қилгани учун ҳозир ўзини койиди: «Қилган хатойингнинг жазоси мана шу, энди шоҳнинг барча танбеҳига чидайсен!»

Тахмасп юрагида тўпланиб қолган гина-кудуратларни айтиб, кўнглини сал бўшатгандан сўнг Ҳумоюн секин бош кўтарди.

— Ҳазрат шаҳаншоҳ, тоғдан кўра само буюкроқдир. Шунинг учун мен сизга Кўҳинурни эмас, Самойинурни юборган эдим... Орага иғво уруғини сочган одамларни ёмонлашга эса менинг тилим бормайдир. Чунки не қилса ҳам улар менинг юртдошларим. Ҳозир биз сизнинг ихтиёрингиздаги меҳмонлармиз. Бизни бор қилишга ҳам, йўқ қилишга ҳам сиз, албатта, қодирсиз. Бир ўлим ҳамиша бошимизда бор. Мен ҳеч вақт ундан кўрқиб қочган эмасмен. Агар мендан айб ўтган бўлса, майли, буюринг!

Ҳумоюн Тахмаспнинг кўзларига довталаб бўлган каби тик қаради. Шоҳ ҳам унинг кўзига кўзини қадаган ҳолда: «ўлимдан кўрқмаслигингни кўрюрмиз!» дегиси келди, аммо бошқа гапни айтди:

— Айб дейил². Ов қилюрмиз! Чоршанба куни ўрмонда. Албрус доғинда. Сизи таклиф этуюрмиз.

Ҳозир Ҳумоюннинг кўнглига ов сиғмаса ҳам, лекин бу гапларнинг тагида бошқа маъно борлигини сезиб, шоҳнинг таклифини қабул қилди.

* * *

Ов учун Элбрус тоғининг хатарли учмалари кўп бўлган ва машҳур темир дарахтлари ўсадиган ўрмонзор ёнбағирлари танланди. Овга чиққан қизилбош беклари орасида Ёқуби Шерафкан номли паҳлавон йигит ҳам бор эди. У Мозандарон ўрмонларида йўлбарс билан олишиб, уни енгган, терисини шилиб, шоҳга тақдим қилган эди. Тахмасп унга Шерафкан деб ном берган, йўлбарс терисининг эни ярим қарич келадиган узун бир парчасини унинг ўзига эсдалик қилиб қайтарган эди. Ёқуби Шерафкан ҳозир овда ҳам ўша бир тилим йўлбарс терисини ўнг елкасига боғлаб, икки учини белидаги камарининг олдига ва орқасига маҳкам қистириб олган эди. Байрамхон уни узоқдан Ҳумоюнга кўрсатди-ю, қулоғига шивирлади:

— Хундор душманингиз ана ўша! Бундан йигирма беш йил олдин унинг амакиси Табризда Бобур ҳазратларидан акасининг қасдини олмоқчи бўлганда, шоҳ Исмоил қўймаган эди.

— Буниси энди мендан кимнинг қасдини олмоқчи эмиш?

— Уша отасининг қасди. Қаршида бегуноҳ аҳолини қатлиом қилган ашаддий шивлардан бири шу Ёқубнинг отаси экан. Кейин Ҳисорда сизнинг отангиз уни шу иши учун ўлимга буюрган экан. У пайтда сиз ҳам, Ёқуби Шерафкан ҳам икки-уч яшар бола бўлган-сизлар. Лекин буларда одат шундайки, қасд олинмагунча-хундор душманлик авлоддан-авлодга ўтавергай.

— Бу қасд — бизга қарши суйиқасдга айланса-чи? Шоҳнинг бундан хабари бормикин?

Байрамхон тасдиқ маъносида бош ирғади.

— Менга Сом мирзо яшириқча айтди. Орага тушган совуқлиқни Валидбек истифода қилмишдир. Агар шоҳ қатъий манъ этса, Ёқуб унинг азиз меҳмонига тажовуз қилолмас эди. Бироқ ўзимизникилар орага нифоқ солдилар. Шундан кейин шоҳ «Ёқуб паҳлавон кучини кўрсатса, майли, аммо ўқ отилмасин, қурол ишлатилмасин» деб кўрсатма бермишдир... Бу тоғда бузуқ зовлар³, ўнгирилар кўп экан. Жуда эҳтиёт бўлгайсиз, ҳазратим. Ҳасанали эшик оға, мен, яна йигирмата қуриқчи йигит сизнинг ҳимоянгизда собитмиз. Ёқуб Шерафканинг ҳам йигирмадан ортиқ йигити бор. Сиз архар овлаганда, улар сизни овлашларини унутманг.

¹ Бу ерга.

² Дейил — эмас.

³ Зов — тош жар.

Бундай хатарли дамларда Ҳумоюн ўзининг бутун вужудида алоҳида бир сафарбарлик сезар, борлиги кўзу қулоққа айланиб кетгандай, ҳар бир шарпани жуда тез илғарди. Бугун у тоғларда яхши юрадиган энг бақувват ва ҳушёр жийрон қашқа бадахшоний отини миниб чиққан эди. Узининг ёш йигитлик пайтида Бадахшонда, Помир тоғлари орасида от чопдириб орттирган барча тажрибаси ёдига тушмоқда эди. Архарлар ва кийиклар тоғнинг баланд қоятошлари орасида бўлар, махсус одамлар уларни шоҳ Тахмасп ва Ҳумоюн турган ёнбағирларга ҳайдаб тушишга ҳаракат қилишар эди. Лекин бу чаққон жонворлар тошдан-тошга сакраб, яна баланд учмалар томонга қочишарди. Ҳумоюн шоҳнинг олдида кўрқоқдай кўринмаслик учун ўша учмалардан бирининг тепасига от чопдириб чиқди-ю, тўртта кийикдан бирини ёй ўқи билан уриб йиқитди. У билан кетма-кет чиқиб келган Байрамхон ва Ҳасанали ҳам биттадан кийик отишди. Улар ов шавқига берилиб, ўзларининг кетидан писиб келаётган Шерафканни унутган эдилар. Қаршидаги тошлоқ ёнбағирда яна бир кийик Ҳумоюннинг кўзига ташланди. Тоғнинг мусаффо ҳавосида узоқлар ҳам яқин кўринади. Ҳумоюн «пастдаги жилғадан ўтсам нариги ёнбағирга бир лаҳзада етаман» деб ўйлади-ю, қизишиб терлаган отининг жиловини сой томонга бурди. Бироқ унга оддий жилға бўлиб қуринган пастдаги сой — уч терак бўйи келадиган учиримли тош жар экан, унинг тегида оқаётган сувнинг фақат гувиллаши эшитилар, аммо ўзи кўринмас эди. Четларини қалин буталар ва темир дарактлари пана қилиб турган тош жарни Ҳумоюн яқин борганда кўрди. Пастда қорайиб турган ўнгир унинг ваҳмини келтирди. Яқин орада от сакратиб ўтадиган жой йўқ, тош жардан пастга қулаган одам чилпарчин бўлиб кетиши ҳеч гап эмас. От ҳам буни сезиб тўхтади. Ҳумоюн жарни айланиб ўтадиган жой бормикан деб, жиловини ўнгга бурди-ю, атрофга аланг-жалаң кўз югуртирди.

Шу пайт алланарса шамолдай чийиллаб бошининг ёнидан учиб ўтди ва ёнидаги темир дарактнинг шохи қаттиқ силкиниб кетди. Шу заҳоти намадир илондай шалоплаб ерга тушди. Бу — сиртмоқ эди. Ун қадамча нарида бўз от миниб турган Ёқуб Шерафкан сиртмоқни Ҳумоюннинг бўйнига илинадиган қилиб ташлаган, аммо орадаги даракт шохи халақит бергани учун арқон мўлжалга илинмай ерга тушган эди. Эллиқ қадамча нарида от чопдириб келаётган Байрамхон билан Ҳасаналининг йўлини бир талай қизилбош отлиқлар тўсиб олишди. Шерафканнинг ўзи ва ўнтача отлиқ қизилбошлар Ҳумоюнни уч томондан ўраб олишди. Фақат жар томон очик қолди. Улар Ҳумоюннинг отига орқадан қамчи уриб, уни уч томондан қисиб, тош жарга суриб бора бошладилар. Жонивор жийрон қашқа бошини орқага силтаб, тўрт оёғини ерга ҳар қанча тираса ҳам, жар томон нишаб бўлгани учун ортдан суриб келаётганларнинг залвори зўрлик қилди. Ҳумоюн ўнг томонида одам сийракроқ эканини, фақат битта қизил бош уни ўнгга бурилгани қўймай қисиб келаётганини кўрди. Жиловни қўйиб юборди, оёғини узангидан бўшатди-да, бир сакраб, ўндаги қизилбошининг орқасига мингашиб олди, ўша заҳоти уни эгардан ағдариб ташлади. Дарҳол бўш эгарга тармашиб, жиловни қўлига олди. Отни ўнгга буриб, тўпдан чиқаётганда яна бир талпиниб, эгарга минди.

Шу аснода Ҳумоюннинг бадахшоний оти баланд тош жардан пастдаги ўнгирга қулаб тушар экан, ҳаёт билан видолашган каби аччиқ бир кишнади. Эгардан ағдарилган қизилбош эса отлар оёғи тегида қолиб қичқирди ва жар лабидаги бутага тармашиб, сафдошларидан ёрдам сўрай бошлади. Бир қисм қизилбошлар у билан андармон бўлди, аммо Шерафканнинг ўзи қилич яланғочлаб, Ҳумоюннинг кетидан от чоптирди.

Байрамхон, Ҳасанали ва бошқа қўриқчи йигитлар орадаги йўлни тўсиб туриб олган қизилбошларнинг отларига қамчи уриб, бақириб, Ҳумоюннинг олдига ўтишга интилоқда эдилар. Ахир Ҳасанали ҳам қилич яланғочлади-ю, қизилбошлар қуршовини ёриб ўтди ва Ҳумоюнга ҳамла қилиб келаётган Шерафканнинг қаршисидан чиқди. Бироқ Шерафкан отини жиловидан тортиб олд оёқларига турғизди ва юқоридан Ҳасаналининг бошига шундай қилич урдик, ўткир исфаҳоний тиф бош суягини тарвуздай икки паллага бўлиб ташлади. Ҳасаналининг елкалари, отининг ёли қонга беланиб, ўлиги эгардан қулаб тушар экан, Шерафкан Байрамхонга қичқирди:

— Арая¹ тушсанг, сен ҳам ўлжурсан! Қўй, мен хундор душманам ила олишай!

Ҳумоюн ҳам қиличини суғураб экан, қон тўкишга тайёр турган бошқа қизилбошларга қарата:

— Сенлар ҳам орага тушманлар! — деб қичқирди.

Икки от бир-бири билан айқашиб, икки қилич бир-бирига балоқазодай урилар экан, ҳозиргина бегуноҳ ҳалок бўлган Ҳасаналининг қасоси ҳам Ҳумоюнга куч берди. Ҳозир у фақат ўзини эмас, бегуноҳ қатл этилган Қарши аҳолисининг хотирасини, уларга ён босган отасининг рўҳини, Қазвинда изтироб чекиб ўтирган Ҳамида бонуни, Қандаҳорда етим боладай қолиб кетган ўғилчасининг келажагини ҳам ҳимоя қилаётганини сезар, ҳаммаси унга мадад бераётгандай вужудига чексиз бир куч қуюлиб келарди. У ёшлиқда икки қўллаб қилич чопишга ўрганган эди. Қазвинда шоҳнинг қарорини кутиб ойлар давомида зерикиб юрган пайтларида ўнг қўлини орқасига боғлаб қўйиб,

¹ Арая — орага.

чапақайига қилич чопишларни қайта-қайта машқ қилган эди. Ҳозир ана ўша машқлар унга жуда асқатди.

Шерафкан юзма-юз қилич солиб, уни енголмагандан сўнг темир дарахтини айла-ниб ўтиб, Ҳумоюнга чап томондан қилич урмоқчи бўлди. Буни кўрган Ҳумоюн қиличини дарҳол чап қўлига олди. Шерафкан унинг чапақайига ҳам қилич ура олишини билмай эҳтиётсиз бир ҳаракат қилган эди, Ҳумоюн қулай пайдан фойдаланди. Унинг чап қўл билан урган қиличи Шерафканинг елкаси аралаш гарданини қаттиқ ярадор қилди. Шерафкан қиличини қўлидан тушириб юборди, ҳушидан кетиб отдан йиқиладиган бўлганда йигитлари келиб суяб қолишди.

Бу олишувни тоғ тепасида Валидбек билан Сом мирзо кўриб турган эдилар. Валидбек от чопдириб келиб Ҳумоюнга даъво қилди:

— Сиз нечун овда қилич яланғочлаб, бизим бекни ярадор этмишсиз?

Аммо Байрамхон Еқуб Шерафканинг ўзи айбдор эканини айтиб, беғуноҳ ҳалок бўлган Ҳасаналининг жасадини кўрсатди, Сом Мирзо Ҳумоюннинг шундай таҳликали ҳолатда ўзини мардона тутганидан жуда таъсирланган эди. У акаси Тахмаспнинг олдига борганда бутун воқеани батафсил айтиб бериб, Ҳумоюнни ёқлади.

Шоҳнинг синглиси Шоҳзода Султоним одатдагидай баланд бир жойдан отлик туриб ўз акасининг кийик овлашини тамошо қилган, тош жар лабида бўлиб ўтган ҳодисани узоқдан кўрган эди. Ҳумоюннинг оти тош жардан қандай қулаб кетгани, унинг ўзи бошқа отга сакраб миниб қандай жон сақлагани, сўнг чап қўл билан қилич чопиб, Шерафқандай паҳлавонни қандай енггани Шоҳзода Султонимни ҳаяжонга солди. Овчилар орасида шоҳнинг холис кузатувчилари ҳам бор эди. Улар ҳам шоҳга келиб воқеани айтиб беришди. Атрофидаги шунча одамнинг гапи бир жойдан чиққандан сўнг, шоҳ Тахмасп Ҳумоюнга тан бермай иложи қолмади.

— Шерафкан бизим фармонимизни бузмишдир, яралик ўлгани учун ўзи айбдор! — деди Тахмасп қурол ишлатмаслик ҳақида берган фармойишини Валидбекка эслатиб. — Аммо Мирзо Ҳумоюн бизим олий кўнаҳи¹ миздир. Онга олий эъзоз лозимдир.

Ҳумоюннинг ўнгирига қулаб кетган оти ўрнига шоҳнинг ўзи учун етовда олиб келинган ва эгар-жабдуғи олтин билан зийнатланган чиройли оқ арғумоқ тақдим этилди. Отнинг оқ ранги ҳам ораларидаги кудурат кўтарилганини ҳаммага намоён этгандай бўлди. Кечки пайт овда отилган кийиклар, какликлар, ҳилол қушлар гўштидан сархил таомлар тайёрланди. Тахмаспнинг қирмизи рангли улкан сақарлот боргоҳига Ҳумоюн билан Байрамхон таклиф этилди. Тахмасп Ҳумоюннинг олти ёш катталигини энди тан олган каби уни тўрдаги жойга ўтқазди. Олтин жомлардаги майинобларга кийик ва каклик кабоблари газак қилинди. Хиёл кайф қилганларидан сўнг Тахмасп очилиб сўзлади:

— Бизим Албрус тизмадаги Кўҳиқофнинг² шимолида ер остидан чиқиб, икки бошлик буюк Албрус чўққисига айланмишдир. Ривоятни билиюрсиз: бу икки Албрус орасидаги тоғлар ер остидан ўтиюрмиш. Мен хаёл эдирамки, Мирзо Ҳумоюннинг Ҳиндистондан кетиши, мусофиротда, қувғинда юриши — тоғнинг ер остина тушиши янглиқдир. Аммо тоғ — ер остинда-да тоғдир. Мен буни Мирзо Ҳумоюн овда ботирлик қилганда кўрмишам. Истарамки, шу тоғ яна ер юзига чиқсин. Мирзо Ҳумоюн оталари тузган улкан давлатни Ҳиндистонга қайтиб яна тикласинлар! Биз бунга кўмак берюрмиз!

Тахмасп овдан Қазвинга, ўзининг Чилсутун қасрига қайтгач, ҳузурига Валидбекни чақиртирди. Эшик оғага бирдан ғазаб қилиб:

— Сен ҳанси каззаб ўғриларни меним даргоҳима бошлаб келмишсан?! — деди.

У Равшан кўка билан Хўжа Ғозийнинг ўғирлик қилганларини, аёл кишининг туморини титкилаганларини аввал ҳам эшитган, аммо чандон эътибор бермаган эди. Лекин энди шоҳ уларни бу ўғирликлари ва ифвогарликлари учун шафқатсиз жазога буюрди. Равшан кўканинг ўғирлик қилган ўнг қўли билагидан қирқиб ташланди. Сассиқ иғволар тарқатган Хўжа Ғозининг бурни кесилди-ю, абадий манқа бўлиб қолди.

Бир йилдан ортиқ олиб борилган музокаралар кеч кузда ниҳоясига етди. Тахмасп ўзининг тўққиз яшар ўғли Муродни, саркардаси Будағхонни ўн икки минг аскар билан Ҳумоюнга қўшиб Қандаҳорга юборадиган бўлди.

Кобулда туриб бундан хабар топган Комрон икки яшар Акбарни гаров тарзида сақлаш учун қиш совуқларида Қандаҳордан Кобулга олиб келтирди.

¹ Кўнаҳ — меҳмон.

² Кўҳиқоф — Кавказ тоғлари.

ҚАЛАНЖАР

Қасосли дунё

1545 йилнинг қишида Шерхон Ганганинг жанубидаги тоғлиқ Қаланжар қалъасига ҳужум бошлади. Ҳазар денгизи бўйидан жанубга қараб келаётган Ҳумоюн билан Қаланжар орасида минглаб қақирим масофа бор. Аммо Шерхоннинг атроф мамлакатлардан маълумот юбориб турган хуфиялари Ҳумоюннинг тарафдорлари кўпайиб бораётганини, шоҳ Тахмасп унга берган ўн икки минг аскардан ташқари яна бир неча минг ўзбеки туркман жангчилари унинг қўшини сафида келаётганини хабар қилдилар.

Шерхоннинг бир юзу қирқ минг отлиғу пиеда қўшини, беш минг жанговар фили бор. Лекин Қандаҳорга яқин бўлган вилоятларда Шерхонга бўйсунмасдан, Ҳумоюннинг қайтишига кўз тикиб турганлар кўп. Шимолий шарқдаги Кашмир вилоятида эса Ҳумоюннинг тоға авлодидан бўлмиш мирзо Ҳайдар ҳукмронлик қилмоқда. Илож топилса, у ҳам Ҳумоюнга ёрдам қўлини чўзиши мумкин. Шерхон Қаланжар қалъасини эгалласа, кейин Кашмирдан Ҳумоюн томонга чўзилиши мумкин бўлган ёрдам қўлини бутунлай кесади. Ана ундан кейин Шерхон бор кучини тўплаб, Синд ва Умарқутдаги душманларининг додини беради. У ўзидан олдин ҳеч бир подшо ўтказмаган катта ҳарбий ва молиявий ислохотларни бекорга ўтказаетгани йўқ.

Шерхон бу мамлакатни қийнаб юрган ҳинд-мусулмон диний низоларига чек қўймоқда, ўзининг «Шершоҳи одил» деган номини оқлайдиган улкан ишлар қилиб, янги сулолага асос солмоқда. У «ғайридин» деган тушунчаларга қарши бориб, давлат маҳкамаларига ҳам, ўз аскарлари сафига ҳам минг-минглаб ҳиндларни қабул қилди. Барча шаҳару қишлоқларда ҳисоб-китоб ишларини тартибга солувчи ва амалдорлар устидан қаттиқ назорат ўрнатиб, порахўрларнинг жазосини берувчи марказий маҳкаммага ҳинд ражпутлари орасидан чиққан тадбиркор Тодар Мални бошлиқ қилиб қўйди.

Қаланжардаги ражпутлар Кират Синх бошчилигида қалъани маҳкам бекитиб, Шерхонга дарвоза очмаганларидан сўнг у мана шу Тодар Мални орага қўйиб, қўрғондагиларни муросага қақириб кўрди. Қаршилиқ қилиш фойдасиз эканини, Шерхон Қаланжардан зўрроқ ражпут қўрғонларини забт этганини Тодар Мал қўрғон ҳимоячиларига куйиб-пишиб тушунтирди. Агар Қаланжар ҳимоячилари омон қолишни истасалар, жанг-тўхтатиб, Шерхон билан сулҳ тузсинлар. Шундан кейин Шерхон уларни афу этади, молу жонларига тегмайди, Қаланжар рожалари ва обрўли ражпутларига Деҳли атрофларидан яхши жогирлар беради.

Аммо Қаланжар қалъаси жуда мустаҳкам, унда ичадиган сув ҳам, захира ҳам етарли эди. Шерхоннинг аввалги ҳийла-найрангларидан жабр кўрган читорлик, райзинлик ва биканурлик рожалар Қаланжар ҳокими Кират Синх атрофига жипслашган эди.

Тодар Мал Шерхоннинг хайрли ишлари ҳам кўплигини айта бошлаган эди, Кират Синх унинг сўзини кесди:

— Шерхон Райзин қалъасида сулҳ тузиб, Пуран Мални ўлдирганига не дейсан? Биз, ражпутлар, мард, содда одамлармиз. Шерхон Рожа Мал Девага ўзини дўст кўрсатиб хатлар ёзган эди, охирида уни не қўйга солди?

Тодар Мал бу саволларга жавоб тополмай тутулиб қолди. Шерхон Ражпутана ҳокими рожа Мал Девага қарши қандай макру ҳийлалар ишлатгани унинг ҳам эсига туша бошлади.

Мал Дева машҳур саркарда Рана Санграм Синхнинг ўғли эди. У ражпут вилоятларини бирлаштириб, Шерхонниқидан ҳам улканроқ ва кучлироқ қўшин тўплаган эди. Жоудхпурдан шарқдаги илк тўқнашувларда Шерхон бу зўр қўшинга бас келолмай бирикки ой йўлида тўхтаб қолди. Ана шу ойлар ичида у ёв қўшини орасига кириб олган махфий одамларини ишга солди. Мал Деванинг қаттиққўллигидан, ҳадикчилигидан норози бўлиб юрган Бикандир, Нагор рожалари бор эди. Хуфиялар Шерхонга уларнинг номларини билиб бердилар. Шерхон худди Деҳлидаги Амир Баҳлулга ёзган мактубига ўхшатиб, Мал Деванинг қўл остидаги саркардалардан Бирам Дев, Роа Калянларнинг номига махфий хат ёзиб юборади. Бу хатда Шерхон Мал Девадан норози бўлиб юрган бошқа уч-тўртта ражпут саркардаларининг номини ҳам илиқ сўзлар билан тилга олади. Бу рожалар Шерхонга ҳеч қандай мактуб юбормаган бўлсалар ҳам, Шерхон гўё улардан яширин мактуб олгану энди шунга жавоб бераётган киши бўлиб ёзади:

«Мал Дева нечоғлик золим ва қобилиятсиз ҳукмдор эканлиги махфий мактубларингизда келтирилган тафсилотлардан бизга аён бўлди. Иншоолло унинг иллатлари ўзининг бошига еткусидир. Бизга хайрихоҳ бўлган бошқа ражпут саркардаларига ҳам қароримизни маълум қилинг. Биз зинҳор дину миллат айирмағаймиз. Сизлар билан биргаликда улуғ Ашока¹ давридагидек ягона ва қудратли ҳинд давлатини барпо этмоқчимиз. Биз Мал Девани юзма-юз жангда ҳам енгилма қодирмиз. Аммо ортиқча қон

¹ Ашока — Эраמידан олдинги III асрда ўтган ва бутун Ҳиндистон ярим оролини бирлаштириб, ягона давлатга айлантирган подшо.

тўқилмаслиги учун сизлар кўплашиб Мал Девани тутиб беринглар. Шундан сўнг ҳар бирингиз бизнинг энг улкан иноятларимизга сазовор бўлурсиз ва тилаган вилоятингизга ҳоким этилажаксиз.»

Шерхоннинг ўз кўли билан ёзилган ва унинг ҳақиқий муҳри босилган бу мактубни Мал Деванинг махсус одамлари жосуснинг чўнтагидан топиб олишади. Бирам Деванинг яқин одами бўлган бу «жосус» аслида мактубнинг ўз чўнтагига қандай кириб қолганини мутлақо билмайди, Шерхоннинг хуфиялари бу ишни худди Аградаги каби усталик билан яшириқча қиладилар. Аммо хиёнатни кўп кўриб, ҳадиқчи бўлиб қолган рожа Мал Дева бечора «жосус»нинг «мактубни чўнтагимга ким солиб кетганини билмаймен», деган гапларига мутлақо ишонмайди. У Шерхон билан бир неча марта хат ёзишган эди. Уша хатларни ҳозиргисига солиштириб кўриб, мактубни Шерхоннинг ўзи ёзганига ва ҳақиқий муҳрини босганига амин бўлгач, «жосус»нинг бошини кесдиради. Шерхоннинг мактубида номи кўрсатилган «хоин» саркардаларга қўшиннинг ярмидан кўпи итоат этади. Агар Мал Дева уларни тутдираман деса, ички уруш бошланиб кетиши мумкин. Бироқ Мал Дева Шерхон билан тил бириктирган саркардалар орасида қолса хиёнатнинг қурбони бўлиши ҳеч гап эмас. Унинг ҳадиқчилиги ғолиб келади-ю, ўзига содиқ эллик минг одамни бир кечада қароргоҳдан кўчиради. Ражпутана юртининг пойтахти Жаудхпурни ташлаб, Сивана деган жойга чекинади. Шу тарзда бир-бирига ишончини йўқотиб пароканда бўлган ражпут саркардаларини Шерхон битта-битта енгиб, бартафар қилади.

Уларнинг тирик қолганлари Қаланжарга келиб жон сақлайдилар.

— Энди у ҳодисалар такрор бўлмагай, Шершоҳи одил ҳозир ўз номларига муносиб адолатли йўл тутмоқчилар, сулҳ тузайлик!— деб, Тодар Мал Қаланжар ҳокими Кират Синхдан қайта-қайта илтимос қилди. Аммо Кират Синх уни уришиб ташлади:

— Сен бизни Шерхонга тутиб бермоқчимисен! Жўна бу ердан! Ҳақиқий ражпут ҳийлаи найрангнинг қурбони бўлгандан кура қўлда қилич билан жанг майдонида ҳалок бўлишни афзал кўргай!

Тодар Малнинг воситачилигидан натижа чиқмагач, Шерхон қалъанинг тагини кавлашни ва девори остига борут қўйиб портлатишни буюрди.

Ун минглаб одамлар, от-уловлар, филлар Қаланжар кўрғони атрофида ойлар давомида тинимсиз ишлатилди, уларнинг оёқлари остига буталар, ўт-ўланлар эзилиб йўқ бўлди, ерлар титкиланиб, шудгорга айланиб кетди. Бироқ кўрғон улкан қоятошлар устига қурилгани учун «қилт» этмай тураверди. Девор тагидан лаҳим кавлашнинг эса иложи йўқ. Кўрғон ичида булоқлар бор, ҳимоячилар учун сув етарли. Тик қоятош устидан ўтган баланд деворларга нарвон ҳам қўйиб бўлмайди. Пастдан отилган тўп ўқи юқорига чиқиб боргунча кучини йўқотади-ю, метин деворларни тешиб ўтолмайди.

Шу тарзда қамал жуда узоққа чўзилди. Хут ойдаёқ бошланган ҳинд иссиқлари ҳамалда муттасил кўтарилиб бориб, саврнинг ўрталарида чидаб бўлмас даражага етди. Ёмғир фасли олдидан қўзғолган тўпалон шамоллар қўшиннинг оёғи остига титкиланиб чангиб ётган сувсиз ёнбағирлардан чанг-тўзон кўтара бошлади. Иссиқ ва дим ҳавода кўрғон атрофидаги қоятошлар чўғдай қизиб кетди. Ёши олтмишдан ошган Шерхон бу иссиқдан ва чанг-тўзондан бўғилиб, нафас олиши оғирлаша бошлади.

Шу орада карвон билан Қандаҳорга савдогар қиёфасида юборилган хуфия Шерхон учун нохуш хабарлар келтирди. Ҳумоюн қалъани қирк кун қамал қилгандан сўнг иниси Аскарый ичкаридан чиқиб, унга таслим бўлибди. Ҳумоюн энди Кобулга кўз тикаётган эмиш. Агар Комрон ҳам шундай тез енгилса, Шерхонга шимолдан келадиган хавф анча кучайиши аниқ. Шерхон Комроннинг ёнида юрадиган ишончли кишиси Саид Халилни эслади. Анчадан бери уни йўқламаган эди. Эртаси куни битта ишончли одамани нодир совғалар билан Кобулга, Саид Халилнинг олдига юборди. Уширин мактубда Комроннинг Ҳумоюн билан ярашишига зинҳор йўл қўймаслиқни топширди, бунинг учун қандай кўмак зарур бўлса, юбориб туришни ваъда қилди.

Шерхоннинг ҳозирги энг зўр истаги — Қаланжар қамалини тезроқ тугатиш эди. Шундай қудратли қўшин билан беш ойдан бери битта қалъани ололмаётгани унинг саркардалик номи учун ҳам яхши эмас. У ўз қўшинидаги ҳиндлар орасида энг обрўли рожа ҳисобланган Браҳмажит Гаурни эрталаб хос чодирига қақиртирди. Уни тикка турғизиб қўйиб койишга тушди:

— Сиз нукул ражпутларингизни мақтар эдингиз, «яхшилиқни биладиган танти элмиз» дер эдингиз, қани ўша тантилиқ?

Юзлари офтобда қўмирдай қорайиб кетган, калта соқолига, қоши ва мўйловига чанг ўтириб, кулранг тусга кирган қирқ беш яшар Браҳмажит Гаур таъзимга бош эгди:

— Менинг ражпутларимдан не гуноҳ ўтган бўлса, айтинг, олампаноҳ, дарҳол жазосини берурмен!— деди.

Аммо Шерхон дилида тўпланиб қолган гина-кудуратни тўкишда давом этди:

— Мен ражпутларни ўзимга тенг кўриб қўшинимга олдим, маҳкамаларда ҳинд тилини жорий этдим! Шу мамлакат обод бўлсин деб мингдан ортиқ раҳбарлар, карвонсаройлар қурдим. Ражпутларга ҳурмат билдириб, ҳатто Деҳлида қурдирган масжидимнинг пештоқиға ҳиндлар муқаддас гул ҳисоблайдиган нилуфарнинг мармар нақшини ишлатдирдим!

— Бу ҳаммаси рост, олампаноҳ! Сиз ҳиндларга нисбатан ҳали ҳеч бир мусулмон ҳукмдори қилмаган нек ишларни қилмоқдасиз!

— Нега бўлмаса сизнинг кўрнамак юртдошларингиз мана бу қалъада туриб мени шунча вақтдан бери беҳурмат қилмоқда? Уша биз тахтдан ағдарган Ҳумоюн ҳам Қаланжарни бундан ўн тўрт йил аввал қамал қилгани ёдимда бор. Сизнинг юртдошларингиз Ҳумоюнга бир ой ҳам қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлган эди. Нега биз келганда ражпутларингиз беш ойдан бери дарвоза очмай жиннилик қилмоқда?!

— Жоҳиллик оқибати бу, ҳақиқатни тушунмаслик, кўрлик!..

— Унда нега сиз биздан вақил бўлиб бориб, юртдошларингизнинг кўзини очмайсиз? Уларга мен ёмонлик қилмоқчи эмасмен, наҳотки ўз тилингизда ражпутларингизга шуни тушунтириб айтолмайсиз?

— Бажонидил айтурмен, олампаноҳ! Сиз уларга авфи умумий бергаймисиз?

— Э, авфи умумийдан ташқари Ажмирми, Банорасми, истаган вилоятларини берай! Мана, тепамизда худо турибди! Ҳинд маъбудларини ҳам ўртага қўйиб онт ичинг, ишонтиринг, мен билан сулҳ тузиб, қалъани топширсалар, ҳаммасининг молу жони омон қолур, кўнгиллари тилаган муродларига етурлар!

Бу гал Шерхон астойдил сўзининг устидан чиқмоқчи эди. Бунга ишонган Браҳмажит Гаур элчиларнинг оқ байроғини кўтариб қалъага қараб кетди. Қалъадагилар уни эрта-лабдан пешингача ичкарига киритмай овра қилдилар. Буни эшитган Шерхон ўз аскарларини дарвозадан мумкин қадар узоққа олиб кетишни буюрди.

Жазирама иссиқда тоғнинг тошлари олов пуркайди. Шерхон ўзи учун қилинган махсус соябон тагида пешин намозини ўқигунча нафаси қайтиб, терга ботиб кетди. Шундай бўлса ҳам, жойнамоз устида чўкка тушиб: «Э парвардигор! — деб илтижо қилди.— Узинг кушойиши коримни бергайсан! Қалъадагилар мурдосага келса биронтасининг бурнини қонатмасликка сенинг олдинда сўз бердим, энди ўзинг мушқулимни осон қил!»

Қалъа дарвозаси яқинида Браҳмажитдан бошқа биронта одам, биронта хавф қолмагач, мустаҳкам пўлат дарвозани қия очиб, уни ичкарига киргиздилару яна дарҳол ёпиб танбалаб олдилар. Браҳмажит қалъа ичидаги аҳволни ва унинг баъзи сирларини кўриб-билиб олмасин учун, элчининг кўзини боғлаб, қўлидан етаклаганча Қаланжар ҳимоячиларининг раҳбари Кират Синхнинг олдига бошлаб бордилар. Кўзига боғланган оқ латта олингач, Браҳмажит беш ой қамал азобидан озиб-тўзиб кетган, лекин кўзлари ғазаб ва қатъият билан чақнаётган рожа Кират Синхни ва унинг атрофидаги эллик-олтмишта қасоскорларни кўрди.

— Азиз юртдошлар, мен бир ражпут сифатида сизларнинг ботириликларингизга, метин иродангизга қойилман!— деб ҳаяжон билан сўз бошлади. Браҳмажит Гаур.— Улуғ Шива олдида қасам ичиб айтаманки, ҳали ҳеч қайси ражпут қалъаси ўзидан юз баробар улкан ёв билан бунчалик узоқ, бунчалик дадил олишган эмас. Фақат мен эмас, Шершоҳ ҳазратлари ҳам сизларнинг жасоратларингизга тан бермоқда. Мени юборишдан мақсадлари ҳам — сизларга қойил бўлиб, авфи умумий бермоқчи эканликларини айтишдир!

Браҳмажит Гаур Шерхоннинг яхши ният билан қилаётган қурилишлари, ислохотлари ва бошқа нек ишларини айтаётганда Кират Синх сабрсизлиб унинг сўзини бўлди:

— Сен уни оппоқ кўрсатиб мақтайвермасдан, ваъдасини бузиб қилган маккорликликларини ҳам айтгин-да! Шерхоннинг Рохтас қалъасини Кришан Ройдан қандай сурбетларча тортиб олгани эсингда борми? «Бечора аёлларимиз билан болаларимизга бошпана беринг!» деб заифона кийимларни кийиб боришган. Аёлча кийинган бу эркакларнинг олчоқлигини Райзин қалъасида беҳуда ҳалок бўлган ражпутларнинг тирик қолган қариндошлари унутолгайми? Мана, орамизда Кришан Ройнинг ўғли турибди, айтсин! Шерхоннинг ваъдасига ишониб бўлурми?

Кират Синх қўли билан кўрсатган барваста йигит:

— Йўқ, махаража,— деди.— Шерхоннинг биронта ваъдасига ишониб бўлмагай. У фақат биз каби ражпутларга эмас, ўз динидаги мусулмонларга ҳам ноинсофлик қилгани эсимиздан чиққани йўқ. Ганга бўйида, Чаусада Ҳумоюн билан ярашиб, ҳужум қилмаслик ҳақида тузган битимини қандай бузган эди, а, бир эсланг!

— Э, у ҳарбий ҳйла эди-ку! Ҳиндларга ҳозир Ҳумоюндан кўра Шершоҳ кўпроқ яхшилиқ қилмоқда!..— деб эътироз қилди Браҳмажит Гаур.

— Биз Ҳумоюндан ҳам безор бўлганмиз, келгиндининг қувилганидан хурсандмиз. Лекин агар Шершоҳинг бизга чиндан яхшилиқ қилмоқчи бўлса,— деди Кират Синх,— сен бориб айт, қамални тўхтатсин, кўшинини Қаланжардан олиб кетсин. Бизни тинч қўйса, кейин балки унинг яхшилигига чиндан ишониб, иттифоқ тузармиз. Аммо ҳозир биз унга ишонмаймиз, дарвоза очиб, яна бирон маккорлик балосига учрашни истамаймиз! Агар қамални давом этказса, биз ҳам охирги кишимиз қолгунча олишгаймиз. Енгилсак, аёлларимиз, қизларимиз душман қўлига тирик тушмаслиги учун ўзларини ўзлари жавҳар¹ қилиб ўлдиршига сўз берганлар. Бизнинг Шерхонга узил-кесил жавобимиз мана шу!

¹ Жавҳар — кўплаб аёллар ўзларини ўзлари қилич тиғига тутиб ўлдирish одати.

Брахмажит Гаур тарвузи қўлтиғидан тушгандай бўшашиб Шерхоннинг ҳузурига қайтиб келди-ю, бўлган гапларни батафсил айтиб берди. Шунча катта жанглари ғалаба билан тугатган Шерхон энди Қаланжарда қаёқдаги Кират Синхдан энгилиб орқага чекиниши — унинг учун хаёлга келтириб бўлмайдиган бир алаҳсираддек эшитилди. Қалъадагиларнинг жавоблари унинг ғазабини келтирди. Энди бу лаънати қўрғонни ер билан яксон қилгиси келди-ю, ўттиз минг одамни иссиқ жазирама остида аямай ишлатиб қалъага яқин бора оладиган баланд ва мустаҳкам мурчаллар¹ ясатдирди. Бу орада Агра ва Деҳлига юборилган махсус одамлар мамлакатда бор энг зўр замбаракларни ҳўкизи ва филлар ёрдамида Қаланжар ёнига олиб келдилар ва ўша кўтармалар устига чиқариб ўрнатдилар. Замбарак ўқини ясайдиган усталар етарли эди. Саккиз жуфт ҳўкизи қўшиладиган энг зўр замбаракларнинг ҳар битта тош ўқи йигирма беш-ўттиз ман² оғирликда. Буларни отиш учун жуда кўп борут керак. Туяларда ортиб келинган борут тўла чарм мешлар махсус омборларда тахланиб турарди. Атрофи тахта билан ўралган бу омборларнинг устига ўтовнинг кигизлари ёпилди.

Шерхон қалъанинг заифроқ кўринган бир девори қаршисига замбаракларни қатор қилиб ўрнатдирди-ю, ўқларни кетма-кет бир нуқтага уришни буюрди. Узи анча нарида — борут омборларининг ёнидаги тепаликда тўпчилар бошлиғига кўрсатмалар бериб, ўқлар мўлжалга қанчалик аниқ тегаётганини кузатиб турди. Офтоб тоғ ортидан энди чиқиб келмоқда. Шерхон турган жойдан ҳали эрталабки соя кетган эмас, қалъанинг ўқ бориб тегаётган деворига қуёш тушиб турибди. Деворга урилиб қайтаётган тўп ўқлари орқага қапчиб кетади, баъзилари йигирма-ўттиз газ берига келиб тушади. Бундан хавотирланган тўпчилар бошлиғи:

— Олампаноҳ, сиз бу ерда турманг, бехатарроқ бир жойга кетинг!— деб илтимос қилди.

— Сен менга ақл ўргатмай ўз ишингни қил!— деб ўшқирди Шерхон.— Томчи билан тошни тешадиганлар бор. Сен шундай тўпларнинг ўқи билан битта деворни тешолмай-сенми?

— Илож қанча, олампаноҳ? Тўпларнинг қувурлари қизиб чўғ бўлиб кетди. Энди сал танаффус қилиб совутмасак қизиган қувур ёрилиб кетиши мумкин.

Бу орада офтоб ҳам кўтарилиб, жизиллатиб куйдира бошлади. Саврнинг ўртала-ри³, бу ерда иссиқ энг авжига чиқадиган пайт. Шерхоннинг ўзини ҳам тер боса бошлади. Унинг хос чўпдори орқага ўтиб, узун ёғоч учига ўрнатилган соябонни Шерхоннинг бошига соя берадиган қилиб тутиб турди. Юзини борутнинг қуруми қорайтирган, фақат кўзининг ва тишининг оқлари дуруст кўринадиган тўпчибоши Шерхондан яна койиш эшитди:

— Девор энди тешилай деганда отишни тўхтатдингми? Бошқа тўплар қани? Уттизта замбарак келтирилган эмасмиди? Чўян ўқи билан отиладиган энг катта замбараклар нечун жим?

— Энг катта замбараклар эскироқ, Ганга бўйида, Чаусада Хумоюндан ўлжа олинган ўша замбараклар олти йилдан бери отилган эмас.

— Мен сенга айтмабмидим? Вақтида ёғлаб тур, яхшилаб асра демаганмидим?

— Ёғлаб яхши асраганмиз, олампаноҳ! Майли, агар буюрсангиз энди ўша катта тўпларни ўқлаймиз!

— Дарҳол ўқла! Улардан беш-олти марта ўқ отгунларингча аввалги тўплар ҳам совуб қолар. Бу девор қуламагунча ҳамма замбаракларни ишлатавер!

— Бош устига, олампаноҳ!

Чаусада ўлжа олинган замбараклар чиндан ҳам жуда катта, ҳар бирини ўн олти ҳўкизи тоққа зўрға тортиб чиқарган эди. Уларнинг борут орасига жойланган чўян ўқини бир тўпчи кўтаролмайди. Замбаракни ўқлаш ва отиш учун беш-олти киши керак бўлади. Четроқдаги тош кўтармага ўрнатилган бу замбараклар қалъа деворининг мўлжалга олинган жойига сал қияроқ турибди. Қиялатиб отилган чўян ўқлардан бир қанчаси деворга урилиб орқага қайтди. Бу замбараклар Шерхондан узоқроқда турган бўлса ҳам, уларнинг деворга урилиб қайтаётган ўқлари қиялаб бориб Шерхон турган тепаликнинг этақларига туша бошлади. Буни кўрган Шерхоннинг юраги бир сесканди. Бу қалъанинг деворида жон борми, ўқларни қайтариб отяпти?! Ё ичкаридаги ражпутларнинг метин иродаси бу деворга ўтганми? Шерхоннинг хаёлига шу гап келганда катта чўян ўқ қалъанинг тепасидан бир газча жойини ўпириб, нарёққа қулатиб ўтди. Бундан қувонган Шерхон хавф-хатарни ҳам унутди-ю, навбатдаги ўқнинг отилишини кутди.

Навбатдаги ўққа борут икки баробар кўп солинган эди. Унинг чўян ўқи икки баробар катта зарб билан қалъанинг тош деворига урилди; уни тешиб ўтолмагач, орқага қиялаб қайтди ва зинғиллаб учганича Шерхондан сал наридаги борут омборининг устига тушди.

Замбарак қувуридан чўғ бўлиб ёниб чиққан ўқ омбор устига ёпилган кигизни ҳам, чарм мешни ҳам тутатиб, тешиб ўтди-ю, жазирама иссиқда қизиб турган қуруқ борут-

¹ Мурчал — тош, тупроқ ёғочлар ёрдамида ясаладиган сунъий тепалик, кўтарма.

² Уттиз ман — йигирма тўрт килограмм.

³ Саврнинг ўртаси — 7—8 майга тўғри келади.

нинг ўзини портлатиб, ёндириб юборди. Бутун бир борут омборининг даҳшат солиб портлашидан кўтарилган ҳаво тўлқини ўн қадамча жойда турган Шерхонга тошдай қаттиқ урилди ва уни тепалиқдан пастга итқитиб юборди. Жуда қаттиқ йиқилган Шерхон ҳушидан кетди. Портлаш пайтида ёниб кетган ёғоч, кигиз ва чарм парчалари унинг устига аланга бўлиб ёғилиб туша бошлади. Шерхон кийимларига илашган оловнинг аччиқ оғриғидан хиёл ҳушига келиб, кўзини очди. Олов унинг қошларини ва соқолини ҳам ямлаб еб кела бошлади. Сассиқ тутунда нафас олиб бўлмайди. У қўли билан юзини оловдан тўсмоққа тутинди, енглари ҳам ёнаётганини кўрди-ю, сўнгги нажотни ердаги тупроқдан излади. Ерга ағанаб, юзини тупроққа босганича яна ҳушидан кетди...

Шерхоннинг ён-веридаги қўриқчилари ҳам борут омборининг портлашидан ҳалок бўлган эди. Узоқроқдаги соғ қолган одамлар воқеани фаҳмлаб, ёрдамга келгунларича Шерхон куйиб, жон таслим қилган эди...

Шерхон ёши олтмишлардан ошган, туғилган юрти Сасарамда чиройли кўл ўртасидаги оролда ўзи учун салобатли мармар мақбара қурдирган эди. Уни ўша мақбарага дафн этдилар. Аммо Қаланжар деворидан қайтган ўқ фақат борут омборини эмас, Шерхон меросхўрларининг ўзаро иноқлигини ҳам портлатиб юборгандай бўлди.

Шерхоннинг катта ўғли Одилхон жангларга иштирок этмаса-да, Аграда ўзини отасининг ўрнига шоҳ деб эълон қилди. Бироқ бошқа бир қанча амирлар Шерхоннинг ўртанча ўғли Жалолхонни валиаҳд деб тан олдилар. Фақат Шерхоннинг энг машҳур лашкарбошиларидаан Ҳавасхон Сирҳидда Жалолхонга қарши исён кўтарди. Панжоб ҳокими Ҳайбатхон ҳам Жалолхонни тан олмади. Жалолхон Исломшоҳ деган янги ном билан тахтга чиқди-да, Ҳавасхон ва Ҳайбатхонларга қарши уруш бошлади.

Чунорда Шерхоннинг куёви Аҳмадхон сур, Банголада Иброҳим сур ва яна бошқа-бошқалар ягона давлатни парчалаб, ўзларича мустақил подшо бўлиш ҳаракатига тушдилар.

Шерхон беш йил тахтда ўтириб, зўр шиддат ва суръат билан тузган янги давлат ўзаро урушларда, ички низоларда ўшандай шиддату суръат билан парчаланиб кета бошлади.

Давоми келгуси сонда

Шукур Қурбонов

БИР ҚАЛБ МАНЗАРАСИ

Шеърӣй қисса¹

Уйлар

Хайронсан! Ҳаммаси жойида бўлар,
Лекин жойидамас нимадир, билсанг.
Сени ҳурматлашар астойдил, ёниб,
Лек астойдил, ёниб кўришар ёмон.
Бу икки ҳол шарҳи чигал муаммо,
Умр етмас балки ечмоққа тугал.
Юрасан билмасдан — ким дўст, ким рақиб,
Ким сенга хайрихоҳ, ким лоқайд, бефарқ.
Хижиллик шундаки, ногоҳ ҳаммадан
Қўлни ювиб, уриб бўлмас қўлтиққа,
Ёлғизликда қанча яшарди одам,
Ёлғизликда одам чиқади йўққа.
Эҳтиёткорлик, балки... эҳтиёткорлик —
Лозим очмоқ учун бировга кўнгил.
Бу ҳам маъқул эмас, эҳтиёткорлик —
Ҳисси лат етказар самимиятга.
Сунъий эшитилар айтган гапларинг,
Қатъий бир хулоса чиқмас ниятга.
Демак, йиғиштириш керак барчасин,
Машрабона очиқ-ошкор, бемалол,
Юракдаги гапни тўкиб ва сочиб,
Ҳайқириб, айқириб яшамоқ керак!
Ки душманлар куйсин, дўсту ёр кулсин,
Бир бора берилар инсонга ҳаёт.
Ҳар ким ҳаётида битта ўлмоқ бор!
Умр — қисқа, умр — жудаям қисқа,
Қўрқиб-писиб яшаш учун етмайди.

VIII

Асаримиз қаҳрамони орттирган туйғу —
Қисиниш, бу — одобнинг бадга ургувчи,
Хунук кўринишидай,
На фақат ўзига, ўзгаларга ҳам
Келарди малол.
Асаримиз қаҳрамони табиатида мавжуд
Жангарилик ҳамда қисиниш
Туйғулари ўзаро ҳамиша баҳслашарди.
Жангарилик устун келар эди гоҳ,
Гоҳо қисиниш.
Қисинишин туйган кимсалар —
Сохта деб санади жангарилигин,
Жангарилигин кўрган кимсалар

Сунъий муомала деб
Билди қисинишларин.
Ҳатто саккиз йиллик ҳамкасби бир кун
(Асаримиз қаҳрамони уни ўз отасидек
Яқин кўрарди),
«Сохта, деди, сиздаги барчага ҳурмат,
Ҳаммадан юқори кўясиз ўзни!»
Ва яна даҳшатли бир сўзни айтди
Уша ҳамкасби:
«Самимият йўқдир ҳаётда!..
Ҳамма бир-бирини ёлғон ёқтирар,
Ўзларига ёлғон яқин олишар!..»
Ўз муносабатин айтганди шу кун

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

Одамларга ҳамда ҳаётга!
Тез орада исботланди ҳам
Бу гапи унинг.
Яқин эди маош оладиган кун.
Киссасида бор-йўғи уч сўм.
Тонг оқариб келарди.
Қушдай учиб кетган фарзанди доғи.
Хастахона ўликхонаси.
Киссадаги уч сўм пул.
Ҳеч кимса йўқ ёнида —
Фарзанд доғида
Қовурилган онадан бўлак.

Миясидан совуқ тер чиқиб кетди
Эшитиб бу сўзларни асаримиз қаҳрамонининг:
«Бунчалар лоқайдлик
Ва бегоналик!..»
Билинди шунда
Ака-укалардан, қариндошлардан
Йироқларда яшаётгани,
Йиғлагиси келди асфальтга чўкиб.
Минглаб пули бор эди эса бу ҳамкасбининг,
Ўз мошини бор эди эса бу ҳамкасбининг!
Балки ижирғанди ўлиқдан,
Мошинида ўликни олиб юришдан!
Бироқ қақалоқнинг ўлигидан ижирғандими
Бу тирик инсон!..

Шаҳарнинг оммавий транспортида
Трамвай, автобус, троллейбусда...
Балки таксида ҳам олиб кетилмас,
Ўлик олиб кетмас балки такси ҳам,
Уч сўм ҳақ учун!..
Тириклар турганда ёруғ жаҳонда!..
Олиб кетиб бўлмас пиёда —
Хастахона ҳамда асаримиз қаҳрамонининг
Уйи ўртасида масофа —
Беш ё олти қақирим эди.

Йўқ, оғалар қўллашди уни,
Учиб борди бир оға, барака топгур,
Бисотида борини олиб,
Минглаб пули йўқ эди унинг,
Шахсий мошини ҳам йўқ эди унинг,
Бироқ учди хастахонага.
Қарздор бизнинг қаҳрамон ундан,

Сим қоқди асаримиз қаҳрамони
Ўз отасидек яқин олган ҳамкасбига
Ҳадди сиғиб, юкиниб.
Бошлиқ муовини эди у киши.
Тушунтирди аҳволни бир йўл.
Жавоб бўлди совуқ ва куруқ:
«Мен ҳеч нима дея олмайман ҳозир,
Ишга келаверинг, кўплашиб,
Маслаҳатлашамиз!
Рухсат сўраш керак бошлиқдан
Бирор иш қилмоқ учун,
Бунинг устига!..»

Қиёматлик яхшилик қарздор!
Унутса кўр бўлар бизнинг қаҳрамон
Бу яхшиликни!..

Бу мусибат бир томон бўлди,
Бир ён бўлди ўша ҳамкасб совуққонлиги
Ва ўйлади ўзининг, ўша ҳамкасбдай
Ҳеч қачон йўл туюлмаслигин,
Ўйлади ҳеч қачон унутолмаслигин
Бу сингари муносабатни,
Нафратланди ўша ҳамкасбдан!
Ростдан-да, ўзининг, ўшандайлардан
Бир қадар юқори эканин билди.

Қисинишлар ўринини, энди,
Эгаллай бошлади тобора кўпроқ
Ўз-ўзига ишонч ҳамда эрк
Ва шу каби бошқа туйғулар.

Марсия

Аввал отам ўлди, кейин... болам,
Йўқ, йўқ!
Бошқачароқ айтиш керак буни:
«Икки қабр эгасиман-мен,
Қаранг, қандай бойман — мен!..»

IX

«Шеър йўлида ўзни гўдак санаган» билан,
Шеър талабин жуда юксак санаган билан,
Ўзига,
Ўз кучига ишончи қаттиқ эди
Кичик шоирнинг.

Тенгқур қаламқашлар билан, хусусан,
Ижодий мусобақа
Унга бағишларди тенгсиз куч-қудрат,
Завқ-шавқ, эҳтирос.
Бироқ унинг мана шу гўзал,
Ҳалол ҳаяжонин ҳам
Йуққа чиқармоқчи бўлар эди баъзилар.

Улар маҳаллийчи кимсалар бўлиб,
Ўзларининг вилоятидан
Чиққан шоирларни бўлар-бўлмасга
Қилгандилар мақташни одат.
Масалан, бир давра эсидан чиқмас
Қаҳрамонимнинг.
Унда қаҳрамоним тенгқури бўлмиш —

Ёш шоир ҳақида борар эди сўз.
 Маҳаллийчи кимса ул ёш шоирнинг
 Ижоди ҳақида сўзлади илиқ.
 Кейин кўпиртириб мақтади уни,
 Тасдиқлатиб олди қаҳрамонимга
 Ва бу сўзларин.
 «Ўсадиган эл бир-бирин ботирим, дейди»,
 Деганларидек,
 Бир нур сизиб ўтди қаҳрамоним кўнглидан,
 Яхши сатрларин эслади бир-бир
 Ул ёш шоирнинг,
 Чиқариб овоз.

— Хўш, — деди у кимса, —
 Тасаввур қилинг:
 Ресторанда дўсту рақиб жам,
 Шу ёш шоир ҳам бор улар ичида.
 Сиз кириб борсангиз, кириб борсангиз —
 Овозингиз кўтариб, сўйлаб —
 Унинг хусусида мақтов гапларни,
 Десангиз баралла: «Фахрланаман —
 У билан бир даврда яшайтганимдан,
 Мен ҳавас қиламан ёзганларига,
 У мендан зўр!» — десангиз,
 Обрўйингиз ошмасми тагин!..

Қаҳрамоним билди: гапнинг оқими
 Қаёққа кетаётир.
 Маҳаллийчи кимса, қаҳрамонимнинг
 Обрўйи ҳақидамас, балки хув ўша —
 Ёш шоир — ҳамвилоят
 Обрўйини ўйларди бу чоқ.
 Қаҳрамоним туйиб буни, ўйлар эди жим
 Ул шоир табиатин,
 Унинг мақтовсевар ҳамда худбин эканин,
 Хоҳлаган пайтида, шон-шухрат учун
 Ҳатто виждонини сотиб кетишин,
 Билар эди, қаҳрамоним ул ёш шоирнинг,
 Шунингдек, ўзидан бошқа ҳеч кимни
 Ҳеч ким тан олмаса, дея куйишин,
 Қаҳрамоним овоз чиқариб
 Сидқидилдан эсга олгани —
 Яхши сатрлардан ташқари, унинг
 Маъни боғларида сайр айладим хўп —
 Сингари ортиқча жўшмоқ, ҳайқирмоқ,
 Акс этган сатрлар кўп эканлигин
 Асарларида,
 Билар эди қаҳрамонимиз.
 Минбарни севарди бунинг устига
 Уша ёш шоир,
 Қаҳрамоним тасавурида
 Отасидан кўра кўпроқ севарди
 Минбарларни у.
 Минг хил қилиқ ила ўқирди шеърин
 Башарасин бозорга солиб,
 Буларнинг баридан нафратланарди
 Қаҳрамонимиз.
 — Мен-ку, шундай дейман, —
 Жавоб қилди қаҳрамонимиз, —
 Худо урсин, агар, шундоқ дея оламан!
 Ва сидқидилдан дейман бу сўзини!
 Лекин у ҳам,
 У ёш шоир ҳам,
 Мен ўлтирган даврага кириб,
 Айтоларми мана шундай сўз
 Менинг тўғримда
 Ва бунга сиз ишонасизми?

Масалан, мен ишонмайман ҳеч,
 Демак ундай қилмайман сира
 Ерга уриб иззат-нафсимни!
 Арзимаёди бу хурматга у!..
 Мен биламан: шоир зотиға
 Иқтидордан бўлак, қанчалаб
 Одамийлик, ҳалоллик, мардлик,
 Камтаринлик каби хислатлар,
 Фазилатлар керак, шубҳасиз,
 Иқтидордан бошқа ҳеч нима
 Йўқ у шоирда,
 Демак, катта шоир бўла олмас у!..

Башараси бужмайди маҳаллийчининг
 Ва совуқ бир фалсафани сўйлади унга,
 Деди: «Болаликда кўп қийналгансиз,
 Ҳикоя қилгансиз ўзингиз буни,
 Демак, боролмайсиз узоққа, дўстим,
 Мумкин, беш-ўн йил ўтмай туриб
 Чалинсангиз руҳий касаликка ҳам.
 У-чи, унинг илиги тўқдир,
 У ёш шоир — раиснинг ўғли,
 Катта гаплар айтишга қодир,
 Қодир — халқнинг дардин айтишга!..
 Сиз-чи, сиз ўз шеърингиз ила
 Йиғлатасиз беш-тўрт кишини,
 Тамом-вассалом!..»

Бағрин эзди бу гап-сўзлар
 Қаҳрамонимнинг
 Ва бир тўртлик қоралади бўғилиб-қақшаб
 Уша кун оқшом:
 «Олинг, шу йўл сизга керак бўлса гар,
 Қолинг, биз кетамиз, кетамиз бадар.
 Фақат жавобини беринг ўзингиз,
 Сўрашганда бизни етимча дардлар!»

X

Кичик бир қишлоқнинг кичик шоири
 Кабинетга қамалган-қолган
 Кимса каби ҳис этди ўзин
 Бир кун ногаҳон.
 Кабинети кўзига, энди,
 Ажиб қабр янглиғ кўринди,
 Кабинет эшиги қабр тошидай.
 Уйиб ёзилгандек исм-шарифи:
 «Фалончи Фистончиев».
 Етишмаётгандек эди бу ерда
 Иккита сана.

Тонг-ла ишга бориб, қайтар кечқурун.
 Дам олиш кунлари уйда — бурчакда

Ехуд кутубхона заллари аро
Ўтди ҳаёти.
Мулоқоти — беш-тўртта таниш.
Икки-уч кўни-кўшни,
Беш-олтита ёзувчи, шоирлар билан,
Биқиқ доирага тушди-қолди у.

Кўпроқ сўянди у хотираларга,
Бир нима ёзар бўлса.
Сўянди болалик хотирасига,
Талабалик хотирасига,
Бошқа хотираларга...
Бироқ қанча яшаб бўлур хотира ила,
Ҳукми керак бугуннинг — хотираларга!..

Бир жон керак хотираларга!..

Шеърларидан уфура бошлади кўпроқ
Ҳаёт эмас, энди, китоблар ҳиди
Ва буни ҳис қилди қаҳрамонимиз.
Ўзбекистон Ёзувчилари
Уюшмаси йўлланмалари
Қўл келди унга.
Кезиб чиқди бутун республикани.

Расмий давралардан тортди ўзини,
Оддий давраларга кирди бемалол.
Меҳмон бўлди таниш-нотаниш,
Катта-кичик хонадонларда...

Ана шундай саёҳатлардан
Бирида ғалат ҳол кечди бошидан:
Ки дам олиш куни бўлганлигидан,
Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлими эшиклари
Бем-берк эди.
Аксига олиб,
Шаҳардаги қадрдонларин
Турар жойи қайд этилган
Ён дафтари қолиб кетганди уйда.
Ўрин топиш — меҳмонхонадан,
Масъул бир ташкилот аралашувисиз
Амри маҳол эди у пайтлар.
(Баъзан ҳозир ҳам.)

Шунда, ногаҳонда бир ҳисни туйди:
«Хўш, нима бўпти?!..
Ватандаман-ку —
Ўзбекистонда,
Ҳамма тушунар-ку, бунда тилимга!..
Шу халқ учун ўйлаяпман-ку,
Ёзаяпман-ку шу халқ ҳаётин!
Итдай изғисам ҳам кўчаларида
Бу вилоятнинг,
Бахтлиман-ку мен!..
Қўшиқ айтсам ярашар-ку бу бахтдан,
Рақсга тушсам ярашар-ку бу бахтдан, ҳатто!..»

Ногаҳонда жўш урган шу ҳис:
Ватанни тушуниш ҳисси эканин
Англади кейин —
Қаҳрамонимиз.

Дўстлар таърифиди

1

Яхшилар кўп, дердим ёруғ дунёда,
Энди-чи? «Ёмонлар» дейман — сен сабаб.
Қандай оғир, одам бўлсанг-у ўзинг,
Кўзингга ит бўлиб кўринса одам.
Қандай оғир, сўкингинг келса,
Лекин тарашадай қотиб ётса тил.
Хўнгири-хўнгири йиғлаб тўкилгинг келса,
Кўзингдан ёш чиқмай қийналсанг сабил.
Босиб тушди муштдек жуссамни, ахир,
Дўстликнинг қулаган гумбази оғир.
Юракдан омонсиз бир зарб едим мен,
Белимгача ерга кириб кетдим мен.
Шу куйи умрбод яшарман балки
Илдизим кўмилиб, бамисли дарахт.
Ҳар кимдан хавфсирай бошларман балки,
Ҳамдард бўлолмасман ҳеч кимга, ҳеч вақт.

Мен сенга қаттиқ сўз айтмоқчимасдим,
 Қаттиқ сўз тошга ҳам ботади оғир.
 Маъзур тут, маъзур тут, меҳрибон дўстим,
 Сендан бошқа менинг кимим бор,ахир!
 Ҳузурга хиёнат қилдим,эхтимол,
 Хиёнат қилмадим сенга ҳеч қачон.
 Бошга қийин кунлар тушганда ҳар гал
 Жонимга жон бўлдинг, дардимга дармон.
 Сен борсан, мен борман — дўстлигимиз бор,
 Кўксимиздан эриб тўкилар ғамлар.
 Ғамларимиз боис ғанимлар бисёр,
 Беномус ғанимлар, номард ғанимлар.
 Гарчанд дил бермаган, кўнгил бермаган,
 Табиат тил берган ғанимларга ҳам.
 Дўстларга ҳаётни енгил бермаган,
 Дўстларнинг бағрида доим дард, алам.
 Дўстсиз ўтар, балки, яхши кунларим,
 Ёмон кунлар лекин ўтмайди дўстсиз.
 Ғанимлар орттирган нохушлик бари
 Сенга отилишди ўқ бўлиб сўзсиз.
 Ғанимлар ақлли, билади улар
 Бир ўқ-ла урмоқни икки қуённи.
 Бир йўла сени ҳам қулатмоқ бўлар
 Менинг оёғимга чил солган они.
 Мен сенга қаттиқ сўз айтмоқчимасдим,
 Қаттиқ сўз тошга ҳам ботади оғир.
 Яхши куним ўтар сенсиз ҳам, дўстим,
 Ёмон кунлар дўстсиз ўтмайди, ахир!

Ҳйлар

Ошкоралик!..
 Бас қилинг, турғунлик соҳиблари,
 Тавба-тазаррунғизни!
 Кўз ёшлар-ла ювманг, бас!
 Оқ-оппоқ соқолларни!..
 Ярашмаяпти!

Ҳйк, сиз адашмагансиз,
 «Шунақа бўларкан-да ўзи» — дея йўламагансиз,
 Баъзи бирларингиз ёзганингиздек;
 Сиз кўрққансиз,
 Кўрққансиз ўз мавқеингиздан,
 Ажралиб қоламан, деб йўлагансиз
 Мартабалардан!..
 Қамалишдан кўрққансиз,
 Кўрққансиз отилишдан,
 Турғунлик соҳиблари!..

Ҳақиқатни сўйдириб гўштин егансиз,
 Едиргансиз бола-чақага,
 Маслакдошларга,
 Қони билан чала қовуриб.
 Бирор кимса тўғри сўз айтса,
 Тушгансиз сапчиб —
 Уттиз етти ваҳимаси,
 Эллигинчи йиллар ваҳмаси —
 Қонингизда оққан чарх уриб,
 Турғунлик соҳиблари!..
 Шеъримдаги «ғам»нинг ўрнига
 Нашр этгансиз «бахт» сўзин кўйиб,
 Уқиб ҳайрон бўлсам, пўписа қилиб
 Гапиргансиз иддао билан:
 «Бошим ўзимга керак!..»

Ҳалқимиз ғурури ҳақида ёзсам,
 Ёзсам фахр билан,
 Йиғлаблар ёзсам,
 Дегансиз: «Симёғочга —
 Бошинг ураётирсан
 Кетаётиб катта кўчада!»
 Гоҳ шогирд дейишга кўрққансиз мени,
 «Бир куни иш кўрсатиб қўйса,
 Яъни ҳақиқатни айтса юзларга,
 Балосига қолмай» — дегансиз.
 Сталин шахсига сифиниш даври
 Ноҳақ қамалганлар ҳақда сўйласам,
 Ноҳақ отилганлар ҳақда куйласам,
 Пахта тикиб олгансиз қулоғингизга:
 Уттиз етти ваҳимаси,

Эллингинчи йиллар ваҳмаси!
Барчасидан қутилардингиз,
Қўрқиб-писиб яшамасдингиз
Шунчалаб йиллар —
Отилганингизда сиз ҳам ўттиз еттида,
Қамалиб чиққанингизда
Эллингинчи йилларда.
Қамалганлар, отилганлар ҳурмати-ҳаққи,
Ҳалол яшаганингизда эди
Ҳеч бўлмаганда!..
Суваракдай емиш излаб ўтказгансиз кун,
Суваракдай яшаб юриб унвон олгансиз,
Савлат сотгансиз —
Эл-юртнинг кўз ўнгида,
Ҳақиқат жарчисидай бозорга солиб ўзни.

Ошкоралик — элу юртга тавба-тазарру
Ва кўзёшлар-ла соқол ивितмоқ учун —
Берилгани йўқ!
Аксинча, ҳақиқатни айтмоқлик учун —
Халқнинг олдида
Берилди ошкоралик!

Ярамайсиз ҳақиқатни айтмоққа сизлар,
Ҳақиқатдан умр бўйи жон ҳовучлаган —
Ҳеч қачон айта олмас тўғри гапларни.
Йўлдан қочинг,
Юрагида ўттиз еттига,
Эллингинчи йилларга нафрати борлар келар!
Отилганлар шеърларин ёд ўқиганлар,
Суйганлар келар!
Усмон Носир, Қодирий қабрин
Юрагида туйганлар келар!
Йўл бушатинг,
Тавба-тазарру эмас,
Ҳақиқатни айтмоқчи сафлар келмоқда!
Халақит беришга ярайсиз холос
Уралашиб оёқ остида,
Турғунлик соҳиблари!
Зеро, тарих эврилса агар
(Худо кўрсатмасин, оҳ!
Тесқари қилсин юзин ундай кунларни!),
Яна тавба-тазарру қила бошлайсиз —
Бугун қилаётган тавба-тазаррунгиз учун ҳам
Қайтиб!..

Қаматасиз ё оттирасиз
Тутиб мени ҳам,
Тарих эврилса агар
Шу сўзим учун, аён!
Турғунлик соҳиблари!
Унгача мен боравераман,
Бошим уриб ёравераман симёғочларга,
Шеърятнинг тош ва донғил кўчаларида!..

Хотима

Туннинг турли-туман товушлари бор.
Йўқ, йўқ, турли-туман тақинчоқлари —
Зари, зармунчоғи бор гўзал қиз — туннинг:
Шабада шириллар барглар оралаб,
Чигиртка чириллар қайгадир пусиб,
Қурбақа қуриллаб жўр бўлар унга...
Лекин бир товуш бор улар ичида,
Товушким, «салом»дек иссиқ ва содда,
Товушким, «хайр»дек маҳзун ва теран,
Товушким, юракни ҳаприқтиргувчи —

Ажиб ва сирли —
Элас-элас —
Кетиб бораётган поездлар товши:
«Та-тах, та-тах,
Та-тах, та-тах!..»

Фурсат кечар: қуюқлашиб, оғар тун,
Туннинг қанча товушлари олар тин,
Гўзал қиз — тун бамисоли бирма-бир
Ечар тақинчоқларин — зар-зармунчоғин.
Оғмас фикр, оғмас хаёл, ўй оғмас бироқ,
Тинмас, туни бўйи тинмайди сира
Кетиб бораётган поездлар товши —
Элас-элас, ажиб ва сирли:
«Та-тах, та-тах!..»

Қишлоғимдан йироқ, катта шаҳарда,
Мана, кечди ўн етти йилим,
Қисматимга билганича тўнини бичди
Ўн етти йилим.
Андижоним¹ бормисан, жоним,
Борми қадрдонларим: онам,
Оға-иниларим, сингилжонларим...

...Чўкиб кетмадими дадамнинг қабри?..
Кўришмадик уч ойдан бери,
Кўришолмадик.
Кўришганда ҳам —
Пасаймади соғинч туйғуси,
Ортиб борди, аксинча, ҳар гал —
Соғинч туйғуси...

Мен нимани истадим ўзи?
Наҳотки, мен шон-шуҳрат қувдим,
Ўн етти йил қувдим муттасил?..
Нимага эришдим охир-оқибат?..

(Шаҳар кўчиб келмоқлик билан,
Шоир бўлавермас экан ҳар ким ҳам,
Шеърят кенг экан — хаёллардан кенг,
Торлик қилаётир юрагим унга!)

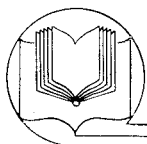
Сизни соғинаман, қадрдонларим,
Онам, оға-иниларим, сингилжонларим,
Зиёрат айлагим келар ойда бир,
Ҳеч бўлмаганда,
Отам қабрини...

Бу гал ҳам тун бўйи чиқдим ухлолмай.
Кетиб борар поездлар —
Гурсиллаб урар тун-қизнинг юраги:
«Та-тах, та-тах,
Та-тах, та-тах!..»

Кетиб борар ҳамма поездлар
Андижоним томон, «анда жон»томон,
Кетиб борар ҳамма поездлар
Қолдириб мени:
«Та-тах, та-тах,
Та-тах, та-тах!..»

¹ Бу ерда вилоят маъносига.

Эркин Аъзамов

Байрақнинг Бошқа Қиллиги

Қисса¹

9

— «Шалола» бекати. Кейингиси — «Мебель магазини». Ҳурматли йўловчилар!..

— Ҳа, бўлди энди!— деб бақирди орқадан кимдир.— Эшитдик: автобус бугун сизники экан! Билдик — бойвачча экансиз!

— Бойвачча бўлмай нима, бойваччаман-да!— деди Бакир ўзи ҳам кутмаган бир тантанаворлик билан. Бошқа пайт бўлганда бунақа луқмаларга унинг жаҳли чиқарди, ҳозир эса мутлақо хотиржам жавоб қайтармоқда, дилини қандайдир нотаниш бир завқ қамраб олган, айти тобда ўзини чиндан-да бойвачча ҳис этмоқда эди. Ахир, куни кеча ҳамма қарзларидан қутулиб бўлди, буёғига бойвачча бўлмай нима! Йўқ, бугун ўзи бошқача кун бўлаётир. Аслида-ку, одатдаги кунлардан бири, аммо Бакир учун бошқача туюлмоқда. Худди бугун ҳаётида нимадир содир бўладиганга ўхшайди. Файриодатий нимадир. Агар шу нарса ўзича рўй бермаса, Бакир шахсан нимадир қилмоққа тайёр! Ахир, боя ўзи тантанали тарзда эълон қилди-ку: бугун менинг туғилган куним! (Балки, туғилажак кунидир...) Одам ҳар куни туғилавермас...

Шу бекатда сира тўхтагиси келмайди. Кимсасиз бекат, одам кам тушиб-чиқади. Лекин бу ердан ўтгувчи ҳар бир автобус тўхтамоққа мажбур: йўл бўйига кўрк бериб турган кунгурадор соябоннинг тепасида бекат белгиси бор! Ўзи жуда обод маҳалла: сарв тераклар қатор ўсган озода йўл-йўлкалар, бир текис тушган ҳашамдор иморатлар, кўркам ҳовли-жойлар. Ҳаммаёқ сув сепгандек доим жимжит, сокин бир сиполикми ҳукм суради. Мартабали одамлар туради бу маҳаллада. Умида опаси шу ерда яшайди. Зокир поччаси ҳам чакана эмас, каттакон бир коллективнинг — шаҳардан чиқаверишда, йўл бўйида жойлашган дабдабали автосервиснинг хўжайини, директор деган номи бор! Шундоқ бўлгач, мана бундай обод маҳаллада яшамай, ҳамма қатори «дом»да турсинми?! «Ўзи булар уруғ-авлоди билан бақувват одамлар», дейди дадаси. Бу гапни Бакир энг аввал — ҳарбий хизматга жўнаши арафасида — Машкура кеннойисидан эшитган. Одатдагидек, ўртада турган одам ўша. Бунақа — келин топиш, куёв топиш, қўшиш-унаштириш бобида унинг олдига тушадигани йўқ. Ҳожатбарорлик — савоб иш. Ана шундай савобга қолиш, савоб йиғиш мақсадида у ўшанда Бакирларнинг уйига бир ой қатнаган. Куёв бўлмиш аллақандай танишига қариндош экан, «ўзлари жа-а...» эмиш. Эсида: шўрлик Умида опаси

¹ Охири. Аввали ўтган сонда.

ўшанда кўнмай, йиғлаб оёқ тираб туриб олган. Аммо Бакир хизматга кетганининг кейинги ойиёқ уйдан хат олиб билди: тўй ўтибди. «Ўзлари жа-а» экан-да.

Анови чоғроқ кўчага кириб, икки юз кадамлар юрилгач, ўнгга қайрилганда учинчи эшик — опасиники. Бакир бири биридан ёқимтой жиянчаларини яхши кўради, уларни ҳар дамда соғиниб туради, аммо уларникига келмаганига кўп, жуда кўп бўлди. Ўша, келин чақирдиқ — меҳмондорчилик баҳона, қарз машмашаси билан борганидан сўнг қайтиб оёқ босган эмас у ерга...

Ойисининг яна тоби қочиб, ётган жойидан туролмай қолди, меҳмондорчиликка дадаси бошлиқ Баргида икковлари жўнашди. Шоҳида ҳам ҳозирлик кўрган эди-ю, унга касалхонадан кўнғироқ бўлди — шошилиш операция чиқиб қолганмиш. Даставвал дадаси билан Бакир бозорга тушиб, бир олам харажат қилишди. Турли халта-хултанинг остида қолиб кетган Бакир саволомуз ажабланиб қараганида, дадаси ҳар гал: «Жиянларингга!» деб кўярди. Бакир билади: жиянларининг усти бут, қорни тўқ, ҳеч нарсага муҳтожлик сезмайди улар, уйларида тўкин-сочинчилик. Лекин таомил — таомил-да. Баланд дорга осилиб, унақа жойга қиз берган отанинг шўри курсин!

Опаси ва Зокир поччаси ҳам уларни шунга муносиб, беҳад иззат-икром билан кутиб олишди. Бунинг яна бир маъноси шуки, поччаси Қримда бўлиб, Бакирнинг тўйига қатнашолмаган эди. Ҳовли ўртасидаги баланд, баҳаво шийпонга жой қилинган экан. Атроф хушманзара, гулу гулзор. Дастурхон ундан ҳам обод, тўкис. Опа билан почча янги келин-куёвга парвона: нима ейсизлар, нима ичасизлар, айтинглар, тортинманглар сира, мана, ҳаммасидан бор, марҳамат, марҳамат! Улардан ташқари, дастурхон бошида нотаниш бир эр-хотин ҳам бор эди; поччасининг меҳмонлари экан, баҳонада уларни ҳам таклиф қилишибди. Эр-хотин ўта сипо ўтирар, бир-бирига бағоят, ҳатто кулгили даражада лутфу назокат билан муомала қилар эди. Уёқда, бурчакка қўйилган баҳайбат магнитофон карнайларидан Шералию Насиба галма-галига хониш қилиб турибди. Хуллас, бари рисоладагидек, ейман, ичаман, бу дунёнинг лаззатларидан баҳраманд бўлиб яйрайман деган талабгор келаверсин, келиб бундаги зиёфатдан, тароватдан, ҳаловатдан оғзи очилиб қолсин, маст бўлсин, офарин десин!

Зиёфат яримлаганда дадаси Зокир поччасини имлаб пастга чақирди. Улар зинапоя панжарасига суяниб, алланимани узоқ муҳокама қилишди. Гап нима тўғрида бораётганини фаҳмлаган Бакир ўнғайсизланиб, ичиди қизариниб ўтирарди. У поччасининг беписандлик билан: «О чём речь, оқсоқол! Хўш, қанча керак экан?.. Бўпти, кетаётганингларда...» деганини эшитиб, баттар бетоқат бўлди. Нима қилсин, бўйинини қисиб ўтираверди. Бошига иш тушганда одам қандоқ хўрликларга чидамайди!

— Так это та-ак... Хў-ўш, Бакирбек, ўзларидан ҳам эшитайлик-чи, қани, гапиринг, нима бўлди?— деди поччаси қайтиб келиб жойига ўтираркан.

Ёш бола мисол эрмакланаётгандек туюлиб, Бакирнинг энсаси қотди: бегоналар олдида бу гапни дастурхон қилмоқ эпмикан? Шусиз ҳам қайта-қайта такрорлайвериб безор бўлган ўзи.

— Адам айтгандирлар, шу-да,— деб қўйди у истамайгина.

— Так это та-ак... Майли, кейин гаплашармиз.— Шундай дея поччаси Баргида томон ўгирилиб олди. Давра қоидасини эсдан чиқариб, улар иккови ғалати-ғалати мавзулардан сўзлаша кетишди. Кино, театр санъати, тасвирий санъат; аллақандай фирибгару жодугар экстрасенслар; психотерапия, йог машқлари, хатха, ратха, аутотренинг... Бу турфа гуруннга ора-чира анови сипо эр-хотин ҳам аралашиб кўярди. Ниманингдир устида мунозара бўлди. Баҳсда поччасининг қўли баланд келаётгани баралла сезилиб турарди. У ҳар бир сўзини эътирозга ўрин қолдирмайдиган бир қатъият билан таъкидлаб айтар, ҳар гапидан сўнг одатдаги ибораси — «так это так»ни маънодор қилиб, аслида бемаъно такрорлаб олар эди. Техникаю темир-терсақдан ўзгасига нўноқдек кўринадиган одамнинг бу қадар гапдонлиги, ҳар соҳадан хабардорлиги Бакирга янгилик эди; Баргида-ку майли, аммо бу гапларнинг кўпини у умрида энди эшитиши. Уни ҳайратга солган тағин бир ҳол шу эдики, Зокир поччаси нимаси биландир Чиннибекни эслатарди. Йўқ, кўринишдан эмас, бошқа қайси бир ботиний жиҳатлари билан улар бир-бирига жуда-жуда монанд эди. Овозими, гап-сўзларими, муомала-қилиқларими... э, ишқилиб, муҳим нимасидир! Неча

марталаб учрашиб, сўзлашиб Бакир божасининг аслида қанақа одамлигини билолмаган. Бир қарасангиз — ўлгудек содда, ҳатто гўл, бир қадар тўпорироқ ҳам, лекин ўта меҳрибон; яна бир қарасангиз — ўзини осмону фалакда тутадиган димоғдору кибор, аллақандай қув-қитмир, ҳайратомуз даражада худбин, бешафқат... Булар бир-бирини танитайди, албатта: шаҳар кенг, бепоён, ўзаро нотаниш кимсалар беҳисоб, баъзилар ҳатто бир умр ёнма-ён яшаб ҳам бир-бирининг кимлигини билмай, танитай ўтиб кетиши ҳеч гап эмас. Аммо шаҳар кенг, бепоён, деяр ҳарчанд маҳобат қилмайлик, бир томчи сувдек бир-бирига ўхшаш, бири бирисиз туролмайдиган одамлар қанча! Булар бир-бирига сув билан ҳаводек даркор, дастёр. Башарти, ҳаммасини бир жойга йиққудек бўлсангиз, шуларнинг ўзиёқ бир шаҳарни банд этади. Танишлар шаҳри, нотанишлар шаҳри... Масалан, Зокир поччаси билан Чиннибек бир-бирини танитайди, учрашганми, йўқми — худо билади, лекин улар танишса, учрашса, турган гапки, пир билан мурид топишган каби апоқ-чапоқ бўлиб кетишади. Негаки, булар аслида бир шаҳарнинг фуқаролари, танишлар шаҳрининг! Нотанишу бегоналарга ўрин йўқ бунда! Шундан келиб чиқадики, бу шаҳар унча кенг эмас... Қизик!

Мезбон янги тушган келинчакка ҳаддан ортиқ меҳрибону гиргиттон эди. Баргиданинг ҳам у билан ростакамига андармон эканини кўрган Бакир ўзини бу ерда алланечук бегона, яққаланиб қолган ғариб каби сеза бошлади. Шунда кўнглида киши ўйламоққа ҳам номус қиладиган бир нима, нохуш бир нима ўрмалагандек бўлди.

«Так это та-ак...»

...Бу овозни қаердадир эшитгандек бўлди-ю, ўгирилиб қарагани истиҳола қилди. Бирор таниш-паниши чиқиб қолса ёнидаги аёл киши экан, ноқулай аҳволга тушиши мумкин. Дарвоқе, қараган тақдирида ҳам танимоғи даргумон эди: кечаси, қоронғи, боз устига, ҳалиги киши пальто ёқаларини кўтариб, телпагини қошигача бостириб олган. Ҳамроҳининг эса юзини сал-пал кўрса бўларди. Йўл бўйида хира порлаган чироқларнинг лип-лип шуъласи нақ пешонадаги кўзгучага уриб, орқада — бурчакка биқиниброқ ўтирган, киноларда чиқадиган қадим Петербург хонимларига ўхшаб эғнида ёқаси пахомч пўстин, юзига нимтўр — вуалетка тутган навихол бир жононнинг қоронғида сирли, хаёлий кўринадиган андак ғамгин чеҳраси бир сониягина акс этиб кетарди. Аксарият пайт Киночилар уйи атрофида санғийдиган, иши борида ҳам, иши йўғида ҳам, неки томошага ҳозир у нозир турадиган бекорчихон таманнолардан шекилли. Бунақалар ўзи хунуқроқ бўлса ҳам ишқибозларига чиройли кўриниш санъатини пухта эгаллаган бўлади. Боя атирларини анқитиб, карашма билан машинага чиққаниданоқ қанақа товуслиги маълум эди. Улар «Кооператор» ресторани рўпарасидан, машина йўл четида тўхтар-тўхтамас, сўрамай-нетмай кириб ўтириб олишди. Янги йил байрами арафаси, вақт алламаҳал бўлиб қолган, машина қатнови сусайган, манзилига ошиққанлар беҳисоб бир палла эди. «Чилонзорга!» дея фармойиш берди таниш эркак овози. Ҳайдовчи бир фурсат бу овоз эгасини эсламоққа уринди-ю, сўнг ўз хаёллари билан, аниқроғи, йўл ташвиши билан банд бўлди: ойнадек ялтираётган асфальт машинани гоҳ уёққа, гоҳ буёққа суриб, «яхмалак ўйин» қиларди. Маъшуқаси нимадандир аразлаганми, ҳалиги одам ҳадеб ўзини оқлагани оқлаган эди. У бўлар-бўлмасга энтикиб, «Так это так» деб қўярди. Амалдорроқ киши бўлса керак, кўпроқ ўшаларга хос ибора бу. Ҳар ҳолда, шундай ўйга борди ҳайдовчи. Сўнг тагин ўз ташвиши билан бўлиб кетди — сменаси тугашига жуда оз вақт қолган, тезроқ бу йўловчиларни манзилига етказиб, гаражга қайтмоғи лозим эди...

Бакирнинг даврани тарк этганини деярли ҳеч ким сезмай қолди. Буни пайқаганлар ҳам парво қилишмади: опасининг уйи, ўз уйидек гап, бирор юмушга чиққандир. Бакир зинапоя тагида опасига дуч келди.

— Ҳа, Бакиржон? — деди опаси кўлидаги кабоб тизилган лаганни панжарага суяб.

— Адам қанилар? — деб сўради Бакир нима дейишини билмай. — Кўринмай қолдилар?

— Боя эди кетганлари. Ойимнинг яна... «Бемалол ўтираверишсин», дедилар сизларни. Узинг қаёққа турдинг? Юр, мановини иссиғида...

— Майли, кейин...

Қўли куйдими, юмушларига ошиқиб турган эканми, опаси унинг охиригидан сўзига эътибор бермади, лаганни кўтариб зинапоядан юқорига юрди.

Аммо у қачон чиқди, қачон қўлидагини дастурхонга қўйдию қачон орқасидан етиб келди — Бакир дарвозага етай деганда тирсагидан ушлаб олди:

— Хой, девона, яна аразми? Нима бўлди ўзи? Адамлардан эшитдим ҳаммасини. Кетаётганиларда беради, қанча керак бўлса!

Жафокаш бу аёлга тикиларкан, Бакир бир пайтлардаги Умида опасини таниёлмади. Ойиси мудом беморлик тўшагида ётиб, унга — уч-тўрт яшар болага мана шу опаси қараган, мана шу опаси уни катта қилган. Унда хушрўй, хушбичимгина қиз эди. Кейинчалик, ҳам рўзғор ишларини бажарди, ҳам институтни битирди. Мана, энди бир қучоқ бола билан уйда ўтирибди, кўчада нима гаплигидан беҳабар. Бир қараганда, бу ердаги бор ҳашамату салтанатнинг эгаси, рўзғор бекаси, лекин аслида чўридан фарқи йўқ. Қўли косов, сочи сунурги. Энг ачинарлиси — шунисига рози, шунисидан мамнун. Опасига боқаркан, Бакирнинг хўрлиги келди. Опа, сен ўзингни бахтиёр аёл ҳисобларсан, бойвучча хотин ҳисобларсан балки. Тўғри, ейиш-ичишу орзу-ҳавасдан камчилигинг йўқдир, мана, кўриниб турибди — бари бадастур. Лекин қанақа кимса билан яшаётганигни биласанми?! Ярқираган деб ишонган пешонанг қурсин, опагон!

Бакир шаҳд билан тирсагини тортиб:

— Мен кетдим! — деди. — Айт эринга: пулини бошига ёстиқ қилсин!

— Шошма, Бакиржон, шошма ахир! — деганича ортидан бўзлаб қолаверди опаси...

Бирор соатлардан кейин Баргида уйга ёлғиз, гул-гул яшнаб кириб келди. Почча машинасида ташлаб кетибди. Бакирни тонг қолдириб, худди ҳеч гап бўлмагандек суйиб, юзига енгилгина шапатилаб қўйди:

— Ёввойигинам!

Тўйларининг эртасими, индинимиди, ойиси ўғит маъносига: «Баргидахон, ўғлимиз пича ёввойироқ ўсган, ўргилай, айбситмайси», деб қўйган эди. Шу-шу, бунақа маҳалларда унинг оти — «Ёввойигинам».

Баргида олиб келган бир даста пулни у эртасиёқ дадаси орқали эгасига қайтариб жўнатди. Ёввойи-дў!

10

— «Мебель магазини». Кейинги бекат — «Роҳат».

Бу ердан ўтаётганида Бакирнинг хаёлидан нималар кечади? Сафуранинг шошилини қўнғироғи, «Ночной шепот» гарнитурини, қиёмат машмашаю «зар бува», ажаб найранглар... «Ночной шепот» эмиш! Зап номларни ўйлаб топишади-да!

Сафура уни худди мана шу ерга «учрашув»га чақирган эди.

— Салют, привет! Бекормисан, генацвали? Ётибсан? Бир ўзинанг, ёлғиз? Уят эмасми? Туриб деразадан қарасанг-чи, кўчада қанча қиз!.. Ҳазил, ҳазил, шучу. Сенга зарур гапим бор, дўстим. Мебель магазинининг олдида етиб кел. Тез! Ҳозироқ! Ферштейн?

«Сенга бир гап айтаман». «Қанақа гап экан?» «Ушанда, айтганимда биласан». «Қачон?» «Ҳали бир кун». Маймун қилиб ўйнатмоқчимми бу қиз? Қачон қараманг, Баргидадан шамғалат тутиб сирли товушда шипшигани шипшиган: «Ҳали сенга бир гап айтаман, генацвали». Бакир эса ич-этини еб унга талпинади: нима гап экан? Гуё ҳаётий масаласи билан боғлиқ бу сирни ҳозироқ эшитиб олмаса, кейин доғда қолиб кетадигандек. Лекин — қаёқда! «Шошма, ҳали, ҳали бир кун». Гапинг бўлса шартта айтгину қўйгин-да, одамни бундай силу сарсон қилмай!

Унинг феълига тушуниш, кўнглидагини пайқаш — бамисоли янги туғилган чақалоқнинг ҳаётини башорат қилмоқ билан баробар. Таъб-табиати кўк-лам наъмаларининг ўзгинаси: бир қарасангиз — қуёшдек чарақлаган, хиёл ўтмаёқ-чи — жала, шафқатсиз бўрон. Шундайинки, бир гап билан осмондаги юлдузни олиб келиб балчиққа уради, балчиқда ётган қурбақадан эса ҳайратомуз жозоба топиб, уни кўкка чиқариб қўяди. Бир оғиз гап билан. Лекин кошки одамга ўхшаб гапирса! У деярли ўзбекча сўзламайди. Сираси, русча

ҳам сўзламайди. Унинг ўзи ўзига тўқиб олган бўлакча тили бор. Умуман, кўп гапириб оғзини чарчатмайди. Демокчи бўлган фикрини бирон битта аломатроқ сўзга жамлайди-қўяқолади. Худди машҳур «Ўн икки стул»даги тантик Эллочкага ўхшаб. Масалан: «браво», «ужас», «гениально», «шик», «се ля ви», «чи гап», «ойбай», «салют», «чао», «о'кей» ва ҳоказо. Бу байналмилал — қурама сўзларни у доимо хитоб билан, оҳангини келтириб талаффуз қилади. Сиз ўзбекча гапираверинг, у ана шу «тил»да жавоб қайтараверади.

Сафура қўнғироқ қилган пайтда Бакир ростдан ҳам тўшакда «бир ўзгинаси ёлғиз» чўзилиб ётарди. Бугун — ҳордиқ куни, кечаги сменада ўлгудек чарчаган, чошгоҳгача ётса ҳам ҳаққи бор, Сафуранинг қутқуси билан туриб деразадан қизларга қарагани ҳафсала қайда!

Аммо Сафура ваъда қилган гапни тезроқ эшитиш иштиёқи тагин ғолиб келиб, эринибгина тўшакдан кўзғаларкан, дафъатан ўйга толди. Нима демокчи ўзи бу қиз? Ким деб ўйлаяпти мени? Нуқул буйруқ қилгани қилган, югуртиргани югуртирган — ҳали уёққа кел, ҳали буёққа кел! Нима, мен сенга малайми ё бир топшириб қўйганинг борми? Ҳа, уйингни берган бўлсанг, қариндошингга, жонажон дугонангга бергансан, Бакир сўраб олгани йўқ. Худди ўзи туғиб катта қилгандек ҳадеб сенсирайверади, унинг олдида тортинмайнетмай Баргида билан ҳар хил маҳрам гаплардан бемалол сирлашаверади — гўё Бакир эркак киши эмас, гўё у бир ёш бола, аммамнинг бузоғи, ҳеч балога фаҳми етмайди, етса, тушунса ҳам қўлидан нима иш келарди! Ҳаё нима, ибонима — кўчасидан ҳам ўтмаган-да бу сатанг! Тўйлари арафасида Бакирни холи учратиб, унга меҳрибонлик билан мужмалроқ бир «маслаҳат» ҳам берганлар бу кишим: «Баргишни маҳкамроқ тутмасанг бўлмайди, дўстим! Ферштейн?» Не бир шубҳаларга борган Бакир буни Баргиданинг ўзига айтганида, у бепарвогина кулиб қўйди: «Шунақа дедими? Нега, деб сўрамадингизми сиз ҳам? Вой, шайтон-эй, вой, жиннивой-ей! Лекин ўзи яхши қиз, кўнгли очиқ. Дўстга жонини беради».

Улар бирга униб-ўсишган, бир институтда ўқишган: Баргида — санъатшуносликка, Сафура режиссёрликми, актёрликни битирган. Шундан, ошни бирга еб, сувни ҳам бир-бирига манзират қиладиган қалин ўртоқ, сирдош дугона.

— Шу Сафурангиз нечага кирган ўзи? — деб сўради Бакир бир куни Баргидадан.

— Йигирма олтига шекилли... Йўғ-а, у Барноша билан баробар, менадан каттароқ. Нимайди?

— Бултур ҳам йигирма олтидамасмиди шу?

Баргида одатича беғаразгина кулиб қўйди-да:

— Бурноғи йили ҳам шу ёшда эди, — деди. — Шунақа у. Ёшини сўрасангиз, «Вуй, қариб қолдим — йигирма олтига кирибман-а!» дейди куйиниб. Аёл киши ҳеч қачон қирққа кирмайди, ҳамиша ўттиз тўққизда туради, деган гап бор, эшитгандирсиз? Мен, масалан, яширмайман... — Шундай деб у Бакирга синовчан тикилди. Бакир ўрталаридаги сирдан хижолат бўлмоқ ўрнига, хотинини суйиб елкасидан қучди: биламан, биламан, менга барибир.

Дугоналарнинг сал-пал қариндошлиги ҳам бор. Аммо қайси жиҳатданлигини на униси аниқ айтиб бера олади, на буниси. «Қариндош-да, — деб қўяқолади иккаласи ҳам, қайбиридан сўраманг. — Менинг бувим унинг ойисига амма бўладилар шекилли. Ёки тескарисимикан? Яна билмадим. Ишқилиб, қариндошмиз-да».

Хуллас, Бакир бу қариндошчиликнинг тагига етолмаган бўлса-да, шуниси унга маълумки, дугоналар агар бир кун бир-бирини кўрмаса, нақ ўлиб қолай дейди. Телефонни асли шуларга чиқарган, ўтириб олиб, лоф бўлсаям, соатлаб гаплашишади. Ҳар куни албатта бирор янгилик, миш-миш, ғийбат! Барини Сафура топади. У Баргидани гоҳ Жанни Морандининг концертига судрайди, гоҳ «Ялла»нинг янги программасига, гоҳ Гуржистон бўйлаб сафарга ундайди, гоҳ ёзги дам олишда Венгрия саёҳатига — Балатон кўли соҳилларига, гоҳ «билет топиш ўлимдан ҳам қийин» бўлган бирон бир тажрибавий студиянинг тажрибавий, кўпинча шубҳали томошаларига, гоҳ яна аллақачоқ... «Хелло-о! ББларга (Бакир билан Баргида демокчи) салют! — деб қийқиради у телефондаёқ: исмларини тўлиқ айтиш ҳам унга малол келса керак ёки олифтагарчиликками-

кан? Сўнг бетакаллуфона сўрашувга ўтади: — Қалайсан, болакай? Шик? Я рада. Жонгинанг уйдаи? Чақир-чи... Барги-иша! Знаешь, я вчера... кимни кўрдим, топ-чи!»

— Шу қиз ўзбекча гапниям биладими сира? — деди бир галги телефон-бозликдан сўнг Бакир энсаси қотиб.

— Нимага билмас экан — ўзбег-у! — деди елкасини қимтиб Баргида.

— Мен ҳалиям уни чулчут деяётганим йўқ. Лекин нуқул чала-чулпа қилиб гапиради-да. Олифтагарчиликкадир-да?

— Яхши-да, ҳамма тилдан хабардор.

— Она тилидан бошқа ҳаммасини билади, денг! Улариям моховга ошна: бир сўз, ярим сўздан.

Баргида роса мириқиб кулди: «моховга ошна» иборасини сира эшитмаган экан, қизиқ туюлибди унга.

— «Моховга ошна»миш! Сафура-я? — деди у қиқирлашдан тўхтамай. — Қаёқдан топдингиз бу гапни? Ўзи эшитса нима дейди! — Ниҳоят, кулги ёшларини артиб, тағин дугонасини оқламоққа уринди: — Нега энди, ўзбекча ҳам гапиради-ку!

— Гапирмасин ҳамми? Кейин оғзини чайиб олса кераг-ов...

— Заҳарнинг ўзгинаси бўпсиз!

— Баргиш — заҳаргишдан юққан.

Сафурани қораламоқ баҳона, ўзбек тилининг бу қадар жонкуяри бўлиб қолганига Бакир ўзи ҳам ҳайрон эди. Умуман, ўша куни эр-хотин бир оз қизаришиб олди. Бакирдан ўтди, қалтисроқ жойга ҳужум қилиб қолди у:

— Уқасидан кўрқиб уйда лозим кийишини айтмаса, унингиз қип-қизил...

— Гапиринг-гапиринг!

— Қип-қизил!..

— Ҳа, ўшанисига ҳавасингиз келдимиз? — деди Баргида тўсатдан заҳар-ханда билан, кўзларида Бакир ҳалигача кўрмаган бегона бир ўт чақнаб. — Мен ҳам кийайми? Ана, турибди. Тахиям бузилмаган. Ойингизнинг совғаси. Атласдан!

— Бўлди, шу гапни қўйдик! — деди зардаси қайнаб Бакир.

Азза-базза, дугонасининг ҳимоясига отланган Баргида ҳамон бўш келмасди:

— Чопон ҳам кияди, керак бўлса!

— Авваламбор, чопон — эркакларники, иннайкейин, уни ҳозир ҳамма кийяпти. Чопон кийган билан ўзбек бўлиб қолаверса... Э, гап чопон ё иштон-дами?!

— Бўлмаса, бировнинг хотинига нима ишингиз бор?!

— Ие, у кишимнинг эрлари ҳам борми ҳали?

— Ҳа, бўлганда-чи!

Бу гап Бакирга паққос янгилик эди, шундай янгиликки, яқин-орада унинг тагига етолмайди.

— Қаранг, билмас эканмиз. Бир банданинг шўри қуриган экан-да. «Бировнинг хотини» эмиш! У б и р овга хотин бўладими! Билиб қўйинг: бу дугонангиз, агар чиндан ҳам эри бўлса, уни сил қилиб ўлдиради-ю, кейин тобутини қучоқлаб йиғлайди. Еки ўликнинг бошида қийқириб ўйин тушмоқдан ҳам қайтмайди у! Бекорга артистликка ўқимаган!

Бу гап ўзининг ҳам нафсониятига тегдими ёки индамаса муқаррар жанжалга айланажак шу машмашага чек қўйгиси келдимиз, ҳар нечук, Баргида мўлжални аниқ олди:

— Намунча унга тирғалиб қолдингиз? Раҳмат денг, мана шундоқ ўйини бериб қўйибди...

Сўзининг давомини айтмагани учун Бакир ичида Баргиданинг ўзига раҳмат деди. Унинг дами ичига тушиб кетган эди.

— Биз ҳам ўйли бўлармиз бир кун, — дея олди базўр.

— Қачо-он?

— Ҳа, бир кун-да.

— Би-ир кун. Уйли бўласиз! Қўйлиқми, Сергелими деган худо урган жойлардан бирон вайрона тегиб қолар, денг!

Бакир хотинининг нимага шама қилаётганини сезди.

— Нима, шаҳар марказидан уй олиб бўлмас эканми?

— Шунчалик гўлсиз деб ўйламаган эдим! — деди Баргида киноя билан бошини сарак-сарак қилиб. — Билиб қўйинг: Сафура олмоқни ҳам билади, тутқазмоқни ҳам!

Мутлақ ғалабаю мутлақ мағлубият!

Бакирнинг кўз олдига шундай манзара келди: «Мисс Диор»нинг оғзи шиғиллаб очилдию унинг ичидан қоғозга ўроғлиқ қалингина алланима чиқди, эгаси уни беписандлик билан, ҳайратомуз беписандлик билан столга отди: «Капитал! Минг доллар. Ол, генацвали, тортинма! Топганинга берарсан. Бермасанг ҳам ҳайгина. Нима бу менга — оддий қоғоз! А сен-чи, дўстим!» Саховатли «Диор хоним»нинг бирдан пешонаси тиришди, унинг қўлидаги сигаретни юлқиб олиб, бурчакка қарата чертиб юборди, сўнг сумкасини кавлаштириб бир қўти «Малборо» олди-да, тақ этказиб столга урди: «Ма, мана бундан чек!» Бакир индамай қутини очди, бир дона сигаретни лабига қистирди, лекин гугурт чақишни ҳам, чақмасликни ҳам билолмай қолди — сигаретдан нафасни бўғадиган қуюқ атир ҳиди анқирди. Фақат сигаретданми!..

Якшанба куни эди, пешин чоғи эр-хотин бамайлихотир телевизор кўриб ўтиришарди, эшик қўнғироғини жиринглатмай-нетмай, ўзининг калити билан очиб, соллана-соллана антиқа бир хоним кириб келди. У худди буларни кўрмагандек индамай ўтиб, даҳлиз деворига осиглиқ каттакон рангдор календарь қаршисида тўхтади.

— Сафура Асилхонова! — дея хитоб қилди. — Ким эдинг у ким бўлиб қолдинг!

У ҳақиқатни билиб айтган эди. Календардаги суратдан офатижон бир санам бошини қийрихон бурган кўйи дилбар, дилўртар табассум қилиб турарди. Гўё биз осий бандаларга насиб этмайдиган аллақандай сирли манзил сари шошаётганда бир лаҳзага тўхтаган, бир лаҳзагинага — йўл-йўлакай ажиб табассумидан ҳады этиб, сизу бизни ҳам бахтиёр этмоқ учун! Улуғ иноят, тенгсиз саховат! Гўё у ҳозир, мана, ҳозир жонланиб, суратдан чиқиб келадию баркамол қад-қомати, жоду кўзлари, серишва боқишлари, ўртанч карашмақилиқлари — бор вужуди ила ҳар қандай кўнгилни макон этади, маст этади, оқибат — маҳв этади! Эгнида узун қора чарм плаш, оёғида баланд пошналар қора этик, бир учи этагига тушиб турган оқ шарф бўйинини илондек чирмаган, бошида — жаннат қушларининг патиданми ясалган, тепасидаги осмон булутлари янглиғ укпардек момик оқ шляпа, қўлларида бамисоли оппоқ қор — қўлқоп, боғичини елкаси оша ўтказиб нафис оқ сумкачани қўлтиғига қисган; бари оқу қора, оқу қора — кўзлари мисол, фақат кўзларининг теграси сал ўзгача — боши узра ёришган нилий осмондан ранг олгандек кўкимтирга мойил, кейин дудоқлари... буниси энди беқиёс! — қаёққадир йўл олган, бошини баланд тутиб виқор билан кетяпти, ке-етяпти! Шунда бир зум тўхтагану биз томонга ўгирилиб қараган, бир зумгинага! Сиз ҳам қаранг, тўйиб олинг, ҳавас қилинг, армон бўлмасин!

Гўё календардан-да ажиб жозибали латиф бир бўй таралаётгандек...

...Мана шу латиф бўйларга тўлиқ, мана шу ажиб ноз-карашмалар ҳукмрон бўлган бир ҳаётга интилмаганмидинг?

Ким эдинг у ким бўлиб қолдинг?

Сафура Бакирга қиё ҳам боқмай — бормисан, йўқмисан, менга барибир — унинг ёнидан там-там босиб хона томон йўналаркан, бошига ишора қилиб, «Брейк! Крик!» деб қўйди Баргидага муқом билан. Баргида унинг сочларига маҳлиё бўлиб қаради. Бу анов суратдаги оташин жононга — ўз аксига асло ўхшамаган ажабтовур либосли, кечагина ҳуснига ҳусн қўшиб турган майин малла кокилларининг гирди ўспирин болаларниқига ўхшатиб калта кузалган, пати чала юлинган товукнинг ўзгинаси эди. «Брейк! Крик!» Баргиданинг унга ошқора ҳавас билан боққани Бакирнинг баттар ғашини келтирди.

Сафура тантиқона бир қилиқ ила ўзини диванга ташлади, тўпиғига қора капалак «ёпишиб қолган» пўрим оқ пайпоқли оёқларини томошага чалиштириб, қаҳрабо тўрвани тиззасига қўйди-да, шиғиллатиб унинг оғзини очди...

Мўъжизага тўла экан бу тўрва! Сафура ундан тўрт дона совун ҳам олиб столга урди:

— Тираж! Қани, сен чиройлими, мен чиройли?

Совуннинг ёрлиғидаги сурат Сафуранинг календардаги расмидан кўчирма эди. Баргида уни қўлида айлантириб кўздан кечиргач, Сафуранинг бошидаги янгича наъмага имо қилиб:

— Ажойиб! Сенга ярашибди, — деди.

— Йўқ, мени манови йигитчанинг фикри қизиқтиради!

— Униси ҳам, буниси ҳам чиройли, — деди Бакир мужмал гапириб.

— Бу — жавоб эмас! — деди Сафура талабчан оҳангда. — Тўғриси айт, причёскам сенга ёқадими?

Бакир ноилож «Ҳа, чиройли», демоққа мажбур бўлди. У ҳозир кўп нарсага мажбур эди. Кўзи эса ҳар дам капалакка тушаверади: капалак юқорига қараб ўрмалаётгандек...

Узининг айтишича, Сафура шу кунларда рекламада ишлайди. Қанақа рекламада, у ерда нима иш қилади, вазифаси нимадан иборат — кимса билмайди. Фақат, телевизордаги «Реклама» кўрсатувларида ўқтин-ўқтин дийдор кўрсатади: турфа хил либосларга чирманиб муқом билан уёқдан-буёққа қадам ташлайди, соллана-соллана эғнидагини эмас, ўзини кўз-кўз қилади. Тўғри, бир-икки марта намойиш этилган аллақандай ҳажвий кинолавҳада танноз келин қиёфасида ҳам чиққан эди. Ҳар-ҳар замонда эса мана шунақа, кийим-бошни ёки совунга ўхшаш бирор нимани «реклама қилгани» бу ерга келади. Энди соч ювадиган шампунда сурати чиқса керак. Ундан кейин... Институтни битиргач, у уч-тўрт йил телевидениеда режиссёрми, ассистентми бўлиб ишлаган. Бир гал қандайдир бахшини лентага кўчираётиб, унинг «хуй-хуй-й-й» наъмаси қулоғига эришроқ туюладими, ғашига тегадими, кнопкани шартта босиб: «Хватит!» дея бақиради; натижада, «халқ ижодиётига нисбатан қўпол муносабатда бўлгани учун» ишдан қувилади. Кейин бир муддат аллақандай амалдорга котибалик қилади. Турли-туман қайдларга бой меҳнат фаолиятидаги саргузаштларини кула-кула сўзлаб бераркан, шу жойига етганда у гапни қисқа қилади — эсламоқни хуш кўрмайди, «Оғзи сассиқ эди», деб қўя қолади. Ундан сўнг ресторанга официанткаликка ўтади, маникюрчи бўлиб ишлайди. Сартарошликдан кетгани айниқса қизиқ. «Қарасам — боя келганида хунукдан-хунук қанақадир тўпори хотин бирпасда соҳибжамол хонимга айланиб турибди! Уз-ўзимдан аламим кўзиб, бошига бир мушт туширганимни билмай қолибман». Уни дарҳол мажбурий суратда руҳий хасталиклар диспансерига олиб борадилар. Соппа-соғ чиқади, ҳар қалай, ишлашга йўлланма олади. Ушандан бери — рекламада. Кун бўйи ҳар қаёққа сандироқлаб юради, кун бўйи бекор. Лекин, айтишича, «Рекламада ўзини топган»миш. Қайдам, ўзини йўқотган одамга ҳар жой топилма бўлиб кўринса керак-да. Топган жойингни қара!

Сафура мўъжизавор тўрвасидан қорайиб кетган уч-тўрт дона эски танга олиб, иккитасини икки чаккасига, биттасини қаншарининг устига, яна бирини пешонасига босиб ёпиштириб қўйди. Баайни афсунгар лўли хотинга айланди-қолди. Эллагинчи йилларда зарб қилинган чақалар эмиш, уларнинг таркибида аллақандай шифобахш унсур бормишкни, бу нарса яқиндагина аниқланибди. Ҳозирда ўта камёб, нодир бу матаҳнинг баҳоси бозорда фалон пулга етибди. Сафура уни қандайдир таниши орқали-қўлга киритган экан. Агар бирор жойингиз лўқиллаб турган бўлса, шуни бирпас ёпиштириб қўйсангиз, оғриқ таққа қолармиш. Муолажанинг энг янги тури эмиш бу. Номи — «металлотерапея», яъни маъдан билан даволаш. Бакир Сафуранинг бунақа шов-шувли «янгилик»ларини кўравериш кўникиб кетгани учун у қадар ажабланмади. Бу қиз, ўзи айтарли дуркун бўлмаса-да, бир маҳаллар семириб кетишдан қўрқиб нон емай қўйган — чимхўрликни шиор қилган, кейинчалик бир муддат ҳозир дунё бўйлаб кенг тарқалган аэробика машқларию каратэга ружу қўйган, бу машғулотларга Баргидани ҳам жалб қилмоққа кўп уринган, аммо Баргида: «Ай-й, оймимга тортсам, семирмасман», дея қўл силтаб рад этган эди. Яқинда эса, қайсидир газетада чиққанмишки, аэробика билан муттасил шуғулланиш аёл кишининг нозик аъзоларига салбий таъсир етказмоғи ҳам эҳтимолдан холи эмас экан. Ҳеч шубҳа йўқки, Сафуранинг бу янги «уйини» ҳам кўпга чўзилмайди — газетада шу ҳақда бирор нима ёзилиб қолар, ўлдими!

— Тез-тез бошим оғриб туради. Нимадан экан, билмайсанми, генац-

вали? — деб сўради у Бакирдан, айна чоғда Баргидага шумлик билан кўз қисиб қўяркан.

— Кўк чой ичса фойда берармиш-ку, — деб, билган гапини айтди содада Бакир, эрмак бўлаётганини сезмай.

— Э, менга кўк чойи ҳам, қора чой, қизил чойи ҳам таъсир қилмайди! — деди қўл силтаб Сафура. Кейин, одатига кўра, «тоғ»дан «боқ»қа сакраб, тактикланди: — Ҳа, алдоқчи, қачон энди менга машина ҳайдашни ўргатасан?

— Нимасини ўргатай, ўзингиз биласиз-ку?

— Сендан ўргангим келади-да, дўстим! Давай, бир кун иккаламиз шаҳардан чиқиб кетамиз-да, ҳам яхшилаб машқ қиламиз, ҳам, заодно, Баргишни доғда қолдириб келамиз! Ярий?

Дугонасининг бу хил шўхликлари Баргидага қилча таъсир этмасди, у ҳатто пинак ҳам бузмади. Қайтага, унинг ўрнига ҳам Бакир мулзам тортди, Бакир ғашланди.

Сирасини айтганда, Сафура машина ҳайдашни астойдил ўрганмоқни истамасди. Уники бир ўйин эди. Бакир бир-икки бор ёнида ўтириб кўрган. Уйдим-чуқур жой келганда, тезликни пасайтириш ўрнига, аксинча, шайтони кўзибми, газни қаттиқ босиб юборар, сўнгра кўрқиб ўрнига қаққос уриб кулар эди. У гўё ўт билан ўйнашмоққа қасд қилган, «ўт» деганда фақат йўлдаги автоинспекторларни тушунар эди. «Ўтлар» — автоинспекторлар эса, уни кўрибоқ сувга айланиб кетишарди. Мана, ҳозир буёққа келаётиб ҳам йўлида қанча-қанча «ҳалқоб»лар қолдирган бўлса эҳтимол...

Лекин, барибир, унинг жону дили — «Жигули», еб турган нони — «Жигули», эс-ҳуши — «Жигули»да, бир пайтлардаги армони ҳам «Жигули» эди. Энди «Жигули» унга армон эмас, ушалган орзу; ана, деразадан пастда оққушдек қанот қоқиб турибди. Касб-кори бетайин бу сатанг қаёқдан машинали бўлди? Ўзининг гапи: «Дўстларим совға қилган». Қайси дўст келиб-келиб «Жигули» совға қиларкан?! Баргиданинг истар-истамас эътироф этишича эса, Сафура орада бир бор хуфиёна эрга тегиб чиққан экан. Вилоятдан келгучи йирик бир амалдорга. Келиб-кетадиган эрга. Норасмий, пойтахтда яшайдиган «кўнгилхуши» хотин бўлиб. Машинани ўша совға қилган. Сўнги чоғларда у — Жўрақул Нурбоевич негадир кўринмай қолган эмиш. Ажаб эмаски, анови қама-қамаларда жойиростонини топиб, ҳозир қоронғи бир ҳужрада кимларга, кимнинг ҳисобидан, нималар совға қилганининг рўйхатини тузиб ўтирган бўлса! Сафура эса буёқда, парвойи фалак, чароғон пойтахт кўчалари бўйлаб «Жигули»да жавлон уриб юрибди. Уша-ўша Сафура, ҳеч жойи камайиб қолгани йўқ. Туя кўрдингми? Умрим шаҳарда ўтган бўлса, туяни қайдан кўраман? Айтишларича, у чўлларда, саҳроларда бўлармиш, яна... топдим, топдим, Баргиданининг уйи ёнидаги зоопаркда! Боқчадалигимда бир марта борганман у ерга. Вот зрелище!

Умуман, Сафура совғага ўч. Ҳозир Бакир билан Баргида истиқомат қилаётган мана шу серҳашам квартирани ҳам жумла жиҳози билан унга «дедушка»си инъом этган экан. Бунисига, ҳар нечук, сал-пал ишонса бўлар. Ким билсин, эҳтимол, буваси бадавлат одамдир ёки каттакон мансабдор ўтгандир. Сафурадек суюкли, эркатой набирасига бир квартирани атаган бўлса атагандир-да. Ахир, мана, Бакирнинг Ўғай буваси ҳам ўлимликка йиққан бор пулини унинг қарзига бағишлаб юборди-ку!

Сафуранинг бу уйда яшамаслигига укаси Анвар хўроз сабабчи. Ёшлигидан безорилик билан Бешоғочни зир титратган чапани, навбатдаги муддатини ўтаб қамоқдан келадию, опасининг шундай жойда ёлғиз турганига номус қилиб, оғиз-бурнини қонга белаб уни ҳовлига олиб кетади. Сафура дунёда энг кўрқадиган, энг ёмон кўрадиган кимса шу — ўзининг туғишган укаси. Уни оти билан эмас, очикдан-очиқ «Ваҳший» деб атайди; «Кеча Ваҳший мени кўчага чиққани қўймади», «Ваҳший зангори шимимни қайчилаб ташлади, жалъгина», «Қачон турмасига кетаркан бу Ваҳший, унинг дастидан скоро умру!»

Ҳар қалай, Бакирга бу совғаларнинг таги унчалик тоза эмасдек туюлади, ўзини ҳам ана шу нопок бир нималарга дахлдор ҳис этиб виждони қийналади, айниқса, Баргиданинг булар ҳақида бепарво, ҳатто аллақандай ички ҳавас билан гапириши уни қаттиқ изтиробга солади. Лекин, начораки, қўл-оёғи боғлиқ, тили қисик!

Ўзи, Баргиданинг дугонасига муносабатини англаш мушкул. Гоҳо уни тўлиб-тошиб таърифлаб қолади, Бакирнинг таъна-ҳужумларидан ўлиб-тири-либ ҳимоя қилади, гоҳида эса, «Ай-й! — дея қўл силтаб қўяди. — Бетайин, тутуриқсиз бир қиз-да, кўп аҳамият бераверманг!» Нима дейсиз бунга? Қан-дай тушунсангиз, тушуниб олаверинг!

«Уйдამисан? Бонжур! Сенда бир гапим бор, болакай. Кутгин, ҳозир етиб бораман!» Яқинда Сафура шундай деб қўнғироқ қилди ва айтганидек, ҳаял ўтмай остонада пайдо бўлди. Баргиданинг ойисиникига кетганини Бакир-нинг ҳордиқ куни — уйда ёлғиз эканини қаёқдан билақолди? Жумбоқ!

Меҳмон бўлмиш мезбоннинг таклифини ҳам кутмай шартта хонага ўтди-да, одатдагидек, диванга ястаниб олди. Сўнг негадир столдаги кулдон-ни нари суриб, кулларини ҳар ёққа сочганча чекаркан, Бакирга алланечук ачинишми, ҳамдардлик билан узоқ тикилиб қолди.

— Чи гап, генацвали?

— Ҳеч нима, — деди ҳамон эшик оғзида турган Бакир энсаси қотиб-роқ. — Ўзларидан сўраймиз?

— Бир гап айтаман, хафа бўлмайсан, ладно? Гапим шуки... сенга масла-ҳатим — Баргишадан ажраш!

Бакирнинг нақ бошида чақмоқ чаққандек бўлди.

— Нега-а?!

— Сен яхши йигитсан...— деди Сафура уни синамоқчидек, муғамби-ро-на боқиб.— Келишган, бўйчангина. Худди Буба Кикабидзениниг ўзисан. Фа-қат сочларингда оқи етишмайди. Айниқса, овозинг!..

— Нима, у...

— У ҳам яхши қиз. Баргиш — просто красотка! (У кимга ўхшаркин?) Ле-кин, барибир, сени ташлаб кетади — мана, кўрасан!

— Нега? Ким айтди?

— Мен айтдим! По секрету. Сизлар бошқа-бошқа одамсизлар, вот в чём суть! Сен бахтли йигитсан, дўстим. Буларга ўхшамайсан, ўхшаёлмайсан ҳам — бахтинг шунда!

— Нега??? — Бакирнинг тилида ҳам, дилида ҳам шундан ўзга сўз йўқ эди.— Хўп, мен нима қилишим керак энди?

— Так что подумай, голубчик!— Сафура тағин шумлик аралаш, йўқ, шаф-қатсизларча кулимсиради.— Или — или...

Бакирнинг кўзига еру осмон бир бўлиб кетди.

— Нима — или?! — дея қичқириб юбораёзди у. Уйдан ҳайдаб чиқарай деса — уй буники, боз устига — ундан қарздор! У кўзига хунукдан-хунук, ал-вастидан баттарроқ кўринарди. Қаёқдан пайдо бўлди бу алвасти? Нима деяпти? Мақсади нима? Эс-ҳуши жойидами бунинг? Куппа-кундузи, пайт пойлаб келиб, фитначимонанд тиржайиб қариндошини, жонажон дугонасини икки чақага пул-лаб ўтирибди-я! Сотқин! Жодугар! Бузғунчи!

Бу қизга бир бало бўлгани рост экан. Дафъатан, худди хуружи кўзиган тел-бадек, кафтларини жуфтлаб столга урди:

— Ҳавасим келади, ҳавасим! Билди-инг!— Кейин юзини муштлари устига босиб, шу алфоз узоқ жим қолди. Бир маҳал аста бошини кўтарди: кўзлари чақ-нарди. Сўник кулимсиради.— Ҳазил, ҳазил, генацвали! Кечир, хўпчик? Баргиш-га айтсанг — убью! Я дура, всё!— У сапчиб жойидан турдию келиб Бакирнинг юзидан чўлп этказиб ўпди.— Эски дўстларингни унутма. О кей!

Бакир ўзбек саҳнаси ғофилликда бой бериб қўйган бу моҳир масхарабоз-нинг санъатидан лол, гангиб қолган эди.

Сафура ёнидан ликиллаб даҳлиз томон ўтаркан, шўхлик қилган каби қуй-мичи билан уни туртиб кетди. Сўнг малла сочли бошини буриб ғамзанок илжай-ди. Нима, сабр-тоқатингизни синамоқчими ёки ўзининг жозиба қудратиними? Йўқ, бу илжайишда аламми, аянчми ифодаси кўпроқ, кучлироқ эди. Бакирнинг беихтиёр унга раҳми келди...

Сафуранинг «ўлдираман»идан қўрқдими, ўзидан уялдими, Бакир бу воқеа-ни Баргидага билдирмоқни эп кўрмади. Сувни лойқалатишдан нима наф? Ахир, у Сафуранинг бундан бешбаттар қилмиши — анов сирли ташрифини ҳам хоти-нидан яширган... Ҳордиқ кунларининг бирида, яна юрак хуружидан ётиб қолган ойисидан хабар олиб, кечга яқин уйга келса — эшик очиқ. Сувнинг шариллаши

эшитилиб, ваннахонанинг эшигини тортдию турган жойида қотиб қолди. Рўпарадаги кўзгуда елкасию тўшлари очик, ҳарир сийнабандли яримланғоч бир паривашнинг акси кўринди. У чап қўлини баланд кўтариб, сочиқ билан қўлтигининг остини артмоқда, ҳаво хушбўй атирсовун ҳидидан маст эди. Бакир саросима ичида эшикни ёпаркан, ичкаридан тамомила хотиржам таклиф эшитилди: «Марҳамат, марҳамат!» Бирпасдан сўнг юз-кўзи иссиқдан бўғриқиб овоз эгасининг ўзи чиқди: «Биласанми, оғайни, ҳовлида иссиқ сув йўқ...» У бир нафас атир ҳидини ҳар ёнга аңқитганча елпиниб ўтирди-да, «Чао, болакай!» дея «Мисс Диор»ини кифтига илиб ўрнидан турди. Бакир номусдан ёниб, бошини ердан кўтаролмасди. У кетгач, туриб деразаларни очди, бўғма илондек биланглайдиган ялтироқ сув пуркагични айлантириб ваннахонанинг ҳаммаёғини ораста ювиб, поклаб чиқди, боя артинилган сочиқни бир четидан чимдиб кирчелакка ташлади... Узининг уйи, истаган пайтида кириб келаверади, келиб истаган номаъқулчилигини қилаверади. Кўнглига нохуш бир гумон оралаб, Бакир боя уйга яқинлашгани ҳамоно олдидан қандайдир машина шитоб билан жўнаб кетганини эслади. Узи шофёр эмасми, дарров номерига диққат қилди: у бир хил рақамлардан иборат, белгили эди. «55-55», чамаси. Таниш номер! Кимнинг машинаси эди бу?..

Бакир шундай ҳуши оғиб ўтираркан, беихтиёр бир гал дорихонада бошидан кечган ғалати ҳолни хотирлади. Ойисининг қон босими ошиб, «Адельфан» деган дори қидириб дорихонага кирган эди. Савдода турган оқ халатли қиз ниманидир олмоқ бўлиб пештахта тагига энгашганида халатининг ёқаси очилиб кетди. Бўйни, дуркун кўкраклари... очик эди. Бакир ундан кўз узолмай сеҳрланиб қолди. Яланғоч баданга кийган экан-да, халат жониворни, ҳатто сийнабанди ҳам кўриняпти. Ёпирай! Аммо уни баттар ҳайратга солгани шу эдики, бу ҳолга ҳеч ким парво қилмас, навбат кутаётган харидорларнинг бари хотиржамгина тикилиб турар эди. Бир маҳал қараса... қизнинг халати тагида бўйинларини чирмаб олган нафис свитер пайдо бўлди! Бўзранг свитер, айна бадан тусида...

Ҳай, унда-ку кўзи тинган, ёш йигит эмасми, хаёли кетиб янглишган экан, лекин бугун-чи? Бугун кўргани туш-пуш эмасми? Ёки ҳуши оғиб қолдимикан, нима бало?..

Ўша воқеадан кейин Бакир Сафурадан алланечук уяладиганми, уни кўрса балони кўргандек безиллаб қочадиган бўлди. У келганда кўнглини мудҳиш бир зулмат чулғаб олганга ўхшар, аммо, қизиқ, у эшиқдан чиққан заҳоти ичида нимадир жўша бошлар эди, хотини Баргида кўзғамоққа қодир бўлмаган нимадир, ўйлаганда киши уялиблар кетадиган нимадир... Бу қиз унга илгари гўзал орзуларга тўла, жозибали, хуррам бир ҳаётнинг рамзи бўлиб туюларди, энди эса, усти ялтироқ — ичи қалтироқ, алдову хиёнатларга ошён омонат бир рўзгузаронлиқнинг айбдорларидан бирига айланди. Сафура дунёдаги кўп ишларни бир ўйин деб билади гўё. Кўнгли тусабдими — ўйнайди, кулади, ким билан хоҳласа, ўша билан, тўсиғу тарози деган гаплар йўқ бунда; хоҳламаса-чи — уринг, ўлдилинг қани, ўгирилиб қарайдими! Унинг бош қибланомаси — кўнгил, телба, саргашта кўнгил. Ўша қаёққа бошласа — бир зум ҳам ўйлаб ўтирмайди, ҳеч нима назар-писанд қилмайди, ҳеч нарсадан тоймайди; бошқаси-ку бошқаси, ҳатто мана шу Бакир билан ҳам... Ҳа, нима бўпди! Подумаяшь! Шу биланоқ бирор нима ўзгариб қоладими? Бакирни тортиб олмоқчи эмас у, зинҳор-базинҳор, Баргидасига, ўша совуқмижоз Баргидасига буюрсин! Лекин шунчаки... Се ля ви. Салют, чао! Ҳа, бировларга ўхшаб ичида ёниб, ичида тутаб юрадиган писмиқ эмас у, кўнгли буюрганини очик-ошкор бажаради-қўяди. Кулган кулсин, йиғлаган бўзлаб қолаверсан, унга барибир!

Эҳ, бу қизнинг ёлғонлари, лўттибозликлари!.. Бир куни дабдурустан: «Мени кинога олишяпти, бош ролга!» деб жар солиши ҳеч гап эмас. Шунда, ҳа, яхши, хўш, қачон кўрарканмиз уни, деб сўрайдиган шеримард қани! Яна бир қарасангиз — «Психотерапедан илмий иш қиялпман, домлам — Фалончиев!» дея, пинак бузмай машҳур бир профессорнинг номини тутати. Аввало, бориб ўша Фалончиевдан буни сўраб бўлармиди? Ҳой, нима деб валдираяпсан — сенинг тиббиётга нима алоқанг бор, демоққа эса андиша ва тағин алланарсалар йўл бермайди, қолаверса, унинг ўзини тутиши, равиш-рафтори бунга қўймайди. Ким билсин, балки... Бўлса бордир. Маймунлар шахмат ўйнаётган бир замонда бу нима деган гап!

Барча бало шундаки, у ҳамиша теварақдагиларга жозибали кўринмоққа, доим мухлислар, жазманлар қуршовида турмоққа интилади. Қизиғи қолмади-ми, мақсадига эришолмадими, ҳеч ким унга эътибор бермай қўйдими ё ўзи зерикдими — бас, ўша жойдан, ўша даврадан қочади, қочади, қочади!

Зоҳиран, бировнинг азасида ҳам ялтираб, беғамларча сақич чайнаб юрадиган — қаранг, қандоқ бахтиёр, қандоқ беармон! шу ҳам бир кун ўлармикан, манови марҳум янглиғ хоки туроб бўлармикан, ҳайҳот! — бу қиз эҳтимол ана шу йўллар билан ўзини овулар, омонат ниқоб остида асли ночорлигини яширмоққа уринар... Ким билсин, ким билсин!

Хўш, Бакирбекка аталган яна қандай ғавғолари бор экан бу антиқа хонимнинг?..

«Мебель» магазинига етиб келиб, Бакир қиёмат можаронинг устидан чиқди. Бурчак-бурчагида турли хил жиҳозлар бамисоли саришта бир уй бекасининг кўли теккандек ажойиб дид, тартиб билан жойлаштирилган бу улкан, ҳашаматли толорнинг қоқ ўртасида Сафура, қўлларини белига қўйганча — бошига сувсар телпак, дазмоқ кўрмаганидан шалвираганроқ шим кийган, ёши ўтинқираганроқ бир кишини қаттиқ «буров»га олиб турарди. Ушқириб-ўшқириб гапиришидан Сафуранинг қўли баланд келмоқда эди, чамаси. У Бакирни кўрди, лекин парво қилмай рақибига ўгирилиб ҳамласини давом эттираверди. «Ҳой, шошманг, синглим, шошманг, гапга қулоқ солинг аввал!» деб зорланарди ҳалиги киши нуқул. Гапнинг мазмунидан шу нарса англашилдики, «Ночной шепот»ми деган камёб бир хорижий гарнитур келган, у Сафурага тегишли экан — «Акобир акам тайинлаб, келишиб қўйганлар», аммо бу одам ўшани бошқа бировга бериб юборибди — «Акобир Мирзаевич менга ҳеч нарса деганлари йўқ эди. Бўлмаса, у киши айтсалар, мен жоним билан...» Йўқ, топсин! Осмондан бўлса ҳам топиб берсин!

Афтидан, бу одам мана шу магазиннинг йўғон устунларидан бири, энг йўғони эмас, албатта. Лекин ҳозир Сафуранинг қаршисида у жимитдек кичрайиб, ожиз, пачоқ бир кимсага айланиб қолган эди. Шундоқ бўлгач, бунинг гапига ким қулоқ соларди? Мана, қизи тенги нарса келиб унга ўшқириб ўтирибди! Қизи тенги-я! Отаси тенгига-я! Ота нима? Қўлидан келадиганини қилиб бўлган, энди кетяпти бу дунёдан. Қиз эса қоляпти — дунё уники! Ажабо: одамзод ўзи яратиб, кейин ўзи оёқости бўлар экан-да! Адолат қани? Ҳақиқат қани? «Мен ҳам эдим сенингдек, сен ҳам бўласан менингдек». Адолат ана шунда! Шунда-ми?..

Ойнаванд «девор»дан кўриниб турарди: магазин олдида оппоқ «Волга» келиб тўхтади, ундан бағоят салобатли бир киши тушди. Олтмишларни қоралаган, бошида ялтироқ чуст дўппи, эгнида... куёвболалар тўйда киядиган заррин парчадан елкалари тик, бопта қилиб тикилган узун камзул, оёқларида бежирим қора туфли, қўлида гулдор жимжима асо, қаншарида ҳаворанг асил кўзойнак, соч-соқолига қиров қўнмоққа ожиз (ё бўялганми?), камзул ёқасидан кўкрагида тизилган қизил-сарғиш орден-медаллари мўралаб турибди...

Ким бўлди бу ажабтовур кийинган зот? Бакир уни қаердадир учратганга ўхшади. Ҳа, ҳа, узоқ йили «Шодлик» ресторанида, Гришанинг тўйи куни бир тўда ёш-яланглар даврасида кўрган, кўриб ажабланиб қўйган эди.

Бул олиймақом зотни кўргач, ҳозиргина қирпичоқ айтишмоқда бўлган рақиблар бирдан жимиб, мулойим тортиб қолдилар. Нима бало, Акобир Мирзаевич деганлари шумикан?

«Зар бува» асосини қўлтиғига қисганча битта-битта босиб кирди-да, тўғри келиб Сафурани елкасидан қучди, худди бир нимани шивирламоқчидек, нақ унинг қулоғи ёнидан енгилгина ўпиб қўйди. Сўнг кўзойнагини қўлига олиб, икки букилиб ерга кириб кетай деб турган ҳалиги телпакли кишига ўгирилди. Унинг қуллуғини вазмин бош ирғаб қабул этдию тирсагидан тутиб ичкарига бошлади. Кетаркан, Сафурага маънодор назар ташлаб қўйди: «Мен бирпасда чиқаман, жоним». Бу серқош ола кўзлар қариб қуйилган одамнинг эмас, кўп савдоларни кўрган эски боз, зиногарнинг кўзлари эди.

— Вуй, Бакирчик, қачон келдинг? — деди Сафура худди уни энди кўрган-дек ва Бакирнинг бўйнига қўл ташлаб, атай томошага муқом қилганча толорнинг тўрига қараб юрди. Пештахталарга суяниб турган, бир қолипдан чиққан-дек ўхшаш иккита бақалоқ сотувчи йигит, вужудлари кўзга айланиб, унинг ҳар

бир қилиғи, хатти-ҳаракатини ҳарислик билан кузатмоқда эди. Сафура ҳеч бировдан изн сўрамай-нетмай индамасдан борди-да, намунага жиҳозлаб қўйилган чап ёндаги хонага «кириб», юмшоқ креслолардан бирига оёқларини чалиштирганча бемалол ўтириб олди; биқинидан Бакирга ҳам жой кўрсатди.

Рўпарада қаторлаштириб рангдор тасвири телевизорлар териб қўйилган, уларнинг бари бир кўрсатувни намойиш этмоқда эди. Олабайроқ беқасамдан тўн кийган ҳофизлар қайсидир ушшоқни тугаллашдию давра ясаб ўтирган уч-тўрт одам нима ҳақдадир мунозара бошлаб, кейин галма-гал шеър ўқий кетди.

— Ие, бу анови бола эмасми? — деб қолди бир вақт Сафура Бакирни туртиб. — Барношаникига келган, эсингдами? Шоирми... Тўнка! — деди у бирдан аччиқ билан.

Дарҳақиқат, бу ўша, Бакирга эскидан таниш Тилаб Қурбон эди. У ғалати-роқ бир талаффузда, эҳтирос билан берилиб шеър ўқирди. Айниқса, қайта-қайта такрорлаган мана бу икки мисраси Бакирнинг ёдида қолди:

Санингдек нозанина нозанин ишлар муносибдур,
Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним...!

Шу жойига келганда ҳозиргина ўзича яниб ўтирган Сафура ҳам кутилмаганда тусланиб, «жонимга ур» дегандек кўксига шапатилаганча «дод» деб юборди:

— Во-ей, ўлиб қолама-ан! Нима деяпти-я бу бола? «Гўзим, жоним, афандим... Афандим!»

Кўрсатув ногаҳон шартта узилиб, экранга рўзғор буюмлари тасвири қалқди. «Саноат моллари — халққа!»

Сафура алланечук маъюс тортиб қолган эди.

Ҳалиги телпакли кишини атрофида гиргиттон этиб ичкаридан «зар бува» чиқди. Юзидаги хомушлик бирдан ариб, дикиллаб ўрнидан турган Сафура хурсанд-хушон қиёфада унга пешвоз юрди. «Зар бува» уни қўлтигидан оларкан, яна боягидек эгилиб қулоғига «шивирлади», бу гал узоқроқ. Кейин иккалови қўлтиқма-қўлтиқ олдинда, уларнинг кетидан телпакли, унинг ортидан Бакир магазиндан чиқдилар. Машинанинг олдида бир дам хайр-маъзур қилиб турилди. Телпакли Сафурага ялтоқилик билан илжайиб қарарди, Сафура унга мулойим жилмайиб. Демак — сулҳ, икки тарафлама битимга имзо чекилган!

Сафура бери-роқда ийманиб турган Бакирнинг олдида келди. Бир зумда бир дунё гапни гапириб ташлади:

— Сени овора қилдим, генацвали, пардон! «Шепот»ни қайтиб опкелиб, ўзлари уйга элтиб берадиган бўлишди. Шик! Зўр-а? Кўрса-анг уни!.. Ановилар келиб туришибдими? Қибрайлик бола? Уша ердаги дам олиш уйида танишиб қолганмиз у билан. Мировой йигит, тўғрими? Яқинда Олой бозорида учратиб қолдим. Йиғлади. Раҳмим келди, бир-бирини шундоқ яхши кўрадики, эҳ!..

Машинанинг орқа эшигини очиб уни кутаётган «зар бува»нинг мулойим овози эшитилди:

— Юрдикми, жоним?

— Бўпти! О кей! Чао! Баргишга салом!

Сафура чопқиллаб бориб машинага кирди. Унинг биқинидан буваси жой олди. Эшик, қарс. Оқ, оппоқ «қуш» оҳиста ўрнидан жилди.

Бизга айтадиган гапингиз шугина эдимми, жоним?..

Баргида халқ зардўзлари санъатини ўз кўзи билан кўргани Бухорога командировкага кетган кунлар эди. Бакир Олой бозоридан егулик ул-бул харид қилиб уйга қайтдию эшик очиқлигини кўриб ижирғанди: яна келдимми! Даҳлизда икки-уч яшар қўғирчоқдек бир қизалоқ эмаклаб юрарди. Оббо, кимнинг уйи бўлди бу? Адашиб бошқа бировникига кириб қолдимми ё? Емакхонага ўтса, столнинг икки ёнида икки киши юзма-юз — ўттиз ёшлардаги бир йигит билан сарғишдан келган кўримсизгина бир жувон бамайлихотир гаплашиб ўтирибди. Бакирни кўриб уларнинг саломи ҳам, алиги ҳам, изоҳ, илтижоси ҳам шу бўлди:

¹ Фузулий сатрлари.

«Узр, узр. Минг бора узр. Кечирасиз энди». Сўнгра ўтириб бафуржа танишдилар. Йигит асли қибрайлик, оти Маъмуржон экан. Шоҳидалар (Бакирнинг синглисига отдош экан) эса Бешқайрағочда туришаркан. Институтда бир-бирига кўнги қўйиб, уйланишган экан. Лекин бир йил ҳам бирга яшар-яшамас, қудалар ўртасида эски олди-бердидан гап қочиб, низо чиқибди. Бу катта можарога айланиб, отаси акалари келиб қизни олиб кетишибди. Ушандан бери ёш эрхотин бир-бирига талпиниб сарсон. Ҳар икки томон қудалар эса оёқ тираб туриб олишган: «Унақа ношуд куёвнинг дарди кам!», «Ушанақа пасткаш, молпараст одамларнинг боласи бўлса, қайтиб остонамга оёқ боса кўрмасин!», «Унақа зиқна-заҳарларнинг хонадонида чўрилик қилгунча, қизим ўз уйимда тоқ ўтгани дуруст!», «Бола белда, хотин йўлда, дебдилар. Ушаларнинг номини тутсанг, розимасман, ўғлим. Ана — кўча тўла қиз! Луб-бойини танла, обермаган отанг — номард!» Хуллас, шунга ўхшаган гаплар.

Шаҳарда рўйхатдан ўтолмагани учун Маъмуржон Қибрайда яшамоққа мажбур, ўша ердаги шарбат чиқарадиган комбинатда инженер бўлиб ишлар экан. Шоҳида эса — Тошкентда, аллақайси заводда технолог. Бир-биридан кўнги узолмаган эр-хотин, энди уч йилга қараб кетяптики, бир ой-ярим ой деганда мана шундай пана-пасқамда пинҳона учрашиб туришаркан. Ёз кунлари ку унда-бунда боғ бор, хиёбон бор, кўришмоқ иложи осон, аммо қиш совуғида қаёққа боришсин? Бунинг устига, кичкинтой Наргиза ҳафта ўтар-ўтмас «қада»-лаб ичиккани ичиккан. Тўғри, кейинги пайтда куёв тарафда салгина юмшаш сезилади, бироқ Шоҳида тараф сира унайдиганга ўхшамайди. Ахир, қачонгача бундай саргардон бўлиб юришади? Уртада бола улғаймоқда, унинг тарбияси деган гаплар бор. Бува-бувиларининг эса бу билан ишлари йўқ, бир вақт аччиқ устида оғизларига олиб қўйган қасамомуз гапдан қайтмоқни нақ ўлим деб билишади. Энди ягона чораси қолган — қочиш. Аммо — қаёққа, қандай, ёш бола билан, буёқда норизо ота-она, қариндош-уруғ... Хуллас, иккаловининг ҳам боши қотган. Хайрият, Маъмуржон яқинда Сафурани («барака топгур Сафура-хонни») учратиб қолибдию у бор гапни эшитиб, сумкасидан шартта мана шу калитни чиқариб берибди. Лекин сиз хафа бўлманг, Бакиржон оғайни, биз фақат бирпасгинага кирдик, кўча совуқроқ, биласиз, бола бор. Кўнглингизга ҳеч гап келмасин, илтимос, оғайни...

Бу ҳайратомуз тарихни эр-хотин бир-бирига гал бермай, аллақандай холлилик, аҳиллик билан сўзлаб беришди. Бакир аввалига не бир гумонларга борди, ишонмади: наҳотки, шу замонда ҳам ўшанақа жоҳил ота-оналар бор бўлса? Наҳот шу замонда мана бундай меҳр-садоқат сақланиб қолган бўлса? Сўнг, уларнинг бир-бирига муомаласию бу муомаланинг нақадар беғуборлиги уни бағоят таъсирлантирди. Илтимос-илтижоларини эшитиб эса кўзларига ёш келаёзди: ие, марҳамат, қачон десанглар келаверинглар, бемалол, ана, битта хона барибир бўш ётибди...

Ушандан кейин бу қувғинди эр-хотин яна икки мартаму-уч марта кўринди. Униси Қибрайдан келади, буниси Бешқайрағочдан. Ҳар сафар бир соат-икки соатдан ўтириб, қизчаларини суйишади, ўйнатишади, олиб келган ул-буллари-ни ўртага қўйиб, баҳамжиҳат ейишади, ичишади. Гап-гурунглари ҳам шунга яраша: об-ҳаво, нарх-наво, Наргизанинг қилиқлари, кеча нима дегани, бугун нима қилгани, эртага нима қилажаги. Шу. Вассалом.

Бакир уйда бўлса, у билан ундан-бундан суҳбатлашишади. Кетар чоғларида эса албатта уйни чиннидек ораста қилиб супуриб-сидиришади. Айниқса, табиатан киришимли Маъмуржон Бакирга маъқул тушиб, улар бирмунча дўстлашиб ҳам қолишди. Соддадил бу йигит Бакирнинг оиласигаю туриш-турмуш-ига бўлган ҳавасини яширмасди...

Ўша куни кечқурун Бакир бугун «Мебель» магазинида бўлган ҳангома-ни Баргидага сўзлаб берди. Баргида бу савдолардан анча-мунча хабардор экан.

— «Ночной шепот»и кепти-да ахийри? — деди у. — Бир йилдан бери ўшани пойлаб ўлиб юрган эди ўзи.

Бакир кўрган «зар бува» Сафуранинг «дедушка»си эмиш. Ҳа, ҳа, Ақобир Мирзаевич деганлари ўша киши. Аломат қария. Кўп йиллар катта амалда ишлаган. Ҳозир пенсияда, лекин барибир обрў-эътибори зўр. Бадавлат одам-да жуда. Шаҳарда икки жойда ҳовлиси бўлиб, иккита хотини, иккаласидан ҳам

ўғил-қизлари бор экан. Қизиғи шундаки, узоқ йиллар мобайнида иккала кундош бир-бирининг боридан беҳабар ўтган эмиш. Қаранг, шунақасиям бўларкан-да! Офарин-э, Ақобир Мирзаевич, худо сизга юракдану куч-қувватдан қўша-қўша қилиб берган экан! Тасодифни кўрингки, иккала хотин ҳам бир йилдаёқ оламдан ўтадию улардан қолган фарзандлар бир-бирларининг борликларидан воқиф бўлиб қоладилар. Ана кейин ўғай оға-инилар ўртасида мерос жанжали бошланади. Шунда, бадавлат ота мол-мулкини (ҳаммасини эмас, албатта; бунинг қадр-қийматини у билмай ким билсин!) расамади билан уларга тақсимлаб беради-да, ўзи шаҳар марказидан барча қулайликлари муҳайё бўлган кооператив уй сотиб олиб, сўққабош кун кечира бошлайди. Ўзига етарли мол-дунёси бор, буёғи ўшани сарфлаш-совуришга имкон топилса бас. Бакир кўрган машинани бултур сотиб олган, яп-янги, шахсий шофёри ҳам бор.

— Сафуранинг чин бувасими? — деб сўради Бакир аллабир гумонларга бориб.

Баргида унга «қандоқ нодонсан-а!» дегандек энсаси қотиб қаради.

— «Дедушка»си деяпман-ку, нега тушунмайсиз? Шунчаки. Эски бўйдоқ. Ёшларни яхши кўради. Доим ёшларга қўшилиб юради. Кўнгли ёш-да. Йў-ўқ, унақа ўйламанг, у Сафурани фақат...

Бу гапларни эшитиб, хоҳланг-хоҳламанг, «шунақа» ўйлайсиз-да. У Сафурага фақат ноёброқ бирор нима зарур бўлиб қолса, топтириб берармиш. Таниш-билишлари кўплигидан ташқари, ўзи уруш қатнашчиси экан — кўкрагидаги орден-медалларни кўрдингизми? Хизмат кўрсатган одам-да. Уша «Ночной шепот» ҳам имтиёз тариқасида фақат фронтовикларга бериларкан. Ие, фронтовиклар нима қилади уни, бошига урадимми? Ёки уруш жароҳатлари безовта қилган бедорлик кечаларида унга қараб шивирлаб чиқадими? Нима деб шивирлайди? «Ночной шепот» эмиш яна! Намунча қизишасиз, фронтовикларнинг ҳам бола-чақаси бор! Ахир, Сафура унга ҳеч ким бўлмас экан, ўзингиз айтдингизку? Ёшлиги учунмиш! Бировнинг ёшлиги бировга нима шафе? Бекордан-бекоргами? Жуда анойи экан-да бу «эски бўйдоғ»ингиз! Балки, кўзларининг қоралиги учундир... Ҳов, дўстим, сал пастроқ тушинг. Қанақа замонда яшаётганингизни биласизми? Уёғини сўрасангиз, мана шу гап сотиб ўтирган уйингизни ҳам ўша «эски бўйдоғим» совға қилган Сафурага, билдиз!

Баргиданинг дугонасига ён босиб, унинг қилмишларини ёқлабгина эмас, ҳатто уларга ҳавасмандлик билан айтган гаплари бир бўлдию мана шу охириги гапи бир бўлди.

— Бўлди, бас! — дея ўшқириб юборди Бакир. — Уша Сафуранингиз энди... — «бу ерга оёқ босмасин»ини айтолмади, чунки бундай дея олмасди, чунки ҳозиргина эшитди... Қолаверса, Сафуранинг оёғи Бакирнинг қўлида эмас, аксинча — Сафура, сафуралар унинг қўл-оёғини чирмаб ташлаган — Бакирнинг оёғи, оёғигинами, ҳаёт-ҳаёти шуларнинг қўлида!

Уша кеча Бакир — сўнги пайтларда нечанчи бор — ичида қасд қилди: «Қарзларимни узай, кейин гаплашаман сенлар билан!»

Қарзларингни узарсан, ўчингни ҳам оларсан, лекин, омонат бўлса-да, ўн бешинчи қаватдаги кўшқда яшаётганинг билан — барибир ердасан, оғайни, ерда қолиб кетдинг, ерда!

— «Роҳат» ресторани. Кейингиси — «Автостанция».

Ресторан дегандек, Тошкентда бунақа манзиллар кўп. Уйлангунига қадар Бакир — бўз, бўйдоқ йигит, Марина билан бирга уларнинг талайгинасида бўлиб, беармон ўйнаган, қувнаган. Маданият саройининг ёшлар ўртасида анча шуҳрат қозонган «Замона» ансамбли «Роҳат» маъмуриятининг таклифига бинотан бир муддат мана шу ресторанда «меҳмон» ҳам бўлган; Бакир гитара чалиб, Марина қўшиқ айтиб хўрандаларнинг олқишини олган. Уйланганидан сўнги ҳам у Баргида билан ҳар хил баҳоналарда, аксарият «туғилган кун»лар муносабати-га кўра бунақа жойларда кўп марта бўлди: Баргиданинг турли тантаналарга ўч, базми жамшидларсиз туролмайдиган қариндош-уруғи, таниш-билишлари беҳисоб эди. Қисқаси, бу маскандаги қанда-тутумлар, бундаги турфа оломон, ажаб-ажаб қиёфалар Бакирга беш бармоғидек маълум. Таъбир жоиз бўлса,

ресторанда «яшайдиган», ресторан учун, ундаги тунги томошалар завқини деб кунини кеч қиладиган аломат бир тоифа бор. Аксарияти ҳали беғам, беташвиш ёш-ялангдан иборат, айримлари эса ҳаётдан кўнгли совиган, бошига тушган бирон бир савдо туфайли ўзини йўқотиб, юпанчми излаб юрган бу сийқабашара кунда-шундалар ресторани паноҳ тортиб, қолган фурсатларини шу ерда, маст-аласт давралар оғушида совурадилар. Бакир Диёр деган савдойитабиат бир йигитни биларди, қачон, қайси ресторанга бормасин, бир тўда саёқлар орасида ўшани учратарди; кўз кўзга тушавериб, кейинроқ эса бошқа бир сабаб билан улар бир муддат дўстлашгандек ҳам бўлиб юрдилар. Сираси, уйлангунига қадар Бакир ҳам шуларнинг биттаси эди.

Лекин, мана, Янги йил байрамидан бери у ресторанларга қадам босмайди, кўргани кўзи йўқ, ҳазар қилади. Энди унинг назарида тунги ресторанлар яккаш алдамчиликдан иборат хиёнатлар ўчоғи, бу маконда яккаш жордеслар, анрилару сюзанлар давр суради...

Тун. Қор шуъласидан, мушаклар ёғдусию шодумонлик руҳидан ёришган тун. Осмон элагини элашдан чарчамайди. Ҳавода паришон кезиб юрган марварид зарралар, улкан арғувонлар узра чойшаб ёзган қор учқунлари дамо-дам отилмоқда бўлган мушаклар ёғдусидан гоҳ алвон, гоҳ зангори, гоҳ пуштию гоҳ яшил тус олади. Шунда дарахт шохларидаги зағчалар ҳам «ур-рэ» деган каби бир зумда оламини бузгудек чуввос солиб юборишади. Бетўхтов қор уриб турганига қарамай, азамат дарахтларнинг ён шохлари худди чодир тортиб қўйилгандек қорайиб кўринади. Бунча парранда! Шаҳардаги жами жонивор шу ерга йиғилганми, нима бало? Ёки булар ҳам байрам қилишяптимикан?

Байрам, ерда ҳам, осмонда ҳам байрам. Байрамнинг энг каттаси ичкарида, муҳташам кошона бағридаги ўрдадек баҳайбат толорда кечмоқда. Ҳамма ўша ерда, ҳаммаси...

Ундоқ бўлса бу ерда, ташқарида, улкан толорни гирд ўраган балконда анови қиз нега ёлғиз шумшайиб турибди? Қўлида рўмолча, кўкракдан келадиган тўсинга суяниб олган, елкалари бетўхтов силкинади. Афтидан, бир дардга дучор бўлган бу қиз. Дардинг нима, эй дилбар? Ёки сен ҳам менга ўхшаб хиёнат балосига мубталомисан? Узинг дилбарсан-ку, дард нима қилсин сенда! Дард деганини мана биздан сўра!.. Мимо деган афандинамо бир одамнинг суйиб такрорлайдиган шундай байти бор: «Кел, бирга дардлашайлик, уй-уйда йиғлагунча». Кел...

Дилбарнинг дардини дилбарнинг ўзига қўйиб, Бакир ўз дардига берилди. Буёқда ўз дарди бир дунё!..

«Янги йилни «Зарафшон»да кутсак, деган таклиф бор». «Кимдан чиққан таклиф?» «Ҳаммадан. Ҳар йилгидек...» «Кимлар бўлади?» «Шу, ўзимиз: Барноша, эри билан, Сафура жинни, сиз, мен, яна бирон биров. Ҳа, Миша тоға келмоқчи».

Бакирнинг нияти бошқача эди. Тунов куни Тоҳир акаси кўчада учратиб: «Бегоналашиб кетмадикми, ука? Шу йил байрамда ака-укалар ҳаммамиз бир жойга, чол-кампирикнига йиғилишсак», деган, бу таклиф Бакирга маъқул тушиб, алланечук таъсир ҳам қилган эди. Ўзи, оила бир жойга жам бўлмаганига, эҳ-хэ... Буёқда эса бунақа маслаҳат! Бир зум андишага ботган кўнгилда буёқнинг жозибаси устун келди.

Улфатлар, чиндан ҳам, Баргида айтган сафдан иборат эди. Фақат, у айтган «яна бирон биров» — одатдаги тандиркабобига қўшиб Муфтилла етаклаб келган телбанамороқми, томошабоп қиз бўлиб чиқди. «Ўзимизнинг сестралардан, — деб таништирди уни Муфтилла. — Ойсулув. Шу ерда ўқийди, устудентка»: Бироқ қизнинг сира сулувлук жойи йўқ, кўзлари қисик, тиржайганида улар баттар юмилиб, кенг ёноқлари баттар бўртиб, башараси ойтовоқнинг ўзгинаси бўлиб қолар эди. Кийиниши ҳам аломат: эгнидаги олачипор кўйлак барларини жинси шимининг ичига жойлаб олган, оёғида қизил этикча, бўйнида лўли хотинлар тақадиган беш тийинлик тангасимон шода. Одатдагича, яъни қовоқлари ёки ёноқларигагина эмас, пешонасидан тортиб иягига қадар зарупа чаплаб чиқилган. Хуллас, бари-барини меъёридан ошириб юборган. Бор дунёси шунинг ичидадек, «Шарлот» деган ёзувли каттакон заррин тўрвасини шу ерда ҳам елкасидан қўймай ўтирибди. Хаёлида, даврадаги хонимларнинг энг анти-

қаси ўзи! Буларини майли десак, бошқалар қадаҳдан бир-бир ҳўплаб қўйганда, у кишим ҳар гал охиригача симирарди. Ҳаял ўтмай ўлгудек маст бўлдию «акаси»нинг кифтига бош қўйиб, кўзи тушган одамга қараб сузила бошлади. У ҳар гапга албатта қақолаб куларди. Аксига олиб, Бакир шунга рўбарў ўтирарди, даврада кулгилироқ гап айтилишидан безиллаб қолди у.

Сафура бир вақт Муфтиллани ёнига имлаб, унинг қулоғига, лекин кўпчиликка эшиттириб: «Бошқасини тополмаган бўлсангиз, кенноиймининг ўзини олиб келсангиз ҳам бўларкан, — деди. — Ужас! Шим кийганларига ўлайми шу ҳолларига!» Қулоғи оғирроқ эканми ё лўққа-лўққа ичганлари баттар гаранг қилганми, қиз бу гапни ҳам кулгили фаҳмлаб, одатдагидек қақолаб юборди. Ҳамма хижолат бўлди. Аёллар унга, сўнгра бир-бирларига маънодор қараб олишди.

Йўқ, бу аҳволда кўпга чидаш бермади у. Янги йил кирмаёқ столга бош қўйиб ухлаб қолди. Хуррак ҳам отганга ўхшадими-ей, аммо энди ҳеч ким унга ортик эътибор бермай қўйди — ҳамма ўзи билан, ўзининг ўйин-кулгиси билан овора бўлиб кетган эди. Бир замон у столда ҳам кўринмай қолди. Чамаси, Муфтилла уни елкасига ортмоқлаб, пастда турган машинасига жойлаб чиққан эди. Бунга ҳам деярли ҳеч ким пайқамади — ҳамма яна ўзи билан, ўйин-кулгиси билан бўлиб кетган, чинакам томоша энди бошланмоқда эди.

Байрам оҳанжамаларидан чунон чарақлаб кетган улўғвор толор, шифтдан шудрингдек «ўкилаётган» кумуш шокилалар, шодиёна бир руҳ, ясантусан оломон, серҳаяжон шампанларнинг бетоқат вишиллаши, қадаҳлар жаранги, кулги-қаққаҳа, тантанавор алёрлар, хитоблар, бахтиёр чеҳралар, қиёфалар, шўх музика, рақсалар, махсус программа, машҳур санъаткорларнинг чиқиши, табриклар, қорбобо, қорқиз, совғалар, омад ўйини — лоторея, тепадан қор бўлиб ёғиладиган сунъий капалаклар, давраларни безаб ўтирган ҳақиқий капалаклар, камалаклар, парвоналар, пашшалар, қалампирмунчоғу райҳон иси, сут таъмидек нозик, маъсум ифор бўйлари, ҳар ёнда Сафуранинг нафаси, ҳар ёнда сафуралар, зайтуналар, пинҳона нигоҳлар, сирлар, дил розлар, сурур, сархушлик, завқ, меҳр, муҳаббат... Байрам, байрам! Янги йил кириб келаётир, Янги йил!

Вақти-вақти билан чироқлар сўниб, ҳашаматли толор сирли, хаёлий тус олар, ҳамма жуфт-жуфти ила ўрнидан турар, ўртадаги доирасимон майдонча талотўп бўлиб кетар... Ёғдулар ўйини, қиёмат ўйини... Лип-лип-лип, лип-лип-лип... Кейин яна махсус программа, яримяланғоч раққосалар; лип-лип-лип, масрур чеҳралар, чаққон қўллар, оёқлар, титрама беллар, елкалар, лип-лип-лип... Фаришталар базми, базми қиёмат...

Бағри бутун, дили равшанлар бу томоша, бу хуррамликлар ҳеч тугамаса дейди, булар адоқ-интиҳосиз давом этаверса дейди! Мен шундай ўтираверсам, бағрим доим шундай бутун, дилим доим шундай мунаввар бўлса дейди! Улар шуни орзу қилади...

Лекин ҳамма нарсанинг чеки бор. Оёқлар чарчайди, қўллар ҳолсизланади, беллар, бўйинлар толади, кўзлар тинади. Байрам ҳам поёнига етади, байрамлар ҳам ўтади. Кўнгил эса тўлмади, тўймади!

Рақс тугаб, шифтдаги мингчироқ қандиллар порлаганда бизнинг даврада нотаниш бир йигит пайдо бўлди. Пешона сочлари сийраклаша бошлаган, қиррабурун, бақакўз, қотмадан келган соқолли йигит. Улўғбек. Кинооператор. Сафуранинг навбатдаги дўсти. У эски танишлардек жилмайиб, ҳамма билан бирма-бир ўпишиб чиқди. Муфтилланинг «синглиси» йўқ, бўлганида у билан ҳам албатта ўпишарди. Аттанг. Сўнг ёнида ўтирган Сафуранинг бир қўлини «ўзиники қилиб олиб», узоқ вақт, то лўмбиллаган бир хотин пайдо бўлмагунча, қўш узукли нафис бармоқларни лабидан қўймай ўтирди. Лаблари тўйса, кўзлари тўймади: кўзларига суртади. Майли, бу ташналаб нимани хоҳласа ўшани ўпсин, истаганича ўпсин, қонгунича ўпсин, бутун дунёни ўпиб чиқсин, ўпсин, яласин — унга рухсат! Чунки хушфеъл, беэиён йигит экан, ана, юз-кўзларидан, одамга меҳрибон боқишларидан аён. Бир кимсага озори теккани йўқ, ҳаммага дўстдек, қадрдондек. Унинг ташрифиди, даврага қўшилгани ҳеч бировга малол келмади. Сафурага ҳам.

Ҳар қалай, бу ҳол малол келган одам топилди. Лўмбиллаган хотин пайдо бўлди. У индамай Ташналабни қўлидан тортиб турғизди, Ташналаб индамай унга эргашди. Лекин бора-боргунча орқасидан кўз узмай, Сафурага рамзий

бўсалар йўллаб кетди. Ўпди, ўпди, кетди. Одам деган шундай меҳр-муҳаббатли бўлса! Одамзод шундай мўмин, безиён бўлса!

Лўмбиллаган хотин унинг онаси ҳам эмас, опаси ҳам эмас... хотини экан. Оббо, Ташналаб-эй, оббо, шоввоз-эй, топганини қаранг! Кимни ўпсанг — ўпавер, фақат...

— Вой-вой, ануни қаранглар, ануни! — деб қолди Барноша бир маҳал. — Сафура, қара! Фолчи! Фолчи қиз!

У кўрсатган тарафда Сафуралар тенги, нимаси биландир унга ўхшашиб ҳам кетадиган бир жувон, чап қўлида қадах, қандайдир йигитнинг бўйнига осилиб олиб секин рақс қилмоқда эди.

— Вой-вой, фолчи бўлатуриб... Қўлидаги нима?

— Коньяк, — деди Чиннибек совуққонлик ва аллақандай киноя аралаш. — Ҳозир уни ичади ҳам... фолчи бўлатуриб!

Жувон худди шу гапни кутиб тургандек, айланишдан тўхтамай, қўлидаги қадахдан оҳистагина бир ҳўплаб қўйди.

— Ана! Энди бўлса, ким кимнинг жазмани эканидан фол очади!..

Барноша ялт этиб эрига қаради. Чиннибек бепарво, гапида давом этди:

— Ана кейин уйда мотам!.. Сафура, кел энди! — Шундай деб у Сафурани бўйнидан қучмоқчи бўлди. Сафура аччиқ билан унинг қўлига битта тушириб, Муфтиллага юзланди:

— Туринг, Миша тоға, вальс!

— Э, сабил, галастукди тақмаган эдиқ-ку, бугун празник деб! — Муфтилла астойдил хижолат бўлди. — Сўнг, ҳў-ў бултургига ўхшаб оёғингизди босиб жубарсак, юзимизга шапатилаб қоласизми дейман-ов, Сапураҳон?

Бу гапга қақолаб кулиши мумкин бўлган қиз шу тобда машинада қишлоғини туш кўриб ётарди.

— Попробуйте, ўлдираман бу гал! — дея пўписа қилди Сафура ва қандай бўлмасин, яқинлашаётган хавфнинг олдини олмоқ учун ташаббус отини баттар қамчилади: — Ҳей, Баргиш! Утираверасанларми энди шундай? Бакирчик, ну!

Бакир ўрнидан қўзғалишга ҳам улгурмади, Баргиданинг қаршисига осмонданми бир кимса тушди. Жордес! Яна қаёқдан пайдо бўлди бу мараз?!

«Мараз» Баргидани чаккасидан ўпиб кўришди, кейин изн сўрамоқ уёқда турсин, ҳатто Бакирга еб қўйгудек бир ўқрайиб, қизни қўлтиғидан тутди-да, рақс майдони сари бошлади. Баргида ортига бир ўғирилди-ю, итоаткорона унга эргашди. Бу ҳол деярли ҳеч кимга эриш туюлмади. Сафуранинг тирсагидан ушлаб рақсга отланаётган Муфтиллагина ажабланиб Бакирга бир қараб қўйди. Барноша билан Чиннибек эса ўзлари билан овора эди. Чиннибек хотинининг қулоғига ниманидир шивирламоқда. Бир маҳал Барноша беғам жилмайиб, суйгандек унинг қуоқ жингалак сочларини «тўзғитиб» қўйди. Яраш-яраш!

Қандиллар ёниб, атроф ёришганда Сафура билан Муфтилла қайтиб келди. Баргидадан дарак йўқ эди. Боядан бери «ерга кириб кетган» Бакир зимдан кўриб қолди: Жордес уни толорнинг тўридаги нимқоронғи бурчакка — ўз даврасига судраб кетди.

Ҳамма, бутун байрам аҳли унга тикилаётгандек, масхара қилаётгандек туюлди. Бакир титраётган бармоқлари билан пайпаслаб столдан сигаретини олди-да, аста ўрнидан турди, балкон тарафга юрди...

«Али-баба-а-а, Али-баба-а-а...»

Бировнинг устидан кулма — ўзининг ҳам бошинга тушажак, деган нақл бор. Бакир боягина шўрлик Алибобонинг ҳолига кулган эди. Махсус программадаги бу лавҳада сочи ўсиб елкасига тушган, ясама соқолли беўхшов «Алибобо» сахнага чиқиб ёнбошлаб олди. Бошида — елпиғич тутган бир нозанин. Пастда канизаклар тўдаси ўйин тушмоқда. Улар «Али-баба-а-а, Али баба-а-а» дея соҳибларига олқиш ёғдириб, томоша кўрсатишмоқда. Ҳар бири унга бўлакча карашма қилади. Афсонавий ҳузур-ҳаловат қўйнида ётган Алибобо бу ишвалардан эриб кетиб, ўрнидан туради. Саховатли соҳиб муқом қилиб олдига келган ҳар канизакка гоҳ ўнг ёнидан, гоҳ чап ёнидан бир шода-бир шода марварид чиқариб беради. Ҳақини ундирган маккоралар бирин-кетин ғойиб бўла бошлайди. Шу тариқа бор-будини улашиб чиққан Алибобо бир маҳал қараса, сўпайиб ёлғиз қолибди. Гирдида канизак тугул бир зоғ йўқ, қўйни тўла пуч ён-

Ғоқ! Шунда у қўлларини фалакка чўзиб фарёд қилади: «Али-баба-а-а! Али-баба-а-а!..»

Бакир ўшанинг ҳолига кулган эди...

Барига ўзи айбдор. Агар ўшанда ортиқча қизиқувчанлик қилмаганида, бундай шубҳа-гумонлар гирдобиде қийналиб, азобланиб юрмасди. Уйиндан ўт чиқади. Шуни билатуриб ўйнаймиз, ўзимизни тия олмаймиз. Ахир, ўйнамасдан ҳам бўлмайди — турмуш зерикарли, якраглик жонга тегади. Бироқ ўйнагандан кейин ўша ўйин деганининг мохиятию оқибатини ҳам ўйламоғи керак-да одамзод! Эҳ, ким ўйлабди буни олдиндан!.. Бакир китоб юзини очиб қарамаганига талай замонлар бўлган, кўпроқ кинога ишқибоз эди. Тўғри, ҳарбий хизматдалигида қўли бўшади дегунча бирор нима ўқимоққа тутинар, айниқса, саргузашт асарларга қизиқар, Экзюперининг деярли барча китобларини ўқиб туширган эди. Буям ҳолвага ўхшаган бир неъмат экан. Татимаган бўлсангиз, эсхаёлингизга келмайди, лекин татиб қўйсангиз, кейин ўзингизни тиймоғингиз мушкул — тагин татигингиз келаверади. Бир унутсангиз, бутунлай унутиб юборшингиз ҳам ҳеч гап эмас.

Сменадан ҳориб қайтганда ёки эрта азонлаб ишга жўнаши лозим бўлган кунлари Бакир аввали оқшомдаёқ таппа ташлаб қотиб қолар, Баргида эса кечалари алламаҳалга қадар каравот бошидаги деворга ўрнатилган тунчиноқ ёруғида китобхонлик қилар эди. Уша ҳордиқ куни, одатдагидек, чошгоҳгача тўшакдан қўзғалолмай ётган Бакир беихтиёр қизиқсиниб, ёнма-ён пастак столчада турган «Иностранная литература» журналинини қўлга олди. Дуч келган жойидан очиб варақларкан, тагига қалам билан чизиб қўйилган (Баргида ўқиганда доимо қулоғига қалам қистириб оларди) шундай жумлаларга кўзи тушиб, тўхтаб қолди:

«Бу уйда ҳамма нарса муҳайё эди, ҳамма нарса. Лекин у менга тор ҳамда омонат эди, ўзимники бўлмоғини орзу қилардим. Ўзимникига келгач эса, ҳайрат бармоғимни тишлаб қолдим: кенг-мўл, ёруғ-чароғон, аммо бутунлай бўм-бўш, руҳсиз, файсиз! Энди, тор бўлса ҳам, гўр бўлса ҳам ўша омонат ҳужрага қайтиб кетсам дейман. Урганиб қолганман...

...Энди ўйласам, мен Жордесни севар эканман. У руҳан ботир, ҳаётда ҳам, муҳаббат бобида ҳам тиниб-тинчимас йигит. Лекин бирмунча енгилтаклиги бор, бетайин, ҳавойироқ эди. Қўрқдим... Денгизда учраган йигит эса мўмин-қобилгина, ройиш кўринди; бунақасидан ўзинг истаган шаклни ясаб олаверасан, Сюзанн! Анри Жордесга қараганда хушбичим, бўйдор, кўзлари аллақандай ғамгин боқади одамга. Вафодор кучугим Вивига ўхшаб. Наҳот, шунисигагина учган бўлсам?! Гўдаклик, қип-қизил девоналик! Жордеснинг одатдаги ҳавойи қилиғига аччиқма-аччиқ бўлди бу иш. Энди эса пушаймонман, уни соғинаман... Йўқ, биз тамомила бошқа-бошқа одамлармиз. Анри мен учун оддий бир эркак, қуруқ савлат, холос. У — жўн бир олам, мен димиқадиган олам, бамисоли ўша ўзимнинг кенг-мўл, аммо бўм-бўш, ҳароратсиз уйим, зерикарли ўлан-тўшагим! Бундай одамлар бир бошпана остида яшай оладими? Бемалол. Фақат-фақат... Билмадимда. Эсингни йиғ, Сюзанн...»

Ана шу гапларнинг ёнбошига тикка бир чизиқ тортилиб, «Да!» деб ёзилган эди.

Бакир пешинга қадар ўрнидан турулмайдан ётди. Нафас олай деса, ҳаво етишмаётганга ўхшар, ёмон, қалтис бир жойи оғрир эди. Дафъатан кўп нарса ойдин бўлиб қолди, ахир!

Аммо буни Баргидага кўрсатиб, таъна қилиб бўладими? Исбот қани? Анови гапларми? Во-ей, қанақа нодон, ҳафтафаҳм одамсиз-а! Ахир, бу журнал, китоб-ку! Ҳали шунга ишониб ўтирибман денг? Кошма-ар! Ҳа, чизиб қўйган бўлсам нима кипти? Эҳтимол, ўша жойи ёққандир, эҳтирол, ёқмагандир — сиз қаёқдан билақолдингиз?!

Йўқ, қайтага, бу йўл билан ўзининг А н р и э к а н и н и яна бир карра таъкидлайди, баттар шарманда бўлади!

Бакир ўша кундан эътиборан хотинидан кўзини олиб қочадиган, умуман, иложини топса ундан нари юрадиган одат чиқарди. Баргида ўртадаги бу совуқчиликни гўё пайқамас, пайқаса ҳам бепарво эди. Бакир эса ададсиз ўй-изтироб гирдобиде: С ю з а н н кетиб қолгудек бўлса, А н р и нинг ҳоли не кечадиди? Ўз қўли билан уни бировга бериб кўядими? Ана, Жордес, қўзғундек пайт

пойлаб юрибди — шартта илади-кетади. Ҳа, А н р и С ю з а н н и жонини қиз-ғангандек қизғанади. У гўё хусусий мулки, бисотидаги энг азиз, энг нодир буюм! Ана шу буюмни қўлдан чиқармоқ эса — ақлсизликнинг ўзгинаси, нақ ўлим билан баробар! Кейин бундай чиройли буюм қайтиб унга насиб этармикан? Худо билади! Демак, уни кўз қорачўғидек асрамоқ, авайламоқ лозим. Бироқ у — омонат-ку?... Нима қилиш керак? Кутишми? Нимани? Муқаррар жудолик — Жордес унга чанг солмоғиними? Қачон рўй беради бу офат? Ҳар куни, ҳар дақиқада! Қузғуннинг кўзи ханжар, нафси — қудуқ. Аблаҳ қузғун! Пайт пойлаб турган экансан-да!..

Осмонингни бой бердинг, ерда қолиб кетдинг, энди ана шу қузғунларга ем бўласан, ем!

...Ичкарида қиёмат авжига минган эди. Кимнинг кимлигини билиб бўлмайди. Ҳаммаси алоқ-чалок, аралаш-қуралаш. Дарвоқе, булар ким, қанақа одамлар? Чиннибек ким? Унинг ёнида ҳамиша беғам жилмайиб ўтирадиган Барноша ким? Анови, сочи опала Сафуро ким? Эрини ташлаб, индамай ҳалиги қузғунга илашиб кетган Баргида-чи, у ким? Ким ўзи булар, қанақа одам? Муаззам саройни ларзага келтириб шовқин солаётган оломон-чи? Улар қаёқдан келиб қолди бу шаҳарга? Илгари, дейлик, кеча, ўтган куни қаерда эди булар? Ё, дафъатан осмондан тушишдими? Ахир, биттаси ҳам бу шаҳар аҳлига, кунда кўча-кўйда кўринадиган одамларга ўхшамайди. Йўқ, Бакир билган шаҳар фуқароси эмас булар, бошқа, бошқа, аллақаёқдан офат мисол ёғилиб келган! Бакирга бегона, Бакир бегона шафқатсиз, алдамчи, олчоқ бир дунёдан! Ёки байрам завқи «заҳри қотил»га қўшилиб, бетайину беқарор кўнгилларда шайтон васвасасини кўзғаб, буларни ўшанинг ҳаромзода малайларига айлантириб қўйдимикан? Қиёфалар ҳам бугун бошқача, гап-сўзлар, тиллар, диллар ҳам... Қайси тилда сўзлашяпти булар? Ниманинг тилида? Нима деяпти?... Ҳар қалай, инсоний тилда эмас!

Булар ким бўлишдан қатъи назар, сен буларга бегонасан, бу даврага нолойиқ, номуносиб бир ожиз кимсан! Шу ўй уни айниқса эзарди.

Бакирнинг-ку дарди маълум, анови дилбар нимадан азоб чекапти экан? Ҳамма ичкарида ўйин-кулги билан машғул бўлса-ю, у нега бу ерда ёлғиз, йиғлаб турибди? Бакир дилида бу нотаниш маъсумага нисбатан бир ҳамдардлик туйди, ёнига бориб уни юпатгиси, тасалли сўзлари айтиб кўнглини кўтаргиси келди. Кел, синглим, дардлашайлик. Сен ҳам менга ўхшаган бағрикабоб, шикастадил кўринасан. Қўй, кўп куйинма, бу дунёнинг ишлари ўзи шунақа. Ана, ичкарида Сафуро отлиғ бир «доно» ўтирибди, ўшанинг кўп вазиятларда қор келадиган ажаб-ажаб ҳикматлари бор. Шулардан бири — се ля ви, яъни — ҳаёт ўзи шунақа, дегани; буни ўзимизча, ҳаётда нималар бўлмайди, десак ҳам мумкин. Қўй, қайғурма. Сендек дилбарники ранжитибдими, одам эмас экан у, Жордеснинг ўзгинаси экан!

Бакир бу дилбарни дилидагина юпатмоққа улгурди — ичкаридан бир йигит ҳаллослаб чиқди. Ёпирай, Жордес, Жордеснинг ўзгинаси! Демак, қўлидаги қушни учириб юбориб, бировларнинг қўйнидагига матраб тикиб юрган экан-да бу номард овчи!

Жордес қоронғида Бакирга бир ёвқараш қилгандек бўлди-ю, қиз томон талпинди. «Дила, ты что?» деб унинг бўйнидан қучмоққа уринган эди, қиз аччиқ билан «Кретин!» дея қўлини силтаб ташлаб, тескари ўгирилиб олди. Жордес тагин талпинганида қиз қочди. Шу тариқа қувлашиб улар балконнинг нарёғига ўтиб кетишди. Қоч, синглим, қоч бу маразнинг дастидан! Ўзингни пастга ташла, оёқ-қўлинг синса ҳам майли де — қоч, қочиб қутулгин!

Бакир бир пайт кимдир елкасига мушукдек суйкалаётганини сезиб қолди. Қорқизлар киядиган ярашиқ пўстиннинг одам бош қўймоқдан ўзини зўрға тиядиган сербар, пахмоқ ёқаси иякларини сийпаларди. Бўйинни чирмаган жимжима рўмолнинг кумуш попуклари қор ёғдусида кўзга «мушак отиб» жиллоланади. Тавба! Бир қучоқ момиққа ўхшаш сават телпак соясидаги маъсум кўзларда на гуноҳ ифодаси сезилади, на хиёнат шарпаси. Яккаш меҳру садоқатнинг жамулжами!

— Ёввойигинам! Хафа қилдимми сизни? Қўйинг, унутинг, ҳаммасини унутинг! Ўзим аҳмоқман, жинниман! Мана, кўзимга бир қаранг: аҳмоқман, жинниман-а? Жинни бўлмасам... Мен уни одам десам, маст бўлволиб компаниясига

судради. Билагимдан маҳкам чангаллаб олди. Энди билдим — ҳайвон экан, қип-қизил ҳайвон! Мана, кўзимга бир қаранг! Биламан, хафасиз. Мана, уринг, ўлдилинг мен жиннини! Ёввойигинам!..

...Мен шунда бирдан юмшадим. Ойдин тунда оғиздан чиққан ҳовурдаёқ эриб кетадиган қор зарралари мисол сув бўлиб оқдим. Мана шундай қиз, бутун байрам аҳли мафтункор тикилган шундай барно... меники, қаршимда бўйин эгиб, тавба қилиб турибди! Бошига кўнган бундай ноёб бахт қушини фақат аҳмоқ, нодонларгина учириб юборади!

Мен ана шунда алданган, ўзимга хиёнат қилган эмасмидим? Ўшандаёқ ҳаммасидан воз кечиб кетсам бўлмасмиди? Кейин-кейин эса бу ҳол одатга айланди. Ёниб кетаман, тутаб кетаман, лекин биргина суйкалса, барчаси унутилади, кечирилади. Тўғри, бундан ташқари, тағин бир андиша мудом қўл-оёғимга кишан бўлган: «Кейин! Қарзларимдан қутулай, кейин ҳамманг билан бирваракай ҳисоб-китоб қиламан!»

...Бутун олам ёришиб кетди. Ҳар ён мунаввар. Кеча кундузга айланди. Теварак-атрофдаги чироқлар нуридан эмас, борлиқни қоплаган қор шуъласидан эмас, милтиллаб кўз қисаётган юлдузлару дамо-дам сочилаётган мушаклар ёғдусидан ҳам эмас, йўқ... Алламаҳал бўлиб қолган шекилли, Янги йилни шодон қаршилаган тўда-тўда оломон шовқин-сурон, кувноқ ҳайқириқлар билан байрамхонани тарк этмоқда. Ҳамма сархуш, ҳамма бахтиёр, ҳамма бир-бирига мастона табассум қилган, бош ирғаган, қайта-қайта қутлаган, қўл сиқишган, қучоқлашган, ўпишган... Нозанин қиз-жувонлар, ёқимтой ёш-яланг, андак шўх-шалайим йигитчалар, ишвакорроқ барнолар... Бир кечадаёқ танишиб, дўстлашиб, қадрдонлашиб кетган бу шаҳри азимнинг кундалик фуқаролари!

Улфатлари уларни пастда, Муфтилланинг машинаси ёнида кутиб туришарди.

— Ҳа, ёввойи! — деди Сафура Бакирни кўриб. — Қаёққа ғойиб бўлиб қолдинг? Баргиш, бунингни энди қўйнингга солиб юрмасанг, йўқолиб қолади, смотри!

— Сестра, биз сиздан хапа, нимагалигини сўрамайсиз! — деб қўйди ҳушёр Муфтилла Баргидага қараб.

Бошқа ҳеч ким буларга эътибор бермади. Муфтилла машинасини «қиздириш» билан овора, Чиннибеғу Барноша, мусофир юртларда раққослик сирларини ўрганиб юрган якка-ёлғиз фарзандлари эсларидан чиқибми, худди чиллалани келин-куёвдек ҳадеб бир-бирига суйкалгани суйкалган. Чин дилданми ё хўжақўрсинга? «Хўжа»си ким бўлди бу ерда?

— Хватит, Миша тоға, кетсангиз кетинг тезроқ, совқотиб ўлдим-ку! — деди Сафура қўққисдан жини кўзиб.

Муфтилла машинадан чиқиб, улфатларни байрам кунлари Зомин тоғи бағридаги қанақадир аломат дачада дам олгани таклиф қилди. Ҳар ким ҳар хил мулоҳаза билдириб, якдилона бир тўхтама келинмагач, у негадир бетоқатланиб: «Ҳай, бир кунларингни кўрарсизлар, яхшилиқни билмаган бандалар, мен кетдим эса!» дедию шоша-пиша машинасига кириб, ҳамон қишлоғини туш кўриб ётган «сингисини» қишлоғига олиб жўнади. Қолганлар ҳорғин одимлаб пиёда-пиёда қайтишди.

Инқилоб хиёбонига етганларида, ҳар жой-ҳар жойда бир-бирига қор отишаётган тиниб-тинчимас ёш-ялангни кўриб завқи келди чоғи, Сафура қорбўрон ўйнамоқни таклиф қилди. Ҳамма эғнидаги пальто-пўстинини ечиб ташлаб, енг шимариб қор думалоқлашга киришди. Шусиз ҳам қорга кўмилиб ётган азамат хиёбон кўзлардаги, сўзлардаги оташин завқдан баттар ёришиб, чарақлаб кетгандек эди.

Бироқ бу завқ-шавқнинг умри кафтлардаги думалоқланган қор умридек омонат бўлиб чиқди.

— Вой, узугим, узугим! — дея чинқириб юборди кўринишдан беғам, сипо Барноша илон чаққандек даҳшат ичида. — Ҳозиргина қўлимда эди, тушиб кетди! Қаёққа тушди? Қаранглар, қаранглар, топинглар тез! — У худди беш яшар тантиқ қизалоқдек турган жойида депсинарди.

Ҳамманинг кайфи қочиб, қор титишга уннаб кетди. Арзанда узук ё осмонга учиб, ёки ерга сингиб ғойиб бўлган эди. Еру осмон жимир-жимир

марваридга тўлиб кетган, қани, улар орасидан марварид кўзли узукни топиб кўринг-чи!

Бояги «тотув келин-куёв» бир лаҳзада ёвлашиб, қирпичоқ бўлиб қолди.

— Топасан! Топасан! — дея қичқирарди таниб бўлмас даражада ўзгариб, нақ алвастига айланган Барноша эрига зуғум қилиб. — Ҳаммасига сен айбдор! Сенинг касринг урди! Вой, узуги-им!..

— Мана-а! Мана бу ерда ётган экан! — деб қолди бир четда ер сузиб айланиб юрган Сафура ва чопа келиб қўлидаги узукни Барношанинг бармоғига солиб қўйди. Боягина эрини ундан қизғаниб ғишава қилиб турган хотин, кўз очиб-юмгунча бошқа қиёфага кирди: кўзлари қувончдан чақнаб, ёш боладек бир сапчиб Сафурани ўпиб олди, сўнг буриласолиб эрининг бўйнига осилди:

— Топилди, топилди! Яшасин!

Бакирдан бошқа ҳамма бир сирдан ғофил қолди: узуклари бир хил экан шекилли, Сафура ўзининг бармоғидагини ечиб берган эди...

Бу қувончни ҳайвонот боғининг ёнидаги уйда «ювиб», байрамни ўша ерда давом эттирамиз, деган таклиф тушди ўртага. Бакирдан бошқалар буни қувватлаб чиқди. Лекин у ерга яқинлашганда Баргида алланечук итоаткорлик билан эрига эргашиб, уни қўлтиқлаб олди.

12

— «Автостанция». Кейинги бекат — «Билим юрти». Ҳурматли йўловчилар!..

Пойтахт атрофидаги кўплаб сўлим манзилларга борадиган автобуслар мана шу ердан жўнайтиди. Паркент, Сўқоқ, Кумушкон, Оқтош, Чимён, Ғазалкенту Сижжак... Ҳар гал Бакирга Сафура худди шу ердан автобусга ўтириб кетганга ўхшайди. Ҳолбуки, билади: қаёққа кетган бўлса ҳам, у албатта ўзининг машинасида кетган.

Май байрами арафасида Сафура негадир бир ҳафта-ўн кунча кўринмай қолди. Кунда неча марталаб йўқлаб безор қиладиган одам, қўнғироқ ҳам қилмай қўйди. Ахийри, Баргида ғалати хабар топиб келди. Сафура ўз-ўзича ишдан бўшаб, уч-тўрт кун жини қўзиб уйда ётибдию кейин тўсатдан алла-қаёққа ғойиб бўлибди. «Мени қидириб овора бўлманглар», деган мазмунда хат ҳам қолдирганмиш.

— Бошқа ҳеч кимга ҳеч нима демабди. Кетаётиб, ҳув ановда олган «Шепот» гарнитурини чизиб-тилиб, синдириб ташлаганмиш. Мендан сал араз эди, бўлмаса, шу чоққача бирон бир гапини яширмаган. Қизиқ! — деди Баргида таажжуб билан. — Ҳай, уч-тўрт кунда қайтиб қолар. Шунақа жинниликлари бор ўзи азалдан.

Баъзи бир нарсалардан хабардор Бакир эса ичида шундай тахмин қилди: «Дала-даштда юрадиган бирор чўпон-пўпонга ўғирланмоқни истаб гапирган эди, нима, ўша орзусига етдимикан? Уч-тўрт кунлик орзусига!»

— Бу сафар бошқачароққа ўхшайди, — деди у сир бой бермай. — Қайтса ҳам ўзгариброқ қайтса керак.

— Қайдам. Ўзгарганда қаёққа борарди, ўша Сафура жинни-да!

— Майли-да, ҳар қалай, бир марта бўлсаям занжирини узибди-ку!

— Занжир?! Нима, у итмидики, занжирини узса?

— Одамнинг бўйнидаги занжир итникидан баттар, билсангиз!

— Шошманг-шошманг, шу ўзингизми? — Баргида уни тирсагидан тутиб ўзига қаратди, кўзларига жиддий, диққат билан тикилди. — Шунақа гапларни ҳам биламан денг? — У бошини сарак-сарак қилди. — Ничево себе...

— Бундан бошқаларини ҳам биламиз, керак бўлса!

— Да-а? Қани, эшитайлик-чи? — деди Баргида ширинлик сўраган ёш бола каби бошини бир ёнга солиштириб.

— Биламан-у, айтмайман-да! — дея буёғини ҳазилга буришга мажбур бўлди Бакир.

У ҳамон таажжубда: туш эдимми бу, ўнгми? Унг десангиз, тушга ўхшайди, туш десангиз...

Шошиб, аллақандай телбанамо важоҳатда кириб келган эди Сафура. Эшиқдан кирасолиб, пойабзалини ҳам ечмай емакхонага қараб югурди.

— Ичишга ҳеч балонг борми? — дея қичқириб сўради холодильник эшигини тарақлатиб очаркан. — «Сояки». Ҳайгина. Жаноб гадолар! Биз шўрликларга шу ҳам обизамзам билан баробар! — У, ярми ичилган шишани оғзидан қулқиллатиб охиригача симирди.

Сафура худди эри ўлган келинчакдек бошдан-оёқ қора либосда эди. Гоҳ малла, гоҳ кўкимтир, гоҳ сарғиш рангга бўяб юрадиган опаласимон сочлари ҳам бугун худо яратган асл тусида — қора, эғнидаги майин велюр плаши ҳам тўсдек қора, оёқларида ҳам қора этик. Фақат, саллага ўхшатиб, лекин кунгурадор қасава шаклида бошига ўралган қора дуррадаги заррин хошиялару дурранинг тепа қисмидан эчкининг думидек намоишга чиқариб қўйилган бир тутам кокилгина бу «мотам»ни бузиб, масхаралаб турарди.

«Мотамсаро малика» эътирозга ўрин қолдирмайдиган, наинки эътироз, ҳатто аллақандай мафтункор оҳангда амр қилди:

— Бўл, генацвали, мен билан битта жойга бориб келасан. Шаҳардан ташқарига. Уик-энд. Ҳув, келишган эдик-ку? Ачом-ачом!

Яшириб на ҳожат, ўзи кечирар, баъзан кўзига бало-қазодек кўринадиган бу жувон шу тобда гаҳ деса тайёр эди Бакир! Бўйнидан ҳеч ким ип ўтказгани йўқ, етмиш икки бўғини бирдан бўшашиб, ўзи эргашди унга. Ғунажин кўзини сузмасин денг, сузгудек бўлса!..

Пастга, парвоз сари шай турган оққушдек «Жигули» ёнига тушганларида, Сафура қўлидаги калитни баланд кўтариб Бакирнинг кафтига ташлади: сен ҳайдайсан.

«Оққуш» шаҳардаги гавжум машиналар оқимини чаптастлик билан ёриб ўтиб, бир нафасда кенг, сердарахт Чирчиқ йўлига чиқиб олди. Аммо Сафура шунга ҳам қаноатланмай, кафтини Бакирнинг тиззасига босиб қистагани қистаган эди: ҳайда, ҳайда, ҳайда! Чирчиқдан кейин сабри чидамай рулга ўзи ўтиб олди. Бироқ сал юрар-юрмас, рулни унга берганига пушаймон қилди Бакир. Ҳар ҳолда, тоғ йўли, ўр бор, қир бор. Сафура эса, машинали бўлганига икки йилдан ошганига қарамай, ҳамон уни тузук эплаб ҳайдаёлмасди. Ўнқир келадими, чўнқир келадими, назар-писанд қилмай тезликни босгани босган. Чамаси, унга барибир, нима бўлса бўлар, бошга тушганни кўз кўрар!

Манзилга етгунларича Бакир юрак ҳовучлаб борди. Хайрият, Ғазалкентдан ўтавериб Сафура машинани чоғроқ бир кўчага бурдию сал юрилгач, гирди оқ деворлар билан ўралган, дарвозаси пештоқиға «Интернат» деб ёзилган ҳовли яқинида тўхтади.

— Энди мени шу ерда бирпас кутасан, оғайни! — деди ва апил-тапил машинадан тушиб, орқадаги юкхонадан егулик ул-бул солинадиган елим-халтани олди-да, қандайдир паришон одимлаб ҳалиги ҳовлига кириб кетди.

Унинг бундай сирли юриш-туришларига аллақачон кўникиб қолган Бакир ортиқ қизиқувчанлик қилмади, ажабланмади ҳам. У орқанги ўриндиқда ётган аллақандай хорижий журнални қўлига олиб, суратларини томоша қилмоққа киришди. Тиниқ табиат манзаралари қучоғида турли ҳолатларда турган хонимлар, жаноблар, уларнинг эғнидаги ажаб-ажаб либослар... Ҳа-а, улгини мана шулардан олар экан-да бу қиз! Сафурабоп хонимлар, сафурабоп жаноблар!..

Талай замон Сафурадан дарак бўлмади. Бир маҳал у ғалати қиёфада дарвозада кўринди. Бошидаги шарфни қўлида ғижимлаб олган, бир учи ерга судралиб келяпти, сочлари бетартиб ҳурпайган, кўзлари қизарган, қадам олиши суст, беҳол.

Машинага яқинлашиб, дераза оша қўлидаги калитни Бакирга тутқазди: ҳайда, кетдик.

Қайтдилар. Негадир орқанги ўриндиққа жойлашган Сафура ғамгусор бир алфозда деразага тикилиб келар, чурқ этиб оғиз очмас эди. Таажжубланарли ҳол эди бу!

Ғазалкентдан берида у тўсатдан машинани ўнг тарафга — адирлар ёқалаб кетган йўлга буришни буюрди.

Улар тоғ этагидаги Оқтош қишлоғини оралаб ўтиб, катта сув айқириб ётган сойликка эндилар. Дарё бўйлаб андак юрилгач, сайхонроқ жойга етиб,

машинадан тушдилар. Ҳар ёнда ям-яшил кўклам чечаклари; куртак бойлаб улгурган сариқ толлар, пастак-пастак муаттар жийда дарахлари; айниқса, тош кўп, харсангтошлар — гирд-атрофини жонсарак чучмомалар қуршаб олган табиий ўриндиқлар... Ажойиб ва сўлим манзара!

Ҳар ким ўзига «ўриндиқ» танлаб, рўбарў жойлашдилар. Сафура бир муддат энкайиб, юзини кафтлари орасига олиб ўтирди. Сўнг бошини кўтариб Бакирга ўйчан боқди. Тикилди, тикилдию аста туриб унинг қошига келди, елкасидан қучиб бошини кўксига босди, кейин энгашиб пешонасидан ўпди.

— Сен яхши йигитсан. Укамдексан менга, — деди пичирлагандек паст, хастароқ товушда ва қайтиб бориб ўрнига ўтирди. — Бояги жойни кўрдингми? У ердагиларнинг бари Сафуранинг болалари, Сафуранинг гуноҳлари. Сафураларни ер ютсин! — У туйқусдан тағйдаги тошни муштлаб ҳиқиллай бошладди. — Мен тошман, мана шу тошман! Қани, биратўла тошга айланиб қолсам! Мен нимага туғилдим-а? Ўз боламни бир жойларга ташлаб қўйиб, бу дунёда қандай тирик юрибман-а?! Турникдан йиқилиб тушди деб эшитиб... Хайрият... Эҳ, укажон, бир яхшилик қил: ур мени, ўлдир, мана шу жонсиз тошларга қўшиб қўй!

Бакир ҳайратидан тошдек қотиб қолган эди. Епирай, бу ўша ўзи билган Сафурами? Яна одатдагидек томоша кўрсатяптими ёки...

Сафура бирдан жимиб, юзини чангаллаганча сукутга толди. Бир маҳал хийла тетик, бироқ ҳамон дардчил овозда ҳасрат бошлади:

— Бу тагин артистлик қиялпти, деб ўйлаётгандирсан? Йўқ, ука, ундай эмас. Ишонсанг, ҳозир ўлиб кетсам ҳам умримга сира ачинмасдим. Худди бу дунёдаги ҳамма нарсани кўриб бўлгандекман, билиб бўлгандекман. Ҳеч ниманинг қизиғи қолмаган. Эшитганмисан, шундай гап бор: «Буёғини кўриб бўлдим, уёғи ҳам шунақа бўлса керак». Бундай яшаб юришдан нима фойда, ўзинг айт? Мениям бошқаларга қизиғим қолмади шекилли. Боримни сарфлаб бўлдим. Ахир, мен ҳам одамман! Чарчадим, чарчадим. Яшашдан чарчадим, бари жонимга тегди. Бошда ҳаммаси яхши кўради, ҳаммасига ёқасан. Биламиз, нима учун! Кейин эса... Эй, ҳамманг бир гўрсан! — У аччиқ кулиб қўйди. — Саёқ бир итга, қанжиққа ўхшайсан — қаёққа борма, тепки ейсан, тепки! Рост сўзим: бездим ҳаммасидан, тўйиб бўлдим — бу шаҳридан ҳам, бу башаралардан ҳам! Ё, бошимни олиб бир ёқларга кетсам, ё мана шу тошларга урсаму... Менинг ҳаётим ҳаёт эмас, ука, издан чиқиб кетганига кўп бўлди...

У худди ўзига ўзи гапиргандек ёки Мункар-Накир ҳузурда истиғфор келтираётгандек, одам ёлғиз қолганда ичида бўлсин эътироф этмоққа иймананган аччиқ ҳақиқатларни ҳам рўйирост, яширмай-нетмай шафқатсизлик билан айтиб нола қиларди. Бакирни баттар ҳайратга солгани — Сафура бирорта бегона сўз қўшмай, соф ўзбек тилида сўзларди, таъсири сўзларди. Балодек! Тили узилиб тушгани йўқ. Она тил шундай вақтда керак бўлар экан, Сафураҳон!

Э, нимасини гапирсин! Энди бари бефойда! Бошқатдан бошламоқнинг эса иложи йўқ. Ҳаётнинг хомакиси бўлмайди, у ягона нусхада, бетакрор, дейдилар-ку! Аммо унда шундай ҳолатлар, шундай лаҳзалар кечадики, кейинги бор умрингиз шунга боғлиқ. Бундай дамлар бир-икки мартагина келади кишига. Йўқ, бир каррагина! Айниқса, қиз боланинг ҳаётида! Сўнгра қайтиб келмайди сира. Сафурага ҳам насиб этган ўшандай мўъжиза. Учинчи курсда ўқиётганида бир эрта уйқудан туриб... дунёда энг бахтиёр ҳис этдим ўзимни. Худди мана шундай авжи баҳор кунлари эди, кўчага чиқиб ҳайратда қолдим: офтоб мени деб нур сочади, қушлар мени деб сайрайди, япроқлар мени олқишлаб чапак чалади, ҳамма менга қарайди, табассум билан, ҳавас билан тикилади! Гўё юриб эмас, учиб бораётгандекман. Қанот боғлаб. Институтга келганимда ҳам шу: ҳамманинг нигоҳи менда, ҳар кунги курсдошларим, ўртоқлариму домлаларга-ча мендан кўз узмайди, худди бугунгина кўриб тургандек! Энди билсам, ўша — умримдаги энг саодатли куним экан. Дарсда ҳам қизиқ бўлди, ҳамон ақлим бовар қилмайди бунга. Сармасту паришон ўтирганимгами, сиёсий иқтисод домласи ўрнимдан турғизиб ниманидир сўраган эди, кўзимни юмганча шариллатиб айтиб ташлабман! Ҳамманинг, домламизнинг ҳам оғзи ланг очилиб қолди. Яшириб нима, ўртача ўқирдим, умрим бино бўлиб дарсда бунақа қойиллатиб жавоб бермаганман. Ишон-ишонма, китобни очиб қарамаган эдим ўшанда! Бунча гап, бундай донолик, бунақа журъат қаёқдан келди — ўзим ҳам лол

эдим. Бу сирга энди ақлим етади: саодатли дамларим экан, билсам. Унақа дамларда одамзод ҳамма нарсага қодир бўлади: илгари хаёлига ҳам келтирмаган ишларни бир зумда дўндириб ташлайди, илгари жумбоқ туюлган ҳар қандай масала энди кундек равшан бир гап, ҳар қанақа мураккаб формула — ип эшишдек, сув ичишдек бир ҳол!

Уша куни дарсдан қайтаётганида, кўчада сархуш, боши кўкка етгандек виқор билан кетиб бораркан, ёнгинасига бир машина келиб тўхтади. Эгаси — бўй-басти келишган йигит машина эшигини очиб, уни шаҳар айланмоққа таклиф қилади. Сафура сира иккиланмай машинага ўтиради. Бугун ҳамма унга дўст, қадрдон эди, бугун унинг учун оламда ёмонлигу ёмон одам деган тушунчалар йўқ эди. Чамаси, бу йигит ҳам бугун атай уни шаҳар буйлаб машинада сайр эттиргани чиққан, атай йўлини пойлаган... У — мен ҳаётда учратишни орзу қилган, хаёлимда расмини чизиб, тушларимда кўриб юрган йигитнинг ўзгинаси эди! Уша куни у бир оғиз чурқ этмай мени шаҳардаги ўзим яхши кўрган, дилимга яқин хушҳаво манзилларга олиб борди, сўнгра яна бир оғиз чурқ этмай уйимизга келтириб кўйди. На исмишни сўради, на бошқасини. Кейин бу ҳол бир неча бор такрорланди. Учраша бошладик. Ўта хушмуомала, кўнглингиздагини бир қарашдаёқ илғаб оладиган, билимдон, сипо — қисқаси, ҳар қанақа қиз ҳавас қилса арзигудек ғаройиб йигит эди у. Мени техникаю машинага қизиқтирган ҳам ўша. Ўзи аллақайси автокорхонада инженер бўлиб ишларди, лекин бу ҳақда очикроқ гапирмасди. Сўз очсам, «Секрет, секрет!» деб кулиб кўярди. Сабабини кейин билдим... Сафура уни қизғаниб, бирорта ҳам дугонаси билан таништирмаган экан. Фақат Барноша бир-икки марта узоқдангина кўрган, холос. Ушанда улар иноқ эканлар. Сўнг, Барноша Чиннибекка тегибди-ю, Сафура «у сотқин»дан айнаиб, Баргида билан қалинлашиб кетибди... Хуллас, биз бормаган жой, биз кўрмаган манзил қолмади шаҳарда. Охири нима билан тугаганини айтмайми? Арзимайди! Ниятига етдию ер ютгандек ғойиб бўлди-қолди. Тузоқ кўйиб юрган экан-да номард! Қаёққа борасан, кимдан сўрайсан, нима деб сўрайсан? Шаҳар кенг, катта! Бошимни тошга урай десам, бу шаҳрингда бош ургудек бир тош ҳам топилмади. Худди ҳаётим тамом бўлгандек, телбага ўхшаб қолган эдим. Бир гал ҳатто ҳув Басирашкага ўхшаб... Йўқ, кўрқдим, қўлимдан келмади. Шунда билдим: бошни тошга уришга ҳожат йўқ, унинг ўзи тош экан. Ўз ёғимга қовурилиб юра-юра, аста-секин аҳволимга кўникдим. Бу дунёда алданган бир сенми, хўрланган бир сенми? Ана, сон-мингта! Ҳеч нима бўлмагандек, яйраб-қувнаб, очилиб-сочилиб юришибди. Эрга ҳам тегиб олишяпти. Бунинг йўллари кўп экан... Ишон-ишонма, ўша севикли номардимни талай йиллар кўрмай кетдим. Тўғри, кейинчалик ундан-бундан суриштириб олдим: уйланган, иккита боласи бор экан. Лекин энди қўлимдан нима иш келарди? Исботинг қани? Уй-рўзғорли, бола-чақали одамга нега тўхмат қиласан? Бор, тошингни тер! Аламимни ичимга ютишдан бўлак чорам йўқ эди. Буёқда бошқа овунчоқлар ҳам топилди қолди... Ҳа, уни яна бир марта кўрдим. Бултурмиди, олдинги йилимиди, Янги йил байрами арафасида тасодифан «Кооператор» ресторанида учрашиб қолдик. Елимдек ёпишиб олди, тавба-тазарру қилди. Мен аҳмоқ яна лаққа тушдим-кўйдим. Бир пайтлар ўтган бахтиёр кунларимнинг хотирими, ўшаларни қўмсабми, йўқ дея олмадим. Ит бўлсаям, эшак бўлсаям, ҳар қалай, кўз очиб кўрганим! Қолаверса, энди аввалги андишаю изтиробларга ўрин қолмаган, йўқотадиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Аллақачон кўзим очилиб бўлган, мендан нима кетди! Аммо у ярамаснинг номардлиги ҳалиям қолмаган экан: очикдан-очиқ, эрмак бўлишни таклиф қилса-я! Эски аламим бирдан бош кўтардию башарасига тупуриб, кетиб қолдим. Боплабманми? Шу ишимни эсласам, ҳозир ҳам қувониб кетаман. Ҳар ҳолда, салгина бўлсин ўчингни олдинг-ку, Сафура, хайрият, ор-номусинг ўлмаган экан, деб ўзимга таскин бериб кўяман... У ҳозир амалдор бўлиб ютган, каттакон бир автосервисга хўжайин эмиш. Болалариям тўртта бўлганмиш.

Шу жойига келганда, боядан бери кўнглида аллақандай иштибоҳ ғимирлаб ўтирган Бакир, баданига совуқ бир нима оралагандек сесканиб, «Ҳа, боласи тўртта, тўғри!» деб юборишига сал қолди. Ўзини зўрға босиб, ўша кимса гапирганда «так это та-ак» деб қўймасмиди, деб сўрашга чоғланди. Чоғланди-ю, кўриб кетди: ўша бўлиб чиқса-я! Наҳотки?.. Унда, ҳув қиш кечаси таксида кўрган

хоними... Сафура! Тавба, шаҳар деганлари ҳар қанча катта, ҳар қанча бепоён бўлмасин, дарвозаси битта экан-да!

Аммо, Бакир сўраган тақдирда ҳам, Сафура унинг кимлигини айтмоғи даргумон эди. Бир-бирига ўхшаган, ҳатто бир хил исмли отдош одам камми бу шаҳри азимда! Йўқ, шаҳар катта, унинг бағри бепоён, дару дарвозаси ҳам кўп. Шубҳасиз, бошқа одам бўлиши керак у, ҳа, бошқа одам! Тағин ким билади дейсиз!..

Шундан сўнг Сафура Чиннибекнинг қўлига тушади. Улар Қибрайдаги дам олиш уйида, волейбол майдончасида танишиб қоладилар... Уни кўрган заҳотим юрагим жиз этди. У нимаси биландир ўша — мени доғда ташлаб кетган севикли номардимга жуда-жуда ўхшарди: кўринишими, юриш-туришими ё гапириш оҳангими — билмадим, билмадим. Айниқса, сўзамоллигу уддабуронликда уларни эгизак деса бўларди. Шулар бари сабаб бўлдим, биз у билан бирпасда топишдик-қолдик. Тўғри, кейин ўзининг айтишича, у мени аввалроқ кўз остига олиб қўйган экан. Лекин номардликда ҳам бу иккаласи бир хил бўлиб чиқди. Ахир, нега уни келиб-келиб ўзимнинг қариндош дугонамга таништирдим-а!.. Шаҳардаги бир ўтиришда Барно билан Чиннибек кўз очиб-юмгунча бир-бирига элакишиб, аҳду паймон қилиб олади... Сенга ёлғон — худога чин, нима иш биландир ташқари чиқиб, қайтиб кирсам, иккаласи — боягина, уч-тўрт соат аввал ўзим таништирган йигит билан қиз бемалол оғиз-бурун ўптишиб ўтирибди... Тўғри-да, қиз бола турганда Сафурани бошига урадимиз? Утган бир-икки ой ичида унинг бор бисотини титкилаб, оларини олиб бўлган бўлса!.. Майли, буларига ҳам чидаса бўлар. Аммо тўйлари кечаси анови ярамас... Сафурани давранинг энг иззатли жойида қўр тўкиб ўтирган азиз меҳмони — Жўрақул Нурбоевич деган мансабдор акахонига «ошириб юборади»... Аламимдан ўлгудек ичиб олган эдим, чиқиб роса ўйнабман, кейин нима бўлганини билмайман... Лекин, инсоф билан айтганда, Жўрақул акам яхши одам эди. Оғир, босиқ, меҳрибон. «Сафурахон, Сафурахон» деб устимда ўлиб бўларди. Қўнғироқ қилсам — бўлди, Жиззахидан бир зумда етиб келарди. Бирга Сочиларга борганмиз. «Бизнинг кенжа — сен же хотинимиз» деб таништирарди мени яқиндан-яқин одамларига. Айниқса, Сангзор дарёси бўйида ўтган бир оқшом сира ёдимдан чиқмайди. Баҳор, ҳаммаёқ гул, гул. Ёнбағирдаги чоққина ўрмонда оппоқ стол ясатилган. Нимадан маст бўлганимни билмайман: баҳорданми, коньякданми? Жўрақул акамни «Юринг, чўмиламиз!» деб қўймасмишман. Жуда қўли очиқ одам эди, оғзимдан чиққанини олиб берарди. Менга кўп яхшиликлар қилган... Нимадир хато қилибми, саккиз йилга қамалиб кетди шўрлик. Баъзи-баъзида хат ёзиб туради. «Бизники энди тамом, Сафурахон, — дейди хатларида. — Бир кунингизни кўрарсиз-да, ахир». Хотини деб ишонарди мени боёқиш, хотинига қарагандек қарарди. Мен-чи, мен? Эҳ, бу қизни қийма-қийма қилиб ташласа ҳам оз! Ростини айтмайи сенга? Чиннибекни ҳозир ҳам яхши кўраман. Жинниманда ўзи: кимки мендан қочса — ўшани қувлаб қўймайман. Аламимдан, ачиқма-аччиқ. Биламан, у номард, иккиюзламачи, ҳатто товламачи! Аммо, нима қилай, ана шу номардни, икки юзламачи, товламачини кўрмасам туролмайман. Хайрият, Жўрақул акамнинг борлиги, бўлмаса, улар Ҳиндистонга кетган кезларда!.. Ишон, бир марта Барношани ҳатто бўғиб ўлдирмоқчи ҳам бўлганман. Лекин, кейин кўрсам, айб ундагина эмас экан. Ҳаммасига анови ярамас найрангбознинг ўзи айбдор! Лақиллатгани лақиллатган. Мен жинни бўлсам ҳар гал ҳам ишонганим ишонган. Ана шундай, дўстгинам, билиб қўйгин: божагинангнинг қўлидан ҳар иш келади. Узинг-чи, демоқчимисан? Ўзим... ҳайгина, мен бир тамом бўлган нарсаман...

Э, нимасини гапирай яна, нимаси қолди? Бари шугинами, булари ҳеч гапмас-ку, ҳали ёшсан, ҳали ҳаммаси олдинда, деб шўрпешона дўстингни юпатиб ҳам қўймайсан-а, болакай! Кошки шугина бўлса эди! Ҳаёти бир бор издан чиққан одам, кейин минг бор уринмасин, ўзини ўнглаб олиши ўлимдан қийин. Айниқса, аёл киши! Бунинг учун чинакамига бир ўлиб кўриш керак бўлади. Ушанда ё бошқача одам бўлиб туғиласан, ё бирдан гумдон бўласан бу дунёдан. Шу иккисидан бири! Ўзга чора йўқ. Мен ана шундай бир ўлим қидириб юрибман ўзимга, билсанг! Ахир, бу нима деган ҳаёт! Бултурмиди, ишқилиб, Чиннибеклар Ҳиндистондалигида, Санжар деган бир ёш боланинг кетидан илашиб кўрдим. Сенлар тенги эди, чамамда. Яхши кўриб қолдим-да, нима қилай? Ана шунақа, укам, бир ит теккан қанжиқ дуч келган теватга бориб суйкалаверади. Униси-бу-

нисига қараб ўтирмайди, унга энди барибир. Ўзи жуда ёқимтой бола эди. «Наво»да сурнай чаларди, биларсан. Ана шу. Охири нима бўлди, дерсан? Бир-икки пийпалаб кўрдию бошлаб кетимга тепди: бор энди, йўлингдан қолма? Ахир, бу нима хўрлик, бу нима деган ҳаёт?! Итникидан баттар! Ит-ку итлигини қилади, мен одам боласиман, ахир! Одамдек яшашга ҳаққим борми ё йўқ — қани, ўзинг айт? Баъзан ўзимча орзу қиламан: кечаси ухлаб ётганимда, майли, дала-дашда юрадиган бирон чўпонми ё тракторчими келса-ю, уйғониб дод солганимга қарамай, маҳкам кўрпага ўраб опқочиб кетса юртига! Майли, хунук бўлсин, бедаво бўлсин! Трактор ҳайдайдим, мол боқадими, майли! Кечаси ундан қорамой ҳиди келсин, тезак ҳиди келсин, майли! Майли, мен тонгда туриб сигир соғай, таппи ёпай, сойдан сув олиб чиқиб кир ювай, майли! Кечқурун у ҳориб-чарчаб келсаю «у ишни қилмабсан, бу иш қолибди» деб дакки берса, урса ҳам майли! Майли, узоқдаги шарпадан ҳам рашк қилсин, урсин, тепкиласин — барига розиман. Фақат кўзингга тик қараб тўғриси гапирса, найранг қилмаса, алдамаса! Сени кўргиси келмай қолганда ҳам, аяб-суяб ўтирмасдан, ростини айтса! Рози эдим, рози эдим ҳаммасига! Булар-чи!.. Ҳайгина, бирортасига тегиб олиб, одамга ўхшаб яшайин десам, энди кимга керакман? Бошига урадимки мени? Ўзи тузукроқ йигит ҳам қолмаган. Борлари, мана, сенга ўхшаб аллақачон уйланган, бола-чақали. Бошқалари — мирқурук бойвачалар, отаси олиб берган машина билан гердайишгани гердайишган, жазманликдан бошқасига ярамайди. Э, бездим ҳаммасидан! Тўйиб бўлдим бу шаҳридан ҳам, бу сийқа башаралардан ҳам!.. Мен ўзи нимани орзу қилардим, нимага интилдим? Мана, оқибати — ҳеч нарса, ҳеч нарса, ҳеч нарса... пуч экан бари!

Бакир сеҳрлангандек қотиб ўтираркан, сиртдан беғаму тўқис, ҳатто тантик бир ойимтилла бўлиб кўринадиган, аслида ўзини итдан ҳам хор деб билаётган бу бебахт жувонга ичи қаттиқ ачишарди, қўлидан келсаки, унга бирон бир ёрдамми, яхшиликми қилса! Лекин — қандай ёрдам, қандай яхшилик? Балки у билан бирга мана шу ерларга келганининг ўзи, бирор соатлардан буён унинг аччиқ ҳасратига киприк қоқмай қулоқ тутиб ўтирганининг ўзи ўша яхшиликдир...

Уни ҳалидан бери тағин бир сир безовта қилмоқда эди. Сафуранинг анов ташландиқ боласи кимдан? Чиннибекданми, Жўрақул Нурбоевичданми, ё... ё... Лекин буни сўрашнинг ҳеч иложи йўқ, ноқулай, адабдан эмас. Худди бировнинг ўлигини томоша қилгандек гап. Сўраган чоғда ҳам у айтмайди. Лозим топса, боя ўзи айтарди. Шунча сирини яширмай-нетмай дастурхон қилган одам, ана шу дастурхоннинг бир четини маҳкам тугунлаб қўйди. Нима бор у ерда — ҳеч ким билмайди, ўзидан бошқа ҳеч ким. Мабодо биров билса, хабар топса... Майли, пайти келиб бу дастурхон йиғилар, чиқариб қоқилар. Ана шунда, ана шунда бари аён бўлади. Ҳозирча уни йиғмоққа эрта шекилли...

Сойликдан эса бошлаган кечки шабада жунжиктирдими, Сафура тиззасига солиб ўтирган шарфни бўйни аралаш бошига ўраб олди. Сўнг жойидан туриб, машинасининг ғаладонидан сигарет олиб келди, уни аввал Бакирга манзират қилиб, кейин ўзи тутатди. Чехраси аллақандай аламди, ғазабнок тусга кирган эди. У нари-бери юриб, тағин дийдиёсини бошлади:

— Мана, эшитдинг Сафураҳоннинг дарду достонини. Дилидаги бор ҳасратини тўкиб солди, пушаймон қиляпти, энди бу ўзгарса керак, бошқача одам бўлса керак, деб ўйлаётгандирсан? Гўдак! Мен сени ана шундай соддалигинг учун яхши кўраман. Эй, ука, мени бало уриб бўлган. Тузалиб, одам қаторига кирганимда ҳам — ишонма. Ахир, бошимдан ўтган бу қора савдоларни, қилган қилмишларимни қаерга қўяман? Қандай унута оламан буларни? Айтяпман-ку, бунинг учун бир ўлиб-тирилиш керак, деб. Ушандагина эсдан чиқиши мумкин. Бошқа иложи йўқ, бошқа ҳеч бир чораси йўқ... Бу гаплар илгари ўзимнинг ичимда эди, мана, сенга айтдим, энди битта сен билдинг. Нега келиб-келиб сенга гапирдим? Чунки бошқа одамга оғиз очолмайман. Сен, ўзинг аслида қандоқ бўлсанг — шундоқсан, бировларга ўхшашга интилмайсан. Бу гапларни сен ҳеч кимга, ҳатто Баргидага ҳам айтмайсан, ишонаман-да. Айтсанг ҳам-ку, энди менга барибир! Келиб-келиб бугун дардлашганимизни қара! Жинниман-да, жинниларники мана шундай баҳор пайтлари хуруж қилармиш. Э, бўлди, сен ҳам ўшаларнинг бири экансан, билдим. Ана, одамга еб қўйгудек тикилишини қаранг бу-

ни! Тур, кетдик энди! Бу юришимизни Баргида билиб қолса нима дейди, а, Бакирчик?..

Шаҳарга кираверишда Сафура яна асл қиёфасига қайтди. Бакирнинг тиззасига шапатилаб шайтоний ғамза қилди:

— Шунча жойга бекордан-бекор бориб келдиг-а, қанақа йигитсан ўзи, генацвали?!

Сафура «занжири»ни узиб кетгани ростга ўхшаб қолди. Ҳафталар ўтди, ой ўтди, ойлар ўтавердики, ҳеч қаердан унинг дараги чиқмасди. Қаёққа кетиб қолган бўлса ҳам, «бир ўлиб-тирилмоқ» учун кетгани аниқ. Уёқдан, ўзи айтмиш ё «бошқа одам» бўлиб қайтади, ёки бирваракай «ўлиги» келади. Шулардан бори!

Лекин унинг сирли тарзда ғойиб бўлиши хусусидаги тахминлару мишмишлар бири биридан ваҳимали эди. Баргида гоҳ уйларида, гоҳ яна у ер-бу ердан деярли ҳар куни ҳар хил хабарлар олиб келарди.

Эмишки...

«Бир армани йигитга эрга тегиб, Кавказга кетиб қолганмиш».

«Чирчиқ дарёсидан занглаб кетган бир «Жигули» топилибди. Ичидан бир аёл кишининг жасади чиқибди, лекин кимлигини таниб бўлмаётганмиш».

«Иснодли бир мараз орттириб, Серкалидаги номи хунук касалхонада ётганмиш».

«Йўғ-а, мен жиннихонада деб эшитдим-ку?!»

«Кимдир кўрибди: етти-саккиз яшар бир болани етаклаб Шаҳрисабзда юрганмиш. Чамаси, ўша ерда бировга эрга теккан. Ундай десак, уч-тўрт ой ичида дарров болали бўлиб, боласи етти-саккизга кириб қоладими?! Аммо кўринишдан она-болага ўхшаб юришибди. Ажаб!»

Шу охириги гап ҳақиқатга яқинроқ эди, Бакирнинг назарида. Табиатан совуққон Баргида эса, ҳар сафар ўзи хабар топиб келиб, кейин ўзи кўзёши қилиб олади: «Бирдан бир ўртоғим эди. Наҳотки... Наҳотки...»

Бакир анов сирли сафар тўғрисида ҳеч кимга оғиз очмади. Баргидага ҳам. Аввало, ўша гапларни Сафура унга ишониб айтган эди, энди, ўзи ғойиб бўлганда буни дoston қилмоқ — номарднинг иши. Қолаверса, бояги мишмишлардан хунукроғи рост чиқса, марҳумнинг хотирасига ҳурматсизлик бўлади, инсофдан эмас.

Уйдагилари эса, «Ваҳший» бошчилигида дастлабки кунлари шаҳарни роса алғов-далғов қилишди: на жиннихона қолди, на ўликхона. Аммо кейин негадир қидирмай қўйишди. Шунга кўра тахмин қилиш мумкинки, кўнгиллари хотиржам, яъни — Сафура тирик. Лекин — қаерда?

Бир куни, Бакир уйда ёлғиз эди, аллақаяёқдан телефон бўлди. Аёл кишининг товуши, кимлигини танимоқ қийин — овоз узоқдан, жуда узоқдан эшитиларди. Саросимага тушган Бакир нукул: «Сафура! Сафура! Сизмисиз? Қаердан гапиряпсиз?» деб бақирарди, уёқдан келаётган овоздан эса яккаш исмларнигина базўр илғаш мумкин эди: «Бакир, Баргида, Барноша, Чиннибек, Миша тоға...» яна — Собирми, Тоҳирми, Зокирми, аллаким... «Қаердасиз ахир, айтинг! — деб қичқирди Бакир.— Қарзни нима қилай, қарзимни?» «Қанақа қарз?» деган гапни у аниқ эшитди ва шу жойида алоқа шартта узилди. Бакирнинг қулоғида «Қанақа қарз?» деган садою чўзиқ «дуд-ду-уд»лар қолди. Сўнг талай замон қулоғи шанғиллаб турди.

Кечкурун бу ҳодисани Баргидага айтиб балога қолди.

— Қаердалигини нега сўрамадингиз? — дерди у фиғон қилиб. Сўнг тағин одатдагидек ўтириб кўзёшига тушди: — Бирдан бир дугонам эди...

Бу гаплар бари энди тушга ўхшайди. Гўё Сафура деганлари бу дунёда асло бўлмаган, гўё анчайин бир рўё эди у аломат қиз!

Унг десангиз тушга ўхшайди, туш десангиз... Туш десангиз — бу уйни уларга ким ташлаб кетди? Анов қарзни-чи?

Ассалому алайкум, биродарлар, мен келдим, бормисизлар, омонмисизлар, гўзал, ажойиб, офарин, баракалла, яшасин, ташаккур, мен кетдим, омон бўлинглар, хуш қолинглар, биродарлар, хайр, алвидо...

«Билим юрти» бекатига яқинлашай деганда олдиндаги чорраҳада лип этиб қизил чироқ ёнди. Автобусга ёнма-ён, пешонасига никоҳ рамзи — бир-бирига чалмашган тилласимон ҳалқалар ўрнатилган, ранг-баранг шойи тасмалар билан чирмалган ярқироқ «Чайка» машинаси келиб тўхтади. Орқасида яна бир талай тантанавор безакли «эргашма»лари. Келин-куёвлар. Ё «Никоҳ уйи»га кетишяпти, ё шаҳар бўйлаб анъанавий намойишга чиқишган.

Бакир қаердандир эшитган эди: бир гал мана шундай даврон қилиб юришганида шамол-тўзон туриб, келин-куёв ўтирган машинанинг олдида ҳилпиллаб бораётган оҳанжама матонинг боғичлари узилиб, йўлни тўсиб қолгану у бориб қарши томондан келаётган баҳайбат «МАЗ»га урилган. Бундан ҳам оғирроқ фожиа бўладими дунёда! Не-не орзу-умидлари кўз очиб-юмгунча барбод бўлиб, жувонмарг кетган ёш келин-куёв! Ҳаммаси бир лаҳзада рўй берган, бир лаҳзагинада!

Йўл очилиб, «Чайка» ўрнидан жилганда Бакир беихтиёр орқадан куёвнинг бошига разм солди. Қўббага ўхшаб кўпириб турган қуюқ сочларни кўргач, кўнгли жойига тушди. Бу ҳол унга одат бўлиб қолган. Қачон мана шундай келин-куёвларни учратса, дарров куёвнинг бошига қараб олади: калмасми, сочи соғмикан? Баргида билан никоҳдан ўтаётган куни сафсаф бўлиб навбат кутиб турган келин-куёвлар орасидан бир жуфти унинг диққатини тортган эди. Келин бениҳоя ёш, ҳусндор бўлгани ҳолда куёв анча қаримсиқ кўринар, бунинг устига, калласининг қоқ ўртаси оқ тасма ёпиштириб қўйилгандек оқариб турар — тепакал эди. Шуям куёв бўлди-ю! Ушанда Бакирни бошқа нарса таажжубга солган: шундай барно нега келиб-келиб қарийб отаси тенги бу бедовога турмушга чиқяпти? Уни нима мажбур қилди экан? Энди эса бу каби саволларга бирмунча жавоб-изоҳ топгандек... Эҳтимол, бир-бирига кўнгили боғлагандир, эҳтимол, бошқа бирор нима сабаб бўлгандир. Ахир, кўнгилининг кўчаси кўп, кўзи эса кўр, дейдилар-ку! Мана, сен, «оддий бир аравакаш», чиройлимисан чиройли, «жуда» сўзини «журнал» дегандаги «ж» билан талаффуз қиладиган даражада замонавий, билимдон, лекин ёши ўзингдан каттароқ қизга уйландинг-ку! Сизларни нима мажбур қилди? Кўнгилими? Ҳа, балли! Аммо ўйлаб кўр-чи: фақат кўнгилими, кўнгилининг ўзигина, холосми?..

Гараждаги оғзи шалоқ Адҳам бознинг бу борадаги нақлларини эшитиб турсангиз, дунёдан ҳам, аёл зотидан ҳам кўнгилингиз қолиб кетади. Қизлик ифқатини асраёлмаган енгилтаклар ҳақида сўз кетганда, «Унақа экан, қандай қилиб эрга тегиб олибди?» десангиз, «Э, бунинг йўли кўп. Ҳозир медицина ўсиб кетган! — дейди у маънодор қилиб. Сўнг, кўпни кўравериб қирриқ булган одамларга хос бир ишонч, устомонлик билан қўшиб қўяди: — Лекин медицинадан ҳам макр илгарилаб кетган. Макр деганлари ҳаммавақт ҳамма нарсадан олдинда юрган, билдиз!»

Одатда, бунақа маккорликлардан ҳам кўра, улар тўғрисидаги миш-мишлар кўпроқ бўлишига ақли етса-да, шунақа чоғларда Бакирнинг кўнгли ғаш тортиб қолади. Адҳам боз бир куни аллакимнинг ишқий саргузаштидан сўзлаганида у айниқса тоқат қилолмади.

Эмишки, шаҳардаги аллақайси санъат музейида бир экскурсовод жувон ғалати найранг ўйлаб топибди. Кўргазма залининг бир бурчагидаги бўлманинг пардасини тортиб, унга «Бўлим таъмир этилмоқда!» деган лавҳани осиб қўярмиш-да, ичкарида жазмани билан бемалол кайф-сафо қилаверармиш. Куппа-кундузи. Томошабинлар уёқдан-буёққа ўтиб-қайтиб турибди. Лекин кимнинг хаёлига келарди бундай гап! Макру тадбиркорликни қаранг!

— Ҳай, найранги очилибди-ку, ахир! — деди ҳангомани тинглаб ўтирган шофёрлардан бири.

— Нега очиларкан? — деди Адҳам боз. — Ҳалиям кайфини суриб юрганмиш, билдиз!

— Унда, бу сирни сиз қаёқдан билақолдингиз?

Ҳангомачи бунисини пухталаб олмаган экан чоғи, бир нафас мулзам бўлиб турди-да, сўнгра жонланиб дадил жавоб қилди:

— Бир танишим айтиб берувди.

— Уша танишингиз қаёқдан эшитибди?

— У ҳам бирортасининг оғзидан олгандир-да,— деб қўйди бўшашиброқ Адҳам боз.

— Миш-миш десангиз-чи!

Бу гап ахийри миш-мишга бориб тақалган бўлса-да, Бакирнинг ранги оқариб кетган эди.

— Қайси музейда экан ўша? — деб сўради у саросима ичида.

— Нимаиди? — деди Адҳам боз ажабланиб.— Шунисиниям айтайми? Нима, бориб текширмоқчимисан?

«Хотиним музейда ишлайди», деб юборишига сал қолди Бакир.

Лекин ўша куниёқ уйга келиб, Баргидага шарт қўйди: «Ишдан бўшайсиз!»

— Вой, нима деяпсиз, Бакиш?! — деди Баргида лабларини чўччайтириб.

— Менинг отим бор — Бакир! Бўшайсиз дедимми, бўшайсиз! Гап тамом!

— Ахир, мен...

Қисқаси, ади-бадидан бошланган машмаша жиддий араз билан яқунланди — Баргида «кўрпа-тўшагини кўтариб», бир ҳафта ойсиникида йўқ бўлиб кетди.

«Намунча тиришиб юрасан, Борька? — дейди сменадош оғайниси Гриша гоҳида.— Ишларинг ҳозир унча ёмонмас. Ёки қарзларингни ўйлайсанми? Мендан олганингни бўлса бердинг. Ҳа, қолганлари ҳам узилиб кетар бир кун. Қайғурма, оғайни, қайғурма! Уйда чиройли хотининг бўлса!.. Ўзи-ку, чиройли хотиннинг турган-битгани даҳмаза!»

У билиб гапирди: чиройли хотиннинг турган-битгани даҳмаза экан, азоб экан, азоб!

Уйланиши арафасида ширин бир сархушлик ҳаммаёғини ўраб-чирмаб ташлаган, Бакир гўё яккаш муаттар мушқлар уфуриб турадиган ажойиб бир дунёга қадам қўяётгандек бўлган эди. Мана, бир йилдан ортиқроқ фурсат ўтди; анови сархушликлар ўшандаёқ ариб, ўрнини шубҳаю изтиробларга берган, сирли туман пардалари аллақачон тарқаб, бари-бори ойдинлашган, энди кўнгилда бир озурдаликми, пушаймонликми туйғусигина қолган. Бамисоли тун бўйи сержилваю саодатбахш бир саргашталиқ оғушида яйраб, эртаси кўзини очса — кўнгилни оздирувчи бир ҳис, бош оғриғи, дилғашлик... Бўёғи ҳам шундай кечаверадимми? Бу издан чиқмоқнинг иложи йўқми? Бўлса — қандай?

Йўқ, бу аҳволда яшашнинг қизиғи ҳам, маъноси ҳам йўқ. Нимадир бўлмағи, нимадир қилмағи шарт. Лекин — нима? Буниси савол, савол, савол...

Уша араз кунларидан бирида Бакир хотинининг ишхонасига уни йўқлаб борди. У олдин ҳам бу ерга бир неча марта келган, аммо ичкари кириб кўрмаган, шундан, Баргида музейда нима иш қилади, қаерда ўтиради — билмас эди. Унинг ўзи эса иши тўғрисида деярли гапирмасди, Бакирни бу ерга сира таклиф ҳам қилмаган.

Баргида эшигига «Зардўзлик санъати бўлими. Ризаева Б. Ж.» деб ёзилган алоҳида хонада ўтирар экан. Бакир лавҳага қараб бир зум тўхтаб қолди: «Ризаева. Ризаев. Менинг фамилиям!» Хотини унинг номига ўтгани эсида йўқ эди.

Қизиғи шундаки, эшикда эрини кўриб Баргида ортиқ таажжубга тушмади.

— Вой, Бакиш, ўзингизми? — деди фақат ва столини айланиб келиб, худди эрини эмас, укасини кўргандек сиполик билан унинг чаккасидан ўпиб қўйди.— Соғиндим. Нега уйга келмайсиз?

Бакир ҳанг-манг бўлиб қолди: нима деяпти? Гўё бу эмас, мен уйдан аразлаб кетиб қолгандек! Нафсиламри, нимага мен ҳадеб буларникига бораверишим керак экан? Ёки узр сўраб, бош уриб боришим лозиммиди? Қайси гуноҳим учун? Ана, аразингдан асар ҳам қолмаган кўринади, соғинган экансан, ўзинг келган эди... ўз уйингга!

— Нима, Сафурадан яна бирон дарак чиқдимми? — деб сўради Баргида сабрсизлик билан.

Бакирнинг баттар энсаси қотди: Сафурангдан бошқа дардим йўқми менинг! У аччиқроқ бирор жавоб айтмоққа чоғланди-ю, Баргиданинг силлиқ, оққушсимон бўйнига, лаби устидаги бир текис майин тукларга, чаккаларидаги

бежирим зулфларию беғубор жавдираб турган охуқамар кўзларига ошкора ғашлик билан боқаркан, бирдан бўшашиб, дами ичига тушиб кетди: шундай дилбар, шундай ёқимтойки!..

— Уни сиз биласиз,— дея олди, холос.

Агар шунда хонага қандайдир аёл кириб қолмаганида, ким билсин, нима бўларди! Қилтириқ, ранги заҳил, аммо пардоз-андозни жойига қўйган бу хоним Бакир томонга билинар-билинемас бош силкиб, Баргидага юзландию алланималардан нолиб бидилламоққа тушиб кетди. У икки гапининг бирида «Вот так, Баргиш Джураевна!» деб қўярди. Баргида ҳам танимоқ қийин даражада ўзгариб, аллақандай жиддий, ташвишманд қиёфага кирган... расмана «Баргиш Джураевна»га айланган эди. Бакир унга тикиларкан, бу қиз ўзининг хотини, кунда бирга ўтириб-турадиган жуфти ҳалоли эканига сира-сира ишоналмасди. Йўқ, у — Бакирнинг ақли етмайдиган алламбалоларни беш бармоғидек яхши биладиган, лозим бўлганда, одамлар устидан ҳукм юргиза оладиган қаттиққўл, ишбилармон бошлиқ Баргида Жўраевна! Уй-рўзғору кўча-қўйда яллатабиат кўринадиган бу қиз ишга қолганда пухта экан. У кесиб-кесиб алланималарни гапирди-ю, «Бўпти, қолганини кейин гаплашармиз. Нина Григорьевнага учрашинг, ҳаммасини ўша билади», дея ҳалиги аёлни чиқариб юборди ва Бакирга ўгирилиб, хушҳоллик билан жилмайди:

— Ана шунақа бизнинг ишимиз! — Кейин уни қўлтиқлаб эшикка бошлади: — Юринг, сизни музейимизда бир айлантирай. Азза-базза кепсиз, кўриб кетинг-да. Бухородан антиқа жиҳозлар олганмиз яқинда...

Баргида уни қўлидан тутиб, учтами-тўртта томошахонани кездириб чиқди; айрим нодир буюмлар қаршисида тўхтаб-тўхтаб, уларнинг қаердан, қандай топилгани, нечанчи аср, қайси даврга мансублиги, қанақа матолардан, қай йўсинда тикилиши ёки тўқилиши, қай мақсадда, қачон ишлатилиши, қадр-қиммати хусусларида куйиб-пишиб изоҳлар берди. Аммо бу «антиқа жиҳозлар» Бакирни унчалик ҳайратга сола олмади. У буларнинг барини илгари қаерлардадир кўрганга ўхшарди; вақти-замонида ойиси сеп қилиб келган, ҳозир уйларидаги сандиқда чанг босиб ётган — эринмай тикилган сўзаналар, рангдор палагу зардевор, дарпардалар, паранжи-чачвонлар, турли-туман тақинчоқ безаклар эсига тушди. Ойиси уларни кўз қорачўғидек асраб-авайлар, «Бу нарсалар менга ойимдан — раҳматли бувингдан мерос, бувингга эса бувисидан қолган экан», дея ривоят қилар эди. «Мендан кейин кимга ўтар экан? — дерди у астойдил куйиниб.— «Э, бу эски-тускингизни бошимга ураманми!» деб Умида ўлгурнинг писанди илмади, энди бор умидим — Шоҳидамдан».

Бошқа буюмларга келинса, анов зардўзи дўппилару кавуш-шиппаклар, жимжимадор жиякларнинг ҳозир бозори касод — уларни ким олардию ким киярди бугун? Нархи ҳам осмонда бўлса керак. Баргиданинг гапига қараганда, буларнинг бари бебаҳо эмиш! Шунинг учун ҳам бу ерни кўрғазма, томошахона дейдилар-да. Ундай бўлса, томошабин қани? Бакирни таажжублантирган нарса шу эдики, эркагу аёли бошига арзонбаҳо ола дўппи илган беш-ўнта сайёҳни эргаштириб юрган кўзойнакли экскурсовод қиз ва ўзи билан Баргидадан бўлак кимса кўринмасди бу сокин, салқин толорларда. Сайёҳлар ҳам ҳар куни келавермас. Унда, ким киради бу томошахонага? Унда, бу ерда ишловчи ўн-ўн беш хотин-халаж нима билан машғул, нима кароматига маош олади? Боягидек куйиб-пишганлари ёки бу «антиқа жиҳозлар»ни кўриқлаб ўтиришгани эвазигами? Балки улар ҳам — ҳалиги қилтириқ, ранги заҳил аёл ҳам, анови кўзойнакли экскурсовод қизу бошқа хизматчилар ҳам Баргидага ўхшаб, бу хоналарда тасодифан кириб қолган эрларини қўлтиқлаб юришар, холос?..

Бакир ўзича жўн бир мулоҳазага борди: бу ерни ё ёпиш керак, ё шунга ўхшаш бирон чорасини кўриш керак! Ахир, нима деган гап: ҳафтада бир келадими, келмайдими, уч-тўртта сайёҳ учунгина, хўжакўрсинга музею театр очиб, талай одамни банд қилиб қўйиб?! Кўргиси келса, ана, уй-хонадонларга борсин, сандиғу «ўлик» тахмонларда чириб ётган жиҳозларни олиб кўрсин, фикрини айтсин, баҳосини берсин! Ушанда эҳтимол ўзимиз ҳам бу нарсаларнинг асл қадр-қийматига етиб қолармиз...

Лекин, ҳар нечук, Бакир музейдан нимагадир ишонч ҳосил қилиб, мамнун ҳолда чиқди. У кириб кўрган хоналарнинг биронтасида, ҳар қанча аланглаб

қарамасин, на бир хилват бурчагу на бир уни бегона кўздан панада сақлай-
диган хуфия парда бор эди. Одам деганнинг ўзи йўғ-у! Йўталгудек бўлсангиз,
момақалдироққа ўхшаб гумбураб садо қайтариб турса!..

Айни чоғда, Бакир қўнглининг туб қаърида Баргида ўзини айбдор,
пасткашдек сезарди. Ана шу ҳисдан фориг бўлмоқ олчунми, қилмишидан
ичида қаттиқ хижолат чекиб, кўчага чиқилгач, у ўзини оқламоқ ниятида атай
хушхоллик билан сўради:

— Хўш, Баргиш Жўраевна, бугун уйга келадиларми энди? Эскурсия
учун раҳмат, албатта.

— Бугун... бугун боролмасам керак,— деди Баргида одатдагидек хотир-
жамгина.— Биласизми, Басирашканинг ўша ишидан кейин маманинг сер-
дцалари оғрийдиган бўлган. Ёнларида бўлмасам...

Бу жавобдан Бакир на ажабланди, на жаҳли чиқди. У ҳамон ўзини беҳад
гуноҳкор ҳис этарди.

— Ўзингиз келинг бугу-ун,— дея ялингандек бўлди Баргида.— Эртага,
айтгандек, Гулянинг туғилган куни. Ҳув, кўшнимиз бор-ку, новча қиз,
ўшанинг.

— Майли, кўрарман,— деб қўйди Бакир, хотини билан хайрлашиб, йўлга
тушаркан.

Буларга фақат тўй бўлса, тантана бўлса, базму байрам, сайру саёҳат
бўлса! Байрамдан бошқа кунлар эса — бошқаларники, бошқаларга буюрсин!
Утган йили ёз охирларида дам олгани Сафура билан Иссиқкўлга бориб келди.
Бакир буёқда ташвишидан ортолмай, ўз ёғига ўзи қовурилиб қолаверди. Га-
пирса, «Ҳа, сиз ҳам юринг эди-да», дейди худди осмондан тушгандек. Ахир,
бўйнимда шунча қарз туриб, мен қаёққа борардим? Бефойда. «Ҳа, нима қипти?»
дейди бепарвогина. Бу йил кўкламда бир ҳафта Гуржистонни айланиб келиш-
ди икки дугона. Етмаган эканми, ёзда Венгрияни, Балатон кўли бўйидаги
истироҳатгоҳни кўзлаб юришган эди. Хайрият, Сафураси қаёққадир даф
бўлдию сафар ўз-ўзидан қолди. «Ёзда ҳеч ёққа кетолмай, шаҳарда димиқиб
ўларканман-да». Бор машғулотиинги, мана, кўрдик, нима иш қилиб чарчадин-
ки, дам олсанг! Туғмасанг, бола боқмасанг, рўзғор бу аҳвол, ҳаммаёқ бесаран-
жом, тўшак кун бўйи йиғиштирилмайди — «Кечаси яна ётилади-ку!», холо-
дильникда уч кунлик овқат — «Газга қўйилса, яна свежий бўлади-қолади,
ҳар куни куйманишиб нима фойда?» Индамай юраверсангиз, бир умр шу
алфозда кетаверади. Хотин кишининг кийим-кечаги бемалол ерда, оёқ остида
ўраллашиб ётаверади, то тагин бир кун керак бўлгунча! Оғиз очиб овора
бўласиз — «Ҳа, нима қипти?» Шунча болани ўстириб вояга етказган ойиси,
лоақал бир кун рўзғор юмушларидан бўшамаган одам, ҳали Тошкентдан на-
рини кўрган эмас — агар Тошкентда яшамоқни Тошкентни кўрмоқ деб
ҳисобласак!

Оилада ҳамиша саранжом-саристаликка, қаноатга ўрганган Бакир ана
шуларни ўйлаб бўғилиб кетарди-ю, аммо овоз чиқариб бир нима демасди.
Ичига ютарди. Энди билса, ўша ичига ютганлари заҳар, заҳарнинг ўзгинаси
экан. Тезроқ ундан халос бўлиш керак. Бунинг учун эса...

Йўқ, Баргидани ёмон дейиш қийин. Баъзиларга ўхшаб инжиқ, жанжалкаш
ёки буюмпараст эмас. Писмиқ деса писмиққа ҳам ўхшамайди, чехраси доим
равшан. Лекин, мана, у билан шунча вақт бирга яшабди-ю, Бакир ҳамон бир
ҳолни ҳазм қилолмайди; унинг айбларини, гуноҳларини гоҳ ихтиёрий, гоҳ
беихтиёр кечирмоққа мажбур бўлади-ю, шунга қолганда кўниқолмади, шун-
га қолганда қони қайнаб кетади. «Ҳа, нима қипти?» («Ну и что?») Бакирнинг
назарида бундан оғир, бундан бемаъни савол йўқ. Ахир, одам ўлдиратуриб
ҳам, оламга ўт қўятуриб ҳам бемалол шундай дейиш мумкин-да! «Кеча
нега уйга келмадингиз?» «Ҳа, нима қипти? — дейди астойдил ҳайрон бўлиб.—
Уйимизга борувдим». У алдамайди ҳеч қачон, ростдан ҳам уйларига борган
бўлиб чиқади. Лекин, барибир, шундай пайтда: «Бу сенинг уйинг бўлмай ким-
нинг уйи, нодон!» дея эркакчасига адабини бериб қўймоқ лозим. Бунга эса Ба-
кирда журъатли, қатъиятми етишмайди. Маъсумона қиёфа ҳамда самимий,
беғубор боқиб турган кўзларни кўрадию шалвирайди-қолади. Қўл кўтармоқ
уёқда турсин, қаттиқроқ гапиришга ҳам истиҳола қилади. Аламини бир-икки
кунлик араздан олади, ич-этини еб юраверади.

Бора-бора бу ҳол одат тусига кирди. Энди ораларида бегонашувми, лоқайдликками ўхшаш бир нима пайдо бўлди. Бошда у Баргиданинг меҳрибонликлари замиридаги паришонлик, зўрма-зўракиликни пайқамабди, энди ўйласа — бу пинҳоний бир кураш, ғамхўрлик либосидаги бепарволик экан. Қачонгача давом этади ана шу муҳам муносабат?

Бакир шу тарика жиддий мулоҳаза юритишни ўрганди: ўзи ҳақида, Баргида ҳақида, оилавий турмушлари ҳақида. Ўйлай-ўйлай, ҳар гал ҳам Сафура айтиб кетган гапга келиб тўхтарди: «Сизлар бошқа-бошқа одамсизлар».

Ростдан ҳам шундаймикан?

Ёдида, никоҳдан ўтаётганларида эсдаликка суратга олган армани йигит уларга ҳавас билан тикилиб: «Бир-бирларингга жуда муносиб экансизлар, суратларингдан намунага фойдалансак майлими?» деб сўраган эди. Ўша дамда ҳаяжонланиб турган келин-куёв «ҳа» ҳам, «йўқ» ҳам демай, бу гапни анчайин такаллуф билиб, индамай жилмайиб қўяқолишган. Кейинроқ бир сафар Бакир ўша «Никоҳ саройи»нинг ёнидан ўтаётиб нимадир кўзига иссиқ кўринди. Яқинроқ бориб қараса, ўша суратлари: оққуш мисол малика — Баргида уялинқираб бармоғини тутиб турибди, шаҳзодамисан шаҳзода — Бакир унга узук тақиб қўймоқда. Улар «намуна», суратнинг тепа қисмида; пастда эса, Бакирнинг тўғрисида — куёв, Баргиданинг тўғрисида — келин; гўё уларни танимайдиганлар учун «Мана бу келин, буниси куёв бўлади, билиб қўйинглар, тагин янглишиб юрманглар!» деб кўрга ҳасса қабилида таъкидлагандек. Намунага солиштирганда, асосий келин-куёвнинг «туси» ўчиб кетарди...

Ана шундай яна бир неча келин-куёвга улар намуна бўлиб туришибди. «Намуналар»! Кулгили, қип-қизил бачканалик! Ким ўйлаб топган экан бу бемаъниликни? Аввалига Бакирнинг энсаси қотиб, буларни олдириб ташлатмоқчи ҳам бўлди-ю, кейин «намуналар»га тикиларкан, кўнгли ҳазин бир орзиқишга тўлди, қўл силтаб йўлига кетди.

«Сизлар бошқа-бошқа одамларсиз». Нега, нимага, ахир? Нимага ўша суратдаги сингари бир-биримизга муносиб бўлолмаймиз? Масалан, у менга ёқади, ундан ажралмоқни тасаввур ҳам қилолмайман. Афтидан, у ҳам мени ёмон кўрмаса керак. Орамизда ўтган анов гаплар эса... нима, бошқаларнинг бошидан сира кечмаганми бунақаси?

Шундай демоққа дейди-ю, аммо уларни кўнглидан чиқариб ташлагани кучи етмайди. Бир куни келиб кўнглидан ҳам чиқиб кетар, лекин тушларидан қуволмайди-ку! Ҳамон тушларида Баргида уни ташлаб, бошқалар билан кетади. Бошқалар... кимлар у? Мана шу, ўзи кўриб-билиб юрган одамлар. Ўша Сафура, ўша Барно, ўша Чиннибегу Жордесга ўхшаганлар. Баргида ҳар сафар ўшаларга эргашиб кетиб қолади. Уни ташлаб! Қаёққа?! Бакир алаҳлай-алаҳлай кўзини очса, Баргида ёнида ётган бўлади. Гоҳида уни уйқотиб, кўрган тушини айтиб берса, «Гўдак!» — дейди у бурнидан чимчилаб.— Ётинг, эртага ишингизга кеч қоласиз. Ҳа, нима қипти? Ҳаммаси ўзимизнинг одамлар экан-ку!»

Мен-чи, мен бегонаманми? Ўзингнинг одаминг эмасманми? Нега ташлаб кетдинг бўлмаса? Бундан чиқади — шундай, шундай, шундай... Бундан чиқади, сизларга қўшилиш учун сизларга ўхшаш, сизлардек бўлмоқ лозим экан. Бунинг учун эса, қайтадан туғилмоқ, сизлар туғилган муҳитда дунёга келмоқ, сизлар ўсган муҳитда ўсмоқ, тарбияланмоқ керак. Бу муҳит сизларгина хос, сизларгагина мос. Бизга ўхшаганларга йўл бўлсин, биз унга номуносиб, ҳар қанча интилгани билан, талпингани билан, барибир, ора йўлда адашиб, алданиб, бегоналигича қолаверади. Тўғри-да, бировнинг ўрнига ҳавас қилган одам ана шундай адашади, алданади, бу орада, ўзиникини ҳам йўқотиб сарсон бўлади.

Ажабо, одамзод дунёга бир маротаба келса-ю, ўзи истагандек эмас, бошқаларнинг раъйига қараб, улар истагандек, уларга ўхшамоққа тиришиб яшаса... Оқибати нима бўлади? Оқибати — «Шўрлик Миша тоға!» Мана, ўша «Миша тоға» — Муфтиллани олайлик. Сизларга ҳавас қилиб, сизларга ўхшамоққа тиришиб, сизларга қўшилмоққа уриниб қанча чопди! Охири эса вой бўлди. Ишидан ишқал чиқиб, яқинда саккиз йилга кесилиб кетди. Буни эшитиб, сизлар нима қилдинглар? «Шўрлик Миша тоға!» Вассалом. Ахир, унинг хотини бор эди, бешта боласи бор эди. Ўшаларни ташлаб, келиб сизларга хизмат қиларди, югурдаклик қиларди. Шу билан гўё бахтиёр эди боёқиш!

Қўрқаман, қўрқаман... «шўрлик Бакиш» бўлмоқдан!

Бакир гоҳо ўзини беомон гирдобга — мудҳиш бир фитнесчилар тўдасига тушиб қолгандек ҳис этарди. Гўё бу даврадаги барча унга қарши тил бириктирган, ўйин қондасига кўрагина, ҳеч ким бу сирни ошкор қилмайди; мақсад-муддаолари — унга фириб бермоқ, уни доғда қолдирмоқ. Бу анчайин бадгумонлик натижаси, албатта. Лекин шуниси равшанки, булар бари кўринмас ришталар билан мустаҳкам бир ҳалқага бирлашган: Баргида ҳам, Сафура ҳам, Чиннибегу Зокир поччаси ҳам, анови лаънати Жордесгача!

Сен ана шу дунёдан ирганмайсан, Баргида, кулмоққа куласан-у, лекин ирганмайсан, улар билан хайрлашмоқни эса ўйламайсан ҳам! Менинг бор алашим шунда!

Бакирнинг дилида яқиндан бошлаб бир ўй пайдо бўлди. Ишдан кейин уйга қайтгиси келмайди. Яна бир уйи бордек туюлади. У ерда уни Баргида... йўқ, Марина... йўқ, шуларга ўхшаган-у, айнаи вақтда, нимаси биландир бошқачароқ, улардан афзалроқ бир аёл кутаётгандек. Меҳрибон, дилкаш. Лекин қаерда ўша уй, қани ўша аёл? Истиқболсиз бир ўй, бир ўйин бу. Тағин бўйнига сиртмоқ солингандек ўша эски уйига шошади.

Кейинчалик эса бу, ҳозирги ҳаёти тушдек, омонатдек, гўё орқада яна бир ҳаёти, асл, чинакам ҳаёти бордек, у ҳали кунлардан бир кун бошланажакдек туюладиган бўлди. Лекин қачон, қандай бошланади у? Бу ҳам истиқболсиз бир ўй, бир ўйин эди.

Қизиқ, одам ҳар қанча яхши кўрган, суйган кишиси билан яшамасин, бир кун бориб у жонига тегиши, ҳечқурса, кўнглида унга нисбатан бирон бир норозилик туғилиши мумкин. Бўлмаса, Бакир билан Баргидага нима етишмайди? Иккаласи ҳам ёш, ҳусн бобида бир-бирига атаб яратилгандек, бир-бирига ёв ҳам эмас... Шунда ҳув қувғинди эр-хотин тушади Бакирнинг ёдига. Маъмуржоннинг ёши каттароқ, ҳарбий хизматдан кейин ҳам бир-икки йил ишлаб, сўнгра кирган экан ўқишга. Гап-сўзлари ҳам шунга яраша, салмоқдор эди. У бир кун шундай ҳасрат қилгани эсида: «Бакиржон, мен буни, Шоҳидани айтаман-да, анчайин хотинлиги учунгина эмас, ўзини, шундай бир одам сифатида яхши кўраман. Уйланмасам, уйланолмасам ҳам барибир яхши кўриб юраверардим. Булар бўлса — эҳ!.. Бирор нарсани, масалан, мана шу уйингизни, кўчадаги қандайдир дарахтни ёки, дейлик, туғилиб-ўсган юртингизни, элингизни яхши кўриш айбми, гуноҳи азимми, айтинг?! Айб бўлса — нима учун, гуноҳ бўлса — нима учун? Яхши кўрганингиз учунгинами? Тавба, буларни, нима, ёмон кўриш керак эканми? Ахир, яхши кўриш-кўрмаслик ҳар кимнинг кўнгил иши-ку! Кўнгилга қўл солишга бегона бировнинг нима ҳаққи бор? Ановилар бўлса — эҳ!.. Мен буни, ановиларнинг қизини, синглисини шунчаки хотинликка олиб, ўйнаб юраман, деганим йўқ, яхши кўраман, деяпман, тушунасизми, яхши кўраман!..»

Бакир ўшанда бу қизиққонроқ, аммо очиқкўнгил йигитнинг бирмунча китобий туюлган ҳасратини тинглаб ўтириб, ўзининг сиртдан тўкис турмушидан уялиб кетган. Унинг хотинига — чийиллаб гапирадиган, сап-сарик, қилтириқ Шоҳидага қараб эса, Маъмуржоннинг нола-фиғони эриш туюлган, рости, бунга энсаси ҳам қотган эди.

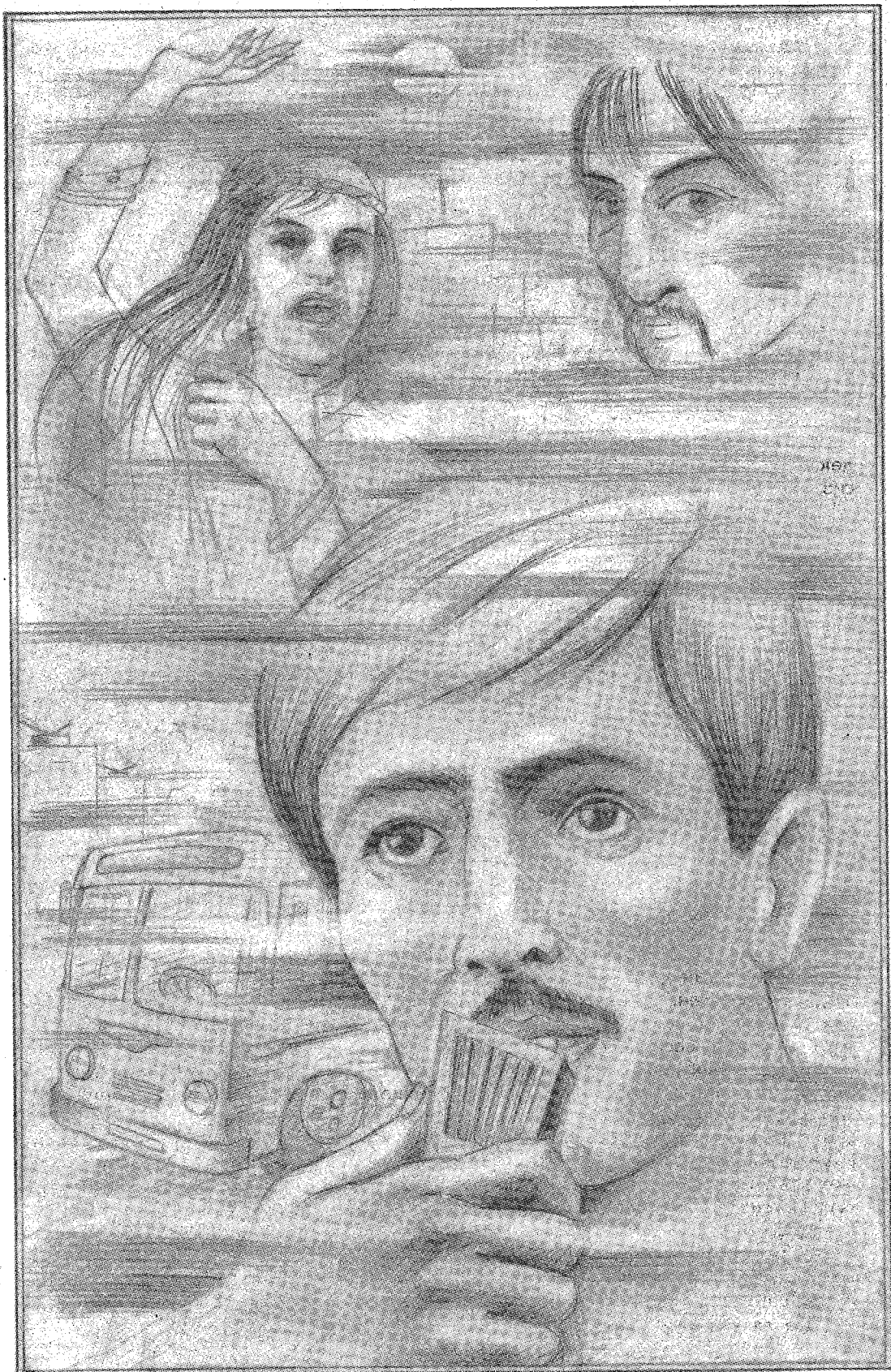
Энди ўйлаб кўрса, турли тўсиқлар оша бир-бировига талпинган ана шу икки кўнгилда бор нимадир Баргида иккаласида етишмас экан. Бу шундай мўъжизаки, усиз оғоч — оғоч эмас, оддий бир ёғоч, усиз майса — майса эмас, анчайин қовжироқ хас-хашак, усиз осмон ҳам осмон эмас, булутлар тўдасидан иборат жўн бир қопқа; бу шундайин мўъжизаки, усиз кўнгил — кўнгил эмас, жонсиз бир кесак, усиз одам — одам эмас, қуруқ жасад, умри бесамар бир тўнка; усиз яшамоқнинг маънисини ҳам, қизиғини ҳам йўқ...

«Баргишни маҳкамроқ тутмасанг бўлмайди, дўстим!»

Бир пайтлар менга берган маслаҳатинг учун мерси, Сафурахон! Аммо орамизда кечган шунча сир-синоатдан кейин қандай бирга яшамоқ мумкин? А, лаббай?

Се ля ви...

Автобус «Билим юрти» бекатидан хийла узоқлашганда қандайдир чол йўлнинг ўртасига туриб олиб, ҳассасини кўтарди: тўхтат! Оббо! Бакирнинг

Расми **Ғ. АЛИМОВ** чизган

завқи келиб, машинани йўлдан чеккароққа элтиб тўхтатди. Чол автобусга қараб ҳаллослаб қолди. Йўл ёқасидаги толнинг соясида турган кампир ҳам тугун-турмагини кўтариб унинг орқасидан кела бошлади. Чол автобус эшигига етиб, кампирга йўл бўшатди. Кампир амаллаб автобусга чиқиб олгач, бурилиб чолга қўлини узатди. Чол «Ё пирим!» дея зинадан кўтариларкан, тарақлаб ҳассаси ерга тушиб кетди. Кампир ҳали анча тетик экан, чолни четлаб апил-тапил эшикдан тушди-да, ҳассани олиб чиқди. Салон бўйлаб гурр кулги кўтарилди.

Бакир микрофони қўлига олди:

— Ҳурматли йўловчилар, қани, Тоҳир-Зухраларга тезгина жой бўшати-лар-чи!

14

«Касалхона» бекати.

Шаҳардаги энг йирик шифохоналардан бири шу ерда жойлашган. Синг-лиси Шоҳида шу ерда ишлайди. Бу бекатда тушиб қоладиган йўловчилар-нинг қўлида аксарият ё кастрюлка, ё қоғоз халта, ё хўжалик тўрваси бўлади. Ойиси ётган кезларда турли-туман егулик ва Умида опаси, кейинчалик Шоҳида пишириб берган таомларни кўтариб Бакирнинг ўзи ҳам кўп қатнаган бу ерга. Охирги марта Басирага қон бергани келган эди...

Янги йилнинг илк куни шумхабар билан бошланди. Кечаги базмдан толиқ-қан эр-хотин ҳали тўшакда экан, чошгоҳ маҳали уввос солиб Барноша қўн-финоқ қилди: «Тез ўн бешинчи касалхонага етиб келинглар, Басирамиз ўляпти!»

Ўлаётган одам касалхонанинг «ана кетди, мана кетди» бўлинмасида ётар, эшик олдию зинапояни қариндош-уруғ, қўни-қўшни босган эди. Ҳамма-нинг юзида ачиниш, изтироб. Пичир-пичирлар: «Кеча боши оғриб, қандайдир дори ичган экан, ўшандан заҳарланиб қолибди». «Ҳозир чиқаётган дорининг бари заҳар-да». «Қонга ўтмабдими, ишқилиб?» «Ўтган, дейишяпти-да, аҳволи оғирмиш». «Унда, унда чатоқ. Ёшгина қиз-а, эси! Афрўзахон куйиб адо бўлади энди...»

Бироқ Афрўза Камоловна «куйиб адо бўладиган» одамга ўхшамас, тез-тез ичкарига кириб-чиқиб аҳволдан хабардор бўлиб турар, эшикда дуч келган врачу ҳамширалар билан ғайритабиий бир совуққон, ишчан тарзда алланима-ларни муҳокама қилар, юзида ҳеч қандай ортиқча ташвиш-тахлика сезилмас эди. Буйруқ билан иш юритиб ўрганган кайвони хотин, устомон хотин; иннай-кейин, тиббиётга дахлдорлигидан бунақа ҳодисаларни кўравериб, кўзи пишиб, дийдаси қотиб кетган.

Лекин — она-ку! Боласи ўлим ёқасида-ку!..

Чинакамига куйиб адо бўлаётган одам буёқда, бошқа эди. Мимо, дадаси. Уни ҳозир сира таниб бўлмас, ўзини қўярга жой тополмай, бошини чангаллаб олганча уёқдан-буёққа бориб-келар, «Эҳ, қизим, қизгинам!» дея фиғон чекар эди. У аини дамда Афрўза Камоловнанинг одатдаги хўмрайиб қарашларига ҳам парво қилмасди. Гўё Басира унга чин-у, хотинига ўгай фарзанд эди.

Бу ерда ўтган уч-тўрт соат мобайнида бир неча маротаба «кетди-кетди» бўлиб, таҳликаю талотўп бошланди. Дам қон босими тушиб кетади, дам юрак уриши сусаяди, дам нафаси тиқилиб қолади. Ҳар сафар дадаси билан Барно опаси баробарига уввос солиб юборарди. Афрўза Камоловна эса ҳамон ўша-ўша — хотиржам, совуққон.

Бу ерга тўпланганлардан қон бермаган одам қолмади. Қон олувчи ҳамши-ранинг қатъий эътирозига қарамай, Бакир икки бора билагини тутди.

Ниҳоят, кечга яқин эшикда чуваккина, врачдан кўра оддий касалхона хиз-матчисига ўхшаброқ кетадиган ҳорғин бир одам кўринди.

— Ҳамма хатар ўтди. Қизингиз ўзига келди.

Мимо баттар хўнграб, уни кучоқлаб олди:

— Умрингиздан барака топинг, брат! Қизимни эмас, мени ўлимдан сақ-лаб қолдингиз!..

Басиранинг «ўлими» сабабини Бакир икки кундан кейин Баргидадан эши-тиб билди. Анови «азроил»дан ҳомиладор бўлиб қолгану «азроил» Ҳазорас-

пига қочиб кетган экан. Ҳақиқат ундан айниб юрган қиз, аламиндан байрам кечаси шартта люминал деган доридан бир талайини шампанга аралаштириб ичиб юборибди. Афруза Камоловна «ўша негодяй»ни судга бермоқчи эмиш...

— Янглишган эканман, синглингиз яхши қиз экан, — деди бу гапларни эшитган Бакир.

Баргида тушунмаган каби унга анграйиб қаради.

Чинакам ўлим бир ҳафтадан сўнг, Басира касалхонадан чиққан куннинг эртасига содир бўлди.

Бакир кечаси сменадан қайтиб хабар топди. Дадаси қўнғироқ қилибди: Ҳай буваси оламдан ўтган эмиш, эрта саҳарлаб чиқарилармиш.

Бакир ўша заҳоти уйларига бориб, ойиси сандиқдан олиб берган чопон-белбоғини кийди-да, қариндош-уруғлар сафида азонлаб мотамхонага етиб келди.

У дадаси, амаки, акалари, Миркомилу Миродиллар қатори эшик олдида ҳасса тутиб йиғлади, бувасининг васиятига кўра, «тобутининг бир четини кўтаришиб» қабристонга борди, мазори бошида «устидан бир сиқим тупроқ сепди», бу ажойиб инсоннинг ўзига нисбатан бўлакча меҳринию Миркомилдан шамғалат қилиб, оқшомлари уни отига мингаштириб шийпонга олиб борган беғубор кунларини хотирлаб, дил-дилидан «буважоним» дея бўзлади.

Аммо барибир кўнгли таскин топмади, ўзини айбдордек сезиб, ҳаммадан кўпроқ йиғламоғи, ҳаммадан кўпроқ куймоғи, азада ҳаммадан кўпроқ елиб-югуриб хизмат қилмоғи лозимдек туюлаверди. Негаки, Ҳай буваси уни ҳаммадан кўпроқ яхши кўрар эди! «Кўзим, тойчоғим, дилбандим...»

Марҳумни тупроққа топшириб азахонага қайтилганда тағин бир ҳол уни ҳайратга солди. Бу хонадонда энди унга қадрдон бирор кимса қолмагандек эди.

Яқин-яқингача ҳар куни деярли бир маҳалда кастрюлка кўтарган ёқимтойгина бир қиз шу бекатда тушиб қоларди. Кимидир бетоб бўлса керак. Ҳазил икки ойлар чамаси муттасил қатнади. У ҳаммадан олдин тушмоқ учунми, йўловчилар орасидан ўтаётиб идишидаги овқат тўкилиб кетишини ўйлабми ёки қулайроқ дебми, доимо Бакирнинг ёнидаги ялтироқ тўсиқдан ушлаб турарди. Ҳар куни кўришавериб танишдек бўлиб қолган эдилар. Негадир мудом жиддий, ташвишманд юрарди. Лекин яхши қиз, Бакир сўзлашиб билган.

Ҳақиқат қиз анчадан буён кўринмай кетган эди, куни кеча учрашиб қолдилар. Бакир аҳвол сўраганида, у ерга қараб аста пичирлади: «Бувимнинг олдиларига келардим. Энди йўқлар...» Одатдагидек, ҳазиломуз сўз бошлаган Бакир бу гапдан ногаҳон титраб кетгандек бўлди. Бувисини шунчалик яхши кўраркан-да. Ким билсин, балки ота-онаси ташлаб кетган тирик етимчадир, бувасининг қўлида ўсиб, унга меҳр боғлаб, суяниб қолгандир. Мана, энди у ёлғиз, касалхонага ортиқ қатнамайди, ҳеч кими йўқ. Бакир шунда негадир Ҳай бувасини эслаб, кўнгли бузилди. Ҳамон рўмолчаси билан кўзёшларини артиб турган бу мушфиқ неварога астойдил ачинди. Тасалли бергудек сўз излаб тополмади. Ахийри, тилига келганини айтди: «Кечирасиз, мен билмабман... Кўп хафа бўлманг. Менин ҳам бувам ўлганлар. Роса йиғлаганман. Жудаям яхши кўрардим-да».

Лекин, аслида, эшикдан кирган жойдаги ялтироқ тўсиққа суяниб олиб, ҳайдовчини гапга тутадиган енгилтак қизларни Бакир жинидан баттар ёмон кўради. Бунақаларга қараб: «Нари тур, йўлдан чалғитяпсан одамни!» дея жеркигиси келади-ю, қиз бола-да! Қиз бола? Булар қиз бола эмас, бир бало! Ким билсин, овга чиққанми, бошқами! Йигит овласа-ку майли, ҳамманин кўз ўнгида томошага туриб, шунча одам ўтирган автобусни «қўлга олмоқчи» бўлади. Ҳу, такси ҳам ҳайдаганида учратган Аноранин дугоналаридан булар!

«Уйлангунча биттасини яхши кўрасан, кейин бўлса — мингтасини», деб «ўгит беради» Адҳам боз.

Бакирники бошқачароқ бўлди. Уйлангуни, Баргидани топгунига қадар у бирон чиройлироқ қизни кўриб қолса, автобус-павтобусини ташлаб, ўшанинг изидан кетиворгиси келарди. Лекин қаёққа боради? Шунча одам унинг измида! Ҳақиқат кимнинг измида? Бир автобус тўла одамнинг эмасми? Йўқ, ҳозиргина тушиб кетган нозаниннинг измида!

Ул нозанин автобусдан тушаётганида Бакирнинг кўкрагидан алланима ўпи-

рилиб кетгандек бўлар эди. Майли, тушди, унинг ортидан борди ҳам дейлик. Хўш, кейин, кейин нима қилади? Нима дейди? Нимадан гап бошлайди? «Бор-э, аравангни қўш, аравакаш!» деб қолса-чи? Дарвоқе, қайси бирининг изидан борсин? Чиройлиси камми бунинг! Борганида нима? Соат бизники, соатбоғ бизники, аммо ундаги биттагина, ягона илмоқ қўлимизга муносиб келади. Униси қисади, буниси каттароқ — соат-поати билан тушиб кетиши мумкин. Энг мосу муносибини топмоқ керак. Қани у, бизга мосу муносиби? Қаерда?

Гоҳида ул нозанин тушаётиб бир қарабгина қўяди. Бу шунчаки нигоҳдир балки, Бакирга эса армонли даъватдек туюлади: «Кўнглиннга ўт ёққан бўлсам, юр мен билан!» Эҳтимол, уни энди кўролмассан, умринг бўйи қайтиб учратолмассан. Балки сенга аталгани шудир. Аттанг, индамай-нетмай ёнгинангдан ўтказиб юбординг, қўлгинангдан қуш мисол учириб юбординг-а! Энди ҳар қанча куйгил, адо бўл — бир пул! Энди уни умр бўйи қидириб сарсону саргардон бўлажаксан!..

Кейин талай кун ҳар ёнга аланглаб, ўша бекатлардан унинг изларини излаб, таниш нигоҳини кўриб қолмоқ илинжида жонсарақ юрасан. Токи тағин бирор-та ўшандоқ нигоҳни учратгунингга қадар! Учрадимми, олдингиси эсдан чиқади-кетеди...

Бора-бора Бакир бу ҳолга ўрганиб кетди. Энди ортиқ эътибор қилмайдиган бўлди: барибир бефойда! Кейинчалик эса, мана ўшалардан биттасининг домига тушиб, унга уйланди, кўрди, билди...

Ҳа, Бакирники бошқачароқ бўлди: уйлангунича — мингтасини, уйланганидан сўнг эса — биттасини... Биттасини, аммо...

Автобус пастликка қараб кетган, кўркам иморатлар саф тортган сердарахт «Интизор» кўчаси ёнидан ўтиб бормоқда эди. «Интизор». Чиройли сўз. Ким топган, ким қўйган экан бу номни? Тилаб Қурбонга ўхшаган шоирлар топган бўлса керак, ўшалар қўйган бўлса керак.

Бакир ўзи туғилиб-ўсган бу улкан шаҳарни, унинг ҳар бурчаги, ҳар кўчасини, ҳар бир дарахт, ҳар тошини дил-дилидан яхши кўради. Дунёда шаҳарлар кўп, ваҳима шаҳарлар бор, не-не пойтахтлар бор! Аммо унинг учун бундан мўътабар мадина йўқ оламда! Эски бир орзуси бор, болалик орзуси деса ҳам бўлади. Дўстларини, кўнглига яқин одамларни автобусига (болалигида самолёт эди бу!) ўтқазсаю ўзи суйган обод, кўркам жойларни айлантирса... Бунинг тушга ўхшаш бир нарса, болаларча хом хаёл эканини билади у. Ахир, одамнинг хаёлидан нималар кечмайди, одамзод нималарни орзу қилмайди! Шу орзусини тўйида амалга оширмоқчи эди. Ҳай, буям кўнгилингнинг бир девона майли дейлик, бемаъни майли бўлақолсин. Лекин ўша маҳалда у жуда жўн, бачкана бир хаёлга айланиб қолди. Иннайкейин, бунинг иложи ҳам йўқ эди. У тантана, у шодиёна дамларда кўнглига қил ҳам сиғмасди: аллақандай ҳадик, ваҳима ўрнашиб олган эди унга. Шуми? Бори, бўлгани шуми? Бундан буёғига нима бўлади? Худди туш кўраётгандек, худди ўзининг эмас, нотаниш бировнинг тўйида юргандек гангиб, довдираб қолган эди...

Шошма, Бакир! Асли шу орзу ўзингники эдимки? Уни бировдан «ўғирлаб олганинг» йўқми? Йўқ, ўзимники! Илгари самолёт эди, кейин ерга тушди... автобусга айланди. Эсла, эслаб кўр! Ҳа-а, эсладим, эсладим! Ахир, мен шунинг учун, кўнгилларимиз яқинлиги учун у йигитни ёқтириб қолган эдим...

Ҳордиқ кунлари зерикишдан гоҳо кечқурун Марина билан, гоҳида ёлғиз ўзим «Роҳат»га кирардим. Кириб жиндаккина «отиб» олардим-да, шўх музикаю бу ердаги байрамона руҳдан сеҳрланиб, эл тарқагунча ўтириб қолардим.

Уни ана шундай кунларнинг бирида учратдим. (Энди ўйласам, аввалдан кўриб юрар эканман-у, сийқабашара саёқлардан фаҳмлаб, тузук эътибор қилмас эканман.)

У бир тўп ёш-яланглар даврасининг эркатойи бўлиб ўтирарди. Қорачадан келган, юзи чўзинчоқ, чўяндек ялтирайди, соқолли, кўзлари нимадандир азоб чеккан одамникига ўхшаш қизарган, ғамгин. Лабидан сигарет тушмасди. Мудом бир хил кийимда бўларди: погонли кўк кўйлак — ёқаси доим очиқ, тўзиганроқ жинси шим, яланг оёқларида чипта шиппак. Гўё ҳашаматли ресторанда эмас, ўз уйида юргандек.

У ҳамиша бир жойда — деразага яқин бурчақда давра қуриб оларди. Улфатлари ора-чира ўзгариб турар, лекин асосан бир хил эди. Ута сулув, ўта

замонавий қизлар ҳам бўларди бунда. Базми ўзи бошқарар, ҳар замонда бармен йигитга ул-бул дея фармойиш бериб қўяр — афтидан, у билан қадрдон, кейин гоҳ улфатлари билан нималар ҳақидадир қизғин тортишиб кетар, гоҳ давра мавзуларидан бутунлай узоқлашиб, «ўзи»га шўнғир, бундай вақтда худди шерикларини зимдан томоша қилаётганга ўхшар эди...

Бакир бир куни бар олдида унинг улфатларидан бири билан жиғиллашиб қолди. Уч-тўрттаси уни ўраб олди. Шунда у ҳам жойидан туриб келди. Бакир уни ўз-ўзидан ёқтириб қолган, ҳозир ана шу таассуроти ер билан битта бўлишидан кўрқиб турар эди.

У Бакирни секин тирсагидан олиб четроққа бошлади:

— Менинг отим Диёр. Ким сени хафа қилди?

Сўнг акаларча бир меҳрибонлик билан елкасидан қучди-да, уни базўр даврасига судради.

— Танишинглар. Бу менинг эски қадрдоним, — деди улфатларига қараб. — Аянглар, ардоқланглар, лекин хафа қилиш йўқ! Буйруқ шу. Булар эса менинг дўстларим. Рассомлар ва шунга ўхшаган қаланғи-қасанғилар. Ҳаммаси гений!

«Генийлар» даврасида ўтириш завқли, мароқли эди. Бу, Бакир олдин ўйлагандек, бекорчи такасалтанглар эмас, бамаъни, хушчақчақ йигит-қизлар бўлиб чиқди. Бир-бирига беғубор ҳазил-хузул қилади, ләтифагўйлик баралла овоз чиқариб қўшиқ айтишади.

Бир маҳал кайфи ошиброқ қолган Диёрнинг кўзлари ғайритабиий чақнади.

— Хонимлар ва жаноблар, эшитиб қўйинглар! Ҳали бир куни каттакон бир вагон сотиб оламан! — деди у жўшиб. — Ҳамманглар минасизлар. Ўзбекистон бўйлаб кезиб, энг яхши одамларни, дўстларимизни тўплаймиз. Ҳаммамиз бир жойда! Бир-бирини тушунадиган асл одамлар танишса, бирга бўлса, яхши-да. Ана ўшанда улуғ ишлар қилса бўлади бу юртда! А, лаббай?

— Девона! — деб қўйди ҳар доим унинг ёнида ўтирадиган қиз.

— Вагонини бошладими — тамом! — деди тагин кимдир.

Бакир уни охириги марта яна шу аҳволда кўрди. Энди уни бутунлай бошқа давра қуршаб олган эди. Мастога кўзларини аранг сузиб у Бакирга лоқайдгина бош силкиб қўйди, холос.

Бакир уни қайтиб учратмади. Ўшандан бери «Роҳат»га ҳам киргани йўқ. Қандайдир танқидга учраганми, иши орқага кетганми, деб эшитган эди. Демак, бир вақтлардаги орзуси — «вагони»ни бой берган; бугун уни унутиб ҳам юборган бўлса керак...

Шунга ўхшаб, менинг «автобусим»га ҳам хоҳлаган одам чиқиб олаверди, хоҳлаган томонига ҳайдатаверди. Энди ихтиёр менда эмас — эрким бошқаларнинг қўлида. Ўшалар белгилаб қўйган томонгагина юраман, ўшалар белгилаб қўйган манзилгагина тўхтаман. Энди бари нотаниш, бари бегона, улар орасида кўнгилга ётлари қанча!

Яхши кўрган одамларингизни хаёлдагина бир жойга йиғса бўлар!..

Бакир дастлаб рулга ўтирганида автобусни самолёт деб тасаввур қиларди ўзича: мана, ҳозир ердан кўтарилади, мана, ҳозир, ҳозиргина... Беҳуда хаёллар! Ерда юрадиган машинага қанот битармиди!.. Бора-бора бу орзулари кулгили туюладиган бўлди, кейинчалик эса батамом унутилди. Сенга осмонни ким қўйибди, баччағар!

Орзу орзулигича, софлигича рўёбга чиқмаса, армонга айланади. Қуруқ армондан нима наф? У кўнгилни кемиради, холос. Кемира-кемира, одамни ҳисси, дағал, ночор бир кимсага айлантириб қўяди. Энди у «орзу», «умид» деган сўзларни эшитганда энсаси қотадиган, кинояли кулимсираб қўядиган бўлиб қолади.

— «Туғуруқхона». Кейингиси — «Майдон» бекати.

Бакир шу туғуруқхонада туғилган. Шаҳар аҳлининг ярми бўлмаса ҳам чораги мана шу бинода дунёга келган. Анови шўрпешона Насим ҳам шу ерда туғилган экан. У ҳали бир куни келиб улғаяди, улғайиб, маъшуқаси билан бу жойлардан ўтганда, «Мен шу ерда туғилган эканман, — дейди, сўнг отасиз ўсган болаларга хос бир ўксиклик билан ҳасрат қилади: — Дунёнинг ишини

қаранги, дадам раҳматли худди шу ерда ҳалок бўлган эканлар. Қўшимча бино, хув ана, кўряписизми, ён тарафидаги тўққиз қаватли ёйсимон бино... ўшани қуришда томдан, тўққизинчи қаватдан тушиб кетган. Ҳам кечкида ўқиб, ҳам қурилишда ишларканлар-да. Ойим икковлари бир-бирларини яхши кўриб ўйла-нишган, ўшанда ижара туришаркан. Қишлоқдаги бобом дадамнинг бу ўзбошимчалигидан норози бўлибми, мен туғилгандан кейингина, шунда ҳам талай таъна-дашномлар билан тўй қилиб берган эканлар. Бу нарса дадамни қаттиқ ўйлантириб юраркан. Уша фалокат юз берган куниям балки ана шуни ўйлаб келаётган бўлганларми, ким билсин! Ҳар ҳолда, ойим шундай дейдилар. Ёмон иш бўлган экан ўзи. Бунақа биноларнинг томига қора қоғоз устидан шағал тўкиб қўйилади. Кимдир биров вентиляция қувурининг оғзига ҳам қоғоз тўшаб, шағал сепиб юборган экан. Дадам хаёлпаршонлик билан ана шу яширин ўпқонга билмай оёқ қўядилару тўққиз қават пастга...»

Бу нақлларни Насим ҳали бир кун ойисидан эшитади, шунда булар унга қадим бир ривоятгами ёки тул хотин ўзи ўзига тўқиб олган ҳикоятгами ўхшаб туюлади. Насим ҳали отасини кўрмаган, эслаёлмайди — фожиа шундаки, ҳеч қачон кўрмайди ҳам — у ҳали чақалоқ, йўрғакда; бошига қора рўмол ўраб, мусофирликда топишиб диллари пайванд бўлган, не-не умидлар билан кеч-гина бир ёстиққа бош қўйган эрининг жасади устида хун-хун бўзлаб бораётган ойисининг қўйнида биғиллаб ётибди. Дадасининг кампалга ўраб, йўлда уёқ-буёққа сирғалмасин учун чилвир билан чандиб ташланган жасади айнигина оёқ остида. Марҳумнинг атрофида унинг бир-иккита тенг-тўш дўсти, амакиси ва бағрикуйик отаси. Изиллаб кетяпти бари. Машинани Ҳаким ака деган кексароқ бир одам билан Бакир исмли ёшгина йигит навбатма-навбат ҳайдаб бормоқда...

Бакир ҳамон ўша оғир мотам сафарини эсласа, эти жимирлаб кетади. Со-чига оқ тушган бўлса ҳам ўшанда тушган.

Қанақадир катта бир ташкилот бошлиғининг топшириғи билан, иш чоғида жувонмарг бўлган марҳумнинг жасади юртига — Деҳқонободга етказилиши керак экан. Автопаркдаги кўп шофёрлар масофанинг олислиғию яна бошқа талай важларини рўқач қилиб бу ишдан бош тортгач, маъмурият яп-янги бир микроавтобусни ажратиб, тажрибали ҳайдовчи Ҳаким аканинг ёнига «айбдорга жазо» тариқасида (диспетчер Зоянинг иши) Бакирни ҳам қўшиб жўнатган эди. Сира эсидан чиқмайди: йўл бўйи мусибатдорларга баб-баробар у ҳам унсиз йиғлаб, изтироб чекиб борган. Ахир, унча-мунча кўргилик эмасди-да бу! Аммо шунда бир ҳол уни ғоят ҳайратга солган: марҳумнинг отаси — нимдошроқ чопон кийган бечораҳол одам на ўликхонада ўғлининг жасадини кўрган чоғда, на йўлда кўзига бир қатра ёш олди. Дийдаси тошдан эканми, ёшгина келинию бошқалар фарёд чекиб йиғлаганда ҳам у ғиқ этмай хотиржам тураверди. Ё гап оҳангида, ё юз-кўзида кулфат ифодаси сезилмасди. Фақат, йўлда сув ичгани тўхтаганларида ёнидан бир сурат чиқариб уларга кўрсатди: «Мана шугина эди... Насимжоннинг дадаси». Суратда навқирон бир йигит хуррам жилмайиб турарди. Тахминан Бакирлар тенги, Бакирга ўхшаган...

Манзилга етилгач, шофёрларга қайта-қайта дуои қуллуқ қилиб, марҳумнинг эгаси беш-ўн сўм пул тутқазмоқчи бўлди — хизмат ҳақи. Бунақа пайтда ким оларди уни! Шунда ота уйидан икки дона асл пичоқ кўтариб чиқди: «Мана шуни оласизлар энди, биродарлар. Ўзим ясаганман. Йигитнинг йўлдоши бу. Яхши кунларингга буюрсин! — дедию пешонасига шап уриб: — Сенга атаган эдим-а, жувонмарг кетган болам-а!» дея ўқириб юборди.

Шу дамгача ичида куйиб келган шўрлик отанинг ёлғиз ўғли экан...

Энди бу туғуруқхонанинг ёнидан ўтганда ҳар гал Бакирнинг ёдига ўша фожиали воқеа тушади. Ким билсин, балки кези келиб Насимнинг фарзанди ҳам шу ерда туғилар, ўзиники ҳам...

Энди ўйлаб қараса, кейинги бир йил бадалида қилган бирдан бир савоб иши ҳам ўша бўлса эҳтимол. Қолгани — ҳе-е...

Қўлга тушганидан кейин автопаркда отилган тош борки, Бакирга келиб тега бошлади. Иш аллақачон тинчиб кетган, чамаси, ишхонага унинг шовури ҳам етиб келмаган бўлса-да, Бакир ҳамон айбдор, ана шу айбини ювмоғи керак эди. Қаердаки оғирроқ иш чиқса, Бакир балоғардон, жазо тариқасида Бакирга

ўхшаганлар юборилади. Ёзда лагерга бола ташиди, кузда пахтага борди, мева териш, сабзавот йиғишга борди, слесарлик қилди, ҳатто бир гал кондуктор ҳам бўлиб кўрди. Ўзиям ўлар-тириларига қарамай ишлади. Гриша Болгарияга кетганида эса, бир ўзи қолиб, ҳар куни рейсга чиқишга мажбур бўлди. Кечаю кундуз. Ахир, бости-бости қилинган ишнинг ҳақини тўлаши — бўйнидаги қарзни узиши керак эди.

Шу тариқа, кечаги гўл, тортинчоқ бола, чинакамига тирикчилик измини тутди. Диспетчернинг қутқуси билан уч-тўрт марта ўғринча рейсларга борди, Адҳам бозга қўшилиб киракашлик қилди. Ўзи ҳам энди довурак, чапани бўлиб қолган эди. Уладиган ҳўкиз болтадан тоймас қабилида, қасдма-қасд, нима бўлса бўлар, бундан баттари йўқдир, дея таваккалига босади. Йўлдан ўтган тўрт ғилдирак борки, бир ишкалини топаман дегандек, доим сергак турадиган автоинспекторларни доғда қолдириб кетади — қани, бирортаси ўгирилиб қараса, «Ҳей, сен нима қилиб юрибсан?» деб сўраса! Мижозларни диспетчер топади. Тенг шерик. Неча бор тўю маъракага одам ташиди! Икки дафъа Самарқандга, бир дафъа Шаҳрисабзга бориб келди. Бора-бора ўзи ҳам мижоз топмоққа уста бўлиб кетди. Лекин ҳар сафар ҳам кўзини чирт юмиб қиларди бу ишларни. Ўзига қолса-ку... Начора, бўйнида зилдек юк: бир ёқда қарз машмашаси, бир ёқда эрка хотин хархашаси! Чарм плаш, рангли телевизор, Иссиққўл сафари; Гуржистон саёҳати, устма-уст келадиган «туғилган кунлар», бошқа ҳою ҳаваслар...

Ажабки, бирор маротаба бўлсин қўлга тушмади! Аяган кўзга чўп тушар, деганлари ҳақиқат экан.

Дарвоқе, шу ўтган бир йил ичида қилган тағин бир маънили иши — ёзда авиация техникумининг самолётсозлик бўлимига ҳужжат топширди, сиртдан ўқияпти. Ҳар қалай, қаноти бўлмаса, пати насиб этар...

Мана энди, куни кеча қарзларидан қутулди ҳисоб. Қутулди-ю, енгил тортмоқ ўрнига, кўнгли алланечук ҳувиллаб қолди. Илгарилари нуқул: «Шу балодан қутулай, кейин ўзим биламан нима қилишни!» дея жаҳдланарди. Энди эса... нима қилмоққа ўзи ҳайрон. Пойгада қаттиқ зўриқиб чопган от паккага етганда сулайиб қолар эмиш. Шундай бўлдимиз ё? Ҳар ҳолда, сўнгги пайтларда ишидан кўнгли совигани аниқ, на бу бекатларни кўргани кўзи бор, на миниб юрган автобусию инжиқ, жанжалкаш йўловчиларни. Ҳаммасига баравар қўл силтаб, қаёққадир кетиб қолгиси келади, қаёққалигини эса ўзи билмайди. Хаёли пакар-паришон.

Лекин, ажаб, боядан бери уни ғалати ҳаяжон қамраб олган. Ўз-ўзидан содир бўлди бу ҳол. Худди бу бекатлар, бу одамларни энди кўраётгандегу тўйиб-тўйиб қараб олмоғи лозимдек, қайтиб бу йўллардан юрмайдигандек, бу манзиллардан ўтмайдигандек...

Ҳалигина ўз-ўзиндан жўшиб, бугунни туғилган кунинг эълон қилиб юбординг-ку! Туғилган кундан дунё одамнинг кўзига шундай кўринса керак-да! Ахир, у ҳар куни туғилавермас...

16

— «Майдон». Кейингиси... кейинги бекатда тўхтамаймиз, ўртоқлар!

— Ие, нега?

— Бу болага бир бало бўлган ўзи, аниқ!

— Нима, шахсий машинаси бу — истаган жойида тўхтаиб, истамаган жойида...

— Боя айтдим-ку сизларга: автобус бугун меники. Билган ишимни қиламан.

— Вой-вой, бу кишимнинг гапини! — деб чийиллади каттакон тўрва кўтарган бозорчинамо хотин апил-тапил эшикка тирғалиб. — Оч ҳозироқ, тушаман! Аптовусинг бошингдан қолсин! Боятдан бери вайсагани вайсаган-а: «Бугун — туғилган куним», «Аптовус меники, билганимни қиламан-ан!» Бойвачча бўлмай кетинг! Аптовуссиям бир кор-ҳол қилади бу, мани айтди дейсизлар. Ичволганми, бир бало. Ана, шун-доқ офизгинасидан гупуриб турибди, кўзлариям бежо. Тўчний!

Шляпа кийган ўрта яшар бир киши ялтироқ тўсиққа яқинлашиб, Бакирга диққат билан тикилди:

— У ерда нега тўхтатмоқчи эмассиз, сабабини билсак бўладими?

— Ёмон жой, — деди Бакир ёш боладек тумшайиб. «Ўйин»ни бузгиси келмади: бошлаб қўйган, давом эттириш керак. Сирасини айтганда, буни ўйин деб бўлмасди — Бакир ҳамон ўша лаънати бекатдан безиллайди, айна дамда ҳазил-ҳузул йўли билан бўлсин, хаёлан у ердан «қочмоқчи».

— Майнавозчиликни қўйинг, ука, — деди уни инсофга чақириб шляпали киши. — Мен ўша ерда тураман. Шаҳардаги энг обод бекатлардан у.

— Гастрономини айтинг, қан-доқ гастрономи бор-а! — дея бобиллаб гапга қўшилди куппа-кундузи Бакирга маломат қилган ҳалиги хотин. — Қачон кирсангиз, пештахтада...

— Одамнинг жони!

— Вой-вой!

— Анқонинг уруғи!

— Айтмадимми, маст бу, деб? Гўшт, пиёниста, гўшт!

— Кимга гўшт, кимга тош, шунақами?

Негадир бу гал хотиндан садо чиқмади. Чамаси, томоғига нимадир, ҳозиргина ўзи таърифлаган гўштми тикилиб қолган эди.

Бакир автобусни секинлатиб, эшикларни очди.

Майдон — чорраҳа, асосий бекатлардан, талай одам тушиб-чиқади. Саннай-саннай бозорчи хотиннинг қораси ўчди. Шляпасини қўлига олиб бекатда сарғайиб турган бояги муомалали кишига кўзи тушдию Бакир қилмишидан пушаймон бўлди.

Майдоннинг ўртаси доирасимон гулзор, гулзорнинг қоқ марказига даб-дабали қилиб қийғос очилган «оқ олтин» рамзи ўрнатилган. Чор тарафдан келган йўл гулзор теграсидаги ҳалқага туташади. Бакир ана шу ҳалқа бўйлаб ярим доира ясаб, чап томонга қараб кетиши керак.

Автобус бекатдан қўзғалиб, майдонга кирар-кирмас, йўл ёқасидаги қизил чироқ ёниб қолди. Тўхтатмоққа мажбурсиз! Бакир бунақа пайтларда рақам санашни одат қилган. Бир, икки, уч... Сира кутилмаганда уни ваҳима босди: яшили ёнмаса-чи, бузилиб қолган бўлса-чи?... Эллик, эллик бир...

Мана шу ҳалқани айланиб ўтишда Бакир кўпинча ўзини зўрға тийиб қолади: автобусни ўнг тарафга — шаҳар марказига кетадиган гавжум кўчага солиб юборгиси келади. Аллақандай куч, жозиба ўша ёққа ундайди. Худди у ерда кечаётган ғаройиб бир томошадан қуруқ қолаётгандек, кўнгли тусаган серзавқ ҳаёт ўша ёқда барқарордек бўлиб туюлаверади. Аммо маршрутдан чиқишга ҳаққи йўқ — шу йўлга боғланган, шу йўлга маҳкум этилган у. Қачонгача — маълум эмас. Шаҳарда яшайди, автобус ҳайдайди-ю, марказни унда-бунда бир кўрмаса, нуқул хилват кўчалардан қатнагани қатнаган. Боради-қайтади, боради-қайтади. Бир йўлдан! Ёш йигит, юраги тўлиқади, ҳаприқади, бу йўлдан чиқай, чиқиб кетай дейди, лекин иложи йўқ. Бўйнида қарзи бор, бошқа андишалар бор. Қарз — сиртмоқ, бўйнига чирмашиб олиб, мана шу йўл бўйлаб уёқдан-буёққа судрагани судраган. Андиша — дор, мана шу қатнов йўлидан қат-қат сиртмоқ ўриб, домига тортгани тортган. На қимирлаб бўлади, на-да қутулиб. Дор — баланд, сиртмоқ — омонсиз. Чора борми? Қайтага, уйланмасидан бурун яхши эди...

Олтмиш беш! Яшил чироқ ёнди. Тирбанд машиналар оқими ғувиллаб жўнади, бир-бирини қувлаб ўта бошлади. Бакир саноқ билан овора, хиёл кечиккан экан, орқадаги машиналар «дод деб юборишди». Энди қўзғалганида чап қанотдан суриб келган бир «Москвич» йўлига кўндаланг бўлаёзди. Ҳайдовчиси ойнадан бошини чиқариб бақирди:

— Ҳув, сарсон, йўлингни билиб юрсанг-чи! — У бошлаб сўкинди ҳам, чамаси.

Шунда... шунда Бакир нима қилаётганига ўзи ҳайрон, саросимада, йўқ, ғайриихтиёрий бир тарзда автобусни ўнгга — марказий кўчага солиб юборди. Ичкарида бир-икки йўловчи норози оҳангда чувиллай бошлаган эди, ҳукмфармо бир овоз уларни босиб қўйди:

— Намунча ҳовлиқмасанглр! Балки маршрут ўзгаргандир ёки йўл-пўл бузуқдир. «Еттинчи» автобус, ўша Олчазорингизга олиб борса бўлди-да!

— Вой, уёқлардан айланиб келадиган бўптими? Майли, майли.

Шу гаплар Бакирга мадад бағишлади. У ишонч билан тезликни оширди.

Навбатдаги бекатда, шошиб туришганми, орқа эшикдан икки-уч йўловчи тўнғиллай-тўнғиллай тушиб қолди. Олдингисидан ҳарсиллаб автобусга чиққан семиз аёл: «Вой, «Еттинчи» буёқдан юрадиган бўлиб қолибди-да», деб қўйди беозоргина. Унга жавобан ҳеч биров чурқ этиб оғиз очмади. Афтидан, «Еттинчи»нинг маршрути ўзгарганию бу йўлдан юришига аллақачоноқ кўникиб улгуришган эди. Ўзи ғалати: бир одамга гап уқтиргандан кўра, кўпчиликни унатмоқ осон. Биттаси кўндими, бас, бошқалари бир-бирига суянади, ишонади. «Ҳамма кетяпти-ку, ҳамма айтяпти-ку!» деган инкор этиб бўлмас қатъий тушунча пайдо бўлади. Оммавий алданишлару оммавий доғда қолишларнинг сири шунда.

Бакир дафъатан қандайдир журъат пайдо қилди: гўё чиндан ҳам маршрути ўзгарган, гўё қонуний йўлидан кетмоқда! Ажабо, кўнглида заррача иккиланиш ё хавотир йўқ, ўзини ҳозир қушдек енгил, қушдек озод сезар эди. Бўлари бўлди, қани, буёғини кўрайлик-чи!

Автобус тартиб билан бекатма-бекат тўхтаб борарди. Ичкаридан турли-туман сўз-луқмалар қулоққа чалинади:

— Барака топсин, буёқдан юриб. ЦУМда ишим бор эди ўзи. Қуриб кетгур рўзғор билан бўлиб денг, шаҳарга тушишга сира қўл тегмайди.

— Мени айтмайсизми! Буёқларга келмаганимга неча замон бўлди! Шаҳарда яшайтуриб, шаҳарнинг ўзини мана шундай ойда-йилда бир кўрмасак...

— Анови бинони қачон қуриб улгурди экан? Утган гал ўтганимда кўрмаган эдим, қаранг!

— Янги меҳмонхона. Зўр-а?

— Ҳа, чиройли тушибди. Наригиси-чи, қуббалиги?

— Э, бунинг қайбирини айтасиз! Кўз очиб-юмгунингизча қўзиқориндек потирлаб чиқяпти, потирлаб чиқяпти.

— Бир ҳисобда автобуснинг буёқдан юргани ҳам яхши бўлди, қанча жойни кўрдик, нима дедингиз?

— Ҳа, баҳонада шаҳарни бир айланиб келарканмиз-да.

Бакир қайси бир бекатда тўхтамай ўтиб кетмоқчи эди (унга энди барибир!), орқароқдан аёл кишининг илтижоси эшитилди:

— Вой, оповси, тўхтатворинг, ўргилай — апельсин!

Дарҳақиқат, бекатдан нарироқда одам тизилиб турар — навбат, апельсин савдоси авжида эди. Устма-уст қалаштирилган, ажнабий ёрлиқли ихчам-ихчам қутиларда тилларанг товланиб ётган бу тансиқ мевани кўриб, Бакир ойисини эслади. Бориб кўрмаганига талай вақт бўлди. Дилида бир телбалик жўш уриб, автобусни ўз ҳолига ташлаб бўлса-да, тушиб навбатга қўшилмоқни хаёл қилди. Шуниси етмай турувди!

Хотин баҳона, у кейинги вақтларда уларидан узоқлашиб, бегоналашиб кетган эди. Шу даражадаки, бир ҳордиқ куни шўрлик ойиси манти кўтариб, касал ҳолига ўғил кўргани келди. «Бизларни биратўла эсингдан чиқариб юбординг-ку, болам! — дея кўзига ёш олиб, узоқ фурсат уни бағридан қўймай турди. — Соғиндим. — Сўнг худди ҳамма гапдан бохабардек таънаомуз ёзғирди: — Айб ўзингда, болам. Ушанда холанг топган қизга «хўп» дея қолганингда, бунақа қилиб юрмасдинг...» «Ўзиям жа-а уятчан, қишлоқироқ эди-да, ойи», деди Бакир кулимсираб, лекин ичидан қиринди ўтгани аниқ. «Қишлоқи эмиш! Мана, келиб-келиб тозисига тутилиб ўтирибсан! Қилди, қилди, Машкур яшшамагур қилди ҳамма ишни. Буёғини биларкан, бир оғизгина... Энди начора, пешонангдан кўрасан-да, ўғлим».

Хайрият, бегим куни, Баргида ишда эди. Афтидан, ойиси шуни мўлжаллаб келган...

Оббо, тагин нима томоша? Пештоқларига ранг-баранг байроқлару турли тилларда ёзилган шиор-хитоблар осиб ташланган азим «Ўзбекистон» мусофирхонасининг олди-атрофи намойиш сайлини эслатарди. Майдонда ғиж-ғиж ёшяланг. Кўпчилиги ясан-тусан қиз-жувонлар. Йўл бўйидаги зинапоё устида бир тўдаси аллақандай қотма занжи билан галма-гал суратга тушмоқда. Жанубий африкалик негрвой — капитал ҳукмронлик қилган жазирама юртида шуҳрат топполмаган ғариброқ киноартист бўлса керак — бу ерга келиб шунчалик азиз бўлганидан оғзи қулоғида, талтайганча оппоқ тишларини кўрсатиб, атлас кўй-

лакли қизгиналарнинг очиқ бўйнидан қучиб туради, дидсизроқ кийинган, қишлоқдан келган талабага ўхшаш бир йигитча суратга олади. Буёқда яна бир тўда ҳавасманд навбат пойлаб сарғайган. Чамаси, киноартист омадсиз муҳаббатдан нақл қилувчи бирон бир фильмда қатнашган.

Эртага бир кун эрга текканида талабалик альбомидан шу сурат чиқиб қолса, бу қизлар нимани баҳона қиларкин? «Ким бу?» дейди эр ғазабидан қалт-қалт титраб. «Негр». «Яна қанақа негр?» «Қоп-қора... ий-й, Африкадан келган киноартист». «Бу-ку артист экан, сен-чи?» «Мен... мен...» «Жўна!» «Вой, қаёққа?» «Уша Африкангга!»

Шундай дермикан?..

Бакир автобусни шаҳар марказига буриб чакки иш қилмаган экан, қаранг, жумла томоша шу ерда!

Бир маҳал у тўхтаган бекатда Баргида пайдо бўлади. «Вой, Бакиш! — дейди ажабланиб. — Сиз буёқда нима қилиб юрибсиз?» «Сизни қидириб! — дейди Бакир негадир бу учрашувдан заррача қувонмай. Ваҳоланки, хотинини талай кундан бери кўргани йўқ, талай кун бўлди — сўққабош, ўзи ётиб, ўзи туради. — Юринг, кетдик». «Мен буёққа, ательега кетаётувдим. Сафура қайтиб қўнғироқ қилмадими?» «У бедарак кетган-ку, биласиз. Бугун уйга келасизми?» «Бугун ўтолмасам керак — Диянинг туғилган куни». «Эртага-чи?» «Эртага — Гуляники». «Индин?» «Зуляники». «Уйга ҳам келасизми ўзи?» «Айтолмайман. Узингиз бизларникига келақолинг». «Келин бўлибми? Ташаккур!» «Ихтиёрингиз. Йўқ бўлиб кетмай, қўнғироқ қилиб туринг!» «Сиз ҳам йўқ бўлиб кетмай, уйингизни эсга олиб туринг!»

Орқадан келган автобус «юрсанг-чи энди!» дегандек «додлайди». Бакир ёнбошидаги ойначадан кўриб кетади: Баргида, бир пайтлардаги севимли киши-си бекатда унга қўл силкиб турибди. Бекат гавжум. Баргида оломонга қўшилиб-аралашиб кетади. Ке-етди! Энди қайтиб келмаса-чи? Бакир негадир ачинмади, юраги ҳам оғримеди — унда оғрийдиган нарсанинг ўзи қолмаган эди.

Ие, анови Сафурами? Соя-салқин йўлка бўйлаб калта шим кийган жингалаксоч боланинг елкасидан қучиб бораётган жувон Сафура эмасми?

У, кўз очиб-юмгунча лип этиб муюлишдан ўтиб, кўздан ғойиб бўлди.

Бакир машинани ўша тарафга ҳайдайман деб, «қизил чироққа босиб» кетишига салгина қолди.

Йўқ, Сафура эмас эди у, хаёл эди. Сафуралар ана, буёқда, майдонда... Унинг ўзи қаёқларда юрган бўлсаки ҳозир? Бормикан, барҳаётмикан? Анови мишмишлару маломатлар пучмикан, ёлфонмикан?

Бакир шу тобда уни жуда кўргиси келаётганини, соғинганини, ҳа, соғинганини ҳис этди. У енгилтак, худо қарғаган бадбахт, лекин ҳаётдан завқ, маъно қидирган танти қиз эди!

Бакир Инқилоб хиёбони теварагидан айланиб, келган йўлидан эмас, бошқаси билан орқага қайтди. Бекатларда одам тушади-чиқади. «Эски» йўловчиларидан ҳеч ким қолмади ҳисоб. Яна-тагин ким билсин.

Автобус галдаги бекатдан қўзғалар-қўзғалмас, кимдир кифтига енгилгина урди:

— Бакиржон, сизмисиз, оғайни?

Ким деб ўйладингиз? Бакир ҳам уни дафъатан таниёлмади.

Маъмуржон экан, ҳув ўша қибрайлик вафодор эр, «эскирган» ошиқ Маъмуржон!

— Узингиз буёқларда нима қилиб адашиб юрибсиз? — деб сўради Бакир бу кутилмаган учрашувдан кўнгли ёришиб.

— Наргизга пальто-малто оламанми деб тушувдим шаҳарга.

— Кўринмай кетдинглар?

— Э, сўраманг, оғайни, янгилик кўп! — деди кулиб Маъмуржон. — Опқочиб кетдим!

— Кимни? Қандай? — деб савол берди Бакир, хаёли йўлга банд бўлганидан тушунмай.

Маъмуржон тушиб қоладиган манзили — автостанцияга етгунга қадар йўл бўйи гапириб кетди.

Уйлай-ўйлай, бунақа юриш жонига тегибди. Шартта ишдан бўшаб, Чирчиққа борибди. Уша ердаги заводлардан бирига жойлашиб, турар-жой — бошпана

топибди-да, хотини билан қизчасини опқочиб кетибди. Бошқа иложи ҳам йўқ экан-да. Узининг «чол-кампири»-ку тақдирга бирнав тан берибди, аммо қайин-бўйинлари ҳамон норози эмиш. Уша, Шоҳидани опқочиб кетган кунлари унинг важоҳатли акалари мелисама-мелиса чопа-чоп қилиб, шунақа тўполон кўта-ришибдики!..

— Хотин сизники бўлгандан кейин, ҳаммаси қонуний бўлса, уларнинг қўлидан нима иш келарди! — дея далда бериб қўйди Бакир.

Айни тобда у бирдан буларга ҳавас қилди, шу куйди-пишди йигитнинг ўрнида бўлгиси, шуларга ўхшагиси келиб кетди. Майли, шаҳардан кетсин эди, уйсиз-жойсиз сарсон бўлсин эди — фақат, фақат ёнида ўзининг Ш о ҳ и д а сини кўрса, уни севса, унга ишонса — бас! Ахир, бу нима юриш? Худди қоронғида тусмоллаб оёқ босгандек. Манзил нотайин. Лекин йўлга чиққани — ҳақиқат.

Маъмуржон тушиб қолгач, Бакир ўрта йўлдан кесиб чиқаман деб, кўчанинг марказига қаққайтириб қўйилган тўсиқ аломатига дуч келди. Йўл тузатилмоқда экан. Бегона йўл бўлгани, бу томонларга иши тушмаслиги сабабли Бакир буни билмасди.

Сариқ нимча кийган ишчилар, қўлларида чўмичсимон белкурак, қорамой аралаш шағални пешма-пеш йўлга тўшаб туришибди, гулдираган зилдек трактор нари-бери юриб уни текислаб чиқмоқда.

Бакир автобусни изига буриб оларкан, собиқ ҳамкасабаси Зиёвиддинни эслади.

Боши хумдек, сочи тўкила бошлаб пешонаси ялтираб қолган, киприклари-гача сарғиш бу кўримсизроқ йигитни Бакир негадир хушламасди. Ростини, у билан тузукроқ таниш ҳам эмасди ўзи. Бир воқеа юз бердию ўша Зиёвиддин дегани автопаркда отнинг қашқасидек таниқли «қаҳрамон» бўлди-қолди. Ҳамма бало шундаки, у ҳақиқат талаб қилиб шахсан Каттага шикоят ёзган экан. Арзномаси умумий йиғилишда ўқиб берилди; қисқача мазмуни тахминан шундай: «Хўрматли Фалончи Фалончиевич! Фалон кўни кечқурун Сизнинг машинангиз Фалон кўчадан ўтаётганида, ўз вақтида йўлдан четга чиқолмаганим учун фалон мелиса шофёрлик шаҳодатномамни тортиб олди, эвазига эса икки юз сўм сўради, шу адолатданми?» Бор гап шу. Бошига бало ёғилди-ку шўрликнинг! Мажлис, муҳокама, мунозара. Таҳдид, дўқ-пўписа. Биттаси ҳам кор қилмади унга. Жони қаттиқ экан. Қайта-қайта ёзаверди. Ҳар ёққа югуравериш, ҳамманинг кўзига шумшук кўриниб қолди; боз устига, «ифвогар», «ёзувчи», «ҳақиқатчи» деган лақаблар орттирди. Аммо ҳеч бир натижа чиқаролмади, тош деворга бош ургандек, калласи пўла бўлгани қолди, холос. Бир йиғинда унинг бўғилгудек алам билан: «Шопир ҳам одам, у ҳам онадан бир марта туғилади», деган гапи Бакирнинг ёдида.

Кутилмаганда, ана шу «ифвогар» айрим масалаларда Бакирнинг кўзини мошдек очиб қўйди, деса бўлади. Улар тунов кўни кадрлар бўлимида учрашиб қолдилар. Зиёвиддин меҳнат дафтарчасини олгани келган экан. Йўл қурилишига ишчи бўлиб жойлашибди, маоши ёмонмасмиш.

— Бу ерда қувғиндига ўхшаб юраманми, ўртоқ! «Юқори»га арз қилганинг жазоси шу деб, думимни тугишди-ку, — деди беғараз жилмайиб. — Тўғриси, ўзим кетвордим. Енгмоққа енгиб чиқдим-а, лекин энди бу ерда қолиб бўлмасди, барибир кун беришмасди, праванинг ҳам дабдаласи чиққан.

Меҳнат дафтарчасини олиб чиққач, Зиёвиддин ҳовлида Бакирга яна дуч келди. «Буёққа юр, гап бор», деб уни сояроқдаги ўтиргичга бошлади. Ҳақиқат деб чопа-чоп, бунақа ишларнинг роса ҳадисини олган экан, кимдандир эшитганми ё ўзининг ёдидамикан, ишқилиб, бир йил бурун Бакирнинг бошига тушган савдони обдан сўраб-суриштирди. «Бунга нима зарур бўпқопти?» дея таажжублана-таажжублана Бакир ҳам бўлган гапни эринмай сўзлаб берди.

— Энди шошма! — деди Зиёвиддин унга жиддият билан тикилиб. — Кечаги «Оқшом»ни ўқидингми?

Бакир ўқимаган эди.

Кечаги «Оқшом»да «Товламачилар» деган фельетон чиққан экан. Унда бир тўда фирибгарларнинг қилмиши фош этилибди. Улар ОБХССданман, органданман, деб баъзи бир анойиларни қақшатиб юрар экан. Орасида ростаканман органнинг одамлари ҳам бор эмиш. Узаро келишув асосида не-не ҳийла-найранглари ўйлаб топишмабди, газетада ҳаммаси ёзилганмиш. Бакир ҳам ана

шунақа найрангларнинг қурбони бўлиб чиқмасин тағин? Уша устомонлардан бирортасининг исм-фамилияси унинг ёдида сақланиб қолмаганми?

— Исмини-ку билмайман, — деди Бакир бу гапларга ишонқирамай, чайнаиб, — лекин фамилияси ғалатироқ эди — Хуккибоевми, Уккибоевми... Оқсоч, паканароқ киши эди.

— Во, точно! — дея ўрнидан туриб кетди Зиёвиддин. — Точно. Уккибоев. Эргашали Уккибоев! Аниқ эсимда. Главарининг қўлига тушган экансан, Бакир-вой!

Ҳали-ҳамон бу гапларга ишонар-ишонмасини билмай ҳуши оғиб ўтирган Бакир ҳам аста жойидан турди.

— Йўғ-э?!

— Ана, кечаги «Оқшом»ни олиб қара!

— Хўш, кейин нима бўпти? Уша Уккибоев ҳозир қаерда экан?

— Қаерда бўларди!.. — деди Зиёвиддин энсаси қотиб ва бармоқларидан панжара ясаб кўрсатди. — Берган ақчангни ўйлаётгандирсан, ҳойнаҳой? Энди уни ке-етди, деявер, оғайни. Ҳеч ким қайтиб бермайди. Додингни худога айтасан. Қанча эди ўзи?

— Тўрт мингча, — деди Бакир нимагадир умидворлик билан.

— Уҳ-ҳў, тоза ўмарган экан-ку! Шериклари билан бўлишиб олган-да. Уларнинг ичиди шунақа устаси фаранглари борки, асти қўяверасан. Сополбекми, Чиннибекми Қосимов дегани айниқса учига чиққан қаллоб экан.

Бакирнинг ранги оқариб кетди:

— Ким дединг, ким дединг?

— Сополбекми, Чиннибекми Қосимов. Ўзи юрист!

Бакир божасининг фамилиясини билмасди, лекин ўша эканига шубҳаси қолмади.

— Уша Сополбекми, Чиннибек ҳозир Арабистонда юрибди, — деб пичирлади у.

— Майли, вақтинча ўша ёқда юратургани маъқул. Уша ёқларнинг одами экан ўзи. Келса, панжарага тушиши аниқ. Ия, сен уни қаёқдан биласан?

— Биламан-да, — деб қўйди Бакир. Унинг калласи ғувиллаб кетган, эси оғгудек бир алфозда турар эди. Демак, ўзининг божаси — ўша меҳрибону тадбиркор божагинаси келиб-келиб унинг кўзига чўп суққан экан-да? Кўнглим ниманидир сезгандек бўлиб юрарди ўзи. Мендан қочиб юриши, кўрганда ялтоқланиб қолишлари шундан экан-да. Бундан чиқади, ўзимнинг пулимдан ўзимга қарз берган! Угай бувам ўлимлигига йиққан пулдан! Аҳ, мараз, аҳ, мурдор! Ана шунақа кирдикорларни қилиб қўйиб, энди у кишим даврон суриб Арабистонларда юрибдилар! Буёқда данғиллама квартираю мол-дунё, «55—55» рақамли «тулпор» гаражда, ҳамма иш «беш»! Босмачи, қип-қизил босмачининг ўзгинаси!

Бакир ғазабидан титраб кетди. Лекин энди нима наф? Кимга дод деб боради? Кимга исботлайди? Нима деб? Найрангга учиб, ўз кўлинг билан тутқазибсан, ўзингдан кўр, бу кунингдан баттар бўл, демайдими билган-эшитган?!

Ҳа, осмонини бой берган одамнинг кунни шу: дуч келгани алдайди, дуч келгани фириб билан заҳарлайди!..

— Гараждагилар-чи, — деди Бакир гангиб, — гараждагилар буни билмаганми?

— Оббо, тоза ғалчанинг ўзи экансан-у! — деди Зиёвиддин сарғиш киприкларини пирпиратиб. — Гаражинг қаёқдан билсин буни?! Билганида нима қиларди? Товламачилар, деяпман-ку сенга!

— Демак, бу ерга ҳеч қанақа хабар келмаган. Мен бўлсам шундан кўрқиб...

— Э, бўлди, кетдим! — деди Зиёвиддин жаҳл билан. — Ишга боришим керак, сўраб келганман. Буёғига пухтароқ бўлгин дейман-да, оғайни! Тўрт мингга тушиб, кўзинг очилгандир? Агар тағин тўрт мингга тушгудек бўлсанг, олдимга келасан — йўл қуришга, хўпми?

Бакир серрайиб унинг кетидан қараб қолди. Бу йигитдан билган-эшитганлари уни лол қилиб қўйган, ҳозир худди туш кўраётганга ўхшар эди.

Зиёвиддин! Ғалати бола экан. Нега олдинроқ шу билан гаплашиб-сўзла-

шиб кўрмадим? Мана, энди у шофёрликдан кетди. Ўзи айтмоқчи, ҳақиқат учун кураша-кураша, ахйри енгиб чиқди, лекин ишдан бўшади. Ҳозир бориб сариқ нимчасини киядию чўмичсимон белкурагини олиб йўлга шағал тўшамоққа киришади.

Ўлмабди-ку, ахир!

Нимага мен ҳам шундай қилмадим? Ма, ол, правангдан ҳам, автобусингдан ҳам безорман, дея калитни улоқтириб, баридан воз кечиб кетавермадим? Нимани ўйладим, нимадан кўрқдим? Шундай қилсам, биров мени чиқариб отармиди ёки очимдан ўлармидим? Мана, Зиёвиддинни ҳеч бало урмабди-ку, юрибди-ку! Нега мен анови каззоблар билан савдолашдим? Нега ўша заҳотиёқ бориб тегишли жойларга хабар қилиш ёки арз қилиш ўрнига, мардонасига туриб бериш ўрнига, қинғир йўллар қидирдим, иложини топиб қутулоқ, ишни тинчитмоқ пайида бўлдим? Қизиқ, нега бу можарони эшитган бирон бир ақли расо шундай маслаҳат бермади? Аксинча, ҳаммаси бости-бости қилдириш тарафдори бўлиб чиқди. Тўғри, иш тинчиди, бости-бости бўлди, лекин нималарнинг эвазига? Энди маълум бўлишича, ҳавога кетган тўрт минг сўм, қанча азоб, қанча изтироб! Шунини деб не-не кўчаларга кирмадим, не-не хўрликларга чидамадим! Бундан кўра, ҳар қандай жазога тортилиб кетганим афзал эмасмиди?!

Йўқ, мен ширин жонимни ўйладим, шарманда бўлмоқдан кўрқдим, Баргидадан, у билан кечгуси гўзал ҳаётдан (энди маълум бўлишича — гўзал саробдан!) ажралиб қолмоқдан кўрқдим, шундан қалтирадим. Кейин эса, иш чувалашиб, ортга қайтиб бўлмай қолди.

Мана, оқибати... бари пуч, маънисиз! Энди маълум бўлишича, ана шу ишга бош қўшган барча баҳамжихатлик билан товламачилар тегирмонига сув қуйган экан, холос! Демак, уларнинг кирдикорига ҳамма бирдек шерик, ҳамма бирдек айбдор!

Бундай фикрларга Бакир кечагина келди — бўйнидаги қарздан, бир йиллик азобу изтироблардан халос бўлиб қанот пайдо қилиб юрганида иттифоқо Зиёвиддин билан учрашгач, ундан анови сир-синоатни эшитиб билгач! Бакирни ларзага солган нарса шу эдики, бундай фикр калласига энди, бир йил ўтгандан сўнггина, илк маротаба келибди! Ҳа, энди айтмоққа осон — ўтган савдо-да. Ушанда эса у калавасининг учини йўқотиб, беомон бир гирдоб ичида қолган эди.

Хом сут эмган бандасига ақл кунда эмас, кунларнинг бирида битар экан. Бунинг учун эса яшаш, яшайвериш керак — кўриб, билиб, чидаб! Умр шундай масофаки, уни югуриб ёки тез босиб ўтишнинг иложи йўқ. Мана, дейлик, автобус маршрути. Ҳар хил бекатлар. Шу бекатлардан ўтмай туриб, кўзлаган манзилингизга етолмайсиз. Бошқа йўл йўқ.

...Башанг бир «Жигули» биланглаганча ўтиб, Бакирнинг олдига тушиб олди. Шўхлик қилган тойчоқдек яна бир биланглаб қўйди. Оббо, қанақа бойвачча бўлди экан бу? Орқа ойнаси қорамтир, машина ичида ким борлиги кўринмас, фақат ўнг ёқдаги очиқ деразасидан аллакимнинг қўш билагузукли оппоқ кўли муқом билан ҳавони сермаб бормоқда эди. Чамаси, бирон олифта тантиқроқ ойимчасини сайрга олиб чиққан.

Баногоҳ машинанинг номерига кўзи тушган Бакир... кўзи ярқ этиб очилди! Ия, Чиннибекнинг машинаси эмасми? Ҳа-ҳа, худди ўзи: «55—55»! «Эллик бешу эллик беш — Чиннибекнинг иши «беш», дея нуфузли номери билан ғурурланишни яхши кўрарди у. Сафурани олиб кетяптимикиан? Ахир, у бедарак йўқолган-ку, бошқаси бўлса керак бу. Дарвоқе, Чиннибекнинг ўзи Арабистонда эмасми? Ёки, Бакир беҳабар, уёқдан қайтиб келдимикиан? Шундай шекилли, шундай.

Ҳозир нимадир бўлади, нимадир. Муқаррар! Ўзини идора қилолмай қолган ҳайдовчи, лабларини қаттиқ қимтиб, «Жигули»ни мўлжалга олдию газни босди!

Чеккан бир йиллик ноҳақ жабру жафолари эвазигами, худо ўзи уни асраб қолди. Олдинда ўйноқлаб кетаётган «Жигули»нинг кули кўкка совурилишига санокли сониялар қолганда у абжирлик билан тормозни босди.

Автобус мункигандек кескин бир силкиниб, секинлашди.

Ичкарида «ўтин ортган арава» хусусида ғала-ғовур кўтарилди.

Бу орада «Жигули» одатдагидек биланглай-биланглай машиналар оқими ичида кўздан ғойиб бўлди.

Жин урсин, «Жигули»-ку бу, «Волга» эмас! Янглишибди Бакир. Боз устига, «ТНЕ» экан. Чиннибекнинг машинаси «ТНС» эди шекилли. Ҳа-ҳа, шундай, энди эслади. «ТНВ» — Зокир поччасиники, «55—55 ТНВ».

Бакир автобусни йўлдан четга олиб тўхтатди, чамбаракни қучоқлаб, юзини қўллари устига босди.

Юраги кўкрак қафасини, йўқ, кабинани, йўқ-йўқ, автобусни, ичидаги жами одами билан, ларзага солгудек зарб билан дукилларди!

Мана, бир фалокатдан омон қолган автобусимиз яна йўлда.

Йўловчилардан кимдир ялтироқ тўсиққа энгашиб савол беради:

— Ҳозир келаганимиз қайси бекат эди, ука, номини айтмадингиз?

— У бекатнинг номи — «Хатолик», амаки! — Айтган гапидан Бакир ўзи ҳайратга тушади. Ҳа, ҳа, х а т о л и к! Нақадар алам-изтиробдан туғилган бу ном! Нақадар мосу муносиб!

— Нима дедингиз? «Хатолик»? Унақаси йўқ эди шекилли? Шунақаям бекат бўларканми?

— Бўларкан. Шунинг учун ҳам биз ҳозир у ерда тўхтамай ўтамыз!

— Ия, нега?

«Нега»лигини изоҳлаб ўтирмақни Бакир лозим топмади. Бунга вақт керак бўлади, бир йил! Рулда кетаётган ҳайдовчини гапга чалғитиш эса — йўл қондасига зид!

Йўловчи унга қараб анқайиб қолди.

Бакир мабодо у бекатда тўхтаса...

Билет текшираётганида талабага ўхшаш икки йигит, патта кўрсатиш ўрнига, йигирма тийин танга ташлаб кетади. Бакир бу ҳолга унчалик аҳамият бермайди — кундалик савдо. Бироқ автобус жўнай деб турганида, ўша йигитларни олдига солиб оқсоч, ўрта яшар бир пакана киши пайдо бўлади. Билатига кизил тасма боғлаган яна бир одам ҳам бекат ёнида. Ҳалиги пакана ҳужжат кўрсатиб, ўзини ОБХСС вакили Уккибоев деб таништиради. Сўроқ, дўқ-пўписа. Нега буларга билет бермадинг? Бўлмаса, нега жарима солмадинг? Хатолик, хатолик! Рейс тўхтатилиб, касса текширилади. Ундан ишқал чиқади. Худди биров қасддан уюштиргандек! Қ а с д д а н у ю ш т и р г а н д е к! Акт тузилади. Шу тариқа бари-бари қайтадан бошланади!

Бакир мабодо у бекатда тўхтаганида ана шундай бўларди. Ушанда худди шундай бўлган.

Хатолик бекати, лаънати бекат!

Автобус бир секинлагандек бўлди-ю, х а т о л и к бекатини четлаб, яна тезлаб кетди.

Майли, уёғини қўяверайлик, ўтган савдо. Лекин, мана, қарийб чорак кам бир соатдан буён автобусимиз, одатдаги йўлини ўзгартириб, шаҳар бўйлаб бегона бекатларда дайдиб юрибди. Куппа-кундузи. Ҳар муюлишда қоққан қозиқдек, сергак турган автоинспекторларнинг кўз олдида! Аммо ҳеч ким уни тўхтатмайди, «Сен буёқда нима қилиб юрибсан, оғайничалиш?» деб сўрамайди ҳайдовчисидан. Ажаб ҳол эмасми?

Сўрайди! Керак бўлганда сўрайди! Пайтини пойлаб сўрайди! Ана у, турибди! Бекатдан нарироқда кажавали мотоцикliga суяниб, Бакирни кутиб турибди. Изма-из келган ёки рация орқали унга топшириқ берилган. Ҳа, байрамингиз ўтди, Бакирвой! Шаҳар, сиз ўйлагандек, бедарвоза эмас!

Бакир чўнтагидан шофёрлик шаходатномасию пешонасидаги қопчикни тимирскилаб йўлланма қорозларини оларкан, бу ҳолдан асло ажабланмади. Телбавор қилмишига яраша!

Инспектор миқтидан келган, башараси ойтовоқдек бир киши эди.

— Мана, келдик! — деди Бакир дадил унга яқин бориб.

— Эй-й, яшша-анг! — деди негадир вақтичоғ бўлиб кетган инспектор.— Нўмирингиз ўзгариб қоппа, ошна?

Бакир талвасага тушди: оббо, шуниси етмай турувди энди!

— Йўғ-э! Уша-ку? Эски номер,— деди у автобуснинг пешига бир қараб олиб.— Нима, номериниям ўзгартириб олган, деган хабар келдимиз?

Инспектор негадир бу гапга аҳамият бермади.

— Мана бу права, мана бу калит! — дея Бакир қўлидагиларни унга тутқазди.

— Эби, қизиқ экансиз-ку, ошна, буларингизни нима қиламан мен? — деди инспектор астойдил ажабланиб.

— Ҳа, пул керакми? — деди Бакир қони қайнаб, аччиқ билан. — Бир чақаям пулим йўқ!

— Пули биздан-да, ошна!

— Бўпти, менга жавобми? — деди Бакир тоқати тоқ бўлиб.

— Ие-ие, жўнамаймизми, ахир? Уёқда одам қараб турибди. Уят бўлади.

— Мен ҳеч қаёққа бормайман! Мана, ҳаммасини қўлингизга бердим. Билганинглари қилинглари, энди менга барибир!

— Ваъда бериб-а? Уйтманг-э, ошнажон, журиг энди, — дея негадир ялинмоққа тушди бу сахройисифат йигит.

— Нимани ваъда берибман мен, қачон? — деди Бакир ҳайрон бўлиб. — Қаёққа бориш керак ўзи?

— Самарқандга-да. Акамизнинг тўйига. Каттангиз айтмадими, ахир?

— Менга ҳеч ким ҳеч нарса дегани йўқ. Мен ҳеч кимга ваъда ҳам берган эмасман, — деди Бакир баттар ҳайратга тушиб. — Майнавозчиликни бас қилиб, сўрайдиганингни сўрасангиз-чи! Нега маршрутни буздинг, денг! Нега йўловчиларни сарсон қилиб ҳар ёққа ташлаб кетдинг, денг! Жамоат транспортини шахсий манфаат йўлида фойдаланишга нима ҳаққинг бор, денг! Бу сенга отанг олиб берган «Жигули» эмаски, кўнглинг тусаган ёққа катайса қилиб юрсанг, денг! Қилган ишинг кип-қизил ўзбошимчалик, ҳатто жиноят, десангиз-чи! Бунинг учун... — Бакир оғзидан чиқаётганини тузук ўйламасди — худди бошқа биров айтаётгандек бу гапларни. — Сўранг, сўранг!

— Иш-пиш билан юргандирсан-да, ошна?

— Қанақа иш? Шунчаки кўнглихуши меники!

— Э, мени нима ишим бор сенга? Юрабермайсанми, биродар, билганингни қилиб! Менга десанг, қумалоқдан кўзи яса! Менга ҳозир автобус керак. Самарқандга борадиган. Тўйга! Бирови ваъда қилиб эди. Шунини кутиб эдим. Уша бачағар сенми деб ўйлабман-да. Бир соатдан бери қарайман-а. Келмаяпти энағар. Ё... ё, ўзинг бир ғайрат қилсанми, ошна? Мана, автобусинг бор экан. Маза қилиб келсан лекин, кўзи гўшларига тўйиб! Пулидан ҳам ема, акамиз сени рози қилмай жўнатмайди. Қўй-қўзиси кўп унинг, миллионер! А, ошна, майлими? Юрақол!

Гапнинг тагига етгач, Бакирнинг шўхлиги келиб, ундан билагидаги ҳуштакни «бир минут»га сўраб олди-да, лабига элтиб қаттиқ чуриллатди ва чор тарафга қараб жар солди:

— Жиноятчини ушланглари, жиноятчини!

Инспектор апил-тапил ҳуштагини тортиб олиб, Бакирнинг ҳужжатларини қайтиб қўлига тутқаздию елкасидан турта-турта қистади:

— Бор-бор, ошна, бошни қотирма. Мен постдаги одамман, яхши бўлмайди! Ўҳ, кўрдик, жуда-а ҳазилкаш экансиз!

Бакир қайтиб келса, автобуси деярли бўшаб қолибди. Бу пайтда ўзи одам сийрақроқ бўлади. Бори ҳам инспекторни кўриб, бир кор-ҳол бўлди шекилли, деб тушиб кетгандир.

Оқ йўл!

Ўз-ўзидан ўқиб, ўз-ўзидан жимиб қоладиган радио ногаҳон тилга кирди. Чет эл ахбороти.

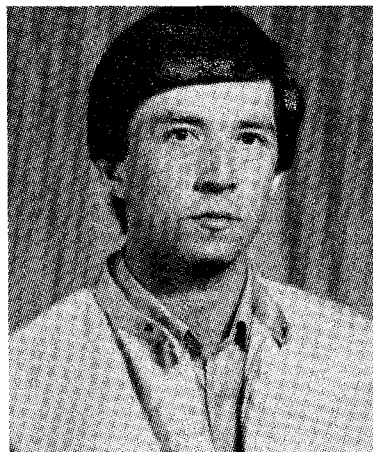
Бугун бепоён Африканинг жанубидагими, шимолидагими, номи ҳали хариталарда қайд этилмаган аллақайси гадойтопмас мамлакат миллий мустақилликка эришган кунини байрам қилмоқда экан.

«Тавба, — деб ўйлади Бакир, — бугун фақат мен байрам қилиб юрибманми десам, узоқ бир мамлакатда ҳам шодиёна! Байрам ҳам кўп экан-да дунёда».

Шунда, бўм-бўш елиб бораётган автобуснинг икки ёнида иккита қанот пайдо бўлди — учоққа айланди. Ичкари йўловчиларнинг ғовур-ғовурига тўлиб кетди. Ҳаммаси — учувчининг ўзи танлаб олган одамлар. Бегонаси йўқ.

Учоқ парвоз майдонида елиб бормоқда. Мана, ҳозир ердан кўтарилади...

— Осмон сафарига йўл олган азиз дўстлар! Ҳаво кемамиз эркин парвоз бўйича учишга шайланмоқда...

Дилшод Шамс

БУЛ ҲАҚНИНГ ҚУЁШИ, СИЗГАДИР ФИДО

* * *

Тун тўшига ботган новдалар чағир.
Сукунат қўйнида беватан овунч.
Дарахт —
дарралардан қаварган бағир,
Овозсиз оҳингда оғриқли соғинч.

Тун сокин,
Сукутда бир буюк Ватан:
Юлдузлар, дарахтлар фуқаролари.
Безовта оромда буюк руҳ ва тан,
Қалбида ўт билан сув яролари.

Сукунат шунчаки кўрингай бедард,
Япроқлар уқса-да янгича урфни:
Не асрлар асрар бешикаст, бегард
Илдизлар чангаллаб ётган бир қулфни.

* * *

Ҳали сиз кўнглимнинг парчаларини
Гулдонда сақлашдан хижолат чекиб,
Юзингизга босиб бедор ўтасиз.

Уфқда умматин чорлаган уммон,
Кўнглимда ишқ бор-ки ундан-да тортиғ —
Абадий армондур ул ёруғ даргоҳ.

Маъюс дийдаларни умидвор тикиб,
Севгимнинг забонсиз жарчиларини
«Тирикмисиз» дея, йиғлаб, ўпасиз.

Ҳар нечук, муҳаббат кўнглимда сўнмас,
Пойингиз гардидан руҳим ёришгай,
Улим-да ул нурни қилолмас ғорат —

Балки у кунларга етмоғим гумон,
Ўртамизда балки умрим узун чоҳ,
Сўнгалқар сўнгида озод руҳ оғрик.

Бевафо умр ризо. Лек, руҳим кўнмас,
Гўё, ишқ — беажал мангу ёнишдай,
Тобут — кундай гулдон, ойдаи сув — лаҳад.

XIII аср манзаралари

1

Жасад каби чўзилган сахро.
Халқоб қоннинг тафти сўнмаган.
Юрак сокин... Жанг тинган. Аммо
Шаҳидларнинг шаъни ўлмаган.

Жон бермоққа, имкон бермоққа,
Гар табиат бўлганда қодир,
Туёқ теккан тупроқни ёриб,
Чиқар эди минглаб баҳодир.

Сукут ҳадсиз, қайғу-да ҳадсиз,
Ўлмаган руҳ Ватан излайди.
Хабар элтар шамоллар хатсиз —
Осмон бўзлар, замин музлайди.

II

Кун оғир-да, тун оғир,
Елкалар тошдек қағир.
Армон билан теппа-тенг
Ўсар бунда ҳар сағир.

Йиллар ўтар изма-из,
Умр тиғиз, вақт тиғиз.
Азоб берар, тебраниб
Томирга ботган бигиз.

Нажот келмас ғойибдан,
Мўъжизага халқ қодир.
Кун бермаса ҳам ғаним
Ўсди қанча баҳодир.

* * *

Кўксимда бир сукут,
тундан нишона,
Бағрига пўртана беркинган сукут.
Сенга ёзилгани ёлғон, пешона,
Ҳақни истар бўлсанг мезондир субут...
Қайрилган йўлларда айрилган бошлар
Бужур тошлар каби кўксингни тилса,
Чак-чак томиб турган юрак қонингдан
Саҳролар ситилса,
тоғлар ситилса.
Саҳролар қаърига,
тоғлар бағрига
Кириб кетаверсанг беҳадик, жасур.
Хотирот наҳрига,
Висол баҳрига
Рўбарў юракдан потраса ғурур.
Ҳайратдасан —
уфқ бунчалар ёруғ,
Нур сизмиш имоннинг чироқларидан.
Тола нур инса бас, айлайди фориг

Сукут салтанати тийра чодирин
Тортмиш еру осмон оралиғига.
Умидвор қарайман чодирнинг соҳир
Шуълалар беркинган қаролиғига.

Ёруғ манзилларга нигоҳим банди,
Бир қиз юлдузларни кузатар бедор.
Маъюс кўзларида юлдузлар ёнди,
Ой ботиб бораркан берух, бемадор.

«Уф» тортиб, тарк этар деразасини,
«Уф» тортиб, ўчади хонада чироқ

III

«Юртни озод кўрмоқ — шу ният танҳо,
Майлига, бу йўлда тикайлик бошни
Ва лекин, ичмасмиз, ичмасмиз асло
Хоинлар пишириб кетган бу ошни.»

Уфққа қадалди мағрур нигоҳлар —
Ўлмаган умидим, ўлмаган шоним.
Муз устида унди алвон гиёҳлар —
Қаҳратон қаҳридан қотмаган қоним.

Кафтларнинг тафтидан эрир найзалар,
Интиқом, юракни ортиқ ўртама.
Қайта ерга кирмас унган майсалар,
Қирғоққа сиғмайди уйғоқ пўртана.

Инсонни жамики гуноҳларидан.
Зое йиллар учун кўзгалса оғриқ.
Ёлғон тасаввурлар виждонга ғаров.
Бундан изламасан кулоҳу чориғ,
Бунда чорлаётир қуёшдек ялов...
Юрак бир покиза, юрак мунаввар,
Оёқ ерга тегмас, учиб бораман.
Ахир мақсудимга етдим-ку бадар,
Элнинг бахти учун битта чораман.
Кўксимда бир сукут:
Тонгдан нишона,
Идрокдан нишона,
Онгдан нишона,
Аждодлар мероси —
Қондан нишона —
Қуёши порлай деб турган бир сукут.
Бул ҳақнинг қуёши, сизгадир фидо,
Ишонинг ҳақпараст девонангизга.
Ҳар қатра нур — шифо,
Ҳар қатра — нидо:
«Ёлғон ёзилгандир пешонангизга!»

* * *

Ва элас эшитар ой нафасини,
Шуълалар безовта, шуълалар уйғоқ.

Қизнинг кўзларидай қорайган осмон,
Қитъалар мудрарди хира, бечирой.
Фақат шу гузарнинг бағри нурафшон,
Фақат шу гузарда бахтли эди ой.

Ёруғлик ҳажрида аслидан кечиб,
Унутиб асрлар армонин, ғамин.
Ҳаттоки, қуёшнинг васлидан кечиб,
Қизнинг атрофида айланар замин.

Ҳалима Аҳмедова

МЕЗОНЛАРНИНГ УЗУН ЙЎЛЛАРИ АРО

Куз

Уйчан теракларнинг бўм-бўш қўлидай —
Бўм-бўш юрагимда изғийди бир дард.
Илтижо бандаси бўлиб ёлвордим:
Сен кимсан, азобим, кимлигингни айт?!

Учиб қолган исён — юрак ётар жим,
Тилларида қотган ярадор сўзлар.
Уларни соғиниб, талпинган лабим
Ё раб, зимистонда қолгандай музлар.

Музлайди вужудим. Ўлган руҳимни
Кўмаман заминнинг сўнгги қатига,
Бир куни кўз очсам ётибман, э воҳ,
Музлаган юракнинг салтанатида.

Тўрт ёнга боқаман: кечмоқда кузак,
Дилгир хазонларнинг кўзларида хоб.
Мезонларнинг узун йўллари аро —
Мен томон чопади кечиккан жавоб.

Келдингми... — суяман уни бетакрор,
Сенмисан... — ҳайратим ёқасин йиртар.
Лек руҳим туш кўрган малика мисол
Бошин қуйи солиб қайгадир кетар.

Кетади. Сарғайган боғлар ёдига —
Мен руҳсиз кираман кўксимда азоб.
Дарахтга айланган вужудимдан жим,
Хазондай тўкилар кечиккан жавоб.

Ҳаёт

Майсалар, қўлингиз бунча ёқимли?!
Кўксим — Ватанингиз, беҳадик унинг.
Сизни қучоқлайман армоним, осмон,
Яшагим келаяпти, ахир, тушунинг!

Ухлаб қолсам дарахт бўлиб уйғотинг,
Дили бўлиб қолмай ғафлатли туннинг,
Алдамчи елларга ишонманг, мени,
Яшагим келаяпти, ахир, тушунинг!

Майсалар — Ёсуман ўғирлаб кетган
Маъсум ўйларисиз болалигимнинг,
Мени тилаб олинг хасис ҳаётдан,
Яшагим келаяпти, ахир, тушунинг!

Майсаларим менинг, бир қатрасиман
Тонглар сизга тутган умид ёшининг,
Бир кун шивирлайсиз менинг тилимда:
Ўлгим келмаяпти, ахир, тушунинг!

* * *

Айтмадим... Дунёлар айтиб йиғлади,
Қайтмадим... Рўёлар қайтиб йиғлади.
Битмадим... Гиёҳлар битиб йиғлади —
Менинг изларимни ўпиб руҳингда.

Айтгандим... Дунёлар айтмасдан кулди,
Қайтгандим... Рўёлар қайтмасдан кулди.
Битгандим... Гиёҳлар битмасдан кулди —
Очиқ кўзларимни ёпиб руҳингда.

* * *

Само даричасин сим-сим очади,
Мен ундан, у мендан кечади,
Ёлғизлик руҳимни сувдай ичади,
Бу сувни сиз унга жодулаб тутинг,
Моҳтоб, мени ўғирлаб кетинг!

Дарахтлар йиғлайди. Бойўғли кулар.
Сир олган бандалар кимлардир улар?!
Кўксимда бир дунё безабон кулар,
Қулаб кетаётган дунёни тутинг,
Моҳтоб, мени ўғирлаб кетинг!

Мен ғижим мактубман, гумон ўқийди,
Ҳаво туманлардан парда тўқийди,
Нега у йўқ энди, нега йўқ энди?!
Бир пас дийдорини кўрсатиб ўтинг,
Моҳтоб, мени ўғирлаб кетинг!

Мен энди гулларда тунайман, ёху,
Ватандай йўлларда тунайман, ёху,
Ўнги йўқ сўлларда тунайман, ёху,
Тунамаган тунни азоблаб кутинг,
Моҳтоб, мени ўғирлаб кетинг!

* * *

Боғларнинг кўйлаги йиртилган, сариқ,
Пойига тўшалган гиламлар жулдур.
Аёзлар дунёга сиғмай чопади,
Яшил нигоҳларни аямай ўлдир.

Дарахтлар фалакка мағрур тикилар,
Қасоскор боқиши ям-яшил байрок.
Жуда ҳайқиргиси келар уларнинг
Нега жимсан, ҳей, момақалдироқ?!

Фурўғ Фаррухзод

— Она, мен ўламан. Қишлоқнинг ўша —
Хилват тўшагидан қазишсин қабр:
Жасадим кўяди, қабрим устида
Кўйилган тошларга тилайман сабр.

Жасадим кўяди, кўяётган тан —
Эриётган шамдай адо бўламан.
Бир етим юракнинг илҳақ сиғинчи —
Соғинч деб аталган худо бўламан.

Она мен ўламан, йиғлама, ахир,
Курашиб яшадим бир инсон қадар.
Ўлган жасадимдир, мен эса тирик,
Бош олиб кетади руҳим — дарбадар.

Ўламан. Беланчак осилган қари
Тўтнинг танасидан яшашсин тобут.
Токи дардим бўлиб фарёдлар чексин,
Менинг болалигим — кулаётган тут.

Она, эртақларинг бор эди гўзал,
Менга бер уларни, олиб кетаман.
Парилар сочидай узун йўлларнинг
Сўнгида беармон кунга етаман.

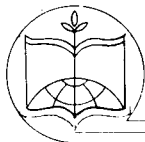
Она, мен ўламан. Очиқ кўзимни
Меҳроб бармоқларинг секин ёпади.
Кимгадир бахт бўлган ёноқларимни,
Энг сўнги ошиғим — тупроқ ўпади.

Оддий ҳақиқат

Яшашдан мақсад — кийинмоқ эмас,
Барибир яланғочдир яланғоч танинг.
Шоҳона либосга ўрайди фақат,
Яланғоч танингни тупроқ — Ватанинг.

Яшашдан мақсад — севилмоқ эмас;
Дилингни тўйдирмас муҳаббат — тортик.
Минг бора севилиб худо бўлсанг ҳам,
Тупроқдай севолмас ҳеч қайси ошиқ.

Яшашдан мақсад — туғилаётиб
Ҳаёт юрагингга урган найзани,
Умринг сўнгигача тишларинг билан
Суғурмоқ. Ва илк бор кўрмоқ дунёни.

Абул Фароҳ ал Исфакхоний

АБУ ТАММОМ ҲАҚИДА ҲИКОЯТЛАР

Абу Таммом Ҳабиб ибн Авс ат Тойий — асл араб, той қабиласидан. Манбижа вилоятидаги Жасим қишлоғида туғилиб, вояга етган. Бу шоир табиатан солиҳ ва бағоят закий бўлган. У фикру сўз уммонида ғаввосдай сузиб, дурри лоянзур — тенги йўқ гавҳарлар топиб, шунақанги мардонвор, серташбеҳ сатрлар битганки, одамлар бу мушкул ишни бошқа ҳеч бир шоир қила олмайди, дея ҳамон уни улуғлайдилар. У муқояса санъатида беқиёс маҳорат касб этган ва бу борада ҳамма шоирлардан ўзиб кетган; гарчанд унинг баъзи қиёслари салафлар қаламига мансуб ва илгаритдан тилга тушган бўлса-да, барибир муқоясалар миқдори ва турлича қўлланилгани жиҳатидан унга тенг келадиган шоир йўқдир. Унинг тўқис назми ҳеч кимда эътироз туғдирмайди. Бироқ, тўғриси айтганда, у ўртача шеърлар ҳам, бир мунча ғариб, чакки ва ёки бутунлай бемаза байтлар ҳам ёзган.

Замондошларимиз орасида унинг шундайин мухлислари борки, улар Абу Таммомнинг хизматини ўта ошириб кўрсатадилар, аввалги ва ҳозирги нозимларнинг баридан уни устивор ҳисоблаб, кўкка кўтарадилар. Лекин, шунга тескари ўлароқ, баъзи бадсўзлар унинг номавзун мисраларини атайлаб эл ичида ўқийдилар, яхши шеърларини эса яширадилар. Улар бу ишни шундай безбетлик, мутақаббирлик билан амалга оширадиларки, оқибатда ҳақиқатдан беҳабар кишилар бу кимсаларга қойил қолиб, ёлғон ақли донишига тасанно айтишади. Бу ахир беш панжадай аён лўттибозлик! Давримизда кўпчилик маърифатсиз одамлар шуҳрат қозонмоқнинг мана шундай сохта йўлини тутишади — улуғларнинг нуқслари хусусида гап сотиб, баъзи ғофилларни ҳайратга соладилар ва шу орада ўзларини улуғлаб, юксак мартабага эришадилар. Аммо хайрли, улкан ишни бажарган буюк инсонларнинг жузъий камчиликлари ҳеч қачон уларнинг қадрига заррача бўлсин путур еткармайди. Ва яна: бир одам хато қила-қила ниҳоят муваффақиятга эришгач, унга беписанд қараш, шуюм иш бўлдию, дея ақлғўйлик қилиш ҳам ярамайди. Ҳақ кишини ноҳақсан, хато қилган, дея ёзғириш эса пастаринлик ва мутақаббирликдир. Ҳар ишни оширмай, ерга урмай баҳолаш яхшидир, бу бобда холислик ва адолатпарварлик энг керакли хислатдир.

Нақл этадиларки, бир шоирнинг айтишича, Абу Таммом бор санъатини ишлатиб ажойиб қасида ёзибди, аммо ундаги бир байт сактароқ экан. Уша шоир унга:

— Абу Таммом, агар шу сакта байтингдан воз кечсанг, қасиданг расо бўлур эди, — дебди.

Абу Таммом унга:

— Худо хайрингни берсин, эй умри азиз, бу байтнинг қанақалигини сендан кўра ўзим яхши биламан, — дея жавоб қайтарибди. — Аммо шеър бамисоли фарзандким, болалар орасида чиройлиси ҳам, хунуги ҳам, қобили ҳам, ноқобили ҳам бўлади. Бироқ ота учун уларнинг барчаси бирдай қимматли: албатта, у қобилини яхши фазилати учун севади, аммо ноқобилидан нуқслари бос нафратланмайди; қобил дилбандларига узоқ умр истайди, лекин ноқобилларига ўлим тиламайди-ку, ахир!

Тўғри, Абу Таммомнинг бу фикрлари унинг халифа ал Восиқ мадҳига бағишланган қасида-сидаги бандлар билан мутаносиб эмас:

**Тилим тизган бу сўз маржонлари сенга, қабул айла,
Унинг ҳар шодаси икки қатор соф дур билан пайванд.**

**Маҳорат раҳбарим бўлди, қоғоз сўз дуррига тўлди,
Мадақдор сўзларим гоҳо кўзимдан қочса ҳам гарчанд.**

**Бу раҳбар ҳам гўзал сўзга хасис, хассос: эмас нодон —
Ки, нодон назму фарзандида кўрмай нуқсини, ер панд.**

Ҳосилан, агар Абу Таммом ўз шеърларига ошуфта бўлмай, нуқсонларини ҳам кўра ва тан ола билганида эди, уни оқлаб далолатлар келтиришга ҳожат қолмас эди. Абу Таммомни ёмонотлик қилиш учун ҳосид душманлари нечоғли уринган бўлсалар-да, барибир унинг олийшон номига гард ҳам юкмаган, уни донгдор ва мўътабар одамлар, фасиҳ шоирлар астойдил севиб, улуғлашган. У ўлгандан кейин ҳам жуда кўп яхши шоирлар яшади, аммо унга ўхшаши дунёга келмади. Агарда шеършунослар у ҳақда қарама-қарши далилу хулосалар чиқаришда меъёр ва холислик мезонини тутганларида эди, мухлислари ҳам унинг мумтоз шеърларига керагидан ортиқ баҳо бера-бера гапни кўпайтирмаганларида ва агарда унинг ғанимлари ҳам баъзи сакта сатрларини эл орасида ҳаддан зиёд дoston қилмаганларида эди, мен ҳам бу борада ўз билганларимни

ёзардим, аммо Абу Таммом тўғрисида шунчалик кўп гап айтишганки, уларга қўшимча қилиш амри маҳол.

Шеършунос Муҳаммад Абдул Малик аз Зайёд¹, қуйидаги байт муаллифи курраи заминдаги энг комил шоирдир, дейди:

**Мен-ку билмайман, худо ҳаққи, азиздир қай бири —
Номусимни асрасангми ё ҳаётим асрасанг!**

Иброҳим ибн Ал Аббос² эса, мана бу мисраларни шоҳбайт ҳисоблаган:

**У, Абу Ахло, отангдир, қавми Воилдир, у зот
Кенг заминга этди бахш мўъжиз, улуғ эҳсонларин.**

**Қоқ ёриб ташлар қаро кўкни ёруғ тонг устунни —
Илк кўёш ёғдусидир насли — унинг ўғлонлари.**

**Бор буюк фазли боболарнинг уларда бўлди жам,
Бўлди мерос мард падарларнинг саодат, шонлари.**

Шундай қилиб, ҳар икки шеърят билимдони ҳам Абу Таммомни ўз замонасининг беназир шоири дея қайд этган.

Шоир Умар ибн Уқайл Бағдодда бўлганида, шеър муҳиблари тўрт тарафдан йиғилиб келиб, атрофини ўраб олиб, унинг ва отасининг шеърларини ўқитдириб, ёзиб ола бошладилар. Кимдир унга Абу Таммом шеърларидан ўқиб берди, бошқа бир киши эса шундай деб қолди:

— Бағдодда бир шоир бор, баъзилар уни шоири якто деса, бошқа бировлар бу гапнинг тескарисини айтишади.

— Унинг шеърларидан ўқи-чи, — деди Умар.

Унга шу шеърни ўқидилар:

**Йиғлагай у, қўрқар эртанги фироқ қайғусидан,
Ёлборар кўзёшига, пар кўрпаси санчар тикан.**

**Лек ўлим гирдобидан ғам қутқариб қолди уни,
Ғамки, ёлғиз ёр дилин ёр айлабон ҳижрон туни.**

**Ғамки, гулюз чехрасига қонли кўзёш томдидур,
Қип-қизил қон нимқизил юзга яна оро берур.**

**Ойдир ул, ундан мунавварлик топар жону жаҳон,
Ишқи йўқ қалб ҳам бўлур равшан, уни кўрган замон.**

Шу байтларни ўқиб бўлиб, шеърхон тўхтади. Умар эса, шавқу ҳайрат иштиёқида, ундан давом эттиришни сўради. Шеърхон бошқа бир шеърни ўқиди:

**Менда-ку йўқ кўп жавоҳир, солса дилга қайғуни,
Лек замон солгай хаёлга, ҳеч йўлатмас уйқуни.**

**Кўзларимга уйқу келсайди, чекилсайди хаёл,
Уйқуда тушлар кўриб мен, лаззат олсайдим хиёл!**

— Офарин! — дея хитоб этди Умар. — Бу маънода аввалгилар ҳам кўп ёзишган, аммо уни барчасидан авло! У кўнгилнинг фавқуллода рўй берадиган, ифодалаш қийин бўлган ҳолатларига жон киргизиб, жозоба бахш этибди.

¹ Муҳаммад Абдул Малик аз Зайёд — аббосийлар халифатида вазир бўлган, 847 йилда ўлдирилган.

² Иброҳим ибн ал Аббос — адабиётшунос олим, рутбадор ва мўътабар шахс бўлган (IX аср).

Х асрда яшаган араб адиби Абул Фароҳ ал Исфаҳонийнинг «Китоб ал оғония» — «Қўшиқлар китоби» асари минг йилдан бери севиб ўқиётган сўз дурдоналаридан ҳисобланади.

Муаллиф 24 жилдлик бу улкан асарида беш юз йиллик даврдаги — V-X асрдаги араб шеъряти, қўшиқ санъати ва тарихига оид энг нодир намуналарни, шоирлар, баъзи тарихий шахслар ҳаётидаги ибратли воқеаларни жамлаб, акс этдирган. Бу асарни «араб маданиятининг қомуси» деб бежиз айтишмайди, чунончи, буюк адиб Ибн Холдун (XIV аср) таъкидлаганидек, бунга тенг келадиган бошқа асар йўқ, ўша даврдаги маданият ва санъат хусусида бундан ортиқ асар ёзиб бўлмайди, бу — чегара.

Асарнинг X асрдаги қўлёзмалари жуда тез тарқалган, ҳар бир жилдни минг-минг тилла баҳосида сотиб олган китоб мухлислари бу асар билан фахрланганлар. «Қўшиқлар китоби» нинг айрим жилдлари, қисса ва ҳикоятлари кўплаб шарқу ғарб тилларига таржима қилинган.

Москвадаги «Наука» нашриёти 1980 йилда шу улкан асарнинг баъзи китобларидан танлаб олинган қиссалар мажмуасини А. Б. Холидов, Б. Я. Шидфар таржимасида чоп этди. Унга арабларнинг дунёга машҳур Умурул Қайс, Абу Нувос, Абу Таммом, Дибил каби қатор шоирлари ҳақидаги қиссалар ва ҳикоятлар жамланган. Журналхонларга тақдим этилаётган қуйидаги ҳикоятлар асарлари 200 жилдлик «Жаҳон адабиёти кутубхонаси» («БВЛ»)да босилган шоир Абу Таммом ҳақида.

Шунда ҳалиги шеърхон яна ўқиди:

**Гар одам бир жойда кўп вақт тутса мазгил, таъбу шан,
Кўп ғубор остида қолгай — йўлга чиқ, пок эт дилинг!**

**Севгай инсонлар қуёшни ўзгача бир ишқ билан,
Чунки офтоб мангу нур сочмас одамларга, билинг!**

— Худо ҳаққи, бу айни мукамал шеър, назми комилдир! — хитоб қилди Умар. — Бу абёт шундайин нафис сўзлар, ҳайратбахш тимсолу ташбиҳлардан яралганки, улар орасидаги боғла-нишлар ипакдай майин, нозик ва ифода шу қадар табиийки, сирасини айтганда, шоирингиз аҳли шуаро ичида ягона экан!

Али ибн Жаҳм Абу Таммом васфида бир мадҳия ёзибди. Шоирнинг шоирга бўлган бемисл меҳру оқибати тавсифидан ҳайратга тушган бир киши унга шундай дебди:

— Ё тавба, агар Абу Таммом бир қориндан талашиб тушган биродаринг бўлганда ҳам, уни мақтаб, шунчалар кўкка кўтармасдинг, эй соҳибдил!

Али ибн Жаҳм унга шундай деб жавоб берибди:

— Гарчи у менинг биродарим, қариндошим бўлмаса ҳам, назм бобида биродарим ва қарин-дошимдир, бизни дўстлик риштаси боғлаган. Наҳотки сен унинг менга мурожатан ёзган шеъри-дан беҳабарсан? У шундай деган:

**Гарчи қондошлиқ риёли ришталар-ла боғланур,
Бизни ҳар шому саҳар дўстлик ипи боғлаб турур.**

**Чашмаи ишқ булғанур ҳатто, бироқ бизнинг булоқ
Соф оқур — унга мудом бир соф булут пок сув берур.**

**Ҳамқавмлар ажралиб кетганда ҳам, биз биргамиз —
Шеърятдир отамиз, бу бахш этур дўстлик, сурур.**

Бир куни ҳажвнавис шоир Дибил ҳамсуҳбатларига шундай дебди:

— Абу Таммом рамзу тимсолларни бошқалардан ўзлаштириб олган.

Суҳбатдошлардан бири ундан:

— Яхшилар сенга мадақкор бўлсин, эй Дибил, қани айт-чи, бу даъвойингга қандай далолат келтира оласан? — деб сўрабди.

— Масалан, мен шундай байтлар битганман, — дея Дибил шу шеърни ўқибди:

**Кимки менга ҳомий инсонни эзиб, айлар мадад,
Шу туфайли раҳматим истар — у кас нодон фақат.**

**Кимки муҳтожликда сенга бўлса ҳомий, қуллуғ эт,
Бор азоблардан халоскоринг — у зотга қуллиғ эт!**

— Хўш, Абу Таммомнинг шеъри қандай? — сўрабди ҳалиги одам. Дибил унга жавобан шун-дай мисраларни ўқибди:

**Мен уларнинг қаршисинда хайру эҳсон лаззатин кўрдим,
Ўз кўзим олдида аччиқ, дард-ўтинчим сувратин кўрдим.**

**Гар киши айлаб иноят, менга қилса марҳамат, худди
Шу улуғлик бирла берган бир улуш мол-давлатин кўрдим.**

Шунда ҳалиги киши Дибилга қарата:

— Тангрининг муборак номи билан қасам ичаманки, Абу Таммом яхши айтибди! — дея хитоб қилибди.

Дибил эса ғашланиб:

— Худо урсин сени, каззоб, ёлғон айтяпсан! — дебди.

— Астағфируллоҳ! — дея ёқасини ушлабди унинг суҳбатдоши. — Агарда у сендан ўзлаш-тирган бўлса, қойиллатибди, сени ортда қолдирибди; мабодо сен унинг сўзларини ўзлаштирган бўлсанг, билиб қўй, ҳали унга етишингга анча бор!

Шундан сўнг Дибил ғазабга миниб, ўрнидан шартта кўзғалиб, жўнаб қолибди.

Муҳаммад ибн Ҳазм ал Воҳилий Абу Таммомни кўп таърифлар ва ҳаммадан кўра унга ҳур-мат-эътимоди буюк эди. У бир даврада шундай деди:

— Агарда у фақатгина «Сенинг ўлимингдан хабар келтирган одам ўзи қолиб, бошқаларни ҳам тириклай ўлдирди» дея бошланадиган шеърини ёзиб, кейин қўлига қалам ушламаганида ҳам, шунинг ўзи унинг буюк шоир бўлиб назм абадиятхонасида яшаб қолишига кифоя қиларди.

У Абу Таммомнинг мана бу байтини ҳам кўкларга кўтариб мақтарди:

**Илож топса, улар юргай оёқ қолиб боши бирлан,
Юрар тупроққа қориб манглайин, кўз-қоши бирлан.**

Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Тоҳир бир гал шундай деди: Умар ибн Уқайл бизни йўқлаб келди. Жиянимнинг устози унга Абу Таммомнинг «Ҳақиқатнинг кўзи равшан, қиличнинг кўзла-ри кўрдир» қасидасини ўқиб бераётганини Умар ҳам эшитди. Ниҳоят, устоз Абу Таммомнинг ушбу байтларини ўқиди:

**Қаро кийган у зобитлар самумдек ёприлиб келди,
Қаро қатрон, самумий қўл билан офат солиб елди,**

**Асир олгач, чиқишди муҳташам, кўп кемага, тонгда,
Ажаб нажжор битирган кемалар ётганди гўнг-чангда,**

**Этиб банд кемалар сатҳин улар, бир дамга тарк этмас,
Кўриб ўйлар киши: ҳар дам булар йўлда, йироқ кетмас.**

— Офарин! — хитоб қилди Умар. — Абу Таммом шеърда неники сувратламоқ истаса, худди унга ғойибдан кўрсатиб берилаётгандек, ўшанинг энг ҳақиқий аксини инкишоф эта олади.

Бир куни Иброҳим ибн ал Аббос шундай деди:

— Мен руқъаларимда фақат қалбимни титратиб, руҳимни шавқу жунбушга солган байту ибораларни истифода қилганман. Абу Таммомнинг мана шу каломи менга жуда ёққан:

**Қамал тутса агар, унга қилич, найза берур овқат,
У юҳоким, ўлим сувлоқларидан сув ичар ҳар пайт,**

**Агар атрофига кўрғон солиб, девор қураб бўлса,
Булар унга таянчмас, йўл бўлар — у ихтиёр қилса.**

**Фақат сен билдириб қўйма ғазабга минганинг, ҳайҳот,
У кўрқувга тушиб титраб — шу даҳшат-ла ўлар у зот.**

Мен Абу Таммом қаламига мансуб бу мажоздан ўз хатларимдан бирида: «Уларни асраётган нарса айнан уларни ошкор этдирди, уларни бир маконда бириктириб, боғлаб турган ришталар эса қўлларини банд қилган эди» тарзида фойдаланганман.

Иброҳим яна шуларни кўшимча қилди:

— Абу Таммом шуурига келган фикрлар билан, хаёлхонасида жилваланган тафаккур шуъла-лари билан қаноатланиб қолмади, ҳар дам ўз қалб хазинасидан сўз дурларини олиб сочди, аммо умрининг япроғи бутогидан узилиб тушгунгача дил ганжинасидан асл дурларни кавлаб ололмади.

Абу Таммом ўзининг ал Мутаасим ҳақидаги шеърини Иброҳим ибн ал Аббосга ўқиб бергач, у шундай деган экан:

— Эй Абу Таммом, барча сўз амирлари — маликулкаломлар сенинг истеъдодинг фуқаро-ларидир!

Абу Таммомнинг ашаддий мухлисларидан Муҳаммад ибн Жобир ал Аздий шундай ҳикоя қилади: мен бир куни Дибил ибн Алига Абу Таммом шеърларидан ўқиб бердим, лекин шеърлар кимникилигин айтмадим, кейин ундан:

— Қалай, бу абёт сенга маъқулми? — деб сўрадим.

— Бу шеърлар хасталикдаги умидсизликдан кейин келган умидлардан ҳам яхши, ҳаётбахш-дир, — дея завқланиб жавоб берди Дибил. Мен шунда:

— Бу Абу Таммомнинг шеърлари, — дедим унга.

— Йўғ-э! У бу шеърларни ўғирлаган бўлса керак! — дея хитоб қилди шошилиб қолган Дибил.

Аҳмад ибн Язид ал Муҳаллабий эса шундай деган эди:

— Абу Таммом ҳаётлигида шоирлардан ҳеч бири ўз ёзганлари билан бирор дирҳамга эри-шолмаган эди, у дунёдан ўтгач, у олиб юрган дирҳамларни барча назм аҳли ўзаро тақсимлаб оладиган бўлди, чўнтаклари пул кўрди.

Кунларнинг бирида, Абу Таммом Хуросонга кириб боргач, уни шоирлар зиёрат қилишга келишди ва шеърларидан ўқишини сўрашди. У:

— Амирнинг ваъда қилишча, эртага мен саройда унга ўз шеърларимдан ўқиб бераман, ўшанда сизлар ҳам эшитасизлар, — деди.

Абу Таммом Абдуллоҳ ҳузурига кириб, шу байтни ўқиди:

**Юсуфга хос жазолар бу, жазога ёндош эҳсонлар,
Азимат қил, ахир келди сен орзу айлаган онлар.**

Сўнгра шоир замирида уч ҳолат ниҳоятда жозиб ва санъаткорона ифодаланган қуйидаги мисраларни ўқиди:

**Хуросон кўп йироқ, шундан унинг кўнгли хавотирда,
Дедим: «Тоza сарин ўтлоқ — узоқ, олис ўру қирда».**

**Мисоли найзадек тикқад туямга мен эгар урдим,
У ҳамроҳ, найзадек тун лашкари узра йўлим бурдим,**

**Сабаб — бошланган иш лозим эди охирга етмоғи,
Бироқ лозим эмасди бу давомли ишни битмоғи.**

Шунда даврадаги ҳамма нозимлар амир Абдул Аббосга хитобан:

— Бундай улуғ шеърга фақат сиздай улуғ амир муносиб! Мансабу маснадингиз бундан ҳам юқори, олийшон бўлсин! — дейишди.

Ар Риёҳий деган шоир эса, азбаройи жўшиб кетганидан, тилининг учида турган сўзларни шитоб билан айтиб юборди:

— Эй шаҳаншоҳ, бу азизнинг сиз — амирга қарата айтган амирона байтларидан бағоят му-

таассир бўлдим! Менга бағишланган инъом-эҳсонингизни, рухсати олийни берсангиз, Абу Таммомга бахш этилса.

Амир унинг сўзларини рад қилиб, шундай деди:

— Йўқ, биз сенинг саховатпешалигингни ва соҳибдиллигингни қадрлаб, сенга мансубиятда бўлган инъомни икки баравар оширамыз, бу зот эса ўзига муносиб мукофотни олади.

Абу Таммом қасидасини ўқиб битиргач, амир минг динор тилла тангани шоирнинг бошидан сочишни буюрди. Сочки олтинларни ғуломлар териб олишди, аммо Абу Таммом ерга эгилмади ва бирор динорга қўл ормади. Бу Абу Абдуллоҳга қаттиқ тегди, у ранжида ва:

— Кўриниб турибдики, бу инсон менинг эҳсонларимдан ўзини устун санайди, берган мукофотимдан жирканади. Бу ҳолдан сўнг у менинг аввалги ҳурмату эҳсонимга ҳеч қачон муяссар бўлмагай, — деди.

Кунларнинг бирида Абу Таммом ат Тойий Абу Дулофга ўз шеърларидан ўқий бошлади:

**Бундайн сердаромад ер
Сув ичгай қонли дарёдан...**

Сўнг шу сатрларни ўқиди:

**Агарчандким, Томим мақтар камону ёйларин, бу ҳол
Ироқ, Зу-Қордаги форсу араб жангини эслатгай:**

**Ғанимлар ёйи тақдир камонидан таранг эрди,
Бироқ шамширингиз зарби улар тахтини титратгай.**

**Буюқдир шаънингиз, зеро, заминда шаънли қавмлар кўп,
Қиёс этган одамни қавмингиз аҳли айбситгай.**

Абу Дулоф бу ҳаққоний, нозик ташбеҳлардан ҳайратга тушиб, ўз қавмларига хитоб қилди:

— Эй аҳли Робийа! Сизларни, қавмингизни ҳеч ким ҳеч қачон бундай мўътабар жавоимул калим билан мадҳ этмаган! Бу калом ва яхшиликлар соҳибига миннатдорчилигингизни қандай аён этасиз, неларни бағишлайсиз?

Барча шавқу шитоб билан шоҳи хилъатларини Абу Таммомнинг елкасига ёпа бошлади, шунда Абу Дулоф халойиқни тўхтатиб, шундай деди:

— Бас, шоир эҳсонларингизни қабул айлади ва уларни яна ўзларингга инъом этди — шоҳи хилъатларингиз ўзингизга буюрсин! Ҳаммамизнинг номимиздан уни ўзим мукофотлайман. Абу Таммом, марҳаматингни аямай, қасидагни сўнгигача ўқиб бер!

Абу Таммом қасидасини ўқиб тугатгач, Абу Дулоф унга эллик минг дирҳам беришни буюрди ва:

— Тангрининг муборак номи билан қасам ичаманки, сенинг қадр қимматинг, санъату хизматинг олдида бу мукофот ҳеч нарса эмас! — деди.

Абу Таммом унга раҳматлар айтиб мамнунлигини билдирди ва ўрнидан туриб, унинг қўлини ўпмоққа тараддудланди, шунда Абу Дулоф минбаъд бундай қилмаслиқни ўтинди, қўлимни бермайман, дея ҳатто онт ичди. Кейин Абу Дулоф ундан Муҳаммад ибн Ҳамид ҳақидаги шеърини айтишини сўраб, ўзи ўша шеърнинг қуйидаги байтларини ёддан ўқиди:

**Ўлмади у, ўлмагунча шамширин шаффоф тиғи,
Ўлмади у, ўлмагунча найзаси бошин эгиб.**

**У ўлимдан қочса — осон эрди, аммо тик туриб,
Пок адаб, саркаш ғурур қўйди ўлимга қўл бериб.**

**У ажал ботқоғига қўйди қадам, этди хитоб:
«Эй ажал, маҳшар қадар чеккунг бу чоҳда изтироб!»**

**Эрталаб у кийган эрди шону шавкатдин хилъат,
Киймагунча оқ кафани чиқмади жангдан у мард.**

**Эй бани Нобхон, у мағлуб бўлди, осмонда, ана,
Мағлуб ой атрофида этди нужум зўр тантана.**

**Бу ўлим берди уларга таскин... унга бош эгиб,
Йиғлади мардлик, буюклик, шеър, сахо кўзёш тўкиб.**

Абу Таммом бу марсиясини унга бошдан-охир ўқиб берди, шунда Абу Дулоф унга:

— Қанийди шу марсия мен ҳақимда бўлса! — деди. — Менга уни бағишлашингни жудаям истар эдим.

Абу Таммом унинг сўзларини бўлиб:

— Нафасингни иссиқ қил, эй зоти шариф, — деди. — Жону дилим қурбонинг бўлсин, ҳеч ўлма, абадий даврон сур!

— Улганида шаънига шундай марсия битилган одам ҳеч қачон ўлмайди, — деди шунда Абу Дулоф.

Бир куни ал Восиқ машҳур фақиҳ Аҳмад ибн Абу Дуодга шундай деди:

— Эшитишимча, Абу Таммом ат Тойийга сеңи мадҳ этган қасидаси учун минг динор берибсан, шу ростми?

— Эй амиралмўминин, — деди фақиҳ, — менинг унга минг динор берганим тўғри, чунки

халифа Муфаасим Билоҳий ҳақидаги қуйидаги сатрларини мен тўғримда ҳам айтмасин, дедим:

**Тинч тутди халифатни Ҳорун ар Рашид,
Тинчитди низо-исёни, абад тинчликка юз тутди.
Кимдир Мутаасим — бундан хабаринг бор.
Олтин билакүзугингни олиб, қўлингни қолдириб кетди.**

Ал Восиқ кулиб юборди ва:

— Дарҳақиқат, Абу Таммом қадрлашингга лойиқ! — деди.

Абу Таммом машҳур лашкарбоши Язид ибн Мазиднинг Арманистонда эканидан хабар топиб, уни мадҳ этмоқ ниятида ўша тарафга йўл олди. Унга атаган қасидасини ўқиғач, Язид ўн минг дирҳам инъом этди, йўл харажатлари учун ҳам алоҳида пул ажратди ва шундай деди:

— Бу ўн минг дирҳамни асраб қўй. Ватанга қайтмоқни ихтиёр этсанг, хоҳишинг ёринг бўлсин, сенга оқ йўл тилайман. Мабодо бизнинг ёнимизда қолмоқни истасанг, яна яхши, назару эҳсонимизни сендан аямаймиз.

— Мен қайтмоқ истайман, — деди Абу Таммом ва Язид билан хайрлашди.

Шу гаплардан бир кун кейин, иттифоқо, Язид овга чиқди, ногаҳонда дарахт остида хушқайф ўтирган Абу Таммомга кўзи тушди: унинг олдидаги дастурхонда бир бурдуқ шароб, ёнидаги ғуломчи танбур чертиб, бир дилрабо қўшиқни куйламоқда эди. Язид кўзларига ишонмай сўради:

— Абу Таммоммисан?

— Ҳа, мухтарам, ўша фақир қўлинг ва хизматкоринг мен бўламан, — деди шоир.

— Пулларни нима қилдинг? — ҳайрон қолиб сўради Язид.

Абу Таммом унга жавобан шу шеърни ўқиди:

**Ҳимматинг этди мени олийжаноб,
Берган эҳсонинг тамом қилдим бу тоб.**

**Бир ой ўтмай сарф этиб қўйдим уни,
Қудратинг танти қилиб қўймиш мени.**

**Ранж чекиб бир йилда топсанг фойда сен,
Эҳсон айларсан уни бир ойда сен.**

**Шунча инъомлар сенга қайдан келур —
Билмадим, балки буни оллоҳ билур.**

Язид Абу Таммомга яна ўн минг дирҳам беришни буюрди ва ўз йўлига жўнаб кетди.

Ар Роққий шундай ҳикоя қилган эди: «Абу Таммом оқиллиги ва билимдонлиги билан донг қозонган Ҳасан ибн Рижони мадҳ этмоқ ниятида унинг ҳузурига борди. Биз унинг дастурхонидаги неъматлардан баҳраманд бўлиб, шароб ичиб ўтиргандик. Ҳасан шоирга «лом» ҳарфи билан туговчи сўзлардан қофияланувчи қасида битишини сўради. Абу Таммом ҳозиржавоблик ила уни мадҳ этиб, қуйидаги байтларни ўқиди:

**Аҳли нодон ёприлур гар сенга бир зулмат мисол,
Бил, у нокасларга қарши мен курашгайман ҳалол.
Кунлари бўлгай қаро
Ҳам юзлари бўлгай қаро...**

Шунда Ҳасан хитоб қилди:

— Эй хоҳишлари пок зот, шу кундан эътиборан сенинг туну кунларинг қаро бўлмагай!

Абу Таммом қасиданинг давомини ўқиди:

**Бўлма ҳайрон, бенасиб гар бўлса бойликдан сахий,
Оққизиб кетгай баланд тоғларни ҳам сел бемалол.**

**Боқ, санамлар қошида шоир сочур сўз дуррини,
Ул саховатпешалар қошида қурбон, қадди дол.**

Ҳасан ибн Рижо азбаройи завқу шавқдан ўрнидан туриб кетди ва:

— Ё раб! Эй шоири замон, сен ўз қасидангни ўқиб бўлгунингча мен жойимга ўтирмайман, давом эт! — деди.

Абу Таммом Ҳасаннинг тик турганини кўриб, ҳурмати учун ўрнидан қўпди ва қойим ҳолда қасиданинг давомини ўқиди:

**Шаҳд этиб биз яхшилик майдонига етган заҳот,
Бесамарликдан қутулдик, зорлик топди завол.**

**Кўр, фалокат, бизга эҳсон қўлларин чўзди умид,
То бу кун пойингда бўлганди умидлар пойимол!**

**Бебаҳо қизлар аро — шеър бебаҳо, бу қиз сепин
Бир сахий бергай, на қиммат — бўлсин арзон қум мисол!**

**Хушниятлар сен томон учгай малаклардек мудом,
Сен — башар орзу-умидин ҳокими, эй баркамол!**

**Исми отангинг Рижо, яъни умид, шу сўз ўзи
Фазлу имонинг, сахойинг билдирар, олийжамол!**

**Сен дединг: ёғдир дилимга хайру ҳиммат ёмғирин,
Истагинг бўлди бажо, не истасам, эрмас маҳол.**

**Чун ўтинчсиз ҳам булутлардин ёғар ёмғир, бу дам
Хоҳишинг боис саховат дурлари ёғмиш зилол!**

Сўнгра улар ёнма-ён ўтиришди. Ҳасан ибн Рижо шоирга:

— Сен бу келинни шундай безатдингки, хайратдан тилим айланмай қолди, — деди.

Абу Таммом унга қарата:

— Худо ҳаққи, агар бу дилбар қора кўзли равза девлари қўлида бўлганидаям, ўрнингдан турганинг ҳурмати эвазига у сенга бағишланар эди, — деди.

Абу Таммом икки ой мобайнида Ибн Рижо мулкида яшади, соҳиб гарчанд пишиқликда донг таратган эса-да, шоирга ўнг минг дирҳам кумуш танга, қимматбаҳо сарполар, совғалар инъом айлади.

Ас Сулий менга шундай ҳикоя қилиб берганди: мен бир гал Ибн Рижо ҳузурида эканимда, Дибилнинг Абу Таммомни иснодга қўймоққа уринганига гувоҳ бўлганман. Исоба ал Журжурайи унинг сўзини кесиб:

— Эй Абу Али, унинг нима деганини айтай, сен эшит, — деди. — Унинг каломи сенга ёқса ёқди, мабодо ёқмаса, хуш келмади, дейсан ва мен сенинг Абу Таммомни ёзғиришинга қарши турмайман. Аммо, эй тангри ёрлақагур, унинг шеъри қандай қилиб ёқмаслиги мумкин!

Сўнгра у Абу Таммомнинг шу мисраларини ўқиди:

**Бўлмаса бу дўсти чин, ушбу жонбахш гўшалар,
Биз баҳору ёз бўйи бунда топмасдик мақом...**

Кейин у шеърнинг шу байтларини ўқиди:

**Шиддатий тўлқиндир у, ихтиёрингни олур,
Эргашиб боргунг унга, йўлда этгай у давом.**

**Безарарлардан сира фойдаю наф кўрмадим,
Фойдасиздан ҳам зарар кўрмадим...**

биз унга ром:

**У — одамларга паноҳ, кетса ким, топгай ўлим.
То тирикмиз, бизга ҳам ул — паноҳ, уммед ва ком.**

Буни эшитиб Дибил шундай деди:

— Биз у зотнинг фазилатларини инкор этмаймиз, бироқ сиз уни керагидан ортиқ даражада тавсифляяпсиз, бинобарин, у ўзгалардан ўғирлаб-ўзлаштирган мисраларни унга нисбат бермоқдасиз.

— Бу сафсатангни қўй, — деди Исоба, — тўғриси айтганда, сен уни ўзингдан зўр бўлгани учун кўролмайсан, шу сабабли уни бадном қилиш ғаразида ҳар нени гап деб гапирасан.

Бир куни Абу Таммом Эрон шимолида жойлашган Жабал вилоятидаги Ибн ал Ҳайсамга бир шеърини ўқиб берди, унда шу сатрлар ҳам бор эди:

**Қалдироқ сўғорди улар ерини,
Очди ер уларга неъмат сирини.**

Абу Таммом шеърни ўқиб тугаллагач, Ибн ал Ҳайсам унга ўн минг динар олтин ақча беришга амр этди ва қимматбаҳо сарполар совға қилди. Абу Таммом ўша кунни амирнинг ҳузурида ўтказди ва эртасига шу ашъорни битди:

**Ҳиммату журъат либосин кийган ул кормол одам,
Езги бўстон рангли кўйлақларга бурқар бизни ҳам.**

**Бир кийимки, гул-чечаклардан тикилмиш биз учун,
Жанговар уст-бош мисол у ўйнатар кўзни бу дам.**

**Йилдиримли бир саробдай жалб этар ўз кўркига,
Лек саробдай жилвакор, алдамчимас, бермас алам.**

**Кўр шамойилин шамолда, кенг этаклар ҳилпирар,
Ҳилпироғи ҳам шамолнинг амри монанд муҳташам;**

**Бу нафис кўйлақ аро қисматдайн зор титраган,
Қалтираб қўрққан одамнинг қалби бор, эй бокарам;**

**Жисминг узра соябон бўлган бу хилъатни, на хуш,
Ўз вужудингнинг узилмас узви билдинг, муҳтарам...**

**Бу — менинг-чун бебаҳо кўйлақ: жуда кенг кўкраги,
Бунда эркин сезгай ўзни, яйрагай жону танам.**

**Мен-да ором хильатин қалбинга кийдиргум, яна
Буркагум шухратга, сенга шон-шараф бўлгай қарам!**

**Бу гўзаллик жилвасин ҳар кимга ҳам кўрсатмагай,
Поку равшан дилда бўлгайдир нафосат ҳисси жам.**

Буни эшита туриб, Ибн ал Ҳайсам шундай хитоб этди:

— Мундайн шоҳона байтларга ким ҳам ўз мулкани бағишламас?! Тангри таборак номи билан онт ичанекким, уйимдаги бирортаям кийимимни қолдирмасдан — ҳаммасини Абу Таммомга бераман!

Ибн ал Ҳайсам шундай деб, айна чоқда мансуб борики подшоҳий либосларни Абу Таммомнинг гўшасига элтиб беришларини буюрди.

Абу Таммом Хуросонга, Абдуллоҳ ибн Тоҳир ҳузурига етиб борган маҳали бу минтақада қиш бошланган эди. Бу юртнинг табиати Абу Таммомга ёқмади, буни эшитган Абдуллоҳ ғазабланди ва ундан хайру эҳсон қўлини тортди. Абдуллоҳнинг ғазабига аслида бошқа нарса сабаб бўлган эди: Абу Таммомнинг бошидан минг динор сочиқ сочишни буюрганда, шоир азбаройи ғурурдан ерга эгилмаган ҳамда тилла тангаларга қўл урмаган эди. Мана шу Абдуллоҳнинг қонини қайнатган ва:

— У менинг эҳсонимдан ирганди, ҳузуримда мағрурлигини пеша қилди, — деган эди. Шундоқ бўлса ҳам, Абдуллоҳ шоирга ёйиш-ичиш учунгина етарли миқдорда пул жўнаттириб турди. Абу Таммом бир шеърда ҳасби ҳолини шундай ифодалаган эди:

**Ўтди ёз, кетди бадар яхши-ёмон,
Бепаноҳ, бекас, яланг қолди бу жон.**

**Арзигаёй ўтганин эслаб йиғласак,
Фирқатий, ғамгин юракка тўлса қон.**

**Даври неъмат ҳам фароғат ўтди, воҳ,
Энди бизга чап қўлин чўзди замон.**

Бу шеър Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг қариндоши, шоир Абу Муайсилнинг қулоғига ҳам етиб борди. У Абу Таммом ёнига келиб, Абдуллоҳ ибн Тоҳирнинг совуқ муносабати учун узр сўради, Абу Таммомга унинг фазилатларини айта-айта, ниҳоят, шоир не истаса бажаришга ҳозир эканини билдирди.

Кейин у Абдуллоҳ қошига борди ва унга шундай деди:

— Муҳтарам амир, наҳотки сен Абу Таммомдай шоирдан лутфу иноятингни, хайру марҳаматингни аясан? Буюк тангри номи билан қасам ичиб айтаманки, сен ноҳақсан, ахир у шеър тўқишда беҳад моҳиру машҳур ва номи бу қадар эътиборли бўлмагандаям майлиди; шунда ҳам ўз обрўйингни ўйлаб уни хафа қилмаганинг, унинг қасд олишидан, ҳажв билан абадий бадном этишидан қўрққанинг маъқул. Барака топкур, ахир у фақат сени деб узоқ кунботардаги жонажон юртини, пушти-паноҳини ташлаб келганини бир ўйлаб кўргин-да! Сенга бўлган умиду ихлоси туфайли у карвонини жанубга буриб, жисму жонини минг азобдан ўтқариб бу маконга етиб келган. Сен унга мувофиқ инъомингни бермоғинг керак, токи у биздан мамнун ва рози қайтиб кетсин, инчунун, у сенга мана бу шеърдан бошқа ҳеч қанақа фойда келтирмаган бўлса-да, ҳозиргача аллақанча одам эшитган шу сатрларнинг ўзи ҳам катта эҳсонингга лойиқ, — деди ва қуйидаги байтларни ўқиди:

**Карвон борарди тебраниб, йўлдошларим ҳорғин эди,
Қум шаҳрида мандан сўрарлар ташнаю озурдажон:**

**«Айт, кунчиқар ёқларгаму бошлаб борурсан бизни!» деб.
«Йўқ-йўқ, саховатлар чиқар ёққа!» дедим, кетдик равон...**

Абдуллоҳ шундай деди:

— Сен бизни бу ҳолдан айна вақтида огоҳ этдинг ҳамда уни ҳимоялашининг, унга далолат қилмоқнинг маъқул йўлини топдинг, аммо бизга дашном бермоқ баробаринда дилимизга озор ҳам етказдинг. Хайр, мен сени ҳам, Абу Таммомни ҳам мукофотга восил этурман, токи рози бўлинглар. Ғулом, Абу Таммомни чақириб келтур!

Хизматкор шоирни айтиб келди. Абдуллоҳ, ўша айём кун бўйи у билан суҳбатлашди. Сўнгра унга икки минг динор олтин ақча, бу пулларни юклаб боргани юкчи отлар беришни буюрди, шунингдек, Абу Таммомга бир сидра ўзининг шоҳона либосларини совға этди, уни мулк сарҳадига кузатиб қўйгучи етакчилар тайинлади.

Ҳижрийнинг 235-санасида¹, шоир Дибил Шом сафаридан қайтган кунни, унинг уйига кўп шоирлар йиғилди. Мажлисда Абу Таммомни ҳам хотирладик, шунда бадсўз Дибил у улўғни ҳақоратлади: «У ҳар доим бировларнинг шеърини ўғирларди», деди. Кейин ғуломини чорлади ва:

— Ҳей, Сақиф, — деди унга, — менга анави хуржунни узат!

Қарол бир зумда хуржунни келтирди, унинг ичида бир неча дафтар бор эди. Дибил дафтарларни тита-тита бирини қўлига олди ва йиғилганларга кўрсатиб:

— Манавини ўқиб кўринглар! — деди.

Биз дафтардан қуйидагиларни ўқидик: «Зухайр ибн Абу Салма авлодларидан бўлмиш Миқноф Абу Салма аввал Зафоф ал Абсийни ҳажв этиб шундай сатрлар битган эди:

¹ Мелодий 849—850-йиллар.

**Шамол гувлар еримда, деб бобонгиз кеккайиб ўтди,
Бани Каска, бугун сиз ҳам шамол-ла фахр этурсизлар.**

Зафоф ўлгач, Миқноф унга мана бу шеърини бағишлаган эди:

**Воҳ, Абул Аббос ўлиб, ким энди шеърдан завқ олар!
Ўлди у, кетди замондан раҳму шафқат, хайру зарр.**

**Чашми ҳиммат — ул Зафофни риҳлатий деб айтди ким,
Унта бармоғинг қуриб тушсин сенинг, эй шумхабар!**

**Ағдарилмиш Қайс Қоёлон қавмининг сарқояси,
Бу хабардин ёрлиди ёв тоғларинда қоялар.**

**Бўлса гар рост бу қазо, энди аёллар туғмасин,
Бу қавмининг қизлари қизликда қолсин бесамар!**

**Энди тош қотсин самолар, тўхтасин сайёралар,
Ким ичар бўлса шаробни, бермасин кайфу кадар!**

**Бу фалокат бошига тушгач, бани Каска чўкиб,
Ботгуви ой гирдида юлдуз бўлиб қолмиш магар.**

**Ул азиз ўлган куни ўлган экан орзу-умид,
Барча сайёҳ тургун ўлди, ёдидан чиқди сафар.**

Шеър ўқилгач, Дибил шундай деди:

— Абу Таммом айнан мана шу қасиданинг катта бир қисмини ўғирлаган ва ўзининг:

**Ваҳки, офат, дард, фалокат тоғи ёприлди бу кун!
Кимки кўзёш тўкмас эрса, у жазога мустаҳиқ!**

деб бошланувчи қасидасида уни ишлатиб юборган!

...Ҳасан ибн Ваҳбнинг хазаристонлик бир жорияси бўлиб, ўшанга Абу Таммомнинг ишқи тушганди, Ҳасан эса, Абу Таммомнинг бир румолик чўрисини зимдан ёқтириб юрарди. Иттифоқо Абу Таммом ўз чўриси билан Ҳасаннинг ҳазиллашиб турганини кўриб қолди ва унга шундай деди:

— Худо ҳаққи, агарда сен Рум томонга борсанг, мен ҳам Ҳазар тарафга борар эдим.

— Мабодо шунга хоҳишинг бор экан, майли, мен сени бу ишда ҳақим деб билмоққа ва барча ҳукмингга итоат этмоққа тайёрман, — деди Ҳасан ибн Ваҳб.

— Мен сени тангри раҳмат қилгур Довудга, ўзимни унинг рақибига қиёслагим келади¹, — деди кулиб Абу Таммом.

— Агар сен бу сўзларни шеър билан айтсанг, балки қўрқардим, аммо насрда — қора сўзда баён этилган бу фикрининг ҳеч боқиси йўқ. Бу шунчаки айтилган, бунинг устига, ёлғон бир гап холос, — деди Ҳасан.

Шунда Абу Таммом унга қуйидаги шеърни ўқиди:

**Кўр, бу олам ўзгарувчан, бесубут ва бекарам,
Ол замон ахлоқидан ибрат, хаёлинг айла жам!**

**Сен сабаб хотирладим Довудни ҳам, билсам, ўзинг —
Эҳтирос, ҳою ҳавасларга экансан-ку қарам!**

**Бир қуёшинг борки, унга қўл чўзолмас шом, ғуруб,
Сен наҳот ой фирқатинда ғам чекурсан дамба-дам!**

**Этма, бас, румликка шумлик, уз қадам атрофидан,
Бўлмаса мен ҳам Ҳазарни айлагум бир хос ҳарам!**

**Тундланиб, ҳатто қовоғин солса, ул, завқим келур,
Сал яқинлашсам-ку, бўлгай икки дунё бир қадам!**

**Неча бор шарпам сезиб, ҳурраккинанг қолди қочиб,
Лекин унга, бил, ҳамонки хавфу таҳдид кўп бирам.**

**Қарши турди лашкари аҳдим яланғочлаб қилич,
Титрабон ул этди ошкор сўнгги пинҳон жойни ҳам.**

**Ул вужудан кимни мақтар эрса, унга шон-шараф —
Сен-чи, сокинсан жойингда, бор моянг йўл кўрмаган...**

Кўрсатар эркаклигингни йўл, сафар, билгил, жўрам!..

¹ Менга нисбатан сен арзимас бир нарсасан, демоқчи.

Кунларнинг бирида — Абу Таммом ўлгандан анча кейин — Ҳасан ибн Ваҳб ҳузурига Дибил қандайдир бир иш билан кириб келди, ўша ерда ҳозирлардан бири унга:

— Эй Абу Али, айт-чи, сенмасми мана бу байтлар яратувчисини бадном этмоқчи бўлган? — деди ва қуйидаги мисраларни ўқиди:

**Кетганимдан сўнг бу ерлар хору вайрон бўлганин кўрдим,
Уйларингизни харобу боғларингиз сўлганин кўрдим.**

**Маскан айлаб сиз Тахом арзин, йўналдингиз кейин Нажга,
Бер мадад, кўзёшларим, етгунча мен ҳам йиғлайин Нажга!**

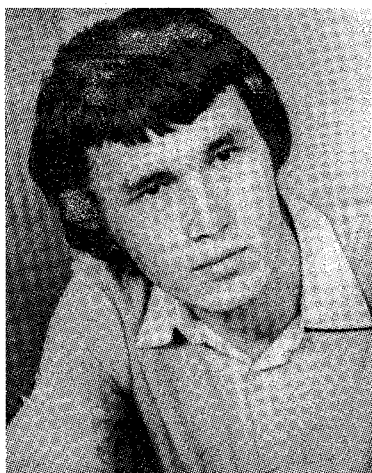
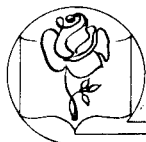
Буни эшитиб, Дибил ҳайратланди ва:

— Вооллох, жуда яхши шеър! — дея хитоб қилди.

Кейин ҳам бир неча бор «Бер мадад, кўзёшларим, етгунча мен ҳам йиғлайин Нажга!» сатрини такрорлади ва шундай деди:

— Уни оллоҳ мағфират этсин, агарда у ўзининг шеърларидан бирортасини мен учун қолдириб кетганида эди, шубҳасиз, мен: у — энг зўр шоир, деб айтардим!..

Рус тилидан **Тоҳир ҚАҲҲОР** таржимаси

Мақсуд Бекжон

КЎЗЛАРИНГГА БОРАМАН ҚАЙТИБ

* * *

Айтилган бу сўзларнинг моҳиятини,
Сирли кимсалардан ўзга ҳеч ким билмайди...
Биз билмаймиз не ҳақда гаплашаётганимизни,
Не ҳақда бу қадар куюниб гапирдик —
Биз — тўртта суҳбатдош — буни билмаймиз.
Буни ҳу анови шарпалар билади —
Улар ҳали, бир кун, ўзларимизга
«Тушунтириб» берар ўзларимизни.

Заъфарон чеҳра

«Ғамгин ифодани — қиёфамдаги
Юзимга чуқур илдиз отган заъфарон гулни,
Юлиб ташлолмайман, юлолмайман мен.
Юлиб ташлолмайман:
Қўлларим калта —
Қўлларим етмайди бундай қояга»,
дея овутаман ўзимни ўзим.

«Қолаверса», —
дейман яна ўзимга ўзим —
Юзимга гул қурғур
Шундай илдиз отганки,
Суғурсам, албатта оғрийди жоним.
Кейин: юзимда
Томирларнинг изи ҳам қолар,
Ҳайдалган шудгордай беўхшов.

* * *

Қўл силтади —
Бирдан торайди дунё,
Ҳужрага жам бўлди бутун коинот.
Недир барбод бўлди, нелардир бунёд,
Фақат ўзгармади кўзгу — ойна.

Қўл силтади —
Йўли қисқарди бирдан,
Манзил яқинлашди етгудай қўли.
Бир сесканиб тушди яланғоч сирдан,
Уятдан-да оғир кўринди ўлим,

Қўл силтади
Сафдош дўстлари томон,
Гўё видолашди (бирок хотиржам).
Ўйлади: «ўтмишдан ҳеч кимса омон
Қолмасин, ҳатто у ўзим бўлсам ҳам!»

Қўл силтади
Халқи яшар тарафга,
Халқини чивиндай ҳайдади уйдан
Ва ниҳоят етди ўша шарафга —
Ўзини бир зумга ўзидай тўйди.

Қўл силтади,
Энди силтанган қўлин
Тўхтата олмасди бу бахти қаро.
Қайгадир йўқ бўлди: силтанган йўли,
Силтанган юртию маслаги аро.

Ярадор

Ҳар сафар:
Юзига югурган қизилликни у,
Ярадан оқаётган қонни сидирган каби,
Сидириб ташларди ўз чехрасидан.

Сўқир

ЗАМОНАВИЙ БИТИКЛАР

Мен тўғри йўлдан кетяпман, эй яхшилар,
онда-сонда юзимга урилаётган шох-шаббаларни
айтмасак, йўлларим равон ва бехатар.
Мен тўғри йўлдан кетаяпман —
буни юзимга тушаётган илиқ офтоб нурлари
орқали идрок этмоқдаман:
ишим — офтоб томон юрмак,
манзилим — офтоб қароргоҳи.
Офтоб қайларгадир ғойиб бўлади баъзан:
шунда яноқларим мақсадсиз юрак, ёки
ўтинсиз гулхан каби совий бошлайди.
Мен бундай пайтларда ҳордиқ чиқараман,
юрмайман,
илло, қайга юришини ҳам билмай қоламан —
юзларим жасаднинг юзидай совийди.
Шунда мен офтобни кута бошлайман.
(Турқим совуқ бўлса, юра олмайман,
Истарамнинг исишини кутаман.)
Иссиқ истара —
мақсадга элтувчи ягона етакчим,
мақсадим эса — Қуёш.
Лекин,
эй саховатли одамлар, айтинг,
нега йўллар бир хил, гўё мен
ҳар кун бир неча бор бу ердан ўтиб,
бундаги ҳар бута, ҳар бир дўнгликни
беш бармоғим каби билиб қолганман?
Тўғри кетмаяпманми офтобга қараб?
Тўғри кетмаяпманми бу маёқ томон?

Ёмон нарсалар

Маёқ
Саёқ бўлса,
Ҳолимиз ёмон.
Маёқ — булут каби кўкда дайдиса,
Саҳролар устига шаҳарлар қўниб,
Шаҳарлар устини босар саҳролар...
Шаҳарлар ўша дайди булутнинг сояси мисол:
Саҳродан — саҳрога,
Саҳродан — саҳрога

Кўчар дарбадар,
Маёқ
Саёқ бўлса,
Ҳолимиз ёмон.
Маёқ
Саёқ бўлса,
Кеча «авлиё» деб улуғланган зот,

Бугун «фирибгар» деб эълон этилар.
Маёқ
Саёқ бўлса,
Ҳолимиз ёмон.
Маёқ
Таёқ бўлса
Ундан ҳам ёмон...

* * *

1
Ғазаб,
Ғазаб,
Ғазаб...
Ва
Шалоғи чиққан асаб —
Асрнинг энг ёрқин, ўткир қирраси.
Бошқа ҳеч нарса йўқ...
Гулдан лаззатланмоқ — хотира.
(Ярми унутилган туш каби хира)...
Ҳар ким ўз нонини ейди ботириб:

Зардобга,
Зардобга,
Зардобга.

2
Бу оддий юз эмас,
Ўгирилган юз.
Бу юзнинг аждодлари:
Бундан икки минг йил нарида туриб,
Ўз набирасининг чеҳрасига эмас,
Қотган энсасига боқишар ғамгин.

Васият

Эслаб қол, бу туркни,
Бу туркни унутма, қароғим:
Қип-қизил башара,

Шу қадар қизилки —
Ҳеч қачон,
Ҳеч қачон қизармас.

* * *

Тишинг оғриғидан ҳам манфаат изласанг,
Қулоғинг оғриғидан ҳам кўзласанг фойда,
Қоқилиб кетсанг-у, ҳатто шундан ҳам,
Бир ҳикмат ахтарсанг, бўлгулик ибрат.
Хасис бир судхўрдай нафасинг ютиб,
Қулоқ солиб турсанг ошқозонингга.
Бирон бир лоҳаслик,
Ё бир оғир дард,
Қидирсанг... тополмай пир бўлса ҳафсаланг —
Шубҳасиз, бадавлат бўлурсан бир кун...
Шубҳасиз, йўталиб,
Шу йўталдан ҳам
Тилла узукчалар ясайсан ҳали.

Акс этиб

Бу дунёнинг бор ҳақиқати,
Кўзларингда акс этар, эркам.
Кўзларингга бораман қайтиб,
Ҳақиқатни гар айтсалар ҳам.

Мен ўзимнинг кичик жуссамни,
Кўзларингда кўрган шу лаҳза,
Унутаман ҳорғин ғуссамни
Ва мен шаккоқ — топаман мазҳаб.

Деярли шеър

Энди эркинман қарийб,
Қўлда кишаним йўқ деярли.
Баъзан ўпкам тўлиб, ийиб,
Мавжудот излайман суярли.

Деярли авлод бор, мана,
Деярли келажаги порлоқ.
Авлодлар қарийб лаънат
Уқимас бизларга руҳ чорлаб.

Қарийб қўшиқ айтаман,
Қарийб мен ҳамма қатори...
Ватаним қарийб — чаман,
Қарийб халқимнинг бор ори.

Деярли жойида юрак,
Кўзларим деярли жойида.
Ватаним деярли керак —
Қарийб мен унинг лойидан.

Инобат Нормуродова

ҲАР КУН МЕНИ ЙЎЛЛАРИМ КУТАР

Шу куннинг шеъри

Тун чўкарди қишлоққа — ғолиб,
Тин оларди бечора гардлар.
Лой этакни кифтига олиб,
Ётоғига қайтарди — дардлар.

Эгатларда излари бордир,
Кирза этик товонларининг.
Уй-хаёли фаромуш, дилгир,
Ўқувчилик замонларининг.

Пинҳон эди қанча нолишлар,
Хўрсиниқлар пинҳона қолди.

Товонимга кириб зирапча,
Кеча қаттиқ азобга ботдим.
Кўзларимда қанчадан-қанча,
Соғинч тўла тонгларим отди.

Тонглар мендек безовта — олам,
Кимдир бахтли санар ўзини.
Унутмадимикан кўк далам,
Шаҳардаги битта қизини?!

Унутмадимикан эгатга,
Қадди ёйдек эгилган элим?!
Юрагимга кичигу катта
Армонлари тугилган элим?!

Дарди-дили жонимга бешик,
Кулимсираб туш кўрар йўллар.
Энг сўнгги бор кузатган эшик
Балдоғига бойланар қўллар.

Кўзёшларни ютди болишлар,
Замин оғир хаёлга толди.

Пайкалларда ухлайди кунлар,
Алла айтар шийпон ўксиниб.
Тин олади бағрибутунлар,
Тун ойнаси дарз тортар — синиб...

Яшнаб келар келгуси баҳор,
Ҳақ кўзларга тикилади — шан.
Бугун кимни сўроққа тутар,
Сукут ичра тикилган Ватан?!

* * *

Нигоҳларим етиб-етмаган,
Пайкалдаги изларни ўпар.
Дашт йўлидан чиқиб кетмаган,
Сочи узун қизларни ўпар.

Бели толиб, товонларига
Яшил тикон кирганини ўпар.
Ҳансираган довонларига
Томган шўртаём терларни ўпар.

Ўпаверар ва шошиб айтар,
Сенинг учун айтаман, тўлиб,
Қушлар қайтар, жанубга қайтар,
Сенинг учун қайтаман, тўлиб.

Ёнганингда ёнишим ила,
Куйганингда куймоғим ҳаққим.
Елкасида ташвиши билан
Қоп-қоп пахта кўтарган халқим.

Хар кун мени йўлларим кутар,
Изларимга кўз тутиб такрор.
Қуёш ерни соғиниб ўтар —
Тушларида кўринган дилдор.

Юлдузлардан тўлиб-тўлишиб,
Кўк фонусин кўтарар ҳар шом.

Хисларини бирдай бўлишиб,
Кўксимга бош қўяди окшом.

Жимлик келар қайдандир оқиб,
Битта-битта қадам ташлайман.
Кўп соғинган йўлларга боқиб,
Айрилиқни сеза бошлайман...

Марсия

Ҳамза Умаров хотирасига

Юрагимда бир дард тўлғанди,
Юрагимда тўлғанди алам.
Нима қилдим, нимага қондим,
Сен нимага йиғлайсан, болам?

Сен нимага йиғлайсан тинмай,
Овозингни қўйиб йиғлайсан?
Кўрмаганинг уйинга кирмай
Кетганидай қўйиб йиғлайсан.

Чироқларни ёқолмай сарсон,
Тун ҳам йиғлар, юраги куяр.
Мендек гирён, мендек паришон,
Армонларни бир ёнга уяр.

Умидларни парчалайди зор,
Букри чолни кўрган бу олам.
Сўраганинг муҳайё, бисёр,
Сен нимага йиғлайсан, болам?

Олисдаги отамдан гапир,
Елкалари силкиниб айтар.

Хуш кўрарди ўзидан, ахир,
Бугун сўраб Тошкентга қайтар.

Қаршилайди савол-ла шунда:
«Ун йил айтдим, кўрдингми, қизим.
Мен эдим-ку, бор эдим унда,
Менинг учун кўрдингми, кўзим?!»

Кимдир келиб эшиқни қоқар,
Армондир у, дард у, биламан.
Елкамга тоғ юкини ортар,
Нима дейман, нима қиламан?!

Кириб келар нигоҳлар у дам,
Таниёлмас кўзим уларни.
Сўраб кетар ҳовлиқиб отам,
Театрдан Ҳамза Умарни...

Йиғласам қон йиғлагудекман,
Сим-сим тилар тилимни нолам.
Юракларни тиғлагудекман,
Сен нимага йиғлайсан, болам?

Чолиб чиқар поезд йўлига,
Шу лаҳзани соғиниб, суйган
Дашт гуллари, келин кўлида —
Қизил гулли чит қўйлак кийган.

Қўлларида қип-қизил ғунча,
Боши узра соябон бўлар.
Термилади ўтиб бўлгунча,
Поездга у омонлик тилар.

Вагонларда чайқалар илинж,
Эрта ўтар оқшом қайтгани.
Ҳар кун йўлга отланар келин:
Биттагина сирни айтгани.

Ўтаверар вагонлар кутмай,
Келин сўнгсиз ўйларга толар,
Темирйўлдан нарига ўтмай,
Саволлари ҳовлида қолар.

Етагида — вақтнинг измига,
Парчалайман безовта жонни.
Эргашаман, отам қизига
Айтолмаганидай армонни.

Айтолмаганидай: «Тўрт тараф
Йўлинг берсин!» — бемор онамнинг.
Минг йил кимнинг йўлига қараб,
Яшаётган ёлғиз одамнинг.

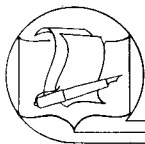
Эргашаман, туманлар кечиб,
Юракларда тонглар отгандай.

Дунёнинг бор дардини ичиб,
Менсиз кимдир кетаётгандай.

Ажралгиси келмайди мендан,
Ҳақнинг мангу узайган йўли.
Эргашаман, манзилим унда,
Мен томонга чўзилган кўли.

Эргашаман, кунлар ўтару
Қуёш сочим тарайди ҳал-ҳал.
Қашқадарё бола кўтариб,
Йўлларимга қарайди — маҳтал.

¹ Виктор Гюгонинг «Қиролнинг дилхуши» асаридаги қаҳрамон.

Евгений Березиков

ТИРИК АФСОНА

Эссе

Ҳар бир музофотнинг бошқа тасарруфлардан ажралиб турадиган ва қадам ранжида қилганларга мароқ билан айтиб бериладиган ўзига хос нақлларию ғаройиб тарихи бўлади. Аслида бу табиий бир ҳол, чунки инсон ўзи яшаган жойида ўзининг тарихини яратади. Маълумки, тарихни ва одамлар яшаётган даврнинг манзарасини вақт, жамият, ўзаро ижтимоий муносабатлар ҳаммадан кўра яхшироқ ифодалай олади. Улка шуниси билан ажойиб, шуниси билан эсда қолади. Баъзан бу тарих ғайриоддий сиру синоатли бўлиб туолади, негаки, эътиқод қилишингга — соф ўйдирма, рад қилишингга эса далиллар йўл қўймайди. Ана шундай ажиб жумбоққа мен Қашқарёда дуч келдим.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган. Бир неча киши машинада Шаҳрисабздан Қарши шаҳрига қайтардик. Масофа ҳам анчагина, вилоят марказига қадар салкам юз йигирма чақирим йўл бошининг керак. Биз бир гуруҳ адилблар, теле ва радиожурналистлар дала шийпониде деҳқонлар билан учрашиб, колхоздан қайтаётганимизда қоронғилик чўка бошлаган эди; шунинг учун колхоз раҳбарлари бизни олис йўлдан олиб қолишга кўндирмоқчи ҳам бўлишди. Бироқ келбати паҳлавонларни эслатадиган машинамизнинг ёш ва истараси иссиқ шофёри ўз маҳоратига ишониб, бизни йўлга тушишга чорлади.

Ҳақиқатдан ҳам кечаси машинада юришнинг ўзгача гашти бор. Кузнинг илиқ ҳавоси... Очик ойнадан далаларнинг хуш бўйи, қишлоқ ҳовлиларидан таралаётган муаттар ҳид димоққа урилади. Олисда чироқлар милтираб яна бир қишлоқ кўзга чалинди. Сўхбат мавзуи беихтиёр шу ўлка одамлари, уларнинг мўл-кўл ноз-неъмат яратиш ишқиде, пахта етиштиришиде, чорва билан шуғулланишиде, шунингдек, болалари тарбияси йўлиде қилаётган омилкорлигию турмушни яхшилаш борасидеги меҳнатлари хусусига келиб тақалди. Таассуротларимизни ўзаро ўртоқлашганимиздан кейин гурунг йўриги йўлга кўчди. Гурунгга шофёр ҳам қўшилди. Ҳадемай у ҳамманинг диққатини ўзига қаратиб олди. Маълум бўлишича, у икки йиллик ҳарбий хизматни Афғонистонда ўтабди. Йигитнинг кўнглиде айтадиган гапи кўп, бунинг устига зеҳни ўткир экан. У ҳарбий хизмати давриде содир бўлган қизиқ-қизиқ воқеалардан сўзлаб берди, биз ҳам унинг ҳикоясига берилиб, бажонидил саволлар ёғдира бошладик. Шофёр зоти борки, кечаси йўлга тушса, ҳамроҳининг сўхбатини ухлатмасликининг энг яхши дориси деб билади. Гапга овуниб, йўлнинг ярмини — Чимқўрган ва Ғузур чорраҳаларини ортда қолдирдик. Рўпарамиздан келаётган машиналар оқими сийраклашган, негадир шофёр ҳам, биз ҳам камгап бўлиб қолган эдик. Кўп ўтмай яна бир қишлоқ чироқлари ногаҳон кўзга ташланганда, шофёр ҳушёр тортгандай бўлиб:

— Худонинг ўзи асрасин! — деб юборди.

Биз ҳайрон қолиб, ундан нима учун бундай деганини... сўрадик.

— Ҳе, анави чироқлар милтираётган қишлоқни Қовчин дейишади, йўлини жин урган. Биргина қашқадарёликлар эмас, бухоролик, самарқандлик, сурхондарёлик шофёрлар ҳам бу ерни яхши билишади, нимагадир худди шу ерда кўп авариялар туйқусдан юз бераверади. Йўл текис, кенг, яхши асфальтланган, чорраҳа-порраҳа, тўсиқ-пўсиқлар ҳам йўқ, хуллас, йўлмисан йўл, лекин фалокат бўлмаган бирор йил йўқ, албатта, ҳар сафар битта-иккита одам ҳалок бўлади. Ана шу жойдан ўтдикми, бас, у ёғига эсон-омон етиб оламиз деяверинг.

Шофёрнинг ҳикоясини шунчаки чўпчакка, яъни узилиб қолган гурунгни тиклашга бўлган уринишга йўйдик. Кимдир ҳазиллашиб: «Нима бало, бу ерда жинлар яшайдими ўзи?» деди.

— Жинми ё жин эмасми — буни билмадим. Аммо, шуниси аниқки, бу жойда машиналар кетма-кет фалокатга йўлиқади.— деб чамбаракни маҳкамроқ тутди ва тезликни пасайтириб, йўлга диққат билан разм солди.

Машина бир маромда елар, ён-атроф зим-зиё, машина чироқлари чамаси юз-юз эллик газ наридаги йўлни зўрға ёритарди. Шофёрдаги ҳаяжон аста-секин бизга кўчди. Машинада ўнғай-сиз бир ҳол, сукунат ҳукм сурди, кимдир шофёрдан: «Ҳазиллашмаясанми, ишқилиб?» деб сўради ва бу билан ваҳимага тушганини ошкор қилиб қўйди.

— Ҳазили йўқ,— дея жаваб қилди у.— Ҳозир сўл тарафдан Тоҳир-Зуҳра қабри ёқалаб ўтамиз, шундан сал нари эса ана шу хосиятсиз жой.

Шофёр шундай деярли рул чамбарагига янада қаттикроқ ёпишди, аммо машина бир неча марта силкиниб, гўё унинг амрига бўйсунмаётгандай тезлигини оширди. Сўнг... Кучли зарбдан машина ойнаси чил-чил синди, шофёр кабинадан отилиб кетди, машина эса гумбурлаб бир неча

бор ағдарилиб айланди. Бир зумдан сўнгина машинамиз аварияга учраганини англаб етдик. Ҳаммамиз саросимага тушганча, ағдарилган ва мажағи чиққан машина тагидан жон-жаҳд билан чиқиб олдик. Бир-бириимизнинг у ёқ-бу ёғимизга қараб, сийпалаб, ҳаммамиз омон қолганимизга ишонч ҳосил қилиб, шофёрни излашга тушдик. Йигитни беш газ наридаги ариқда тупроққа беланган кўйи юзтубан ётган жойида қидириб топдик. Уни оҳиста кўтариб олиб, тирик қолганига ишондик, у ерга қаттиқ қулаб тушгани туфайли ҳушини йўқотган экан.

Шофёр тез орада ҳушига келди-да, биринчи гапи шу бўлди: «Ғайритабиий куч борлигига энди ишонгандирсизлар?!» У, шундай деркан, ажабтовур илжайди, кейин эса бироз жим қолиб, ошкора истеҳзо билан қўшиб қўйди: «Сизлар эса, кўрқитяпти, деб ўйладингизлар».

Биз ноқулайликни орадан кўтариш мақсадида ҳазил қилдик. Шунисига шукрки, ҳаммамиз омон қолибмиз, охири бахайр тугабди, деб унга (айни пайтда ўзимизга ҳам) далда бердик. Узундан-узун ҳазиллару ғала-ғовур билан андармон бўлиб, қишлоқ одамлари машъала кўтариб ўнимизга етиб келганини ҳам билмай қолибмиз. Улар орасида қўлчиноқ тутган икки-уч ўспирин ҳам бор эди.

Қишлоқ аҳли ағдарилган машинанинг тарақ-туруғини эшитганидан кейин, фалокат юз берган жойга шошилган экан. Қовчинликлар назаримда, бундайн ғаройиб воқеага кўникиб кетишган, нега десангиз, бунақа аварияларни улар илк бор кўраётгани йўқ. Уларнинг даставвал сўрагани:— ҳамманинг соғ-омонлигию бешикастлиги бўлди. Бирор қорқол етмаганига тўла ишонч ҳосил қилганларидан кейингина бизни қишлоқга, уйларига бошлаб кетишди.

— Э-э, бу ерда фалокат энди рўй бераётгани йўқ-да, ўғлим,— деди йўл-йўлакай мени эргаштириб кетаётган қишлоқ мўйсафидларидан бири.— Бу ерга бир нарса дориган-ов. Анави, Тоҳир-Зухраларнинг муқаддас қабрига бақамти бир қанча жасад кўмилган. Марҳумларнинг қариндошлари уларни ошиқ-маъшуклар ёнидан кўчиришмаётгани чаккими дейман-да...

Сўнгра оқсоқол автомобиллар пайдо бўлмасидан бурун ҳам бу ерда фалокатлар юз берганини айтиб берди. Чунки Самарқанд ва Бухоро, Төрмиз ва Афғонистонга қаровон йўли шу қишлоқ ёнидан ўтган экан. Уша пайтлар ҳам қаровонлар бахтсизликка учраган. Юк ортилган туюлар, отлар қоқилиб тушар, суворийлар эса оламдан қўз юмаркан, сарбонлар ҳе йўқ, бе йўқ равон майдонда қаровоннинг қоқилиб йиқилишига тонг қоларкан. Йўловчилар марҳумлар тепасида кўзёши тўкиб, ҳамроҳларини ерга қўйиб, яна жиларкан. Бу ерда кимки бахтсизликка учраган бўлса, уларни туғилган юртларига элтмасдан Тоҳир ва Зухранинг табаррук қабри ёнига дафн қилишаркан...

Бу оқшом биз учун оғир кечди. Аввал у ер-бу еримиздаги оғриқларни унчалик сезмаган эдик, кейин бир-биримизга дардимизни ёра бошладик, кимнингдир қўли оғрир, кимдир оқсоқланган, кимнингдир юзи шилинган... Шофёримиз кўпроқ жабр кўрган эди. Навқирон йигитнинг юзи тилинган, қонталаш, бизниқидан кўра қайфияти ҳам ёмон эди — ахир, у машина учун ҳам жавоб бериши керак-да! Эҳтимол, машина бир уюм темир-терсақка айланиб, йўл ёқасида эрталаб бизнинг пайдо бўлишимизни кутиб ётгандир.

Мени уйига олиб борган қария Тоҳир ва Зухра қабри ёнига қўйилган одамлар ҳақида гапириб берди. Етмиш яшар, ёшига нисбатан серҳаракат, хушчақчақ ва атрофда нимадир содир бўлаётганига самимий қизиқишини сақлаб қолган бу кишининг исми Бўрибой эди. Бўрибой Улуғ Ватан уруши жанггоҳларини кўрган. Кўп йиллар қолхозда бригадирлик қилибди, пенсияга чиққанига эса бир неча йил бўлибди. У бирмунча кўй-қўзига эга, томорқасига экин экиб кунни шулар билан овуниб ўтказаркан. Бундан ташқари, у маҳаллий табиблардан саналиб, яқин ўртадаги тоғу тошлардан доривор гиёҳларни, томирларни, турфа фойдали жониворларни йиғиб, улардан қиём ва димламалар тайёрлар экан... умуман, у кўҳна таобатга суяниб, беморларни муолажа қиларкан.

Уйга киргач, мезбон мени тўрға ўтказди-да, шилинган жойларимга қандайдир дориворларни суртиб, ётиш олдидан ичишим учун аллақандай ўт димламасидан берди: «Ўғлим, бу сени хотиржам қилади, мадад беради». Бу сўзлар менга дори-дармонлардан кўра мўлроқ таъсир қилди. Бўрибой ака билан сўхбатлашишдан завқ олардим. У кишининг одмигина хонадонига биронта ҳам замонавий мебель кўринмасди, тўрдаги сандиқда кўрпа-ёстиқлар устма-уст терилган, кўрпачага ўтирдик, ўртадаги хонтахтага дастурхон солиниб, қуруқ мева-чева, нон, турли ширинликлар, чой келтириб қўйди-да, ҳаммамизни ҳам беҳаловат қиладиган тирикчилик юмушлари, ўз оилавий ташвишлари ҳақида гапириб берди.

Мен Бўрибой аканинг сўзини бўлишга журъат этмадим, ўзбекларда, умуман Шарқда катталар гапираётганда кичиклар жим турмоғи лозим. Ҳарқалай, қулай пайт келган заҳоти миқ этмай ўтиришга сабрим чидамади.

— Отаҳон, сиз негадир авария ҳақида гап борганда, боя Тоҳир-Зухра қабрини тез-тез эслатавердингиз. Наҳотки, шу ерда ҳақиқатан ҳам бирон бир синоат бўлса?

Гўё мен табиатнинг устивор қонуниятлари — кеча ва кундузни бекор қилишга уринаётгандай оқсоқол ҳайрат тўла кўзларини қадаб қолди. Бирпасдан сўнгина саволимга жавоб берди:

— Ҳа, ўғлим, бу икки ошиқ-маъшук, бир-бирига етишолмай умри хазон бўлган, ана шу икки ёш қишлоғимизнинг ёнида ётибди. Мабодо бунга қизиқсанг, кел, бир бошдан барини айтиб берай, мен буни отамдан, отам бўлса бувамдан эшитган, хулласи қалом бу мотамсаро воқеа авлоддан-авлодга ўтиб, унут бўлмай келади. Негаки, инсоннинг қуввати ишончда. Ҳа, шу ниманидир табаррук деб билмаган ишонч дегани бўлмаса, одамнинг яшашга ҳам ҳуши келмайди. Хўп, нимаики билсам, сенга айтганим бўлсин, бунга ишонсанми-йўқми, уёғи ўзинга ҳавола, ўғлим.

Севги ва ҳаёт ташналиги, сеvgи ва ҳаётнинг давомийлиги — бу мангу хазина. Бу хазина одамларда, уларнинг эзгу ишларида яшайди, уларни халқ авайлаб, тобора бойитиб бораверади. Агар халқ уни ардоқласа — халқ ҳаётининг жозибаси ҳам шундадир. Буни, эсимда муҳрланиб қолган ўша тунда менга Бўрибой ака сўзлаб берган эди.

Оқсоқол ўрнидан туриб, деворда осиелиқ дўмбирани олди. Худди ўша афсона, Тоҳир ва Зухра нақли айнан шу дўмбира оҳанглирида Бўрибой акаю унинг ота-боболарини ҳам ҳаяжонлантирган бўлса не ажаб?! Авлоддан-авлодга ўтиб келаётган бу дostonни Бўрибой акадан эшитиш ғоят мароқли эди.

У оёғини чалиштириб ўтириб, бахшиларга хос бўғиқ, бироқ хуш овозда куйлай бошлади:

**«Бурун замонда кечган,
Бир дoston эшитувдим.
Сўйлаб берарди отам,
Сенгаям айтай укам».**

Оқсоқол бирпас тин олиб, менга маънодор қилиб қараб қўйди, пиёладаги чойдан хўплаб, яна дўмбирани қўлига олди-да, давом этди:

**«Шоҳ Бобохон қизлик бўлди,
Қиз чиройда бетенг бўлди.
Паридайн бу қизнинг
Зухра деб отин қўйди».**

Оқсоқол дўмбирани черта-черта ташқари тикилди. Дераза орти зимистон бўлиб, ҳаёт сукунат ичида давом этарди. У, заминнинг сулув қизи туғилганини сукут сақлаган ҳолда туйиб, ўз қўшиғини давом эттирди:

**«Вазир Боҳир ота бўлди,
Боласи хўб гўзал бўлди.
Аҳли сарой йиғилиб,
Тоҳир деб отин қўйди».**

Мезбон куйлашдан бироз тўхтаб, менга қаради: «Ана, шунақа, ўғлим, болалар дунёга келаверади. Бола борки, бахтли бўлай дейди. Ота-она борки, болаларининг бахтини орзу қилади, бир хиллари ўз болаларининг бахти деб, ўзгаларни бахтдан маҳрум қилади. Дунёи қўтир деганлари шу-да. Ҳар каллада ҳар хаёл. Беш қўл баравар эмас...

Энди, ўғлим, кулоқ сол, шоҳ билан вазир бефарзандлик чоғида шикорга чиқиб, шундай қасам ичишган:

**Қани энди, жўражон,
Фарзанд кўриб бизлар ҳам
Бўлсак эди беармон.
Қизлик бўлсак биримиз,
Улли бўлсак биримиз.
Қуда бўлсак иккимиз,
Бошқа йўқдир тиримиз!**

Ҳа, ота-оналар қасами... Аммо ҳамма ҳам қасамларнинг устидан чиқавермас экан. Одамлар ичган қасамларидан тоғиб кетишдан ҳам тоймайди. Қасамлар ҳам турфа бўлади; айримлар айрилмас дўст бўлиш учун, айримлар ҳалол бўлиш учун, яна бирлари жасур бўлиш учун, тўртинчи бирлари эса... Ким сўз бераётганига қараб, устидан чиқиш-чиқмаслигини олдиндан билса бўлади. Агар нуқул ўзини билган одам бошқаларга яхшилик қилишга ваъда берса, у сўзига вафо қилмайди. Агар халқ сўз берса, ҳокимга бахт насиб этади, афсуски, даставвал ўзи ҳақида қайғурадиган, ўз фаровонлиги хусусида ўйлайдиган, ўзлигини кўрсатмоқчи бўладиган ҳоким ҳеч қачон халқни бахтли қилолмайди. Қасамнинг амалга ошувига келсак, ким қасам ичаётганига боғлиқ. Қолаверса, қасам айтганни ҳам, эшитганни ҳам субутига боғлиқ. Бобохон қасам ичган, аммо ўзидан бурун ўтган очкўз, фаразгүй ҳокимлар сингари ваъдаси устидан чиқмаган... Ҳа, майли, ўғлим, Тоҳир тақдирига қайтайин, унинг қисматини отасининг ўлими буриб юборди...»

Бўрибой ака шундай дедию дostonни давом эттирди:

**«Вазирнинг ҳаёти сўнди,
Амри вожиб эгамди.
Дунё кафтимда — хонман,
Қайтиб олдим сўзимди.»**

Ана эшитдингми, номуси йўқ ҳоким сўзида турмади. Ёлғончи ўз қасамини адо этмади, қасамини бузди, қасамни кимга — жонажон жўрасига, ўз биродарига берувди-я! Қасам уни учун ҳеч вақо эмас, негаки унинг ўзи ҳам ҳеч вақога арзимас эди. Аммо кундан-кун, ойдан-ой, йилдан-йил ўтаверди, болалар ўсиб-улғаяверди. Зухра буй етди, Тоҳир буй етди, тақдирини ҳукм кутаётганини билмасдан, бирга-бирга ўйнайверишди...»

Оқсоқолнинг бармоқлари дўмбирани тилга киритди. У, Тоҳир ва Зухранинг ҳаётини фаҳмлай бориши ҳақида куйлай бошлади.

**«Тоҳир:
Отанг билса ўлдирар,
Душманини кулдирар.
«Сенга кўнгил берди», деб
Юрак бағрим куйдирар.**

**Зухра:
Отам билса, Тоҳиржон,
Менга ҳам бермас омон.**

¹ Айрим шеърини ифодалар Муҳаммаднодир Саидов томонидан тайёрланган Раҳматилла Юсуф ўғли айтган дostonдан фойдаланилди. Ред.

**Дам бу дамдир, ғанимат,
Сенга қурбон Зухрагон.**

**Тоҳир:
Қўлгинангдан ушласам,
Дилганамни хушласам,
Қани эди, Зухрагон,
Берган олманг тишласам.**

**Зухра:
Бергандакай дилимни
Ушлайбер-да қўлимни.
Сени дейман, Тоҳиржон
Совурса-да кулимни.**

Ошиқ-маъшуқлар тақдири шундайин қийинлашиб қолди. Улар катта бир синовдан ўтиши зарил эди: бу садоқат синови, бу севги синови эди. Тоҳир ожиз кимсалардан эмас, у зўр, бўз бола, беғубор, пок, ажойиб шоввоз эди...»

Бунинг тасдиғи учун оқсоқол яна бир айтими,— яъни Тоҳир сўзини баён этди:

**«Сув келади бир талай,
Бандаман, қандай қилай.
Сендан ўзга ёр десам,
Мақсадга етмай ўлай!
Сув келади бенўхта,
Сандигим текис тахта.
Сендан ўзга ёр қилсам,
Қон ютай лахта-лахта.»**

Бу Тоҳирнинг ваъдаси, ўз севгилисига айтган онти эди. Бу сўзлар оқсоқолнинг оғзидан ажиб бир тарзда, яъни ўзининг ваъдасидай, ҳаётда ҳақиқатнинг устувор эканига онт ичаётгандай янгради. Бу менга шу қадар кучли таъсир қилдики, ботинан нафақат Тоҳир қасамини, нафақат оқсоқол қасамини, балки шу ҳаёт ҳақиқати ва қудратини ҳис этаётган эдим. Оқсоқол надомат-ла, ёш қалблар қисматига ҳамдардлик-ла бошини қуйи эгиб, овозини дўмбира оҳангларига мослаб давом этди. Бу Зухранинг айтимлари эди:

**«Сув келар гумбур-гумбур,
Суйганим қизил гулдир.
Севганимга бермаса
Улганим шу бугундир.
Сув борар оқа-оқа,
Қайрилиб қайтмай боққа.
Мен бўлдим жудо сендан:
Топширдим ўзинг ҳаққа!»**

Ҳа, бу сўзлар ҳаёт янглиғ абадийдир. Бу сўзлар ўспиринлар тилида бот-бот такрорланган. Биламизки, шунга ўхшаш сўзларни Ромео ва Жульетта, Лайли ва Мажнун ҳам айтганлар... Бу сўзлар Тоҳир ва Зухра тилида мангулик касб этди. Бугун, биз учун инсоннинг инсонга садоқати, ниятлар поклиғию қасам қудратининг ёрқин рамзи бўлиб қолди. Буюк ишлар қилишга талпинган одам — севгини бошқача ифодалаш мумкин эмас — ҳеч қачон жасорати оқибатини, қасами ўзига пировардида яхшилик ёки ёмонлик келтиришини ўйлаб ўтирмайди.

Ҳаёт қонуни тасдиқлаб турибдики, инсон заковатининг эъзозига лойиқ нарсаларгина абадий бўла олади. Муҳаббат шуурни вужудга келтиради, онг муҳаббатни вужудга келтиради, абадиятнинг кучи ҳам шунда мужассам. Бу дoston Тоҳирнинг муҳаббат йўлидаги кечмишларини бизгача олиб келди. Тоҳир биз учун муҳаббат рамзи, севги матонатининг тимсоли бўлиб қолаверади.

Дostonда Бобохон Тоҳирнинг пайини қирқиш учун уни сандиққа солишни ва сандиқни дарёга улоқтиришни амр қилгани баён этилади. Оқсоқол Тоҳирнинг изтиробларини куйларкан, кўзларида ёш ҳалқаланди, овозида эса ҳамдардлик ифодаси янада кучаяди.

**«Бу чўллардан кетайик,
Хатарлардан ўтайик,
Зухраойга етайик,
Жавоб беринг, жон беклар.
Ошиқман, дилим пора,
Ҳалок бўлмай яқбора,
Тезроқ етайин ёра,
Жавоб беринг жон беклар.»**

Оқсоқол сўнг Зухранинг изтиробларини, ёрнинг алдовларга учмаслигини, отасининг дўқларидан қўрқмаслигини, Қоработирнинг ширин сўзларига берилмаслигини, унинг маҳбуби Тоҳир учун садоқати зўр эканини, у ҳали албатта учрашажасига ишонишини куйлайди.

Бироқ сандиқ фалакнинг гардиши билан бир қирғоққа келиб урилади, шунда одамлар сандиқни тутиб олишади. Очиб қарашса, ичида сухсурдай бир йигит. Сандиқ очилган юрт подшосининг қизи Тоҳирни кўриб ошиқ бўлиб қолади. Зухраойни ерга уриб, ўзини кўкларга чиқариб, Тоҳирни ўзига ёр қилмоқчи бўлиб:

**Дарё суви сузукмиди,
Унг қўлимда узукмиди,
Зухраойнинг син-сумбати,
Сумбатимдан тузукмиди! —**

дейди. Аммо Тоҳир Зухрага етиш йўлидан чекинмайди. Минг бир машаққат тортиб, юртига кириб боради. Бироқ уларни яна айрилиқ ваҳимага солади. Бобохон такаббурлик билан Тоҳирга му-рожаат қилади:

**Тул боласи, номард ўғлон,
Дор керакми ё сенга жон!
Зухра дема, солай зиндон,
Қайсисин хоҳласанг айтгин!**

Сўнг Зухрага шундай дейди:

**Тоҳир сени тенгингма,
Мен айтгандан авлама'.
Бетинг қурсин Зухрама,
У ҳаромдан тойгина.**

Ҳаётда бот-бот шундай бўладики, одам кўрқинч олдида ожизлик туяди. Аммо Тоҳир ва Зухра ожизликни сезишмади. Уларнинг улғуворлиги ҳам, севгисининг қудрати ҳам шунда. Ошиқлар Бобохонни даҳшатга тушмай тинглашди, ҳатто ғазаби авжига миниб, ер тепиб, бақираётганида ҳам чўчишмади:

**Эшитмасанг, ўлдираман,
Қошиқлаб қонинг ичаман.
Қараб қолди икки ёш,
Кўринмасди кўзда ёш,—**

деб шоҳ дўқ-пўписаларини шундайин адоғсиз ҳасрат билан куйлардики, гўё хавф оқсоқолнинг ўзига таҳдид солаётгандек эди. Икки эшонинг «Ўлдирсанг, ўлдира қол!» деган мағрурона жавобини айтгач, мезбон жимиб қолди-да, титраб-қақшаб ютинди, томоғига нимадир тиқилгани қиссани давом эттиришига халал берган эди. У дўмбирани ёнбошига қўйиб, оғир хўрсинди. Афсонавий Тоҳир ва Зухра бошидан кечган фожиани нечоғлик теран ҳис қилиб изтироб чекаётгани унинг ҳолатидан маълум эди. Оқсоқолга қараб, ошиқ-маъшуклар азоб-уқубати менга ҳам юқди, гўёки уларнинг тақдири шу кунларда, худди шу ерда, мўъжаз лойсувоқ хонада, ташқаридан зулмат ёпирилган деразанинг ёнида, ҳа, ўн бешинчи асрда эмас, балки бизнинг йигирманчи асрда, яъни ваҳимали йўл фалокати юз берган жойда кечаётгандек эди.

Мезбон ғамгин нигоҳини қоронғилик сари қадаб, чуқур хўрсинди: «Ўғлим, сизлар аварияга учраб қандайдир мўъжиза билан омон қолган жойда айтарга тилим бормайдиган фожа юз берган — ошиқ Тоҳир шу ерда ғанимлари қўлида ҳалок бўлган. Бобохонга хизмат қилган вазир Боҳир ҳақидаям айтиб бердим, шекилли. У хонга садоқат ва ҳалоллик билан то умрини охиригача хизмат қилди, уни деб жонини берди. Барча очкўз ҳокимларнинг яралиши ана шундай — уларга одамлар қанчалик садоқат билан хизмат қилишмасин, бари бир, улар чинакам мурувватнинг қадрига етмайди...

Қаршига яқин жойда Хонобод деган қишлоқ бор. Вазир Боҳир шу жойда туғилган. Уша ерда қачонлардир Ҳиндистондан қайтган кўчманчи қавм яшаган экан. Бадани қора тусда бўлганидан, уларни лўлилар дейишаркан. Шунинг учун ҳам шоҳ Бобохон «лўли ўлса ўлибди-да, берган сўзимни эслаб юришим шартмас» деб ҳазар қилипти. Аммо вазир Боҳирнинг оғайнилари, юртдошлари Бобохоннинг ваъдасини эслатиб туришаркан. Худбин шоҳ эса ваъдасидан тониб, йигитга дўқ ура бошлабди. Улар шундан сўнг Тоҳирни қутқазишга, жаллод қўлига туширмай, зиндондан қочишига аҳд қилишибди. Боҳирнинг биродарлари қоронғи бир кечада хон саройига писиб келиб, Тоҳирни озод этиб, унга ўзлари билан бирга қочишни маслаҳат беришибди. Аммо Тоҳир уларга қарата: «Биродарлар! Озод қилганларинг учун сизларга ташаккур! Бироқ ёнимда ёрим Зухра йўқ экан, менга на эркинлик бор, на ҳаётнинг қизиғи. Ундан кўра Зухрани шоҳ саройидан олиб кетишимга кўмаклашинглар, уни ҳур юртимга олиб кетай-да, муроду мақсадимга етай!» депти. Оғайнилари Тоҳирнинг ёлвориларига кулоқ солибди, лекин маҳбубаси Зухрани озод қилиб, ўзлари билан олиб кетишга, Тоҳирни эса ватанида кутиб туришга кўндириб, тезда жўнаб кетишини тайинлашибди. Тоҳир жўралари билан йўлга тушибди, бир тўда йигит эса хон саройига, Зухра тутқунликда сақланаётган зиндонга қайтишибди. Бир неча кундан сўнг, Тоҳир шу ерга, сизлар аварияга учраган жойга етганда, унинг ортидан бераҳм Қоработир катта бир қўшини билан етиб олиптию ўртада жанг бошланиб кетибди. Бу тенгсиз олишувда Тоҳир оғир яраланибди.

Унинг суюкли Зухраси ҳам етай-етай деб қолган экан. Қизнинг йўлдошлари, яъни уни зиндондан қутқазган йигитлар, душманнинг кучини сезиб, Зухрадан хавотир олиб, жангга кирмасликка аҳд қилишибди. Аммо у маҳбубининг кўп қон йўқотиб, қуёш тифида мис баркашдай қизиб кетган заминга йиқилаётганини кўриб, хавф-хатарни писанд қилмай, у томонга отилибди. Тоҳирнинг бошини тиззасига қўйиб, меҳр билан пичирлапти: «Ёрим, жону жаҳоним, мен шу ердаман, мен Зухраман, гулингман...» Тоҳирнинг жароҳати қанчалик оғир бўлмасин, у бари бир маъшукасининг яқинлигини сезиб, кўзини очиб, минг бир машаққат билан азоб ва ўлимни бир фурсат энгиб, пичирлапти...

¹ Қоработирни назарда тутаяпти. Ред.

Оқсоқол яна дўмбира торларини чертди ва Тоҳирнинг ўлим олдида айтган илтижоси билан хонани тўлдирди:

**«Шоҳим, номард бўлган бўлсам,
Элга қайтиб келган бўлсам,
Гул боғингга кирган бўлсам,
Ўлдирса, боғбон ўлдирсин!
Тоғу чўлда юрган бўлсам,
Ишқ жафосин кўрган бўлсам,
Гул боғингга кирган бўлсам,
Ўлдирса, боғбон ўлдирсин!»**

**Қоработир экан, полвон,
Кўксимга урса на армон!
Зухра гулга шуми боғбон,
Ўлдирса, боғбон ўлдирсин!
Ер йўлида фидо қоним,
Номин айтиб, чиқсин жоним!
Мен розиман, шаҳаншоҳим,
Ўлдирса, боғбон ўлдирсин!»**

Бу сўзларда олам-олам қудрат мужжасам! Оқсоқол дўмбирани нари қўйиб, яна очик деразадан қоронғиликка тикилди. Ошиқ йигитда қанчалик қудрат, жасорат ва донишмандлик жамулжам. Айнан шунинг учун ҳам ханузгача юрагимизда сақланмоқда, у халқимиз учун мангулик тимсолидир...

Тоҳир ҳалок бўлгач, уни Қоработир билан жанг қилган жойида кўмишди. Бироқ Зухра айрилик дардини енголмади. Кўп ўтмай, эрта тонг оқ ҳарир қўйлагини кийиб, сочларини ораста ўриб, Тоҳирнинг қабри томон ошиқди...

Дўмбира яна тилга кирди, оқсоқол яна ҳасрат тўла кўзини чирт юмиб, ўртаниб куйлади:

**«Эй қора ер, мендай ғариб шўрлига,
Ором олай кириб, тезроқ қўйнинг оч!
Қирқ кун бўлди, ҳолдан тойдим, чарчадим,
Ором олай, менга тезроқ қўйнинг оч!»**

**Йиғлайман кўзимдан дарё қон сочиб,
Қабринг тепасида мадорим қочиб.
Осон қил, кўнглингман, кўнглим ҳурмати
Кирмакка ёнингдан бергин жой очиб!»**

Бу боқий, гўзал муҳаббат тарихи мана беш асрдирки, эл орасида яшамоқда, оғиздан-оғизга ўтиб, халқимизга маънавий озиқ бермоқда.

Бўрибой ака ўз қиссасини қуйидагича яқунлади: «Зухранинг дугоналари бу ҳолдан хабар топди, қавм-қариндошлари Зухранинг жасадини Тоҳирнинг қабри ёнига қўйишди. Яна не айтайин, ўғлим? Қоработирми? Қоработир ҳам кўп яшамади. Ўлим олдидан шундайин бир васият қилди: «Ўлсам, ўлигимни Тоҳир билан Зухранинг ўртасига қўйинглар, иккови ер қаъридаям азобу укубат чекиб, қилган ишига пушаймон бўлиб ётсин». Қоработирнинг қабридан бемаъни қақиртиканак кўкариб чиқди. Тоҳирнинг қабридан оқ, Зухранинг қабридан қирмизи печакгул ўсиб, оқ печакгул билан қизил печакгул бир-бирига чирмашиб кетди. Қақиртиканак бўлса ўртада қисилиб, қувраб қолди. Ҳали ҳам одамлар хотира деб печакгул экиб юришади. Печакгул асли одам — қизили Зухраой, оқи бўлса Тоҳир, шўйтиб, печакгул одамбўйи бўлиб ўсади. Ҳамма ҳам қўшилган ўз ёри билан печакгулдай эшилиб, қўша қарисин!»

Оқсоқол жимиб қолди. Мен ҳам чурқ эта олмасдим, бу мурувватли сукунатни бузишни истамасдим. Бизнинг ўй-хаёлларимиз, бу хонадонни тўлдириб, Тоҳир ва Зухра сари учиб кетган эди...

Мен бу фожий тарихни аввал ҳам эшитганман ва ўн олтинчи асрда Бухорода Саидий деган шоир ёзиб қолдирганидан воқифман. Аммо мазкур достоннинг бу нусхасини Бўрибой акадан илк бор тинглаганим ўқиганимдан кўра кучлироқ таъсир қилди...

Эртасига эрталаб ҳамроҳларимиз билан худди келишиб қўйилгандек, машина атрофида тўпландик. Ҳаммамиз жиддий жароҳат орттирмаганимизга яна бир бор ишонч ҳосил қилиб, абжағи чиққан машинага ваҳм билан қараб, омон қолганимизга ҳайратланардик. Бўрибой ака ҳам биз билан бирга эди.

Фалокат юз берган йўл ҳақиқатдан ҳам ҳайдовчи айтганидай теп-текис, ҳеч қандай муюлиши ҳам йўқ, асфальтланган бўлиб, анчагина кенг ҳам эди, шундай ерда ўз-ўзидан авария бўлишига ҳеч нарса кафолат беролмасди. Шунга қарамай, мажақланган машина кечаги одамларни огоҳ этиб, йўл четида мунғайиб турарди.

Бўрибой акадан Тоҳир ва Зухранинг қабрини кўрсатишни илтимос қилдим. Оқсоқолнинг изидан эргашдим. Унчалик кўп юрмадик. Рўпарамизда тепалик, болохона бўйи келадиган чангалзорни кўрдик.

Чангалзорга яқин келиб, унга диққат билан қарадим. Ҳақиқатдан ҳам ўтиб бўлмайдиган беўхшов тиканлар тарвақайлаб кетганди, уни тошбағир Қоработир қабри устида ўсганини қандай тасаввур қилган бўлсам, айнан шундай эди. Мен чангалзор оралаб, бу тарвақайлаб кетган тиканли буталар ортидаги Тоҳир ва Зухра қабрини ўз кўзим билан кўришга уриндим, аммо бунинг иложи йўқ эди. Буталар шу қадар қалин, тиканлари шу қадар йирик-йирик, шох-шаббалар шу қадар чирмашиб кетгандики, бирор очиқроқ жойни учратиш душвор эди. Фақат чангалзор ўраб ол-

ган бу кўрғонни айланиб чиқиш билан кифояландим. Хуллас, чор тарафни тиканли бутазор қоплаганди... Фақатгина бир жойда кичик дўнгсак кўзга ташланди, ўша тепаликнинг нақ устида алвон шуълани — Тоҳирнинг қабрида, оқ шуълани — Зухранинг қабрида кўрдим. Ён-теварақда ўтиб бўлмас ғов — тиканак. Барчаси ҳаётда бўлганидек, мурувват ва муҳаббат теварағида шафқатсиз ҳаёт синовиға даъват этувчи ишоралар ва тимсолларни бу манзилдан ўқиб олиш қийин эмас эди. Булар, муҳаббатга сазовор бўлиш учун, эркин бўлиш учун, бахтиёр ҳаёт учун доимий интилиш зарурлигидан сабоқ бериб турарди.

Кўрғонни айланиб бўлгач, яна йўлга қайтдим, мени Бўрибой ака кутиб турган экан. У кексаликка хос ўй суриб турарди. Мени кўриб: «Хўш, ўғлим, шу ерда Тоҳир-Зухра қабри борлиғига ишондингми?» деб сўради. Бу бир афсона эканини билсам-да, чолни фикридан қайтаришга уринмадим, агар дoston ҳаётий таъсирчанлигини йўқотмаган бўлса, демак, ҳақиқат бўлиб қолаверсин. Чол фикримни гўё уққандай: «Билиб турибман, гапимга ишонмадинг. Бўлмаса, ҳу, анави Тоҳир-Зухра қабри ёнидаги якка қайрағочга қара!» деди. Мен чол кўрсатган томонга кўз ташладим, чинданам бир туп қайрағоч яшнаб турарди. «Агар, сен айтгандай, бу бир афсона бўлса, — гарчи мен ҳеч нарса демаган бўлсам-да, оқсоқол менга ёзғириб гапирди, — ана ўша исботлаб турибди-ку. Шу дарахтни қишлоғимиз нуронийларидан бири — Махсум бобо экан. Бу воқеа шундай бўлган. Қишлоғимизнинг энг хушрўй ва хушфезъл жувонларидан бирининг эри ҳам Тоҳир бўлган. Бундай исм қишлоғимизда кўп, чунки кўпчилик ота-оналар ўз ўғилларини шундай деб аташни хуш кўришади. Ўша Тоҳир урушда ҳалок бўлган, ёш хотини билан бир йил ҳам яшаёлмаган. Бибиғул эрининг ўлгани тўғрисида қорахат олганидан кейин ғам-ғусса юкини кўтаролмаган, ўзини кўярга жой тополмай қолган. Кечаю кундуз ўй-хаёли марҳум эрида бўлаверган. Ҳамқишлоқларимиздан бири Бибиғулнинг азоб чекаётганини сезиб: «Қизим, Махсум бобонинг қошига бор, бундан кейин нима қилишингни маслаҳат беради», деган.

Шуйтиб дегн, тул қолган келинчак Махсум бобонинг қошига келган, бобо унга ачинганидан бундай дебди: «Қизим, сени қийнаётган ғам нимаданлигини биламан. Йигитларимиз деб ҳаммамиз оромимизни йўқотдик. Ватанимиз ҳимоёси йигитларимизнинг чекига тушган-да. Сенинг мусибатинг эса икки ҳисса ортиқ, эринг қаерда ўлганию қаерга қўйилганини билмайсан, шундай экан, кел, юрагингни бўшатиш учун Тоҳир-Зухранинг табарруқ қабри ёнига борайлик-да, бир туп дарахт ўтказайлик», дебди. Қишлоғимиз оқсоқоли билан Бибиғул иккови қайрағоч кўчати, кетмон ҳамда бир пақир сув олиб, қабр ёнига келишибди. Шуйтиб десанг, қирқ тўртинчи йили Махсум бобо қайрағоч ўтказган, ниҳолга сув қуйиб: «Ана энди, қизим, бу ерга ҳар куни келиб, эрингни ёдлаб, аза тутсанг бўлаверади», деган.

Шу кундан бошлаб, Бибиғул ҳар тонг отарда эри Тоҳир учун кўзёши тўка-тўка қуёшни шу қайрағоч тагида қаршиларкан. Буни қишлоғимизнинг каттаю кичиги билади. Бу дарахтни Тоҳирники ҳам дейишади, ҳамқишлоқларимиз уни эҳтиёт қилиб, авайлашади. Бордию Ғалаба куни келсанг, дарахтнинг тагида даста-даста гулларни кўрасан. Тоҳир-Зухра қабрида гуллар ўзи ўсиб чиқса, бу ерга гул келтириб қўйишади, бу қайрағоч жангдан қайтмаган йигитларимиз учун хотира дарахти бўлиб қолди.

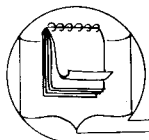
Беш юз йил бурун яшаган Тоҳир ва Зухра тарихи, йигирманчи асрнинг ўрталарида умрини қишлоғи, Ватани учун фидо қилган Тоҳир ҳақидаги қиссам мана шул.»

Бўрибой ака менга ҳикоя қилиб берган воқеа нақадар ҳазин эди, аммо инсон буюк муҳаббат, буюк жасорат ҳақидаги хотирани асрлар оша қалбда авайлаб-асраётгани қалбимга илиқлик ёғдирди ва мен йўл бўйида турганча, Тоҳир ва Зухра қабрига, мамлакатимизни қўллик асоратидан сақлашда жонфидо бўлган шу замин фарзанди ёдига ўтказилган хотира дарахтига таъзим бажо келтирдим.

Ўзал ва жасоратга тўла муҳаббат тарихи халқ шуурида нечоғлик яшаётганини билиб, ўша куни Тоҳир ва Зухра қабрини тарк этдим. Эҳтимол, бу ҳаётий ҳақиқатдир, дoston тарихий ҳақиқатга тўғри келадими-йўқми буни суриштириб ўтиришдан ҳеч қандай маъно йўқ. Эл буни Тоҳир ва Зухра қабри деб ҳисоблайдим — бас, шундай бўлиб қолаверсин, уни бекор қилишга, тан олмасликка ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ...

Шунингдек, бу ерда яна бир ҳақиқат мавжуд: автомобилларнинг ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ тезлигининг ногаҳон пасайиши ва ошиши, ҳодиса ва фалокатларнинг кетма-кет содир бўлишига нима дейсиз? Баъзилар бу ерда магнит майдони бор дейишади, бу эса моторга таъсир қилармиш. Бошқа бировлар эса Қоработирнинг руҳи ҳайдовчиларни чалғитади, дейишади. Яна бирлари эса ҳаётнинг ўзи таъкидлаб тургандек, ҳаётда ҳеч қачон шошилмаслик, ҳовлиқмаслик керак, Тоҳир ва Зухра қабри ёнидан елдек ўтиб кетмаслик зарур, ошиқ-маъшуклар қабрига албатта ҳурмат билдириш лозим, деб уқтиришади. Нақадар ҳаётий ҳақиқат! Шундагина сен манзилнинг сари танлаган йўлингга эмин-эркин, олға ҳаракат қилмоғинг мумкин...

М. ХИДИРОВ ва **А. ҲАЙДАРОВ** таржимаси

Т. Л. Толстая-Сухотина

ОТАМ БАҒРИДА

(Кундалик саҳифаларидан)¹

Мазкур кундалик муаллифи буюк рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстойнинг тўнғич қизи Татьяна Львовна Толстая, эрининг фамилияси билан эса Сухотинадир. Татьяна Львовна 1864 йили Ясная Полянада туғилган. Қарийб ярим аср мобайнида Толстой учун энг яқин кишилардан бири бўлган.

Татьяна Львовна ўн тўрт ёшидан ёза бошлаган кундалигини деярли олтмиш йил давомида муттасил тўлдириб борди. Лев Николаевич бу кундаликни аҳён-аҳёнда ўқиб турарди. Буюк ёзувчининг ўзи кундалик тутар, фарзандларини ҳам шунга даъват этарди.

Мазкур кундаликни ўқиган киши унда улуг ёзувчининг таъсири борлигини сезмай қолмайди. Кундаликнинг самимий ва ҳаққоний ёзилгани ҳам шундан далолат беради.

Лев Николаевич Толстой туғилган куннинг 160 йиллиги муносабати билан шу кундаликдан саҳифалар эълон қиляпмиз.

1880 йил, 11 февраль. Ясная Поляна.

Утган ҳафта жуда кам дарс тайёрладим, «Уруш ва тинчлик»дан бош кўтармадим. Фақат бугунгина ўқиб туширдим.

1882 йил, 29 май. Жума. Ясная Поляна.

Дадам кеча тунда қайтиб келди. Арнаутов уйини² қайта қуришнинг ажойиб режасини тузди. Мен учун энг муҳими — рақс тушадиган зали катта бўлса. Дадам билан оймнинг хоналари ҳам уларнинг дидига мос бўлиши керак.

Бугун дадам мени қандай одамга турмушга бериш ҳақида гапирди. «Бўлажак куёв нимаси биландир машхур бўлиши керак, фақат киборлар оиласидан эмас. Мазуркага боллаб рақс тушадими, демак ҳаётда ҳеч нарсага ярамайди», дейди. Узим ҳам шу фикрдаман.

24 июнь. Пайшанба.

Дадам Москвада. Арнаутов уйини сотиб оляпти. Бир маротаба бориб келган эди. Арнаутов йўқлаган экан, яна кетди.

28 июнь. Душанба.

Дадам Москвадан қайтиб келди. У ерда бетоб бўлиб қолибди. Бироқ Арнаутовнинг уйини сотиб олибди ва қурилишни бошлаб юбориш ҳақида фармойиш берибди.

...Оқшом ойм билан дадам сайрга чиқишди. Уларни биргаликда кўриш жуда таъсирли. Қайтганларида мен дадамдан рақс тушишни илтимос қилдим. Сережа³ фортепьяно чалди, биз дадам билан мазуркага рақс тушдик.

12 июль. Душанба.

Дадам Таня⁴ холамининг мен чизган портретини кўриб шундай қойиб бердики, қўлим ишга бормай қолди. Таня холам ҳам расм чиздиришга ҳафсалам қолмади, деяпти. Мен бўлсам, унинг хонасида ўтириб расм чизишни яхши кўраман. Бир чеккада расм чизавераман-у, икковимиз болалар, уларнинг тарбияси ҳақида, холажоним яқиндан бери қизиқиб қолган хотин-қизлар масаласи, расмлар ва рассомлар хусусида суҳбатлашамиз...

Агар ўлиб қолгудек бўлсам, ҳамма-ҳаммадан мени кечиришларини утиниб сўрардим. Айниқса, оймдан. Чунки у киши мени деб жуда кўп озор чекди.

¹ «Новий мир» журнали, 1973 йил 12-сон.

² Москвада, Долго-Хамовнический кўчаси № 15, И. А. Арнаутовга тегишли уй назарда тутиляпти. Толстой оиласи билан Москвага кўчиб ўтиш мақсадида шу уйни сотиб олган. Толстойлар оиласи бу уйда 1902 йилгача қиш ойларида яшаган. Эндиликда мемориал уй-музейи очилган.

³ Сергей Львович (1863—1947) — Л. Н. Толстойнинг катта ўғли.

⁴ Кузминская Татьяна Андреевна (1846—1925) — аслида Берс, Софья Андреевна Толстойнинг сизгисли, кейинчалик «Менинг уйдаги ва Ясная Полянадаги ҳаётим» деб номланган хотираларнинг муаллифи.

31 август. Чоршанба.

Холамининг хонасида кофе ичиб, унинг расмини чиздим. Дуруст чиқаётганга ўхшайди. Дадам энди нуқул мақтапти. Бошқалар ҳам маъқул кўришяпти.

12 сентябрь. Якшанба. Соат 5.

Дадам, ойим ва Таня холам яхши яшашни ким қандай тушуниши, инсоннинг олижаноблигига бойлик келтирадиган зарар ҳақида мунозара бошлашди. Дадам жуда чиройли гапирди. Ойим бизни ухлаш учун жўнатди. Мен ва Машага кўшилиб Таня холам ҳам кета бошлаган эди, дадам йўлдан қайтарди. Биз яна чамаси бир соатча мунозарада қатнашдик. Умримизнинг асосий қисми Фифи Долгорукага¹ ўхшаб интилиш билан ўтиб кетяпти, аллақандай безаклар учун энг яхши ҳис-туйғуларимизни бой беряпмиз, деди дадам. Мен бу фикрга батамом қўшилишимни яширмадим. Бироқ яхши яшашни мен ҳам хоҳлашимни, масалан, янги кўйлак ёки шляпа ваъда қилганлари заҳоти севинчдан сакраб кетишимни ҳам айтдим. «Ундай бўлса, — деди дадам, — истаган кўйлақларингни кийиб юравер, Шопенгауэр (Шумахерни² у киши шундай деб атади) ковушларини олавер, Коля Кислинскийга нозланавер. Бироқ бошингга жойлашиб олган ҳавойи фикр эртами-кечми ўз ишини қилади».

Жуда кўп нарсаларни сўраб олишим керак эди-ю, кўз ёшларим гапиришга йўл бермади. Аслида йиғининг ўрни эмасди, тўғрими? Мен мана шундай тузатиб бўлмас бир ярамасман.

10 октябрь. Якшанба. Москва.

Мана, уч кундирики, Москвадамиз. Охирги кунларим Ясная Полянада жуда мароқсиз ўтди. Гарчи мен, ҳеч қачон зеркишни билмайман деб мақтансам ҳам, бўёқларимсиз, фортепьяносиз, устига-устак китобларсиз нима қиларимни билмай қолдим. Жуда руҳим тушиб, ўзимдан-ўзим нафратланиб юрдим.

Арнаутовкага кечқурун келдик. Дарвозахона ёритилган, меҳмонхона ҳам чарақлар, дастурхон безатилган, вазаларда ҳўл мевалар. Ҳаммаёқ чароғон, кўнгилли. Дадам ҳамма нарса мумкин қадар яхши бўлсин деб астойдил ҳаракат қилганлиги ва бунга эришганлиги кўриниб турибди. Мен у кишининг бизга кўрсатаётган ғамхўрлигидан жуда таъсирландим. Яна шуниси таъсирли эдики, дадам ўз-ўзига сира ўхшамасди.

Ўзимдаги яхши бир ўзгаришни сезиб жуда қувоняпман. Бошқалардан ёмонроқ кийинсам, отларимиз бошқаларникидан ночорроқ бўлса ҳам буларга мен бефарқ қарай олишимни ҳис қилиб турибман. Бу нарсаларнинг ҳаётда аҳамияти йўқлигини, дадам айтгандек, бойликдан уялиш кераклиги, йўқчилик айб эмаслигини тушуниб етдим, шекилли.

29 декабрь. Чоршанба. Кечқурун 11.

Москвага келиб жуда айниганга ўхшайман. Азалдан-ку, менда яхшилик оши-тошиб ётмаган эди, эндиликда ўша озгинасини ҳам йўқотаётганимни ҳис қиляпман. Ҳозирги қизиқишларим қандай? Рақслар, қабул кунлари, ясан-тусан, дуч келган одамга нозу карашма... Бечора мўйқаламларим билан палитрам (бўёқ тахтача) ишсиз ётибди. Оқибат дангасалик ҳам жонимга тегди. Эртага барвақтроқ уйғотишларини буюрдим, қабул соатимгача расм соламан.

Байрам олдидан мактабда имтиҳон бўлган эди, мен қизчадан нусха олиб ишлаган расм учун иккинчи ўринни олдим. Расм яхши чиқди, дадамга ҳам маъқул бўлди. Ишончим комилки, агар кўпроқ ишласам, мендан дурустгина расмом чиқади. Ҳатто ёзувчи ҳам бўлишим мумкин.

Яқинда ойим билан хафалашиб қолдик. Ҳамма вақтдагидек, бу гал ҳам болалар сабаб бўлишди... Ё худо! Нақадар ярамас феълим бор-а! Энг қийини шундаки, уни тузатиш учун фақат ўзим ҳаракат қилишим керак. Бу ишда фақат дадам озгина ёрдам бера олади, холос.

1883 йил, 29 апрель. Жума.

Эртага Ясная Полянага қайтаёпмиз. Сираям қувонаётганим йўқ. У ерда қандай яшайман — ҳатто тасаввур қилолмаёпман. Қувонмаёганимнинг сабабини ўзим яхши биламан: ҳамма танишларим шу ерда қолишади, бутун ёз давомида мен уларнинг биронтасини кўра олмайман, ҳеч ким ҳақида ҳеч нарса эшитолмайман ҳам.

2 май. Душанба. Ясная Поляна.

Жуда бахтиёр ва мамнунман.

Бугун дадам Репиннинг³ «Телба»сини астойдил мақтади. Мен ҳам қиёси йўқ асар деб ўйлайман. Нақадар жонли, ҳаётий ва ишонарли чиққан! Ишланишини айтмайсизми! Репин — ҳақиқатда катта маҳорат эгаси, буюк рассом.

31 июль. Якшанба.

Дадам Самарадан⁴ соғломлашиб, кучга тўлиб, жуда яхши кайфиятда қайтиб келди. Аввалгидай биз билан яқин. Биз у киши билан пичан ўримига бордик. Дадам ўриб кетаверди, биз йиғиб ғарамладик. Шу алфозда анча кун ишлаб, бир неча арава пичан ғамладик. Ҳаммасини қишлоқдаги бир бева хотинга бердик. Унинг эри яқинда қазо қилган, ишлайдиган бошқа ҳеч кими йўқ эди...

1886 йил, 4 август.

Биз билан Ге⁵ бобо яшяпти. У билан узоқ-узоқ суҳбатлашяпмиз.

11 август. Душанба.

Бирдан-бир истагим — дадам тезроқ тузалсин. Оёғидаги яра яллиғ олиб кетди. Ҳарорати

¹ Толстой томонидан енгил ҳаёт изловчи эрка кибор хонимларга қўйилган ҳазил лақаб.

² Шумахер — Москва шаҳрида, Кузнецкий Мостда жойлашган мода магазинининг эгаси.

³ И. Репиннинг «Поприщю» (1882) картинаси назарда тутилган.

⁴ Л. Н. Толстой 1883 йилнинг 21 майдан 28 июнигача Самара губерниясида қимиз билан даволанади.

⁵ Ге Н. Н. (1831—1894) — рассом.

кўтарилиб, бечора жуда азоб чекапти.¹ Ярасини қандай боғлаётганини кўриб турдим. Урганиб олиб, Алена Королевнанинг² оёғини боғлаб кўймоқчиман. Одам ўзи боғлаётганидан кўра бошқаларнинг бу ишни қилаётганини кузатиб туриши даҳшатлироқ экан. Аленининг исқирт оёғига малҳам қўйиб боғлаётганимда шу қарорга келдим. Бу ишни чўчимасдан, осонгина бажардим. Қишлоқда хасталар беҳисоб, биз уларни даволаб оёққа турғазига ҳаракат қилаямиз. Кўплари тузалиб кетишяпти. Фақат Спиридовнинг ўғилчаси нобуд бўлади, шекилли. У тамоман шишиб кетган, диссентерия билан оғриган.

Ҳозир дадам ухлаётгани учун бўшман. Турганидан сўнг мактубларини ёзиб бераман.

5 октябрь.

Ге — жуда кам учрайдиган қобилиятли рассомлардан. Услубда сал қўполроқ, сайқалланмаган-дек кўринади. Бу ҳол, рассомнинг кўзи сал хиралашиб қолганидан, албатта. Лекин асарларининг мазмуни ҳар доим ажабланарли даражада чуқур ва таъсирчан бўлади. Узининг кўмир билан чизган эскизларини кўрсатиб (Инжилга ишланган суратлар), мазмунини сўзлаб бераётганида, назаримда, томоғимга нимадир келиб тикилди, йиғлагим келди. Чамамда, кўзёшлар ҳам озлик қилади. Киши мана шундай ҳолатга тушганида, қаттиқ ҳаяжонлиб завқланганида бу нозик ва юксак туйғунинг сўзлардан, кўзёшлардан бўлак қандайдир ифодаси бўлиши керакдек. «Инсонлар нима билан тирик»ни ўқиганимда, университетда «Одамга қанча ер керак?» тўғрисида гапиришганда, Третьяковга галереясидаги Крамскойнинг «Христос билан саҳрода» асари олдида кунни бўйи тик оёқда турганимда, хуллас, жуда ажойиб нарса кўрсам ёки ўқисам, ана шундай аллозга тушаман.

22 ноябрь. Шанба. Тунги соат 12.

Бугун кун бўйи ойим тўғрисида ўйлаб юриб, жуда ачиниб кетдим. У киши пул топиш учун ҳаракат қиляпти, азоб чекапти. Мен, Илья, Маша бу пулларга эҳтиёж йўқ деб ўйлаймиз. Лекин кўйлақлар, шу каби майда-чуйдаларни талаб қилаверамиз. Биздаги бу қарама-қаршилик ойимнинг жаҳлини чиқаради. Ҳамма эзгуликларга, дадам яхши деб билган, чиндан ҳам яхши нарсаларга қарши туришини кўрганимда жуда хафа бўлиб кетаман.

1888 йил, 18 февраль. Шанба.

Эрталабдан дадам олдига қандайдир юнкер келиб узоқ вақт суҳбатлашиб ўтирди. Баҳс вино ҳақида кетганида юнкер ичмаслигини айтди. Дадам уни ичмайдиганлар жамиятига аъзо бўлишга таклиф қилганида эса у бировни вино билан меҳмон қилиш гуноҳ эмаслигини айтибди. «Нима учун шундай деб ўйлайсиз?» — сўрабди дадам. «Масалан, — жавоб берибди у. — Скоблев бутун аҳолини қиличдан ўтказишни буюрганида, солдатлар бош тортишибди. Бу ишдан тап тортмасликлари учун уларни роса ичириш керак бўлибди.» Дадам бир неча кунгача унинг бу сўзлари таъсиридан чиқиб кета олмай, ҳаммамизга гапириб юрди.

1890 йил, 11 июнь. Ясная Поляна.

Ге ўзининг «Христос Пилат олдида» деб номланган картинасини олиб келди. Дадам бу асарга жуда юксак баҳо берди. Картинанинг Америкага юборилиши учун жон куйдирыпти. Биз Қўшма Штатларнинг турли шаҳарларида яшайдиган танишларимизга илтимос билан мактублар ёзаямиз.³ Асарни чуқур тушуниб етганимдан кейин уни жуда қадрлайдиган бўлдим. Ҳатто бир гал Ге билан асар қаршисига туриб, Христос ҳақида гаплашаётганимизда у кўзимга тирикка ўхшаб кўриниб кетди...

Дадам: «Инсон ҳамиша бир нарсага, яъни ўзининг тубан атворини бус-бутун ҳис қилгач, ундан фориг бўлишга интилиши керак», деди. Бунинг учун ҳар ким ўз тубанлигини тамоман самимият билан тан олиши, бу — айрим кечириб бўладиган (баъзи вақтлар ҳатто мақталадиган) камчиликларни тан олишдангина иборат бўлмай, инсон ўзи устидан аямасдан, раҳмсизлик билан ҳукм чиқара олиши керак экан.

1891 йил, 13 май. Ясная Поляна. Кундуз соат 2.

Ҳаётимдаги бирдан-бир мададкорим, ҳамма дардимга малҳамим — биргина дадам. Мен у кишига оз қувонч бахш этаётганимдан жуда-жуда қийноқдаман.

Шундай кун келадими, дадам оламдан ўтади, деган фикр мени жуда қийнайди. Бисотимдаги барча диний тушунча, ақл-идрок, мантиққа таяниб, бу заруратни тушуниб етишга ҳаракат қиламан. Бу унча қўрқинчли эмас, ноҳуш бўлгани билан табиий бир ҳол деб ўзимга-ўзим уқтираман. Мени қийноққа солаётган ва, айни пайтда, қувонтираётган яна бир нарса бор. Дадам мен ҳақимда жуда қоқори фикрда. Мени овози бор, ёзиш, расм солиш қобилиятига эга деб ўйлайди. Дамодам мандан: «Нима учун куйламаясан?» деб сўраб қўяди...

Буларнинг ҳаммасини кўриб, ҳис қилиб юриш мен учун жуда катта бахт. Бироқ мен ҳамиша бир нарсадан чўчиб юраман: бундай меҳр ва ардоққа лойиқ эмаслигимни дадам сезиб қолса-ю, мандан воз кечса... унда нима бўлади? Бундай ҳол содир бўлиши мумкин. Чунки дадам ўз муносабатларида ҳамиша ҳам бирдек эмас.

Мулкни мусодара қилиш мақсадида барча ака-укалар йиғилишди. Бу ишлар дадамнинг амри билан қилинди. Қабулига кирганимизда мен бу вазифани бажариш учун киши учун анча мушкул эканлигини ҳис қилдим. Укаларим ва мен, бу нима қилганингиз, деб сўрамоқчи эдик, лекин дадам бизга оғиз очирмади. Овозимиз чиқмай туриб тез-тез сўз бошлади: «Ҳа, ҳа, ёдимда, мен барчасидан воз кечиб, сизнинг фойдангизга ҳал қилганлигим ҳақидаги қоғозга имзо чекишим керак...» Бунни айтиш дадам учун энг оғир, энг ноҳуш гап. Шунинг учун бунни сездирмаслик мақсадида шошиб, тез-тез гапирди. Меники эмас деб ҳисоблашга аллақачонлардан бери кўникиб қолган мулкни инъом этиш ҳақидаги қоғозга имзо чекиш учун мушкул эди. Чунки, инъом этишманми, де-

¹ Яснополяналик бева хотин Анисья Копилова учун ўт ўраётганида Лев Николаевич оёғини қаттиқ жароҳатлайди. Яранинг битиши бир неча ойгача чўзилади.

² Алена Королевна — деҳқон аёл.

³ Кейинчалик Н. Н. Генинг бу картинаси «Что есть истина?» номи билан аталади.

мак шу мулк меники эди, дейишга мажбур-да. Бу шундай аянчли ҳол эдики, дадам бечора қочиб қутулмаслигига идроки етиб, бошини сиртмоққа тутиш билан бу азоблардан тезроқ қутулишга аҳд қилган маъбуга ўхшарди. Биз — уч киши эса ўзимизни ана шу сиртмоқ деб фаҳмлардик. У кишининг кўзига ёмон кўриниб қолиш мен учун нечоғли даҳшат бўлмасин, мусодара машмаси ойм билан Илья ўртасидаги нохушликларни йўқ қилиши мумкинлигини англадим. Шу туфайли бу ишларда иштирок этишни бурчим деб билардим.

Ўз улушидан воз кечиб, бу нохуш машмалардан холи бўлган Машага ҳавасим келар эди. Ўзим ҳам бор идрокимни тўплаб, қандай қилсам тўғри бўларкин, деб роса бош қотирардим. Ўйлаб-ўйлаб қуйидаги қарорга келдим: биринчидан мен ўз улушимдан воз кечган тақдиримда ҳам ойм уни ўз номига ёздириб қўяди. Кейин у киши бу улушдан ташган даромаддан менга бериб туради. Бундан ташқари, менга ҳомийлик ҳам қилади. Иккинчидан, менинг бер-бер талабларим шу қадар кўп, қўлимдан келадиган наф эса жуда оз. Кимгадир тирик товон бўлиб қолишим турган гап. Мен, авваламбор, ана шу бер-бер талабларимни озайтириш ташвишини қилишим керак. Пулдан қутулиш чорасини бўлса ҳар қачон топиб улгураман. Боримни тежаб-тергашни билмайман, кўпинча қўлимда кўпроқ пул бўлса дейман. Шундай экан, ўз улушимдан воз кечишга йўл бўлсин.

7 июнь.

Дадам буюрган ишни¹ кеча кўчириб бўлдим. Бу нарса менга тамоман қарама-қарши таъсир кўрсатди. Мен бу асардан шундай ҳаяжонландимки, йиғлагиларим келиб кетди. Сидқидилдан худо йўлида яшаш ҳам бахт, ҳам бирдан-бир истак бўлиб кўринди. Бу асарда мени чўчитган ёлғиз нарса шу бўлдики, унда ўзимнинг шахсиятпараст турмушимни оқловчи ва маъқулловчи нарсаларни кўп топдим.

1891 йил, 9 ноябрь. Кундуз соат 2.

Бадавлат бўлиш менга ҳеч қачон бугунгидек — кекса кампирлар олдимга келиб бир танга ёки бир бурда нон учун оёғимга бош ураётган вақтдагидек уят бўлиб кўринмаган эди. Уларнинг келажаги, тақдирини ҳал қиладиган талайгина пуллар менинг тортмамда ётибди. Йўқ, одамда пул бўлмагани яхши, бу қандайдир англашилмовчилик. Пул билан мулоқатда бўлиш ҳамиша уят эканлиги бежиз эмас.

17 ноябрь. Якшанба. Тун, соат 12.

Иссигим 38,4, бироқ баданимда қандайдир ёқимли ҳорғинлик сезяпман. Бошимда ву-у, ву-у деган шовқин бор, чаккаларим ҳам қаттиқ сиқяпти. Кундузи шу қадар белим оғридики, азоб, алам ва жаҳлимга чидай олмай, ўрнимда ётиб роса йиғладим. Дадам келиб, Марья Кирилловнадан мени ёғлаб қўйишни илтимос қилди, шундан сўнг ухлаб қолибман.

Кеча оқшом дадам, у² Богоявленский³, Чистяков⁴ ва мен Россиянинг тақдири ҳақида узоқ суҳбатлашиб ўтирдик. Дадам, қанчалик ҳаракат қилмайлик, олдинда ҳалокатдан бўлак ҳеч нарса йўқ, деди. Бу гап мени қаттиқ ташвишга солаётгани йўқ. Бошқаларнинг сўзини тинглаб, ўзим ҳам озми-кўпми ўйлаб, бу фикрга қўшилмай иложим йўқ. Лекин юрагимда умид учқуни сўнмаган. Тобора одамлар жон куйдириб, нимадир қилишга уринишганида уларга эргашувчилар бўлади-ку. Ҳалокатнинг олдини олиш чораси топилар, деган умиддир бу. Мени чўчитаётган нарса бошқа: кўп-лар одамларни ўзларига тобе қилиш учун ночорлик ва очарчиликдан восита сифатида фойдаланишяпти. Бу охир-оқибат ё одамларни крепостной давридагидан ҳам оғирроқ, ҳақиқий қуллардек яшашга мажбур этади, ёки қўзғолонга олиб келади. Давр руҳига қараганда, иккинчиси ҳақиқатга яқинроқ.

Кейинги вақтларда дадамнинг хатларида ҳам, сўзларида ҳам қилаётган ишимиз мақсадга жудаям мувофиқ эмас, деган фикр бор. Бундан қувоняпман, чунки ўзим янглишмаган эканман, деган хулосага келяпман...

1893 йил, 10 июль.

Кишида зўр бериб меҳнат қила билиш каби туғма қобилият бўлмаса истеъдоднинг ёлғиз ўзи билан юксалиш ҳеч ҳам мумкин эмаслигига бугун ҳар қачонгидан кўпроқ ишондим. Бирон-бир истеъдодли кишини билмайманки, у ўзи севган соҳа устида зўр бериб, астойдил ишламаган бўлсин. Ҳаммадан ўзимга яқин дадамнинг бир жумлани неча бор тўзатганларининг, бир бундай, бир ундай, яна бошқачароқ қилиб кўрганларининг, бу ҳол сон-саноксиз кўп қайтарилганининг гувоҳи бўлганман. Репин ҳам ўз асари устида худди шундай ишлар эди. Шунинг учун ҳам мен камолот поғонасига ҳеч қачон кўтарила олмайман, деб ўйлайман. Сабаби, менда қобилиятга аҳамият бериш ҳисси етишмайди. Дадамда эса ана шу хусусият жуда кучли.

4 декабрь. Москва.

Ўз-ўзингни синашнинг антиқа усули — дунёда охирги кун яшаяпман, деб тасаввур қилишдир, деган эди дадам. Женя⁵ ҳам кундалигида шундай деб ёзган эди. Лекин мен бунга журъат эта олмайман. Ўзимнинг ўлишим, бу дунёда бирданга бўлмай қолишим мумкинлигини тасаввуримга сиғдира олмайман...

1894 йил, 5 февраль. Тунги 12.

Яширмайман, кайфиятим жуда ёмон. Бугун дадамни Маша⁶дан яна рашк қилаётганимни

¹ Бу даврда Толстой «Царство божие внутри вас» трактати устида қаттиқ ишлайди.

² Бегичевкага келган земство арбоби Н. Г. Владимиров назарда тутилади.

³ Богоявленский Н. Е. — земство врач.

⁴ Чистяков М. Н. — Ржевскдаги Чертков имениесининг бошқарувчиси.

⁵ Женя — Е. И. Попов (1864—1938) — Т. Л. Толстаянинг яқин дўсти, «Посредник» нашриётининг ходими.

⁶ Мария Львовна (1871—1906) — Л. Н. Толстойнинг қизи.

сездим. Дадам Машанинг олдига кирса ҳам ғижиняпман. Мени мутлақо севмайди, деб ўйлайман. Нақадар аҳмоқлик! Наҳотки инсон зотига хос бўлган барча ёмон туйғуларни кўнглимдан бир-бир кечириб чиқсам?

1896 йил, 8 апрель.

Дадам билан муносабатимиз дуруст. Мен билан Сухотинга файласуф¹ ҳақида ҳикоя қилиб берди. Кейинги пайтларда шу файласуф билан қизиқиб қолган. Файласуфнинг қизи отасининг тўртта китобини дадамга юборибди. Назарида, отаси билан дадамнинг қарашлари, фикрларида уйғунлик бор эмиш.

19 апрель.

Дадам икки министр — Муравьев² билан Горемикин³га мактуб ёзди. Ўз асарлари учун айрим кишиларнинг таъқиб остига олиниши нотўғри эканлиги, лозим бўлса муаллифга, яъни ўзига чора кўриш кераклигини мактуб орқали илтимос қилибди. Иккала хат ҳам бир мазмунда, босиқ, оддий, ақл билан ёзилган эди. Шу кунларда яна икки киши қамоққа олинди.

Шундай ҳоллар кўп содир бўлаётгани учунми, кейинги вақтларда хайрхоҳлик ва нафратланиш ҳисларим ўтмаслашиб қолганини ҳис қиляпман. Бу тақиқларни бошқараётган одамлар нималарни ўйлаб, нималарни ҳис қилишаётган экан? Ёки улар тож кийдиришлар, зиёфат беришлар, мундирлар, ишлаб чиқаришлар билан шу қадар бандларки, мавжуд аҳвол ҳақида бир дақиқа бўлса-да ўйлашга вақтлари йўқми?

Кеча «Зигфрид»ни томоша қилдик. Дадам иккинчи актни охиригача кўрмаёқ койинганича театрдан чиқиб кетди. Кеча бошланган бу койиш бугун оқшом Сергей Иванович иштирокида давом этди. Жуда зерикарли ва толиқтирадиган бўлса ҳам охиригача аранг ўтирдим. Кейин энди Вагнернинг ҳеч нарчасига тушмайман деган аҳд билан қайтиб келдим.

Дадам бугун Чеховнинг «Болохонали уй» ҳикоясини ўқиди. Ҳикоя тасвирида айнан ҳақиқатни кўраётганимдан, қаҳрамони ҳам 17 ёшли қиз эканидан ўзимни кўйрга жой тополмай қолдим. Мана шу Чеховчалик ҳеч ким менинг қалбимга бундай чуқур нигоҳ ташлай олган эмас. Яқшанба кuni Петровскийларникига бориб, унинг портретини кўриб келдим. Ҳаётда бўлса уни фақат икки маротаба учратганман.

7 май. Ясная Поляна.

Дадам велосипеда юришдан тамом воз кечдилар. Ўзингни нимадандир маҳрум қила олиш кишига қувонч бахш этишини билганим сабабли, аввало, дадам учун хурсанд бўлдим. Қолаверса, ташвишлардан, ёмғирли оқшомларда у кишини кутиб хавотирланишлардан, ҳар томонга одам югуртиришлардан қутулганимиз учун қувондим.

4 август.

Ҳозиргина телефон орқали ойим, Маша ва дадамнинг очиқ хатларини олдим. Дадамнинг мактуби қуйидагича: «Сенга, тентаккина ва бесаранжом Тая, хат ёзгим келяпти. Қалбингда ҳамма нарса яхши экан, бутун оламда ҳам ҳамма нарса яхши бўлади. Кел, шундай яшашга ҳаракат қиламиз. Мен уриняпман, сен ҳам ҳаракат қил. Сени, оппоқ сочларингни меҳр билан ўпаман. Л. Т.»

1897 йил, 15 март.

Дадам ҳақида ўйлаганимдан юрагим ачишиб кетаяпти. Менга бўлган меҳрларига содиқ қололаяпман. Бугун у кишини содақат ва миннатдорчилик билан ёдга олдим. Агарки, мен тушқунликка берилмасдан, маънавий пок бўлишга интилаётган эканман, буларнинг ҳаммаси дадам туфайли. Агар у кишининг севгиси бўлмаганида мен умидсизлик уммониға фарқ бўлиб, ҳозирги аҳволимдан минг чандон ёмонроқ яшардим.

1897 йил, 2 август. Ясная Поляна.

Дадамнинг эски, чет тилларда ёзилган мактубларини кўчирыпман-у, инглизчани етарли даражада билмаганлиги туфайли имло хатолари бор бу хатлардаги чуқур мазмун, теран фикрлардан ҳайратга тушыпман. Айримларини ойим ўз майда ҳуснихати билан қайта кўчирган. Баъзи жойларини тузатган экан. Бу икки инсоннинг бирикмаси ғалати. Улар батамом ҳар хил. Айни вақтда бир-бирига қаттиқ боғланган. Бундай одамлар жуда кам учраса керак.

1900 йил, 3 ноябрь. Кочети⁴.

Кеча дадам Юл. Ив. Игумнова билан бу ердан жўнаб кетишди. 18 октябрдан бери биз билан яшади. Дадамга нисбатан сўнги кунларда бир аломат туйғу уйғонди. Уринсиз сотқинлигимдан уялгандекман⁵. Юракдан жуда оз гаплашдик. Мени ичида койиётган, турмушимдан балки изтироб чекаётган бўлса керак, деб қўрқардим.

1901 йил, 9 ноябрь. Гаспра.

Дадам бетоб бўлиб қолди⁶. Безгак тутаяпти. Олдида Альтшуллер⁷ ва Елпатьевский⁸ ўтиришибди.

¹ Шпир А. А. (1837—1890) — философ — идеалист.

² Муравьев Н. В. — юстиция министри.

³ Горемикин И. Л. — ички ишлар министри.

⁴ Кочети — М. С. Сухотиннинг Тула губернияси Новосильск уездидаги имениеси.

⁵ Т. Л. Толстаянинг М. С. Сухотинга турмушга чиқиси назарда тутиляпти. Л. Н. Толстой бу никоҳни маъқулламаган эди.

⁶ Бу ва кейинги ёзувларда Толстойнинг бир йилча давом этган оғир касаллиги назарда тутилади. Врачлар тавсияси билан Толстой Қримга бориб, 1902 йилнинг 25 июнигача у ерда яшайди.

⁷ Альтшуллер И. Н. (1870 — 1943) — қримлик врач, А. П. Чеховнинг яқин дўсти.

⁸ Елпатьевский С. Я. (1854—1933) — врач ва ёзувчи.

13 декабрь.

Дадам Ялтадан қайтиб келди. У ерда 6 кун бўлди. Юрак хасталиги туфайли барвақт қайтиб келолмаган эди. Юрак дарди безовта қилганида Альтшуллер шундай кўрқиб кетдики, ҳатто укол учун камфара ҳам тайёрлаб қўйди.

23 декабрь.

Дадам анча дуруст. Оғриқлари қолган, безгак тутмаяпти, юраги ҳам яхши.

1905 йил, 13 октябрь.

Оқшомлари Куприннинг «Поединоқ»ини ўқияпмиз. Аниқроғи, асосан дадам ўқияпти. Купринни жуда ёқтиради. Уни ҳатто Горькийдан истъоддироқ деб билади.

22 октябрь.

Кеча Москва ва Туладан Н. Н. Гусев¹ келди. Жуда ачинарли ва ташвишли хабарлар келтирибди. Москвада ҳам, Тулада ҳам «патриот»лар ёки «черносотен»чилар билан революционерлар ва социал-демократлар ўртасида кураш кетаётган эмиш. Тулада яна яҳудийлар масаласи аралашиб қолибди. Гусевнинг айтишича, Туладаги кечаги олишувда қирққа яқин одам ҳалок бўлибди. Миша Орелда бўлган кунни у ерда ҳам худди шундай воқеалар содир бўлибди. У ерда ҳам ҳалок бўлганлар бор эмиш. Туладан қайтаётганлардан янгиликларни батафсил билиш учун дадам Ба-совога кетди.

1909 йил, 8 июнь. Кочети қишлоғи.

Бугун соат 7ларда дадам, оийм, Гусев, Душан Петрович Маковицкий² ва Илья Васильевич³ келишди.

Дадам анча тетик, ҳамма нарса билан қизиқяпти, бадий асар ёзиш истаги борлигини менга махфий равишда айтди.

10 декабрь.

Дадам Кочетидан 3 июль кунни кетди. Менимча, бизникида жуда яхши яшади. Келувчилар оз бўлди, у кишининг ақлий ишларига ҳеч ким аралашмади, ҳеч ким безовта қилмади, қийнамади ҳам. Узини жуда эркин ҳис қилиб юрди. Атрофида бўлса фақат меҳрибон, яхшилиқ қилишга интиланган одамлар.

Мен ҳамиша дадамдан бир нарсани сўрамоқчи бўлардим-у, журъат этолмасдим. Сўрашга имкон берадиган фурсатни кутардим. Шундай вақт келди. Дадамни Мценсккача кузатиб бордим. Иккимиз уч отли кичкинагина аравада эдик. Дадамнинг кайфияти чоғ, табиат гўзаллигидан, ён-атрофдан, отлардан, араванинг юмшоқлигидан жуда хурсанд. Менинг турмушим ҳақида у-буни сўраб борди. Бир гал: «Мен сендан нозик бир сир ҳақида сўрамоқчиман», деб қолди. Саволига қийналмай жавоб бердим. Шу заҳоти мен ҳам:

— Сиздан-да нозик бир сир ҳақида сўрасам майлими? — дедим.

— Хўш-хўш? Мен сенга жоним билан жавоб бераман,— деди дадам.

— Нима учун сиз ўз ўлимингиздан кейин ворисларингиз адабий ва ер мулкидан воз кечишларини истаяпсиз?

— Буни сен қаердан биласан?

— Бир гал сиз менинг олдимда «Ўғилларим нимага умид боғлашяпти? Агар китобларга бўлса...» дедингиз-у, фикрингизни поёнига етказмадингиз. Уқдимки, сиз шу ҳақда васият қилмоқчисиз...

— Нима учун бу ҳақда менадан сўраяпсан?

— Чунки сиз ҳаётингизда ўзингиз рўёбга чиқармаган истагингизни ўғилларингиз бажариши хусусидаги хоҳишингиз уларда ёмон туйғу туғдирармикин, деб кўрқяпман.

— Ҳа, лекин менинг ўлимим уларни анча юмшатар, деган умиддаман.

— Унда, буларни ўзлари юракдан бажаришсин. Сиз бир умр шуни истаганингизни ҳамма билади. Шундай экан, буни истаганлар ва бажара олганлар ўз ихтиёрлари билан иш тутсинлар.

— Ҳали васиятноманнинг ўзи ҳам йўқ. Мен буни бир истак сифатида ёзиб қўйган эдим. Уни бажариш мажбурий эмас.

— Биламан, бироқ бу истакни бажаришга қурби етмаганлар учун, у аниқ ифодасини топгандан кейин, қарши чиқиш мушкул бўлади-да.

— Ҳа, ҳа, мен ўйлаб кўраман. Менга бу ҳақда гапирганинг учун сендан миннатдорман. Қаерга ёзганимни топиб қайта кўриб чиқаман.

Шу ерда гап узилиб, мавзу бошқа томонга кўчди.

Яна бир кун гап баъзан айримларнинг фаровонлигини ўйлаб бошқаларни нутиб қўйиш мумкинлиги ҳақида кетди. Мен дадамдан:

— Биз гаплашган масала нима бўлди? — деб сўрадим.

— Қайси масала?

— Ўғилларингиз ерларини мужикларга бўлиб беришлари ҳақидаги истагингиз-чи?..

— Ах, йўқ! Тан оламани, бу реабилитация туфайли эди... Дарвоқе, реабилитациянинг бунга нима дахли бор?

— Реабилитация нима қилиб юрибди? — дедим мен ҳам.— Ўзи бажармаган ишни болаларидан талаб қилди, деб гапиришади...

— Ҳа, ҳа, албатта.

Кейинчалик июль ойида Ясная Полянада бўлганимда, ерга эгалик қилиш ниҳоятда оғир тушаётганини айтган эди дадам. Мен ҳайратга тушдим.

¹ Гусев Н. Н. (1882—1967) — Л. Н. Толстойнинг котиби ва библиографи.

² Маковицкий Д. П. (1866—1921) — Л. Н. Толстой хонадонининг врачси.

³ Сидорков И. В. — Толстойлар хонадонининг хизматкори.

- Дада, ахир сиз ҳеч нарсага эга эмассиз-ку?!
- Нега энди? Ясная Поляна-чи?
- Сиз уни барча мулкларингиз қаторида ворисларингизга хатлаб бергансиз-ку?!
- Хўш, аниқроқ қилиб, бир бошдан гапириб бер-чи,— деди дадам.

Мен даставвал Яснаяни ойим билан Ваничкага¹ бўлиб берганини эслатдим. Ваничка нобуд бўлганидан кейин унинг улуши беш оға-инига ўтганини ҳам сўзлаб бердим. Дадам диққат билан тинглади. Фақат гапларим аниқми-йўқми, шуни билиш ниятида айтганларимни қайта-қайта сўраб турди. Мен аниқ билишимни, агар истаса исботловчи ҳужжатлар кўрсатишим мумкинлигини айтдим. Гап охирида, масала шундай ҳал бўлганидан албатта хурсанддирсиз, деб сўрадим. Дадам эса «Йўқ, мен мужикларга совға қилмоқчийдим», деди.

1910 йил 22 июль. Кочети.

Дадам 2 майдан 20 майгача Кочетида яшади. 7 майда Чертков ҳам келиб, дадам кетгунича бирга бўлди. Ойим эса дадамдан кейин келиб, 15 майда кетиб қолди.

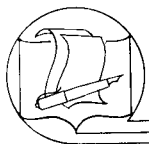
Келди-кетдининг камлиги, атрофдагиларнинг меҳр-оқибатидан дадам ҳузур қилиб юрди. Яснаяда у кишига айниқса қийин, шу сабаб меникида 18 кун бўлиб, кейин Чертковникига кетди. Тан олиш аламли-ю, дадам ҳам, ойим ҳам айрилиқдан ўзларини анча енгил ҳис қилишади. Мен ойимга узундан-узоқ мактуб ёзиб, оилада ҳукмини ўтказишга интилишларининг маънисиз эканини ётиғи билан тушунтиришга ҳаракат қилдим. Ойим эса оилада ҳеч қандай фожиа йўқлиги, дадам мутлақо озор чекмаётгани ҳақида менга жавоб ёзиб юборибди. 48 йиллик биргаликдаги ҳаётдан сўнг фарзандлар ўзларича ўринсиз гумонсираётганларини, аслида ташвишлинишга ҳеч қандай асос йўқлигини айтибди.

Шунда мен бир нарсага иқрор бўлдим: ойим 25 йил аввал тушунмаган нарсасининг тагига ҳали ҳам ета олмабди.

2 июндан 5 июнгача Яснаяда бўлдим. Дадам иккимиз ойим ҳақида гаплашдик. Бу хусусда суҳбатлашишга дадамнинг унчалик хуши йўқ. Бироқ ўша куни сира оғринмай гаплашди. Чунки мен ойимни қораламаслигим, аксинча ачинишимни дадам билар эди. Ҳаётидаги бирдан-бир орзуси ҳамма билан, айниқса ярим аср бирга умр ўтказган одам билан кўнгилдагидек яхши яшаш бўлганлигини дадам яшириб ўтирмади. Лекин бунга эришиш жуда мушкуллигини ҳам айтиб ўтди...

Раҳима ШОМАНСУРОВА таржимаси

¹ Иван Львович (1888—1895) — Л. Н. Толстойнинг ўғли.

Йўлдош Сулаймон

БИР ДАРЁНИНГ ИККИ ҚИРҒОҒИ

(Афғонистон дафтари)

Термиз — Ҳайратон автобусига чиқаётганимиздаёқ ҳар биримиз ўз вужудимизда аллақандай бир қалқиш, аллақандай бир-титроқ юз берганини бир-биримиздан яширолмадик. «Шу автобус бизни хориж юрт чегарасига элтади, — кўзимизга мазкур машина ҳам сирли кўринади, жуда ҳам тез юраётгандай туйилади, атрофга қизғонч билан қараб бораётганимизни ҳис этамиз. Назаримизда йўлларнинг икки ёнидаги бинолар, ўз юмуши билан банд бўлган одамлар, дов-дарахтлар, ариқлар, ҳатто унда-бунда кўзга ташланиб турган ҳар хил шиорлар, ёзувлар ҳам кўзимизга худди отамиз, худди онамиз қиёфасига кириб, бизга оқ йўл тилаётгандай. Дилимиз ич-ичидан пичирлайди. — «Хайр». Ҳайратонга яқинлашиб боряпмиз. Бунча тез, бунча қисқа бу йўл. Бунча ҳам тез етиб келдик. Ўз чегарачиларимиз қабулида озгина тўхтаб, улар кузатувида ўша қадрдон автобусимизда Ҳайратон кўпригидан ўтяпмиз.

Кўҳна дунёнинг не-не ғалаёнларини, даҳшатли жангларини, ваҳшийликларни, не-не зотларни, халқларнинг марду майдон фарзандларини, ошуқ-маъшукларини, осойишта кунларни, эзгулик курашларини кўрган, дардли, армонли, муҳаббатли жўшқин қўшиқларини тинглаган Аму, жонимиздай азиз Аму жимирлаб оқяпти. Негадир хаёлимга «Тоҳир ва Зухро» достони келиб, дарёнинг сокин юзига қарайман, Зухродан жудо этиш учун сандиққа солиб, дарёга ташлаб юборилган ошиқлар султони, севгиси ўлимни енгган Тоҳирни эслайман. «Уни сен асрагансан, уни Хоразм қизлари кўлига сен тутказгансан, кўҳна Жайҳун, — деб пичирлайман. — Сен эзгуликсан, сен ҳаётнинг ўзисан, муҳаббатсан. Босқинчи Чингиз салтанатига, қалбига ғулу солган, уни паришон этган улўғ Жалолиддин Мангубердини қўллаган ҳам ўзинг, падари бузрук Жайҳун».

Дарёнинг нариги қирғоғида афғон чегарачилари билан сўрашиб улгурмасимиздан жузжонликлар даврага кириб келишди. Қўчоқлар беихтиёр очилди. Чегарада бизни Жузжон вилояти ижроия комитетининг раиси, бир қарашдаёқ кўпни кўрганлиги билиниб турадиган, ўрта бўй, тўладан келган Абдурахмон Ансорий, Жузжон вилоятининг маркази — Шибирғон шаҳар партия комитетининг биринчи секретари, ўрта бўйлидан баландроқ, нигоҳлари содда ва самимий Авлиёқул Ҳамкор, унинг ўринбосари, баланд бўй, қизил юз, камгап Абдул Башир, нефтчи Иброҳим Ёқубзода ва бошқалар энг юксак илтифот билан кутиб олишди. Халқ депутатлари Фарғона область Совети ижроия комитети раисининг ўринбосари, делегациямиз раҳбари Юлдузхон ўринбоевна Қодирова меҳмонларга ҳамсафарларимиз — Фарғона районидаги Ленин номли колхоз раиси Алоуддин Сатторовни, кўқонлик нефтчилар вакили Шавкат Воҳидовни, Фарғона масжидининг имом хатиби Собир қорини, Фарғона филармониясининг бадиий раҳбари, таниқли хонанда Қобилжон Юсуповни ва бошқаларни бирма-бир таништирди. Ўз автобусимиз билан хайрлашдик. У орқага қайтди. Узоқлашган сари кўзимизга ўтдек кўринди.

Хосиятли одамлар умиди

Ҳайратон билан Мозори Шариф ораси гоҳ кенг ва текис, ҳувиллаган даштлик, гоҳ қум барханлари туташ майдонлар, гоҳ-гоҳ пахса ва кесак деворли уйлардан ташкил топган, дов-дарахтсиз кичик қишлоқлардан иборат.

— Қишлоқлар нега дарахтсиз? — деб сўраймиз мезбонлардан.

— Сув йўқ, ҳатто озгина дон-дун экиб олиш учун ҳам сув етмайди, — деди Абдурахмон Ансорий, — Амудан сув олмасак деҳқонларимиз ҳаёти ўнганмайди.

— Амудан сув олиш планларинг борми? — Қобулжон Юсупов ўзи билан ёнма-ён ўтирган Авлиёқул Ҳамкордан аллақандай тараддуд билан сўради. У бир оз сукут сақлаб, худди ҳамсухбатининг хаёлидан ўтган фикрни билгандай:

— Орол фожиясидан хабаримиз бор, — деди. — Аммо шу кунларда деҳқонларимиз Амудан сув келади, деб умид қилишапти.

Бу ҳақда ҳеч қайсимиз ортиқ ҳеч нима демадик. Афғонистоннинг иккинчи йирик шаҳри ҳисобланадиган Мозори Шарифнинг кўҳна миноралари, заррин нақшли дарвозаси кўрина бошлади. Ҳамроҳларимизнинг ҳаяжонланаётганлари юз-кўзларидан кўриняпти.

Бинолар пештоқида, дўконлар тепасида араб ёзувида битилган вивескалар, эълонлар, рекламалар ярақлаб кўринади. Кўчаларда эшагини ниқтаган ҳаммоллар, туякашлар, автобуслар, енгил машиналар, бири шаҳона, иккинчиси юпун ва ниҳоятда ғариб кийинган йўловчилар аралаш-қуралаш ўтиб боряпти. Бир ёйма тепасида мўйсафид харидор кутиб мудраб ўтирибди.

Мозори Шариф вақти билан соат тўртларда совет нефт-газ мутахассислари қароргоҳига жойлашиб, мезбонимиз Иброҳим Ёқубзода билан суҳбатлашдик.

— Ҳозир Мозори Шарифни ичимлик суви танқислигидан қутқариш учун курашяпмиз,— деди у бугунги кун муаммоларига тўхталиб.— Совет мутахассислари бу ерда ўнлаб артезиан қудуқлари қовлаб, сув чиқариб бердилар. Аммо аҳолиси 240 мингдан ошган шаҳарга ҳамон сув етишмаяпти. «Шўровий» қудуқларнинг ишга туширилиши ташналикка, беҳуда аламзадаликка барҳам берди. Совет мутахассисларининг эзгу ишлари аҳамиятига маҳаллий аҳоли бора-бора яхши тушунапти. Қани, ана шу фидокор мутахассисларга ишлаш учун шароит бемалол бўлса! Қўриқчиларсиз шаҳардан ташқарига чиқиш хатарли.

Саховатли шўровий дўстларимизнинг бир қисми талаб бўйича шу кунларда Жузжон вилоятига кўчиб ўтдилар, кейинроқ Саманган ва Боғлон вилоятларидаги тоғ қишлоқларида иш бошлайдилар.

— Ирригация ва сув ресурслари министрлигининг бу ердаги вакили Нуржамол кеча Кобулга кетган эди,— деди Иброҳим Ёқубзода,— қачон қайтишини билмайман. Афғон-Совет дўстлиги билан бажариладиган ишлар тафсилотини у ҳаммадан кўп биларди. Эҳтимол, қайтишларингда учрашиб қоларсизлар. Афғонистон ҳам шаклан, ҳам мазмунан янгилянапти.

— Бу янгилянишни халқ қандай кутиб олаяпти? — деб Ёқубзодани саволга тутамиз. У суҳбатга ҳозиргина қўшилган Авлиёқул Ҳамкорга қарайди.

— Энг оддий деҳқон, энг оддий ишчи ё ҳунарманд ҳаммадан тез англаяпти, қўллаб-қувватлаяпти, Авлиёқул Ҳамкор гапини давом эттиролмай бир дақиқа жим қолди.— Яширишнинг ҳожати йўқ, тушуниши қийин бўлаётганлар ҳам оз эмас.

— Ички душманларни назарда тутаяпсизми?

— Бу ерда сўз душманлар ҳақида кетаётгани йўқ. Онгни дарров ўзгартириб бўлмас экан.— Авлиёқул Ҳамкор негандир шу ҳақдаги гапни давом эттиргиси келмади.

Кечқурун тоғ техникумининг маданият бўладиган концертга таклиф этилганимиздан хурсанд бўлдик. Маълум бўлишича, ҳозиргина бу муҳташам саройда Балх вилояти қишлоқ ва деҳқончилик кооператорлари раислари, қишлоқ хўжалиги активлари кенгаши бўлиб, унда Афғонистон президенти Нажибулло, Министрлар Совети раиси Султонали Киштаманд ва бошқа раҳбарлар иштирок этибдилар. Афғонлар таъбирича, «шўровийлар тортиқ этган бу сарой» фойесидаги кўргазмаларни томоша қилиб юрганнимизда Балх вилояти партия комитетининг қишлоқ хўжалик бўлими мудирин Расул Уртоқ биз билан учрашди. У кенгаш ҳақида гапириб берди.

— Давлат бир килограмм пахта учун 29 афғоний тўларди. Бугун улугимиз Нажибуллонинг ўзи бир кило пахта нархи 60 афғонийга кўтарилганини эълон қилди,— деди у кўтаринки кайфият билан,— қаранглар, нарх тенг баравардан ҳам баландга кўтарилди. Деҳқонларимиз энди белни маҳкам боғлайдилар.

Кенг зални тўлдириб ўтирган пахтакорлар юз-кўзида ҳам шу аҳд кўриниб турибди. Концертдан олдин вилоятда яшаб ижод этаётган Исҳоқ Дилгир, Ҳилолиддин Бадрий, Абдуманнон, Фулом Ҳайдар, Нусратзода, Абдулсами Ҳамид ва бошқа шоирларнинг пахтакор шаънига бағишланган мушоиралари тингланди. Концертда балхлик санъаткорлар билан бирга бизнинг севимли хонандамиз Қобулжон Юсупов ва ёш ҳофиз Машрабжон Эрматовнинг ширали қўшиқлари, моҳир созанда Рафиқжон Аҳмедовнинг чолғу куйлари, Каримжон Ҳикматовнинг афғонча оҳангда айтган ширин ялларани, Йўлдошали Эргашев доирасининг жозибали садоси, гўзал қизимиз Раъно Ҳайдарованинг шабададай шўх, товус мисоли чиройли, қушдай енгил рақслари қарсақлар билан қайта-қайта оқишланди. Аммо баъзи мезбонларнинг совуқ нигоҳи кўнгилга хижиллик соясини ташлади...

Саҳар муаззин овозидан чўчиб уйғондим. Ҳеч ким билан гаплашгим келмайди. Шаҳар сайрига чиққаннимизда ҳам шу нохуш кайфиятдан айрилолмадим. Нега? Нега баъзи одамларнинг қарашлари совуқ, бизнинг қайноқ меҳримизни сезишмайди? Менга жуда-жуда алам қиляпти. Қанча-қанча навқирон йигитларимиз афғон тупроғида ким учун, нима учун қурбон бўлдилар? Улар орасида менинг жигаргўшаларим, қўшниларим, ҳамқишлоқларим қанча? Ушалар кўз олдимдан бир-бир ўтяптилар. Эй, менинг новдасида нобуд бўлган укажонларим, сизларни хотирлаб, тўйиб-тўйиб йиғлагим келяпти. «Бир ҳовуч одамларнинг хунук назарига шунчалар эътибор берасизми? — қулоғим тагидами, билмадим, қалбимнинг тубидами, бир садо жаранглади,— Халқни кўрмаяпсизми, афғон халқи бизни унутмайди!»

— «Унутмайди»,— дейман ўзим-ўзимга ўша садони такрорлаб. Қалбимдаги муз бир пасда эриди-қўйди.

Али ибн Абу Толиб равзаси рўпарасида машинадан тушдик. Мақбаралар ва масжидларнинг заррин қуббалари, ялтиллаган нақшлар кўзларимизни қамаштирди. Дарвоза олдида бизни Балх вилояти шуунул исломиясининг раиси Мавлавий Мир Абдулнафе, Равзаи Шариф имом хатиби Мавлавий Мир Абдулвоҳид, муаззин Қори Мансур ва бошқа уламолар кутиб олиб, бу зиёратгоҳнинг тарихи билан таништирдилар.

Теурийлар сулоласининг номдор вакилларида, султон Мирзо Ҳусайн Бойқаро 1481—1482 йилларда ана шу мақбарани қургандан кейин бу ер Мозори Шариф номи билан атала бошлаганини, шиалярнинг зиёратгоҳига айланганини муаррихлар кўпгина китобларда таъкидлаб ўтганлар. Ҳамсафарларимизнинг бири у, бири бу мақбарани, бошқалари унга туташ масжиди жомеи ўз ҳолларича тамоша қилишяпти. Фарғона масжидининг имоми хатиби Собир қори билан бу ернинг уламолари гоҳ юриб, гоҳ тўхтаб қуръон оядлари, ҳадиси шарифдан сўз очадилар. Назаримда улар бир-бирларининг билимларини, ҳофизаи қувватларини одоб билан синашардилар. Мақбара билан масжид орасида учраган, бошига урингангина салла ўраган, кийимлари ҳам одми ва ниҳоятда кир икки мўйсафид эътиборимни тортди. Улар ҳам худди олдиндан келишиб олгандай мени кутиб туришибди. Салом-алиқдан кейин, япалоқ юзли, йўғон гавдали, кўзлари йилтиллаган, оппоқ соқоли сийрак чол ёнидаги ўзи сингари баланд бўй, аммо чўзинчоқ юз, ҳаракатлари чаққон ҳамоҳи билан кўз уриштириб олиб, кейин менга:

— Фарғонадансиз-а? — деб сўради.

— Ҳа! — дедим.

— Ана айтдим-ку, Сизнинг юртингиздан деб,— у ҳамроҳига кулиб қаради, уни менга таништирди.— Жамолиддин Соҳибназар. Уэлари Қўқоннинг Қаландархонасидан.

— Ўзингиз-чи?

— Улуғ амир таваллуд топган Шаҳрисабздан,— деди Амур Темурга ишора қилиб, виқор билан,— Ватандан қувилганимизда ёш-ёш йигитлар эдик.

— Сизларни ким қувган? — саволимдан иккаласининг ҳам қовоғи осилиб кетди.

— Бу юртга не ният билан ташриф буюрдиларинг? — деб қўқонлик мўйсафид гапни бошқа ёққа бурди. Унинг қарашлари ёқмай, ўзимни ҳушёр тутишга уриндим:

— Дўстлар ҳолидан хабар олгани.

— Бу юртдан ҳам файз кетди,— деди Жамолиддин Соҳибназар. Бу мўйсафидларнинг кимлигини билиб, тортишиб ўтиришни лозим топмадим. Жимликни шаҳрисабзлик оқсоқол бузди.

— Сизлар билмайсизлар, «Қалила ва Димна» деган китоб бор. Унда айтилишича, шуларни унутмаслик керакки, мол-давлатнинг энг яроқсизи унинг фойдаланмай қолиб кетгани; хотинларнинг энг ҳаёсизи — эри билан келишмагани; фарзанднинг энг тарбиясизи — ота-онасининг сўзига кирмагани; дўстнинг энг вафосизи — оғир кунларда юзини тескари ўгиргани; шохнинг энг лаёқатсизи — гуноҳсизларни кўрқувга солгани; мамлакатнинг энг ёмони — тинч бўлмаган, хавфсизлик таъмин этилмаган мамлакатдир.

Афғонистон ҳам энг яроқсиз мамлакат!

— Ўз юртлирининг ёмонласаларинг, жой берган, нон-туз берган бу юртни ёмон отлиққа чиқарсаларинг, рост, нима демоқчисизлар, тушунмадим,— дедим ўзимни тийиб.— Биз дўстмиз!

— Шўровийларнинг дўстлиги қанақа бўлишини биламиз,— мўйсафидлар киноя билан кулишди.

— Сизлар билан бундай суҳбатлашаман деб ўйламаган эдим,— дедим ҳамон ўзимни бошишга уриниб.

Жамолиддин Соҳибназар яна оғиз очмоқчи бўлиб турганда, кимдир елкамни ушлади. Қарасам, узун бўй, тоза камзули ўзига ярашган, кўзлари кулиб турган Қори Мансур:

— Сизни Собир қори кутяптилар,— деди ўзбек тилида,— қани юрсинлар.

Унинг таклифини рад этолмадим. Ўзимга қолса, иккала суҳбатдошим билан аччиқ-тирсик гап ўрнига бир баҳслашиб кўрмоқчи эдим. Ноилож яна одоб билан:

— Узр, омон бўлинглар,— деб хайрлашдим. Аммо жуда алам қилди.

— Насрулло дарға билан Жамолиддин Соҳибназарни бутун Балх билади. Иккаласи ҳам тақдирга тен бергиси келмайди,— деди Қори Мансур улардан узоқлашганимиздан кейин,— кўнгилларида тозалик йўқ.

— Камбағал одамлар экан деб яқинлашган эдим. Кийими юпуннинг кўнгли очик бўлади деб ўйлардим.

— Кийимларига қараб, камбағал деяпсизми? Иккаласи ҳам пихини ёрган бой. Мирзо Бедил айтади:

**Жома хоҳ атлас, хоҳ полос,
Шахс ботил номешавад зи либос,
Маъниаш равшану тақаддуси ранг,
Аз сиёҳи надорад нанг.**

Яъни: кишининг чопони хоҳ атласдан, хоҳ полосдан бўлсин — барибир кишининг ҳақиқий қиёфасини беркитолмайди, шахс кийимида яширинмайди. Кишининг қиёфаси хатти-ҳаракатида соф рангдек равшан кўринади. Хат қоралиги билан уятли эмас.

— Уларга очик диллик билан қўл узатган эдим, ҳаммаси тескарисини бўлиб чиқди.

— Сизни улар суҳбатидан жуда вақтида тортиб олдим. Худо шохид, Сизни ҳақоратли сўз айтишда айблаб, иккаласи ҳам бир-бирини тасдиқлаб, юзингизга қора чаплаши, жанжал чиқаришлари мумкин эди,— деди Қори Мансур бошини тебратиб.— Уларнинг тегирмонига сув қуядиганлар, биласизми, бўтам, ҳозир истаганча топилади.

Юртдан ўз оёқлари билан қочиб келиб, ҳамон аламзада юрган бу ватангадоларга негадир раҳмим келди. Қори Мансур эса хуш табиати билан меҳримни тортди.

Менда у билан алоҳида суҳбатлашиш истаги кучайди. Ҳамсафарларимиз Равзаи Шарифнинг энг кўримли жойларини танлаб, бир-бирларини қўлтиқлашиб суратга тушишаётганда Қори Мансур енгимдан тортиб:

— Биз ҳам тушайлик,— деб қолди.

Суратга тушишга ҳозирланаётганимизда ёнимизга Алоуддин югуриб келиб қўшилди. Учаламиз бир-биримизга худди ота-боладай яқин туриб, суратга тушдик.

— Мен ҳам ўзимни таништирай,— деди Қори Мансур кўнглимдан ўтиб турган саволни кўзларимдан уққандай.— Асли марғилонликман!

— Марғилонлик? — Алоуддин ҳайратланиб қаради.— Мен ҳам.

— Марғилондан чиққанимизга 60 йилдан ошяпти, не қилайлик, адашганмиз. Юртдан келган кишилар билан учрашиш умримизни узайтиради.

— Қани, ҳамма адашганлар Сиздай очик дил бўлса,— дедим ҳалиги хижиллигим ҳамон тарқамай.— Бу ерда шундай эътиборли зотлар қаторида бўлганингиздан хурсандмиз.

— Эски китобларда айтиладики, қуйидаги беш хосияти бўлган одам оч қолмайди, узоғи яқин бўлади, бегоналар юртида ҳам унга дўст топилади,— у шошилиб-шошилиб гапирарди.— Бу беш хосият шудир: мардумга озор бермаслик, шубҳали ишлар билан машғул бўлмаслик, ахлоқли, назокатли бўлиш, олижаноб бўлиш, ўз қадрини билиш.

— Сизнинг шундай инсон эканлигингизни бир қарашдаёқ билса бўлади,— дедим унга ихлос қўйганимни изҳор этиб,— ўша беш хосияти бўлган меҳнаткаш фуқоронинг бугуни қандай?

— Ҳозир, бўтам, ҳаммадан ҳам ўшалар нотинч,— деди Қори Мансур ўкинч билан,— юрт ташвиши кўнглини беаёв эзди.

«Ким дўст, ким душман»лигини халқ билади,— дейман руҳим кўтарилиб,— халқ ҳеч қачон

адашмайди». Хаёлига нималар келиб — нималар кетмайди. Ҳали уламолардан бири мақбараларнинг биринчиси бўлган Равзаи Шариф қурилиши кетаётганда Ҳусайн Байқаро билан бирга Алишер Навоий ҳам хабар олиб турганидан гап очган эди. Мақбара ёнидаги майдонда еру кўкни тўлдирган оқ каптарларнинг авлодини улуғ шоир бобомиз Ҳиротдан совға қилиб олиб келганлари ҳақида нақл борлигини айтишди. Хиёбондан хиёбонга ўтамиз. Оппоқ-оппоқ каптарлар ичида бир неча дақиқа ёлғиз қолдим. Каптарлар бошларимга, елкаларимга, қўл узатсам қўлларимга беозоргина кўняпти. Назаримда кимдир мени кузатаётгандай, ҳар бир хатти-ҳаракатимни таъқиб этаётгандай. Ёлғиз эмаслигимни сезяпман. Бу Сизми, улуғ бобо, эй, бу ўзингиз-ку ҳазрати Алишер, бобожон! Сиз олиб келган тинчлик каптарлари бошимга кўняпти.

Менга садоқат тиланг, онажон!

Афғонистон Халқ Демократик партияси Мозори Шариф шаҳар комитетининг биринчи секретари, кечадан буён биз билан юриб, қадрдонимиз бўлиб қолган Азиз Ҳамдард нонуштадан кейин:

— Сизларни вертолёт кутяпти,— деди. У эрталаб Шибирғон билан гаплашганини, Фарғонадан биздан илгари йўлга тушган совға-саломларимиз ортилган машиналар етиб борганини, бизни шаҳарда бутун халқ хурсандчилик билан кутаётганини ҳам айтди. Аэропортга етиб келганимизда хонанда Машрабжон Эрматов:

— Душман тепасидан ҳам учиб ўтамизми? — деб сўради ярим ҳазил, ярим хавотирлик билан. Очиғи бу ҳаммамизнинг кўнглимиздан ўтиб турган эди. Мезонларимизга ялт этиб қарадик. Азиз Ҳамдард билан Авлиёқул Ҳамкор бир-бирларига нигоҳ ташлашди.

— Ўтамиз,— деди Иброҳим Ёқубзода қулиб, худди шунчаки бир хабарни айтаётгандай,— уларнинг юрагига ваҳима солиб ўтамиз.

«Ваҳима солиб»ми ё шундайми, ишқилиб, тепаларидан ўтарканмизда». Азиз Ҳамдард кўнглимиздаги бу фикрни сезибми ё меҳр ихзори учунми:

— Сизларни жонимиз ичида олиб борамиз,— деди.— Ватанларинг чегарасига кириб боргунча жонимиз ичида бўласизлар. Сизлар учун сира-сира хавф йўқ. Иккала вертолёт ихтиёрингизда. Марҳамат!

Одмигина кийинган, рўмол ўраши ҳам, ўзининг кўриниши ҳам худди бизнинг қишлоқ аёлларига ўхшаб кетадиган, аммо бироз ўйчан онахон бир қизча ва бир ўғил бола, яна ёшгина аёл билан вертолётимизга чиқди. Учувчилар гоҳ чиқишади, гоҳ пастга тушишади, кимлар биландир гаплашишади, гоҳ бизнинг кўнглимизни олиб «Ҳозир учамиз» деб қўйишади. Мен билан ёнма-ён ўтирган ҳалиги онахон беҳосдан:

— Ўзбекмисизлар,— деб сўраб қолди.

— Ҳа-ҳа! Сизлар ҳам ўзбекми?

У бошини қимирлатиб, тасдиқ ишорасини қилди. Хаёлимдан «инқилоб йилларида ўзимиздан ўтиб қолган ҳамюртларимизданмикин», деган фикр ўтди. Унинг қаеридир ўз онамга ўхшаб кетарди. Юрагим жигиллаб кетди. Одми, озода ва урингангина кийимлари, қадоқ қўллари, кичик кўнгиллиги-чи? Ўхшайди, шундай ўхшайди-ки... Бунининг ўзига ҳам жуда-жуда айтгим келди. Аммо тортиндим. Ҳунарманднинг ё деҳқоннинг оила аъзолари эканига ишонч ҳосил қилиб, онани суҳбатга тортдим.

— Меҳмонгами?

— Йўқ, ўз уйимга,— деди она,— бир ўғлим Мозори Шарифда, кўриб кетяпман. Буниси келиним, булар невараларим. Шибирғонни соғинишибди.

Яна уни саволга тутмоқчи бўлиб турганимда суҳбатимизни учувчининг овози бўлди.

— Бугун учолмаймиз,— деди. Ҳеч ким «нега?» деб сўрамади. Она бошқа, биз бошқа машинага чиқиб, орқага қайтдик. Яна Мозори Шарифдаги ўша қароргоҳимизга жойлашдик. Кечқурун Алоуддин Сатторов билан Шавкатжон Воҳидов хонасида кўпчилик бўлиб гаплашиб ўтирганимизда Авлиёқул Ҳамкор:

— Ҳамдарднинг волидаси билан танишиб олдингизми? — деб сўраб қолди.

— Қайси Ҳамдард?

— Азиз Ҳамдардни айтяпман.

— Йўқ, йўқ,— дедим ҳайрон бўлиб,— оналари қаерда?

— Ҳали вертолётда анча гаплашдингиз-ку — ўшада. Ҳозир ўғлининг уйида ўтиргандир.

— Йўғ-э.

— Нега ишонмайсиз?

Нима дейишимни билмай елкамни қисдим. Шундай обрўли фарзандлар ўстирган онанинг жуда ҳам оддийлигидан хурсанд бўлиб кетдим. Хаёлимга нималар келиб, нималар кетмади. Негадир бирор мансабга илашиб олиб, ҳали иш бошлашга улгуриб-улгурмай ота-онасига, болачақасига бирни кийдириб, бирни ечтирадиган, бошқачароқ яшашга уринадиган баъзи ҳамюртларим эсимга тушди.

Эртасига бошқа-бошқа учганимиз учун Она билан учрашолмадим. Орадан бир соат ўтар-ўтмай вертолётимиз Шибирғонга қўнди. Фарғонага қадрдон бўлиб қолган, умр йўлини Савр инқилоби иши учун бағишлаган Раҳматулло Ҳамдард билан қучоқлашиб кўришаётганимизда ҳам Она сиймоси кўз олдимдан ўтди:

Мана Шибирғонга кириб боряпмиз. Афғонистоннинг шимолига жойлашган бу шаҳар дарёе Сафед (Оқ дарё)нинг қўйи водийсида. Жузжон вилоятининг маъмурий маркази ҳисобланган шаҳар аҳолисининг асосий қисми ўзбек, дари, тожик, пуштин, озгина туркман ва ҳиндлардан иборат. Бу ердан Мозори Шариф — Ҳирот автомобиль йўли ўтишини айтишганда юрагимиз бир қалқиб кетгандай бўлди.

— Қани, тинчлик бўлганда сизларни ҳозироқ тўғри Ҳиротга олиб бориб, кейин ўзимизнинг шаҳарда айлантлардик,— бизни кутиб олган мезонлардан бири кўнглимизни топиб гапирди.— Биз улуғ Алишер Навоий таваллуд толган Ҳиротга ҳамisha талпиниб тураемиз. Шунинг учун

ҳам бу энг серкатнов йўл ҳисобланади. На илож, юрт нотинч. Эълон қилинмаган уруш давом этяпти.

Бизнинг дилимиздагини гапирган йигит Афғонистон Халқ Демократик партияси Жузжон вилоят комитети секретари Абдурахим Фарзом экан. Раҳматулло Ҳамдард уни бизга таништириб:

— Бутун маданият ишлари унинг зиммасида, — деди, — ўзи вилоятимизнинг таниқли шоири. Абдурахим Фарзом хижолат бўлиб, ерга қаради.

— Жузжонда ахши шоирлар кўп, — деди тўлқинланиб. — Қори Муҳаммад Азим Азимий Жузжоний ҳозир 95 ёшдадир. Ҳазаллари жуда баланд. Жузжон фарзанди бўлган Ашраф Азимий билан Муҳаммад Амин Маттин Кобулга кўчиб кетганлар. Номлари бутун Афғонистонга машҳур.

— Жузжоннинг ўзида яшаб, ижод қилаётганлар ҳам борми?

— Ўзбек шоирлари Яхё Ҳафизий, Садрриддин Интизор, туркман Пир Нафасий, Хўжа Нафас Масаид Шибиргоннинг ўзида туришади. Уларни сизлар билан учраштирамиз. Мен ўша сеvimли шоирларимизнинг шоғирдиман.

Вилоят партия комитетининг мўъжазгина биносидаги қабул бошлангунча адабиёт, санъат, маърифат намояндалари Жузжон тарихи ҳақида баҳслашиб ўтирдик. Жузжон тарихидан унча-унча хабардорлигимни билдириб қўйиш истаги туғилдими, ҳар қалай бу ернинг улғу кишиларини бир-бир санадим. 1077 йили вафот этган тиб олими Абу Убай Абдулвоҳид Муҳаммад Жузжоний фаолиятдан сўз очиб, унинг Жузжонда туғилганини, шу ерда илмий-амалий иш билан шуғулланганини, Абу Али ибн Синонинг энг талантли шоғирди бўлганини, Ибн Синонинг ўзи ёзган таржимаи ҳолини унинг вафотидан сўнг ниҳоясига етказганини, ЎзССР Фанлар академиясининг шарқшунослик институтида сақланаётган бу ҳужжат Ибн Сино ҳақидаги энг ишончли манба ҳисобланишини айтдим. Абдурахим Фарзом жуда суюниб кетди. Бундан руҳланиб, 1193—1262 йилларда яшаб ижод этган ўрта асрнинг машҳур тарихчиларидан Абу Умар Минҳожиддин Усмон ибн Сирождиддин Жузжонийга меҳру-муҳаббатим борлигини изҳор қилиб, у кучга тўлган пайтида мўғуллар зулмидан қочиб, Шимолий Ҳиндистонда яшаганини, бу ернинг бир қанча шаҳарларида мўдаррис, қози, қозикалон вазифаларида ишлаганини, шеърлари ва қасидаларини эсладим. Айниқса, унинг кўзи билан кўрган, ўзи шоҳид бўлган ё суриштириб билган воқеалар асосида ёзган йирик «Табақоти Носирий» асари бизнинг шарқшунослар орасида Кобул нухсаси билан машҳурлигини, унда мўғуллар юриши, Хоразмшоҳ Жалолиддин Манғубердининг Ғазнага келиши, унинг тақдир ҳақидаги маълумотлари, бари-барига тўхталиб, «биларканманми?» деган оҳангда суҳбатдошимга нигоҳ ташладим. Унинг ўйлини қолганини кўриб, «шундай машҳур олимни билмас экан-да, шундан хижолат бўляптимикин?» деган ҳаялга ҳам бордим. Иккаламиз ҳам жим бўлиб қолдик.

— Сиздан узр сўрайман, — деди Абдурахим Фарзом менга хижолат бўлгандай қараб, — арабча ифода туфайли кўп хатоликлар, чалкашликлар учраб туради. Бу Абу Умар Минҳожиддин Усмон ибн Сирождиддин тахаллусининг Жузжоний аталишида ҳам кўринади.

— Нера?

— Арабчада Гургон — Жузжон, баъзан Журжон бўлиб талаффуз этилади. Фозиллик дарёсининг дури ва валийлик осмонининг чўлпонларидан бўлган бу зот Жузжоний эмас, аслида Гургонийдир.

Абдурахим Фарзом ўз фикрини аниқ тарихий манбалар билан далиллади. Ҳамроҳим Собир қори ҳам уни қувватлаб, араб алфавитидаги ифода таъсирида йўл қўйиладиган нуқсонлардан мисоллар келтирди. Ўзимга ортиқча ишониб юборганимдан, тўлиқ билмасдан гапирганимдан қизариб кетганимни сездим. Ҳозирги ҳолатим бемаъни маҳмадоначилик бўлиб туюлди. Хонага вилоят партия комитетининг биринчи секретари Раҳматулло Ҳамдард, Авлиёкул Ҳамкор, вилоят партия комитети биринчи секретарининг ёрдамчиси Абдурашид Равшангир, совет дипломатлари ва маслаҳатчилари кириб келишгандан кейингина ўзимга келдим. Раҳматулло Ҳамдард делегациямиз аъзоларини Жузжон тупроғига қадам ранжида қилганлари билан кутлади. Жузжон вилоятининг сиёсий-иқтисодий ва маданий ҳаёти билан таништирди. Аҳолининг асосий қисми қишлоқ хўжалиги, хусусан, пахта, жўхори, арпа, буғдой, зиғир ва бошқа экинлар етиштириш билан банд, халқ ҳунармандчилиги ҳам ривожланиб бораёпти. Шибиргонга яқин жойдан катта табиий газ кони топилибди. Шу кунларда куриляётган нефтни қайта ишлаш заводи 1990 йилга битказилади. Газ қазиб олишни 2,5 миллиард кубометрдан ошириш ҳаракати кучаймоқда.

— Шибиргон шаҳрининг ўзида меҳнат аҳлининг 2600 фарзанди мактабларда таълим-тарбия оляпти, — деди Раҳматулло Ҳамдард халқ маорифининг аҳволига тўхталиб, — уларга ўрта ва олий маълумотли 100 ўқитувчи дарс берапти. Фарғонанинг мактабларида бўлиб, у ердаги ўқитувчилар ва талабаларга ҳавасим келди. Кучимиз етганича, мактабларни таълим ва фан кабинетлари билан таъминлашга ҳаракат қиляпмиз. Сизларнинг ёрдамларингизга суюнаямиз.

— Миллий яраш, хусусан, Жузжон вилоятига қандай наф келтиряпти?

— Миллий яраш Савр инқилобининг янги ва дадил қадами бўлди. Буни ўз вилоятимиз мисолида айтсак, яқин 100 минг қочоқ юртига қайтди. 30 мингдан зиёд киши қуролини қўйиб, халқ ҳокимияти тарафига ўтди. Душманлар ҳар бир қочоқни халқ ҳокимияти билан қандайдир бўлса ҳам боғланишига тўсқинлик қилмоқда. Вилоятларни ноиб ул-ҳукмийлар бошқарган вақтда истаганини оёқ ости қилиб, истаганини хўрлаган, хону бек бўлмаса ҳам, хону бекдай яшаган бойлар, савдогарлар, амалдорлар кўзига халқ ҳокимияти бало-қазо бўлиб куринаёпти. Уларга амри маъруф, тенглик ва адолатнинг ажал бўлиб туйилиши-ку сир эмас, аммо бутун ота-бобоси, ўзи уларнинг зулми остида эзилб келган, ери йўқ, суви йўқ деҳқонларнинг, чўпонларнинг, хизматкорларнинг адашишдан, ким душман, ким дўст эканини ажрата олмаётганликларидан юрагимиз туз сепгандай ачишади. Миллий яраш, айниқса ана шундай соддадил, бироқ алданган ҳамюртларимизнинг кўзларини очяпти.

Душманлар тоғлик районларга ўрнашиб олиб, деҳқончилигимизга худди офатдай зарар келтиряпти. Сувлар кераксиз тарафларга буриб юборилиб, кўпгина деҳқонларимизнинг экинлари ҳам, ўзлари ҳам қақшаб қоляпти.

Вилоят кооперативлари раислари билан учрашувда ҳам ана шу сувсизлик нидосидан кўнгиллар бузилди.

Буғдой ҳосилининг салмоғи ҳар гектар ҳисобига 1500—2000 килограммданга етяпти. Пахта-

нинг ҳосилдорлиги бундан ҳам паст. Ҳар гектардан зўра 500—600 килограммга тўғри келяпти. Учрашув тугаб, ташқарига чиққаннимизда бизни олиб юрган машина яқинида турган тўрт мўйсафид кўлларини кўксиларига қўйганларича сўрашгани югуриб келишди. Уларнинг иккитаси ўзбек, бири пуштун, бири туркман экан.

— Яхшиям сизлар бор экансизлар, бўлмаса, очдан ўлардик, — деди мошгуруч соқоллари қалин, ингичка, эгилган бўйни елкасига чўккан пуштун чол бизга меҳр изҳор этиб. — Ишонган тоғим — бир ўғлим бор эди. Душман кўлида шахид бўлди. Сизлардан кўмак бўлмаганда етим қолган икки набирамни боқиш қўлимдан келармиди?

— Дорилфонодан кўнгил совиган, биродаркушлиқдан, падаркушлиқдан тўйиб кетдик, — паст бўйлик, қалин, қора соқоллари калта қирқилган мўйсафид кўзлари ёшланиб, титраб гапирди. — На дин, на имон қолди бу замонда. Сизлар шўровийлардан экансизлар. Айтинглар, қачон тугайди бу қирғин?

— Шўровий меҳмонлар қаёқдан билсин, устоз, — деди Авлиёқул Ҳамкор, — бизни деб уларнинг фарзандлари шахид бўлаётганини ўзингиз биласиз-ку!

— Мавлавий Абусаид Иброҳим номли бу зот асли Мардиён қишлоғидан, — деди йўл-йўлаккай, — вилоят шуунул исломиясида обрўйи катта, жуда катта уламо, уни ҳатто Мозори Шарифда ҳам ҳурмат қилишади. Шундай зотнинг кенжа ўғли Каримберди Абусаид ўзимизнинг сарандўйлар қаторида душман билан жанг қилган бўлса, икки катта ўғли Сончарақда Раҳим девонада сарбоз бўлиб, халқ ҳокимиятига қарши курашди.

— Ҳозир-чи?

— 64-сарандўй полки билан Раҳим девона каллакесарлари тўқнашувда, қисматни қаранглар, бир кечанинг ўзида Мавлавий Абусаид Иброҳим уччала ўғлидан жудо бўлди. Кампири бу хабардан юраги ёрилиб ўлди. 64-сарандўй полкининг қўмондони Дағарвал Муҳаммад Расул яқинда бўлиб ўтган йиғинда Каримберди Абусаидни халқ ҳокимиятининг қаҳрамонлари қаторида санаб ўтди.

— Мавлавийнинг ўзи қайси тарафда?

— Ҳар ҳолда душман тарафда эмас, аммо бизни ҳам маъқулламайди. Икки ўт ўртасида куйиб юрибди, унга ҳеч кимнинг гапи ёқмайди. Сездиларингми, сизлар билан кўришгани югуриб келди. Яна дарров ўзгарди.

— Чолга қийин бўлибди, — деди Алоуддин чуқур нафас олиб.

* * *

Мирзо Улуғбек авлодларидан бўлмиш Барзу Хон оталиқнинг ўғли Рустамхон оталиқ томонидан XV аср ўрталарида қурилган Мадрасаи Калонга бориб, ёш муллаваччалар ўқиш шароити, мударрислар фаолияти билан танишдик. Садриддин Айний таърифлаган эски мактаб ҳаёлимдан ўтди. Собир қори бир мударрисдан машғулотлар қайси дарслик асосида олиб борилаётганини сўради.

— Бурҳониддин Марғилоний — Али ибн Абу Бакр ал Фарғоний ал Риштонийнинг «Ҳидоя»лари дарслигимиз, — деди мударрис эҳтиром ва тавозе билан.

— Биз ўша ҳазратнинг тупроқларидан келганимиз, — деди Собир қори. Даврадаги ҳамма мезонларнинг кўзлари қақнаб кетиб, бизга ихлослари яна ҳам орғандай бўлди.

— Дарвоқе, Фарғона ҳазратнинг юрти-ку, — деди Мавлавий Саид Ғулом Саҳий Розий. «Дарвоқе, дарвоқе» деган сўзлар эшитилди. Мадрасанинг бир тарафи қорихона бўлиб, бу ердаги ўнлаб кўзи ожиз муллалар тирикчилиги дуои-бандларга ишонган кишилар саховатига боғлиқ экан.

Шуунул исломиянинг махсус йиғинлари ўтадиган саройда бизни кўпчилик ўринларидан кўз-ғалиб, кимлардир шунчаки бош ирғаш, жуда оз бўлса-да, айрим кишилар еб қўйгудек тикилиб кутиб олди. Кичикроқ зал оқ салла ўраган ўрта ёш ва мўйсафид хатиби имомлар, муаззинлар, муллалар, қорилар билан тўла эди. Мавлавий Абдурауф СССР — Афғонистон, хусусан, Фарғона — Жузжон дўстлиги, советлар ёрдами ҳақида гапириб, йиғинни очиб, Собир қори ҳақида гап кетганда:

— «Ҳидоя» муаллифининг авлодидан, — деди. Шу сўз баъзи совуқ дилларни эритгандай, ғаламслик билан тикилиб турган баъзи нигоҳларга билинар-билинмас бўлса-да нур бергандай бўлди.

Собир қори Совет мусулмонлари ҳаёти, виждон эркинлиги, халқлар дўстлиги, бу ерга буюрилган ташрифнинг эзгу нияти ҳақида сўзлаб, охирида:

— Сурраи хижратда ҳамма мусулмонлар биродарлар, биродарлиқни мустаҳкамланглар дейилган, — деди. У руҳонийларни падаркушлик урушини тўхтатишда, ярашга эришишда жонбозлик кўрсатишга чақирди.

Савол-жавобларда баъзи англашилмовчиликлар тугуни ечилгандай, кўнгиллардан кўнгилларга яна янги йўллар очилгандай бўлди. Урта бўй, думалоқ юз, шошилиброқ гапирадиган мўйсафид ўзини «Мулла Рамазон» деб таништириб, Собир қорига:

— Динга ишониш ё ишонмаслик ҳар кимнинг ўз ихтиёрида деясиз. Шундай бўлса нега болалар фақат шўро мактабда ўқийди? — деди.

Ундан тўрт одам бери ўтирган баланд бўй, кенг елкали, ёши олтмишларга бориб қолган кишининг нимадир демоқчи бўлиб ҳалидан бери у ёқ-бу ёққа тебранаётгани эйтиборимни тортиди. Шунда бехос унинг йўғон овози гулдиради. Бу одам шартта-шартта, аник, баланд овозда гапирар, назаримда Собир қорини шоширишни ўйларди. Аммо унинг тор фикрини ифода этган сўзи ҳам, саволлари ҳам ҳеч кимга таъсир қилмади, атрофидагилар ҳам уни қўллаб-қувватлашмади.

— Саволлар тугадими? — деганда яна ўша мулзам бўлган йўғон гавдали киши берухсат ўрнидан турди.

— Мавлоно Омонуллохон, марҳамат!

У яна Собир қорига ташланди.

— Шўро ҳукумати мусулмончиликни майли, таъқиб этмайди дейлик, — деди овози титраб, — қани, жаноби имом, айтингни, нега юртингизда ҳамма ожизалар, заифалар юзи очиқ юради? Шу ҳам мусулмончиликми?

— Пайғамбарлар ҳадисида ифти қалбака, яъни қалбнинг фатвосига қулоқ сол дейилган, —

деди Собир қори, — хотин-қизларимиз паранжи ёпинишни иштамас, зўрлаш гуноҳи кабира эмасми?

— Йўқ, — деди Мавлоно Омонуллохон овозини баландлатиб, — қуръони шариф уларнинг очиқ юришини буюрмайди.

— Очиқ юрган сизларда ҳам бор-ку? — деди Собир қори.

— Биз уларни ўлдираемиз, биз уларни чопиб ташлаймиз!

Омонуллохоннинг сўзларидан ғазабланган Мавлавий Саид Фулом Саҳий Розий ўрнидан беихтиёр туриб кетди. У ўтган йили Ўзбекистонда бўлганини, у ерда инсонлар орзуси амалга ошаётганини, ўзаро ҳурмат ва эҳтиром баландлигини, ҳамма тенглигини ўз кўзи билан кўриб, ҳаваси келганини айтди. Ундан кейин Мавлавий Саид Нажмиддинхон ҳам Омонуллохонни танқид қилиб гапирди. Шундан кейин ғала-ғовур тинди. Дин пешволари бизни тавозе билан кузатишди. Дилимизга аллақандай оғриқ тушганини билдирмай, кулиб-кулиб хайрлашдик. Шунинг учун бўлса керак, вилоят ижроя комитети раиси Абдурахмон Ансорий қабулида бўлганимизда:

— Душманларнинг масжиду уламоларга муносабати қандай? — деб сўрадик. Абдурахмон Ансорий ўйланиб қолди. Кейин:

— Душманларимиз ҳақиқий башараларини ислом дини билан ниқоблаб олишган. Сиз ва бизни динсизликда айблаб, минг хил иғво тўқиб, ҳамон оммани йўлдан оздиришга уринмоқдалар. Кўп кишиларнинг дўст билан душманни ажратолмай довлдираши шундан, — деди у, — ўзларига хизмат қилган мулларарни кўкларга кўтариб, ихтиёрларидаги масжидларни «худонинг уйи» деб, бошқа масжидларнинг кулини кўкка совураятдилар.

— Қандай қилиб?

— Улар беҳос-беҳос ҳужум уюштириб, вилоятдаги 82 масжидга ўт қўйдилар, бузиб ташладилар. Ҳатто намоз ўқилаётган пайтда бостириб кириб, қуролсиз кишиларни ўққа тутяптилар, жойнамозларни, қуръонни ёқяптилар. Масжидларда қанчадан-қанча имому хатибларни, мулларарни ўлдиришди. Уларда дин ҳам, имон ҳам йўқ.

Дагарвол Муҳаммад Расул қўмондонлик қилаётган 64-полк сарандўйлари билан танишувимиз худди туғишган ака-укаларнинг суҳбатига ўхшарди. Давралардан давраларга ўтамиз. Шибиргон ва унинг атрофидаги қишлоқлардан келган Нурмуҳаммад Мазлумёр, Абдулманнон Деҳқон, Раҳматулло Қассоб, Шариф Вафо, Зоир Фарёд, Саид Жалол Башардўст ва бошқалар уй адресларимизни ёзиб олишди.

— Кўпчилигимиз учун Ўзбекистон азиз юрт, — деди Нурмуҳаммад Мазлумёр кўнглимиздан ўтган саволимизга жавоб бериб. — Биримизнинг ота-онамиз Термиз, Қарши ёки Самарқанддан бўлса, иккинчимизники Тошкент, Бухоро ёки Фарғона водийсидан. Ота-оналаримиз биз туғилмасдан анча илгари адашиб, йўлларини йўқотиб, бу ерларга келиб қолиб, бутун умрларини афсус-надоматда ўтказишяпти.

— Айниқнинг етти қўшиғи бор дейишади, — деди кулиб туриб гапирадиган Саид Жамол Башардўст, — ота-оналаримизнинг минг бир қўшиғи бор, аммо ҳаммаси Ўзбекистон ҳақида. Биз ана шу қўшиқларни эшитиб катта бўлганмиз. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонга меҳру муҳаббатимиз бошқача.

— Ота-оналарингиз Октябрь инқилобини тан олмай, бу ерни Ватан тутишибди, Савр инқилобидан безовта бўлишмадимми?

— Ватанга яқинлашамиз деб бошлари осмонга етди, тўғрими? — деб Зоир Фарёд ўртоқларига қаради. — Улар бизни шунинг учун ҳам халқ ҳокимиятини кўриқлашга юборишган, — у менга кўзлари жовдираб қараб, илтимос қилди. — Анави шифохонада душманлар уюштирган ғазавотда жароҳатланган қуролдош дўстларимиз даволанишяпти. Хабар олсаларинг кўнгиллари кўтариларди.

— Яхши айтдиларинг! — деб шифохонага йўл олдик.

Йўл бошловчи ҳамроҳимиз бир қаватли узун бинонинг остонасидан ўтишимиз билан:

— Ҳамма палатада бўламизми? — деб сўради. Вақтимиз зикроқ, бунинг иложи йўқ эди. «Фақат биттасида бўламиз», деган ишора билан кўрсаткич бармоғимни кўрсатдим.

Коридорнинг рўпарасидаги палатага кирдик. Тўрт кишилик экан. Бири қаравотда ўтирганча араб алфавитида ёзилган аллақандай газетанинг у ёқ бу ёғига кўз югуртиряпти. Қолган уч киши ётибди. Бизни кўриб ўринларидан турмоқчи бўлишди. Кўзғалмасликларини илтимос қилдик. «Булар ҳам ўзбек бўлса керак» деган хаёлда уларга она тилимда мурожаат қилсам хижолат бўлиб, бир-бирлари билан кўз уриштиришди. Таржимон ҳамроҳим улар билан пуштун тилида гаплашди. Маълум бўлишича, Абдуғафур Мурод, Фулом Муҳаммад Худойназар, Ахтар Муҳаммад Мирдил, Саидназар Имомназар исмли бу йигитлар Ақчада ўрнашиб олган Аҳмад полвон йигитлари билан тўқнашувда яраланишган. Ичларида фақат Ахтар Муҳаммад Мирдилнинг яраси енгилроқ.

— Яраш-яраш охирига етиб қолса, кўрмагандай бўлиб кетасизлар, — дедим уларни юпатмоқчи бўлиб.

— Аҳмад полвон билан Ахтар Луччак Елонғоч ҳеч қачон дўст бўлмайди. Уларга ишонмаслик керак, — деди Ахтар Муҳаммад Мирдил кўзларидан ғазаб учқуни сочилиб. — Бу аблаҳлар болаларни ҳам, оналарни ҳам, чол, кампирларни ҳам ўлдиришяпти. Аҳмад полвон акамни, Ахтар Луччак Елонғоч онам билан отамни худди ҳайвонни сўйгандай сўйган. Бу жаллодларни кечириб қийин.

Бутун оиласидан айрилиб, ёлғиз қолган бу аламдийданинг кўнглини кўтара оладиган сўз борми? Созанда Рафиқжон Аҳмедов ана шу ярадор сарандўйлар суратини олди. Шифохона ҳовлисида икки қўлтиқтаёққа тиралиб, катта дарвозага кўз тикиб турган йигит ёнидан жим ўтиб кетолмадик. Саломлашдик. Ўзбекча гапиргани учун:

— Ўзбекмисиз? — деб сўрадик.

— Дариман, — деди, — Мардианда ўзбеклар ичида катта бўлганман. Исмим Воҳид Ҳайрон!

— Қаерда яраландингиз?

— Чимтолда. Ахтар Луччак Елонғоч қуршовидан чиқаётганимизда.

— Оғир эмасми?

— Икки оёғимдан ҳам умидимни узган эдим. Шўровий врачлар сақлаб қолишди.

- Кимни кутяпсиз?
- Онамни, — деди у дарвоза тарафга яна кўз югуртириб, — ҳар куни шу вақтда келадилар. Отам йўқ. Елғиз фарзандман. Онам оёқ босишимни интизорлик билан кутяптилар.
- Сарандўйлар либосини ечасизми?
- Йўқ.
- Онангизга нима дейсиз?
- Яна оқ йўл тиланг, менга садоқат тиланг, онажон дейман, — деди Воҳид Ҳайрон.

Кўзларингдаги ўт қаердан, Ҳафизажон?

Кўёш терак бўйи кўтарилиб қолган бўлса ҳам Шаҳри Кўҳна қишлоғи шундай сокин, шундай жимжитки, бутун борлиқни ғафлат уйқуси босгандай. На кўчадан, на хонадонлардан тиқ этган товуш эшитилади. Етти пахсали кўча деворлари янада ваҳимали кўриниб, кўнгилларга ғулу ташлаб туради. Бу баланд деворлар ортидаги ҳовлиларнинг қайси бири бўш, эгаси кўчиб кетган, қайсинисида одам яшаяпти, ё яшамаяпти — билиб бўлмайди. Айрим дарвоза ва эшикларнинг тирикшидан безовта кўзлар қадалганини ҳис этиб турасан. Кимлар улар? Дўстми-душманми? Қачонгача давом этади бу хунрезлик? «Кўча эшикка яқин боролмай юрагимиз зардобга тўлиб кетди-ку, — Осиёхон икки қўлини баланд кўтариб нола қилади, — уни душман ўқидан асра, мана бу гўдакларга раҳминг келсин, — деб жажжи қизчасининг бошларини силайди, бағридаги чақалоқ ўғилчасини йиғлаб-йиғлаб ўпади. Яна умр йўлдоши Абдулҳамидни ўйлайди. — Ҳар ҳафтада бир, кечаси хабар олиб кетарди. Бугун ўн кундан ошяпти. Нега дараги йўқ? Тирикмикин? «Баланд девор оша эшитилган аллақандай инграган овоз Осиёхоннинг хаёлини бўлди. Чўчиб кетди. Чақалоғини кўрпачага ётқизиб оёқ учида дарвоза томон юрди.

— Ойи, кўчага чиқасизми? — орқасидан чопиб келиб этаганин ушлаган Ҳафизанинг кўзлари бехос чарақлаб кетди, — дадамнинг йўлларини пойлаймизми?

Осиёхон оғзини қўллари билан беркитиб, «овоз чиқарма» деган ишорани қилди. Жажжи Ҳафизанинг кўзлари қандай тез чарақлаб кетган бўлса, шундай тез нурсизланди. У индамай орқасига қайтиб, чақалоқ ёнига ўзини ташлади. У унсиз йиғларди.

Эндигина етти ёшга қадам қўйган қизчасини кўрқинч шунчалар итоаткор қилиб қўйганидан Осиёхоннинг юраги титраб кетди. У дам кўча эшикка, дам қизчасига қараб, ўзини ўнглаб, қаддини кўтарди. «Ким ингради? Уни чала ўлик қилиб, эшигимиз тағига ташлаб кетишган бўлса-я? — шундай ғулғула билан югурди. Эшикни шарт очди. Ичкаридан туриб ташқарига мўралади. — Ҳеч ким йўқ-ку». Осиёхон дарров орқасига қайтиб, чодирани кийиб, кўча эшик остонасидан ҳатлаб, яна атрофга аланглади. Шунда икки ҳовли наридаги девор ортидан аёлларнинг овози келаётганини эшитди. Момоҳол бувининг эшиги очик эди. Ҳовлига шаҳдам кириб борган Осиёхон ичкаридан чиқиб келётган икки сарандўйни кўриб, тўхтаб қолди.

— Кимсиз? — улар автоматларини бараварига ўқталишди.

— Мен, — Осиёхон бир дақиқа довдиради.

— Кимсиз? Қимирламам, отиб ташлаймиз, кимсиз?

— Абдулҳамид ҳарбийнинг заифасиман. Душманларнинг айғоқчилари кўчада ўзини танитмаслик учун чодира кийиб, қанча-қанча бегуноҳ кишиларнинг бошини еганларини билган Осиёхон ўзини йўқотмади.

Унинг ёнига икки аёл югуриб келиб:

— Келинг, Осиёхон, — деб сўрашиб, термизлик тоғани ўлдириб кетишганини айтишди. Новчадан келган, қаддини хиёл букиб юрадиган, жаҳли тез, тўғри сўз Эшмурод отани ҳамма термизлик тоға дер эди. Уттизинчи йилларда Термиздан бу ерга келиб қолган бу мўйсафид:

— Бойлар-ку, мол-дунёсини қизганиб, юртдан жудо бўлишган. Мен-чи, мен нечун дабгиримдан адашдим, деб бошига уриб юрарди. — Қизил Оёқ бошимни айлантурса, этагига ёпишиб олибман-а! Менга ўхшаган чўпонлар Шўрога ёпишса, мен ана шу ноинсофга ёпишибман-а! — деб Ҳалифаи Қизил Оёқ лақаби билан машҳур бўлган, Шибирғон шаҳри ва унинг атрофида бойлиги ва хасислиги билан танилган Обид Назарни лаънатларди.

— Ҳалифаи Қизил Оёқни туркман дейишади. Термиз ҳам туркман юртимми? — деб уни баъзилар саволга тутарди. Уларнинг нимага шайма қилишаётганини сезган Эшмурод тоға:

— Сабаби тирикчилик, оёғим туркман чўлларига ҳам етган эди. Ушанда унинг тузоғига илинганман, — дер эди, — ўзим асли термизликман.

— Ҳалифаи Қизил Оёқнинг имомлиги ҳушингизни олгандир:

— Умримда номоз ўқимаганман.

— Имом уришмасмиди?

— Э, унга бировнинг номози эмас, пешона тери керак эди.

Эшмурод отанинг икки қизи, бир ўғли бор. Савр инқилобидан кейинроқ ўғли халқ сарандўйлари қаторига қўшилиб, шаҳар ва қишлоқларни душмандан тозалашда қатнашди. У ўтган йили Сарипул районда Ёқуб полвон тўдаси билан тўқнашувда ҳалок бўлди. Термизлик тоға билан хотини Момаҳол холининг қадди яна ҳам букилди. Айрилиқдан ич-эти емирилган Эшмурод ота ўзини бардам туттишга уринарди. Риёкор Ҳафизилло Амин йўқ қилингандан кейин бойларнинг, бадавлат руҳонийларнинг кутқусига учиб, уларга эргашиб, ҳовли-жойини ташлаб, тоғу тошларга, хорижга қочаётган бева-бечораларнинг йўлини тўсиб:

— Кўзларингни очинглар. Савр инқилоби ахир бу сизлар учун-ку? Бундай ўйланглар, нима ёмонлик кўрдиларинг ўзи? Бой бойга боқар, сув сойга оқар! Сизлар кимнинг гапига киярпсизлар? — деб кўпинча ўз ўтмишини мисол қилиб кўрсатарди. Унинг жон куйдириши билан йўлдан қайтганлардан бири Абдулҳамид бўлди. У ўз ихтиёри билан ҳарбийга ёзилиб, мана уч йилдирик, Савр инқилобини душмандан ҳимоя қиляпти. Осиёхон баъзи калтабин аёллар гапига кириб:

— Шундай қафасда яшагандан кўра, келинг, биз ҳам ўша кенг ерларга кетайлик, нима қиласиз ҳарбий бўлиб, ўзимизникиларга ўқ отасизми? — деб эрига ялиниб-ёлворарди. — Ўзимизнинг таглик-туглик одамлар-ку улар! Юртнинг обрўйи бўлган оқ суюқлар ўшалар эди-ку!

— Сенга тушинтира олмайман. Ҳатто анави Момохол кампир ҳам сендан яхшироқ фикрлайди,— деб Абдулҳамид хотинини коирди. У нима учун курашаётганини яхши билар, аммо хотинига қанча гапириб ҳам тушунтира олмаганидан аччиқланарди. Мана энди Эшмурод ота ҳам йўқ. Осиёхон ёнидаги икки аёлга эргашиб ичкарига кирди. Сарандўйлар ташқарида, уй эшиги олдида қолишди. Юзига оқ доқа ёпилган, мужмайиб ётган эрининг тепасида йиғлаётган Момохол хола:

— Вой, Осиёхон, наҳотки, Термиз тоғангиз йўқ. Наҳотки, энди у бутунлай йўқ бўлса-я! Вой, Осиёхон, мени қўшиб ўлдириб қўя қолишса бўлмайдимиз ўша қонхўрлар!— деб қўшнисига осилиб, бемадор қўллари билан уни маҳкам ушлаб йиғларди.— Абдулҳамидни «Юраги тоза йигит» деб жуда ҳам хуш кўрардилар.

— Отамиз ўрнидаги отамиз эдилар,— деди кўзларидан ёш дув тўкилган Осиёхон,—маслаҳатгўйимиздан айрилибмиз-ку, холажон!

— Кеча Хўжа Дуко қишлоғига бир амаллаб бориб, катта қизимиздан хабар олиб келган эди. Кичик қизимизни кўргиси келиб, бугун эрталаб Гураи Шибирғонга кетувди, ўлигини ярим йўлдан олиб келишди.

Шунда бирдан Осиёхоннинг эсига кўрпачада думалаганича қолган чақалоғи, юзини беркитиб, овозини ичига ютиб йиғлаётган қизчаси тушиб, чодирасини шошилиб кийди. Ўз ҳовлисига кўз очиб-юмгунча кириб келди. Қизчаси укачасини кучоғига олиб ўтирибди. «Хайрият!» У кўча эшикни яна тамбалади.

— Термиз тоғани нега ўлдиришди? Унинг кимга зиёни тегибди? Шундай қари одамга ҳам қўл кўтаришадими?— Осиёхон ўз саволига ўзи маънилик жавоб тополмасди.— Бир қишлоқда ўсган, бир-бириникига кирди-чиқди қилиб, яхши-ёмон кунида ҳамдард бўлиб юрган одамлар энди нега ўзаро душманга айланиб қолишди? Қариндош-уруғлар, ҳатто ака-укалар орасида ҳам бир-бирига ёв бўлганлар топилади-я! Нега шундай? Улуғимиз Нажибуллонинг «Миллий яраш» деб юраги эзилаётганини нега тушунимаяпти? Қани, менга қўйиб беришса, иккала тарафга ҳам сочимни ёйиб, эмаклаб бориб, оёқларига бошимни қўярдимда: «Чўрилларинг бўлай, ҳой оталар, ҳой акалар, ярашинлар, ёмонларнинг гапига қулоқ тутманлар, бир-бирларингни авайланлар, боболаримиз, момоларимиз руҳини қақшатманлар»,— деб ёлборардим.

У кечки овқатга ҳозирлик кўраётганда ҳам, қизчасининг у ёки бу саволларига жавоб қайтараётганда ҳам, хуфтонги дастурхон устида ҳам шуни ўйлаб, ғазабланиб, хаёлан кимларгадир заҳрини сочар; кимларгадир маломат тошини отарди.

Ҳафиза ҳар кунгидан ҳам эртароқ ухлаб қолди. Бағрига олиши билан кўзи юмиладиган чақалоғининг жағи очилиб, она кўкрагини олмас, алла айтганига ҳам, қўлида у ёқ-бу ёққа тебратганига ҳам унамас, худди бирор ерини ари чаққандай биғиллашини қўймасди.

— Йиғинг яхшиликка буюрсин-да,— деб она чақалоғининг йўрғанини ечиб, қора чироқ ёруғида баданини сийпалаб чиқди.— Нега йиғлайсан, болажоним. Ишқилиб даданг тинч бўлсин!

Чақалоқ дадаси ҳақида гап кетганини билгандай, унга илҳақ бўлгандай бехос жим бўлиб қолди, кўзларини мўлтиратиб, тилларини чиқариб бир нималар дегиси келди. Осиёхон уни чўлп-чўлп ўпиб туриб, йиғлаб юборди. Чўчиб уйғонган Ҳафиза онасига тармашди. Унинг товуши Осиёхоннинг ҳушини йиғди.

— Кечир, мени қизим, сени уйғотиб юбордим,— деб Ҳафизани бағрига босиб, бетларини бетларига суйқади. Шу топда Осиёхоннинг вужудида соғинч ўти ловуларди. Ҳозир ярим кечадан ўтаётган бўлса ҳам ўрнидан туриб чодирасини кийиб, ташқарига чиққиси, қишлоқдаги ўз кўнглига яқин кишилар дарвозасини бир бошдан тақиллатгиси, ҳаммаси билан кучоқ очиб кўришгиси келиб, ўрнидан довдираб турди. «Сизларни ташлаб қаёққа ҳам борардим.— У қўлчаларини, оёқчаларини кўтариб ўйнаётган, дунё ғамидан беҳабар чақалоғига, жовдираб турган қизчасига қаради.— Дадаларинг бунча ҳам дараксиз кетди». Яна ич-ичини нимадир жимирлатди. Нега у ҳеч ерга сигмай қолди? Шунда дуп-дуп этган овоз келди. Осиёхон ўрнидан сакраб туриб, яна қулоқ тутди.

— Даданг келдилар, Ҳафизахон, даданг келди,— деб ташқарига югурди. Ҳафиза унинг ортдан чопди. Эшикнинг иккала тамбаси кўтарилши билан ўзини ичкарига ўқдай урган Абдулҳамид хотинини ташналик билан кучоқлаб, ўпди. Оёғига қизчаси ёпишганини кўриб, Осиёхонни бўшатиб, қизчасини кўтарди. Эшикни яна тамбалаб қўйиш ёдларидан кўтарилди.

— Келдингизми?

— Келдим, онаси, келдим.

— Кейинги кунлари шундай кутдикки, юрагимиз оқиб кетди. Илҳақликни айтмайсизми?— Осиёхон эрининг бўйнига қўл солиб, бир эрини, бир қизчасини ўпиб йиғлади.

— Нега йиғлайсан?

— Кўрқдик!

— Нега?

— Нега дейсиз-а? Даштга буғдой ўргани кетганингиз йўқ-ку?

— Урушда битта менми?

— Юрагим шундай илҳақлик, маъюслик, ҳазинлик билан титрадики,— Осиёхон кўнглида кечган ваҳимани яширмади.— Хаёлимда худди кимлардир уйимизга жасадингизни кўтариб келаятгандай...

— Ниятни яхши қил!

— Тилагим Сизнинг соғлигингиз!

— Мени тушунай деб қолгандирсан.

— Дил-дилимни тўлдирган шубҳаларим чайқалапти. Билинар-билимас тўкиляпти. Унинг тактуги билан тўкилишини истайман. Мени тўлиқ ишонтиришингизни истайман!

— Абдулазиз ухлаяптими?— Абдулҳамид хотинининг кейинги гапларини эшитмагандай ўғилчасини сўради.

— Уйғоқ!— Осиёхон эридан бурун ичкарига югурди.

— Тўхта!— Абдулҳамиднинг елкасини кимдир қаттиқ ушлади.— Ўғлингни кўролмайсан!

Абдулҳамид елкасидаги қўлни шахт билан олиб ташлаб, орқасига қаради. Тўрт барзанги атрофини ўраб турибди. Осиёхон остона устида, Ҳафиза пастда, худди қотиб қолгандай жим туришарди.

- Қаердан келдинг?
- Узинг биласан-ку?
- Санчарақданми?
- Ҳа! Раҳим девонанинг адабини беряпмиз.

— Сизларнинг адабингизни берадиган вақт ҳам яқин қолди,— деди биринчи гап бошлаган узун бўйлик. Шаҳри кўҳна қишлоғида Абдулҳамид билан бирга ўсган, ҳатто мадрасаи калонда бирга таҳсил олган Абдулнафъе.— Ер биз томонга қараб ҳам айланиб қолар.

— Ер ҳозир қаёққа айланаётган бўлса, бундан кейин ҳам ўша ёққа айланади. Ҳеч қачон тесқари айланмайди.

— Кўрамиз айланмаганини!— Абулнафъе автоматини ўқталди. Унинг учала шериги қўлида калта милтиқ бор эди. Улар ҳам милтиқларини отишга шайлаб турар, аммо оғизларидан бирор сўз чиқаришмасди.

- Олдимизга туш!
- Қаёққа?
- Санчараққа!
- Ҳадемай у ерга кўпчилик бўлиб борамиз.
- Ё ҳозир борасан, ё шу ерда тил тортмай ўласан!
- Раҳм қилинглар, ўлдирманглар, майли борадилар.— Осиеҳон юзининг очиқлигини ҳам унутиб уларга яқинлашди.

— Сендан кўра хотининг фаросатли,— деди Абдулнафъе,— қани юр.

— Уйга кир,— деди Абдулҳамид хотинига қараб,— ташқарига чиқма. Эшитяпсан-ку, ўғлинг йиғлаяпти.

Аёл ичкарига кирди.

Абдулнафъе Абдулҳамидни автомат билан «юр» деб яна туртди. Абдулҳамиднинг хаёли хотинида, болаларида эди. У индамасди.

— Қани, оёқ-қўлини, оғзини боғланглар, бу кофирни кўтариб бўлса ҳам олиб кетамиз,— деди Абдулнафъенинг шерикларидан бири дари тилида. Тўртталаси унга ёпишишди. Абдулҳамид уларнинг бирини калла уриб, иккинчисини тепиб йиқитди. У кўчага югураётганда автоматдан ҳам уччала милтиқдан ўқ узилди. Бир дақиқанинг ўзида Абдулҳамид ерга қапишди-қолди. Осиеҳон кўлида чақалоғи билан уйдан югургилаб чиқиб эрининг устига ташланди. У дод солиб:

— Ҳаммангни танидим, мендан ҳеч қайсинг қочиб қутулмайсан!— деб бақирди.— Ҳаммангни ўлдирман, ҳаммангни хону монингга ўт қўяман!

У ўрнидан туриб, биғиллаб йиғлаётган чақалоғини бағрига босганича душманларга яқинлашди.

— Ҳаммангни танидим,— деди яна.

— Танидингми?

— Танидим.

— Айтасанми қизилларнинг малайларига.

— Айтаман, адашиб юрган эканман, энди айтаман!

— Айт!— деб Осиеҳонга ҳам тўрт тарафдан бараварига ўқ узишди. Чақалоғи нарироққа учиб тушди. Ҳафиза аллақачон жонидан айрилган онасининг елкасидан тортиб:

— Туринг, ойи, туринг,— деб йиғларди. Босқинчилардан бири чақалоқни кўтариб олди. Иккинчиси:

— Қани, биз билан юр,— деб Ҳафизанинг елкасига туртди. Ҳафиза жон ҳолатда унинг қўлларини тишлаб олди. Шерикларидан кейинда қолган ўрта бўй, ўзбекча гапирган душман ёпишиб, Ҳафизани кўтариб, куч билан улоқтириб юборди. Одамийлик ҳис-туйғусидан маҳрум бўлган тўртала ваҳший бир оилани ер билан яқсон қилиб, чиқишди-кетишди.

... Афғонистон Халқ Демократик партияси Шибирғон шаҳар комитетининг биринчи секретари Авлиёқул Ҳамкордан бу воқеани эшитиб, ҳаммамизнинг хаёлимиз жажжи Ҳафиза билан чақалоқ Абдулазизда бўлиб қолди. Ҳозир улар қаерда, кимнинг қўлида?

— Қолганини болалар уйига борганда билиб оламиз,— деди Авлиёқул Ҳамкор гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб,— бундай воқеалар ҳозир Жужжон вилоятида ҳар қадамда учрайди.

Эртасига нонуштадан кейин болалар уйига олиб боришди. Дарвоза олдидаги ва ичкаридаги соқчиларни кўриб ҳайрон бўлдик.

— Болаларни нега кўриқлашяпти? Ё улар қочиб кетишадими?

— Йўғ-э, ахир уларнинг бошпанаси ёлғиз шу ер-ку,— деди Авлиёқул Ҳамкор. У бир дақиқа чуқур тин олиб, гапини давом эттирди.— Душманларимиз ҳеч кимни аяшмаяпти. Қанча-қанча болалар уларнинг қўлида бўғизланганини бутун Афғонистон билади. Бу ерга ҳам бир неча марта ҳужум қилишга уриниб кўришди.

— Қандай ваҳшийлик! Янги фашистлар экан-ку, бу аблаҳлар,— Алоуддин Сатторов ўзини туюлмай сўкинди.— Эҳ, қутурган ҳайвонлар-эй...

Ичкаридан чиқиб келган ўрта бўй, 28-30 ёшлардаги, оппоқдан келган, хушрўйгина аёл бизга табассум билан яқинлашиб:

— Хуш келибсизлар, қариндошлар!— деди ўзбек тилида.— Ташрифларингдан жуда ҳам хурсандимиз.

— Синглимиз Заҳро Учмас, болалар уйининг директори,— деб бу аёлни бизга таништирди Абдурашид Равшангир.— Жуда ҳам меҳрибон, болажон, оқила мураббия.

Заҳро Учмас ёқимли кулиб қўйди. У бизни муаллим ва муаллималар қўршовида ўз кабинетига бошлади. Торгина хонада ҳаммамиз у билан суҳбатлашдик. Директор болалар уйидаги шарт-шароитни батафсил гапириб берган:

— Бари сизларнинг ёрдамингиз тўфайли. Акс ҳолда бу болалар қаровсиз қолиб ўлиб кетишлари мумкин эди,— деди.— Уч йил бурун мана шу янги бинони ҳам совет мутахассислари қуриб беришган. Мана бу стуллар, столлар, парталар, ўқув қуроллари, кийимлар, озиқ-овқат ҳам Совет Иттифоқидан. Ҳозир шу болалар уйда тарбияланган ўн беш бола сизларнинг Ватанингизда ўқишини давом эттираяпти.

— Ҳозир бу ерда қанча бола тарбияланаяпти?
 — Тўқсон нафар! Тўртинчи синфгача ўқишади.
 Собир қори унга мурожаат қилади:
 — Болаларнинг таътиллари қандай ўтади?
 — Бу ишни ҳам кўнгилдагидек йўлга қўя олганимиз йўқ.
 — Ёзда дам олиш учун бизга юборишларинг мумкинми?— деб сўради нефтчи ҳамюрти-
 миз Шавкатжон Воҳидов.
 — Албатта,— деди хурсанд бўлиб Заҳро Учмас.
 — Ундай бўлса, бизнинг нефтчиларнинг болалари учун қурилган ажойиб пионер лагерлари-
 миз бор. Мен коллективим илтимосини олиб келганман. Лагеримизнинг ҳар бир сменасига сиз-
 лардан ўн беш бола олиш учун имкониятимиз бор. Юбора оласизларми?
 — Юборамиз, жон деб юборамиз.
 — Ҳафиза ҳам шу ердами?— деб кечадан буён кўнглимни нотинч этаётган савол билан Авлиё-
 қул Ҳамкорга қарадим.
 — Бизда Ҳафизалар кўп, қайси бирини сўраясиз,— деди директор ҳайрон бўлиб,— ҳаммаси
 ҳам шахидларнинг қизи.
 Авлиёқул Ҳамкор унга Абдулҳамид ҳақида гапирди. Заҳро Учмас болалар бизни ташқарида
 кутаётганини айтди. Унга эргашдик. Ҳовли катта-кичик кичкинтойлар билан тўла эди.
 — Ҳафизани Сиз сўраганмидингиз?— саккиз-тўққиз ёшлардаги кўзлари чақнагангина, буғдой
 ранг қизчанинг бошини силаб, деди Заҳро Учмас.— Мана у.
 Ҳаммамиз Ҳафиза билан саломлашдик.
 — Бу ерга сени ким олиб келди?
 — Узим келдим,— деди у. Қизчанинг бундай саволга кўп жавоб қайтаргани тутилмай га-
 пиришидан билиниб турарди.— Икки йил бўлди.
 — Уканг қани?
 — Душманлар яшириб қўйишган.
 — Укаси ҳозир уч ёшга етай деб қолди,— деб суҳбатга қўшилди муаллима Нурия Муҳаммад
 Иброҳим,— у ҳаёт. Душманлар пасткашлик билан «Абдулазизнинг ота-онасини рус солдатлари
 ўлдирган, биз уни қотиллар қўлидан қутқариб олганимиз» деб гап тарқатишиб, ўзларини раҳим-
 дил қилиб кўрсатишмоқчи! Ҳар бир босган қадамларида қон изи бор-у, яна юзсизлик билан ла-
 қиллатмоқчи бўлишда одамларни. Уларга ана шу кичкинагина Ҳафиза ҳам кўрқинчли!
 — Катта бўлсам укам иккаламиз бирга бўламиз,— деди Ҳафиза,— душманлардан ўч ола-
 миз.
 — Душманлар ҳадемай йўқ бўлади,— деди Нурия Муҳаммад Иброҳим Ҳафизанинг елкасига
 қўлини қўйиб,— Сизлар тинч замонда яшайсизлар.— У қизга бизни кўрсатиб:— Булар қаердан
 келишганини биласанми?— деди.
 — Биламан, булар шўровийлар. Уларни дадам ҳам яхши кўрарди,— деди Ҳафиза меҳрли
 тикилиб,— Худайдод ҳам, Нур оға ҳам яхши кўради.
 Ун бир-ўн икки ёшлардаги дўмбоққина, тўлагина қизча Ҳафизанинг ёнига келиб:
 — Мен ҳам яхши кўраман,— деди.— Сизларни ҳаммамиз яхши кўрамыз.
 — Яхши кўрамыз!— дейишди болалар чувиллаб.
 Майингина, паст овозда гапирадиган Нурия Муҳаммад Иброҳим Ҳафизанинг ёнидаги болалар-
 ни бирма-бир таништира бошлади.
 — Бу Фарида,— деди у ҳалиги дўмбоққина қизни кўрсатиб.— Сарипул райондаги Улкони
 Ҳурид қишлоғидан, душманлар унинг отаси мулла Муҳаммад Аминни «Нега ҳукуматдан ер ол-
 динг?» деб далада чавақлашган.— У нозиккина, одамга жовдирабгина, ҳадиксирабгина қарай-
 диган боланинг пешонасини силаб, бу Нур оға,— деди,— падари Абдурахмон, волидаси Резагул
 унинг кўз олдида ўлдирилган. Бу фожиага бир йил бўлган бўлса ҳам Нур оғанинг уйқуси ҳамон
 нотинч...
 — Болалар уйининг ҳамма тарбияланувчилари ҳақида бир бошдан маълумот бермоқчимиз-
 сиз?— Заҳро Учмас кулимсиради.— Унда меҳмонларимизнинг вақти етмайди-ку.
 — Тўғри-тўғри,— деди Нурия Муҳаммад Иброҳим,— ҳаммаларининг ҳаёти бир-бирларига
 ўхшайди. Аммо ҳаммалари ота-оналари бекорга шахид бўлмаганини ҳис этишади. Ота-оналари
 билан фахрланишади.
 — Рост айтдингиз,— дедим уни маъқуллаб.
 Дахшатли фожияни бошидан кечирган Ҳафизани илк кўрганимдаёқ «етимга ўхшамайди, кўз-
 ларида мунг йўқ, ажойиб ўт бор-а», деб кўнглимдан ўтказган эдим. Бошқа болаларнинг ҳам нигоҳ-
 лари шундай чақнаган эди. Хаёлимдаги «Кўзларингдаги ўт қаердан, Ҳафизажон? Нигоҳларингизда-
 ги ғурур қаердан, болажонлар?» деган саволларимга назаримда Нурия Муҳаммад Иброҳимнинг
 сўнги сўзлари жавоб бўлиб жаранглади.

Қуёшга юзингни оч, париру

Вилоят ижроия комитети билан шуунул исломиянинг бинолари ёнма-ён, бир дарвозадан ки-
 рилади. Шаҳар ташқарисига йўл олган автобусимиз ана шу дарвоза ёнида яна тўхтади. Мезбонимиз
 Абдурахим Фарзом:

— Бу ерда ҳам ҳашарни кўрамыз, ҳам бир тўда одамларнинг талабномасини бажарган бў-
 ламиз,— деди.

— Қанақа талабномасини?

— Олтмиш йиллар илгари бу ерга келиб қолган ватандошларинг сизлар билан учрашиш-
 моқчи.

«Ўзбекистоннинг қаеридан экан, Фарғонаданмикин улар?» Ана шу хаёл билан дарвозадан ки-
 рамыз. Одам кўп. Ҳаммалари ҳар хил рангда салла ўраган, баъзилари башанг, баъзилари юпун

кийинган мўсафидлар. Кимлардир замбилларда тупроқ ташиб, пастқам жойларни тўлдиряпти, кимлардир кетмон билан тупроқ бўшатяпти, ер текисляпти. Алоуддин Сатторов аллақачон уларга қўшилиб замбилга тупроқ ташляпти. Ўзбек, дари, пушту ва гоҳ туркманча сўзлар эшитилади.

— Шуларнинг ҳаммаси юртдошларимизми?

— Йўқ,— деди Абдурахим Фарзом,— ишлари охирига етсин, сизларни ўзлари ўраб олишадди.— Бир дақиқа ўйланиб туриб, биз учун кутилмаган янгиликни айтди.— Мен ҳам асли Ўзбекистонликман.

— Йўғ-э?

— Онам кўқонлик, отам бухоролик. Иккаласининг ҳам ота-оналари Шибирғондан паноҳ топишган. Кейин бир-бирлари билан қуда бўлишган.

— Биз тарафда қариндош-уруғларинг бордир? Суриштирдиларингми?

— Кўқонда онамнинг синглиси бор. Ўтган йили Фарғонада бўлиб, фарғоналик ёзувчи Сайдали Одилов, олим Тўхтасин Аббосов билан бирга Кўқонга тушиб, холам билан дийдорлашиб келдим. Қизиқ, ота-оналари беғу бойлар чилдирмасига ўйнаган руҳонийлар қутқусига учиб, Октябрь инқилобини тан олмай бу ерларга келиб қолишган. Уларнинг фарзандлари эса Савр инқилобининг фидойи жангчиси. Абдурахим Фарзомга меҳримиз яна ҳам ошиб кетди. Унга қараб туриб, Мозори Шарифда Қори Мансур айтган беш хосиятли инсонлар тақдири ҳақидаги ҳикматли сўз ёдимга тушди.

Ўндан ортиқ қария этакларини қоқиб, қўлларини бир-бирига ишқалаб олдимизга келишди. Салом-алиқдан кейин:

— Орангизда фарғоналиклар борми?— деб сўрадик.

— Бу ерда озроқ,— деди узун бўйли, қизил юз, оппоқ, сийрак соқолли, асли хўжандлик бўлган Ҳожиди Абдул Ғани.— Фарғона мурдумининг кўпчилиги Мозори Шарифга, Боғлонга, Майманга, Балхга, Қундузга, Тошкўрғонга ўрнашган, Эроннинг Салоҳободида ҳам анчагина. Бу вилоятлар аҳолисининг ярмидан кўпи ўзбеклар.

— Шибирғонда-чи?

— Бу ерда ҳам аҳолининг яқин ярми ўзбеклар. Асосий қисми бухоролик, қаршилиқ ва тошовуликлардан иборат.

Кексалар билан бироз гурунглашгач, самимий хайрлашдик. Бизни Амнияти давлат, яъни Давлат хавфсизлик комитетининг 734-батальони жангчилари кутишаётганди. Автобусимиз катта дарвозадан ўтиб, кенг кўрғон ичига кириб борди. Амнияти давлатнинг 734-батальони шу ерда. Афғонистон Халқ Қаҳрамони Абдурашид Дўстим қўмондонлик қилаётган бу батальон жасорати билан Жузжон, Балх ва бошқа вилоятлар душмандан тозаланди. Жангчилар бизни саф тортиб кутиб олишди. Фарғоналик Баҳодир Исомов шеър бағишлаган ўша миллий қаҳрамонни ҳозир кўрамыз. Раҳматулло Ҳамдард ҳам шу ерда экан. У бизни таниқли жангчилар ва командирлар билан таништирди. Санъаткорларимиз кенг майдонни концертга тайёрлай бошладилар. Раҳматулло Ҳамдарддан Абдурашид Дўстимни сўрадик. У:

— Абдурашид ҳозир Қандаҳорда жангда,— деди. Жангчилар шаҳид бўлган қуролдошлари Низомиддин, Ермат, Гулаҳмад, Абдурахмон, Муртозоқул ва бошқалар жасорати ҳақида бирлари кўйиб, бирлари гапирдилар. Айниқса, Абдурашид Дўстимнинг дўсти ва ўринбосари Абдураззоқнинг мардларча ўлимидан сўз очилганда кўзлар ёшланди.

— Ўша душман деганларимиз ўз ҳамқишлоқларимиз, ўз ҳамшаҳарларимиз, қариндош-уруғларимиз,— деди жангчилардан бири Содиқ Сербоз,— уларга ўқ отиш, уларни ўлдириш осонми?!

— Улар шуни ўйлашяптими?

— Қани эди ўйлашса, дарров ярашардик-кўярдик. Қанчадан-қанча одамларимиз бекордан бекорга ўлиб кетяпти. Шўровийлар яраш бўлсин деб курашишяпти. Узимизнинг халқ ҳокимиятимиз ҳам. Орага нифоқ солган ўша америкалик, англиялик, покстонлик, эронликларнинг афғонларда нима ўчи бор экан? Нега халқимизни ўз ихтиёрига қўйишмайди? Бунга ким аниқ жавоб қайтара олади?

Вилоят кооперативлари клубига йиғилган, Фарғона — Жузжон дўстлиги митингида қатнашган ҳар бир шибирғонликнинг кўзидан ҳам шу саволни сездик. Митингни Абдурахим Фарзом ҳаяжонли кириш сўзи билан очди. Абдурахмон Ансорий докладыда Фарғона — Жузжон дўстлиги илдишлари, бугунги ниҳоятда оғир кунларда фарғоналиклар худди туғишгандай қўл узатганликлари, бу ёрдамдан Жузжоннинг ҳар бир оиласи баҳраманд бўлаётганлиги, совет-афғон дўстлиги истиқболлари меҳру-муҳаббат билан изҳор этилди. Жузжонлик ўзбек шоири Садриддин Интизор:

— Фарғонани кўрган эмасман. Жузжонга келиб-кетиб турган мардумлари билан танишганимдан, суҳбатлашганимдан кейин Фарғона кўзимга бахтлар водийси, боғлар водийси бўлиб кўриняпти.

У Фарғонага бағишлаб, илҳом билан ёзган дилбар шеърини ўқиб берди. Юлдузхон Қодиров ва мен жавоб нутқи сўзладик. Митинг қатнашчилари Фарғона—Жузжон дўстлик жамияти тузиш ҳақидаги таклифни олқишлар билан кутиб олдилар. Иброҳим Ёқубзода жамият раислигига бир овоздан сайланди. Яна концерт. Катта зални ҳам, кўнгилларни ҳам оромбахш қўшиқлар тўлдиряпти.

Залга беихтиёр кўз ташлайман. Чодира кийганлар орасида рўмолини қия очиб, қош-кўзи хиёл кўринганлар ҳам, юзини бутунлай очиб ўтирганлар ҳам бор. Ана шу битта-иккита очик юзлар у ёқдан-бу ёққа кўрқинч ва ҳадиксираш билан қараб-қараб қўядилар. Сингилларим, эй, ҳур-как охулар, ёдларингга нима тушяпти, нимадан кўрқяпсизлар? У ер—бу ерда одамлар орасида тик туриб, бутун залга ҳушёрлик билан нигоҳ ташлаётган қуроли соқчилар ҳам, назаримда аёллар қисмати ўйлаётгандай. Қобулжон Юсуповнинг кўшиғига Раъно Ҳайдарова рақсга тушаётганда чодирали аёллар, қизлар бир-бирларига шивирлаб қолишди, рўмол тўсиб турган баъзи чехралар беихтиёр очилиб кетгандай бўлди. Жузжоннинг машҳур ҳофиси мулла Тожи Муҳаммад «Фарғона қизлари» кўшиғини айтганда Раъно Ҳайдарова саҳнада чарх урди. Заҳро Учмас хаёлигиндан кўтарилмагандир, азиз ўқувчим. У ҳам, муаллима Нурия Иброҳим Муҳаммад ҳам шу ерда эди. Заҳ-

ро Учмаснинг ишораси билан жажжи Ҳафиза билан Фарида ҳам саҳнага чиқиб, Раъно Ҳайдаровага тақлид қилиб, ўйинга тушишаётганда ҳамма қарсақ чалиб турди. «Балле, балле» деган сўзлар эшитилди. Ҳамманинг нигоҳи қизчаларда. Фарида билан Ҳафизанинг кўзларидаги ўт яна хаёлимни тортади. Уларни олқишлаётганларга қўшилиб, астойдил қарсақ чаламан.

Концерт тугаб, ҳамма тарқалаётганда кимнингдир йиғи аралаш овози келди. Бир чодирали аёл ёнидаги шеригига нола қилиб:

— Уни худосиз бўлиб кетяпсан деб койибман-а, жон қизим, айлансам бўлмасмиди сендай худосизимдан,— деб йиғларди аёл,— фарғоналик Раънони кўриб юрагим тўкилиб кетди. Сени ўлдирганларни ер ютмаса рози эмасман. Ўзи ҳам худди шу Раънога ўхшарди.

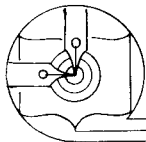
Аёлни у—бу деб юпатиб, олиб кетишди. Унинг қизи «саводимни чиқараман» деб мактабга қатнаб юрган экан. Отаси ҳам, онаси ҳам қизнинг бу ишига тўсқинлик қилиб, уни бир неча бор уйга қамаб ҳам қўйишибди. Шарифа эса айтганидан қолмабди. Бир кун уйдан кўчага чиқаётганда унга ўқ узилган. Қиз фарёд чекиб останага қулаб, жон берган. Унга ким ўқ узди, ким ўлдирди? Мана, уч йил ўтпти, ҳеч ким билмайди. Ота-онасининг дарди оламга сиғмайди.

Жузжон вилояти билан хайрлашиб, йўл-йўлакай Мозори Шарифга тушиб, қадимги архитектура ёдгорлиги бўлган ўша Равзаи Шариф хиёбонида кездик. Миноралар, масжид қуббалари, Равзаи Шарифнинг заррин рангли томлари қуёш нурида ялт-юлт этиб кўзни қамаштиради. Рўдапо чодирага ўралиб ичкарига шошилаётган, у ердан чиқиб келаётган хотин-қизлар кўринади. Уларнинг ҳар бирини тўхтатиб: «Қуёшга юзингни оч, парирў!» дегим, дил-дилимга сиғмай ҳайқиргим келади.

* * *

... Ғала-ғовур туйғулар бағрида она-Ватан чегарасига яқинлашяпмиз. Автобусимиз ниҳоятда секин юраётгандай туйилади. Бунча узун бу йўл? Бунча етишимиз қийин бўляпти? Жимирлаб Аму кўрина бошлади. Унга кўзимиз тушиб, ўрнимиздан беихтиёр туриб кетдик.

1988 йил, февраль
Фарғона — Жузжон — Фарғона

Турсунбой Адашбоев

«КАШФИЁТ»НИНГ ОСОН ЙЎЛИ

Биз азалдан «ёш ижодкор» деб аташга кўникиб қолган болалар шоирларидан бири хоразмлик Рустам Назардир. У қирқ ёшга чиққанида биринчи тўплами — «Яшасин қуёшли кун» нашр этилди. Тўпламни ўқиган синчков китобхон адабиётимизга ўзига хос овозга эга бўлган яна бир шоир аллақачон кириб келганлигига гувоҳ бўлади. Унинг «Тақлид қилувчи бола» шеърини кўздан кечирсангиз авторнинг мақсадини осонгина англайсиз:

У — Чингачгук, мард ҳинду,
Тутқич бермас ёвларга!
У — Маугли, бўрилар
Билан чиқар овларга.
У — Робинзон, оролда
Яшар танҳо ва нолон!
У — Бармалей, қароқчи
Қилар босқин, тўполон.
Ўзга номлар, қисматлар
Билан яшар хотиржам.
Йўқ ўзининг ташвиши,
Йўқ ўзининг исми ҳам.

Рустам Назар болалар ўртасидаги қизгин баҳс ва тортишувларнинг оқибати нималарга олиб келишини қуйидагича изоҳлайди:

Енгилмоқни ким истар,
Ўжар етти пуштимиз.
Овозимиз бўғилса,
Ишга тушар муштимиз...

Ҳамза Имонбердиев иқтидорли болалар шоири. Ҳамзанинг янги тўплами — «Ғаройиб пуфак»га жамланган ўттиз учта шеър ва «Кўк қалам» эртаги жонажон табиатни муҳофаза қилишга, тинчликни сақлаш мавзусига қаратилган. Ижодкорнинг «Қуёш бобога хат», «Томоша», «Ўрмонда кино», «Турди, ўғри ва кетмонвой» сингари бир талай машқлари ёзилиш шакли, равонлиги билан китобхонни ўзига жалб этади. Бу жиҳатдан «Таъмсиз олмалар» сарлавҳали шеъри характерлидир:

Уйдан чиқди бир аёл
Қўлларида мис челақ.
Чор-атрофга ўғринча
Қаради олазарак.
Ковуши билан бир-бир
Майсаларни босди-да.
Мағзавани ағдарди
Шундоқ олма остига.

Шоир шу тарзда худбинлик кўчасига кирган кимсаларнинг башарасини очиб ташлайди ва кичкинтойларни оқил, сергак бўлишга чақиради.

Ҳамза Имонбердиев ҳар бир сатр ва банд устида кунт билан ишлаши, машқларига нисбатан устоз Қудрат Ҳикматчасига бешафқат бўлиши керак. У айрим ўринларда ҳиссиётга берилиб кетиб, мисралар устида тер тўкишдан қочади. Масалан, «Ким ширин?» ва «Сир» деб номланган икки шеърдаги бир хил қофияларни олиб кўрайлик»

Шундай деб икковин тез,
Бир ҳамлада еб қўйди.
Сўнг: Ҳа, ширин экансиз
Иккинчиз ҳам, — деб қўйди.

Ёки:

Укасининг қаймоғин
Айёр Сайёр еб қўйди.
Сўнгра: Жўра, оймга
Айтма, хўпми, — деб қўйди.

Болалар адабиётига яхши умидлар билан кириб келаётган янгийўллик Абдураҳмон Акбаров билан андижонлик Муқимжон Қодировларнинг биринчи тўпамидан улар ўз устида кунт билан ишлаётгани кўриниб турибди. Икки тенгдош шоирнинг ижоди бир-бирига муштарак.

Абдураҳмон Акбаровнинг «Мақтанма, даканг», сарлавҳали машқда хўроз билан кучукнинг суҳбатига эътибор беринг:

Саҳар пайти қичқириб,
Мақтанар хўроз:
— Мендан эрта уйғонар
Қайси бир шоввоз!
Ғаши келиб кучук дер:
— Керилма, даканг!
Кечадан бери уйғоқ
Олапар аканг.

Муқимжон Қодировнинг «Қўли очик бола» шеърдаги топқирлик эътиборга сазовор:

— Бизникига юр, Ҳалим,
Тўрлаб пишди ҳандалак.
Пўчоғидан эчкиннга
Опкетасан бир челақ.

Энди икки оғиз гап «Ёш гвардия» нашриётининг «Авторнинг биринчи китоби» нашр этиладиган бўлими борасида. Мазкур бўлим авторлар коллективининг машқларини бир ярим босма табоққа «жойлаштириш» эвазига ўтган йили ўн иккита ижодкордан жуда осон қўтилган. Ҳолбуки ана шундай коллектив тўпламдан шеърлари ўрин олган Оллоберган Пўлатов, Фарид Усмон, Худойберди Эшонқулов каби уртоқлар-

нинг болалар учун ёзган асарларини алоҳида тўплам ҳолида чоп этишнинг вақти етди.

«Бойчечак» альманахининг ўтган йилги китоби-га киритилган шеърларнинг кўпчилиги қисми хом-хатала. Ҳаваскор Мўминжон Ҳошимовнинг «Ақлли мушук» шеърини олайлик:

**Каравотда жимгина
Ухлаб ётар эди мош.
Келиб унинг думидан
Қаттиқ тортди Нор бебош.
Юмдалади бирдан Мош
Нор тўсатдан дод солди.
Шунда унга ачиниб,
Мушук ҳам йиглаб қолди.**

Бундай машқларни ўқиган бола ҳам автор учун хижолат тортиб йиглаб юбориши мумкин. Энди СССР Ёзувчилар Союзининг аъзоси Болтажон Содиқовнинг «Дашнабод анори» машқига эътибор беринг:

**Дашнабод бўлган обод
Мўлди анжир, узуми.
Анорин еб кўрганнинг,
Ҳузур чулғар юзини.
Дашнабодлик боланинг
Шунинг-чун қувноқ юзи.
Улуғвор, тетик, соғлом
Анордек қизил юзи.**

«Бетга айтганнинг захри йўқ» дейишади. Айрим ижодкор дўстларимиз кўр-кўрона тақлидга зўр бермоқдалар. Уқиб эмас, ўқиб ёзиш тобора авж олиб борапти. Нусрат Абдусаломовда кичкинтойлар адабиётига нисбатан ихлос кучли. Бироқ, мустақил изланмаётир.

**Энди менга писандмас
Серхархаша жала, дўл.
Соябоним остида
Усти-бошим бўлмас ҳўл.
(Эркин Қамбар,
«Соябон», 1980 йил).**

Энди Н. Абдусаломовнинг «Соябон»ига эътибор берайлик:

**— Дадажоним, раҳмат сизга
Соябон мос ёшига.
Ёмғирли кун тутиб олсам,
Ёмғир тушмас бошимга.
(1987 йил).**

Шоир Омон Мухторнинг 1964 йилда «Гулхан» журналида босилган «Бувим эртак айтади» сарлавҳали шеърда буви набирасини ухлатиш илжини эртак айтиб, ўзи ухлаб қолгани ёдимизда. Қашқадарёлик Асрор Қиличевнинг «Бойчечак» альманахидан ўрин олган «Ким-кимни ухлатади» машини ўқигач, ким-кимдан кўчиргани аён бўлади.

Сабзавотлар тўғрисида Ҳабиб Раҳмат, Анвар Обиджонлар қатор пухта шеърлар яратишган. Обид Расул эса 1977 йилда ана шу мавзудаги асарларини жамлаб «Кўк чакмонли йигитча» тўпламини нашр эттирган. Ижодкорнинг бир хил темага такрор мурожаат қилишидан кўзда тутган мўддаоси китобхона янги гап, охори тўқилмаган фикр айтишдир. Қаламқаш Иброҳим Донишнинг «Сабзавотлар нима дейди?» туркумига кирган шеърларини кузатган ўқувчи барчага беш панжадек маълум бўлган фикрларни такрорлашидан ҳеч наф олмайди. «Гаримдори» нима деганлиги билан танишайлик:

**«Билиб ишлатганга мен,
Дўстим, ярим дориман.
Билмай ишлатганга мен
Аччиқ гаримдориман»,
(Ҳабиб Раҳмат,
«Бизнинг зveno» тўплами,
«Ёш гвардия» нашриёти, 1968 йил.)**

* * *

**«Гаримдори дегани
Ярим дори дегани...»
(Иброҳим Дониш,
«Ўқитувчилар газетаси», 1988 йил, 14 май).**

Еки камина билан дўстимиз Одил Абдурахмоннинг қуйидаги шеърларини чоғиштириб кўринг:

БАҚАЛАР

**— Ҳаво аиниб бирданига
Ёмғир қуйса пақирлаб.
Нима учун бақалар,
Сувга қочар вақирлаб!
— Ёмғирдан қочишмаса
Уст-боши ивиб қолар.
Шунинг учун анҳорга
Шўнғиб кетар бақалар.
(«Олатоғ-лолатоғ» тўплами, 1987 йил,
«Ёш-гвардия» нашриёти).**

ЁМҒИРДА

**Ҳаво тафти бузилди:
Булут келди элаклаб
Чақмоқ чақиб «қарс-курс»
Ёмғир қуйди челақлаб.
Қўй-қўзилар дилдирар,
Қирда пана йўқ эди...
Ивимай деб бақа ҳам
Секин сувга шўнғиди.
(«Гулхан» журнали, 1988 йил 4-сон)**

Ўзбек болалар адабиётининг шу кунги аҳволи бўйича асосли ва холис тадқиқотлар олиб бориш ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги учун ҳам юқоридагидаги нохуш ҳолатлар юз бераётганлиги сир эмас. Масалан, бу йил 20 та шеърый китоблар нашр этилган бўлишига қарамай, республика матбуотида бирорта тақриз босилиб чиқмади.

Менимча болалар адабиётининг мутахассислари бўлмиш баъзи танқидчиларимиз иккинчи даражали масалалар билан машғул бўлмоқдалар. Масалан, шеърятни тадқиқ этиш соҳасида бир қатор хайрли ишлар қилаётган ҳурматли олимимиз Соҳиба Ирисхўжаеванинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 29 январь сониде ёритилган «Сўз ва шеър» мақоласида айрим мунозарали ўринлар бор. Авторнинг қуйидаги эътирозига эътибор беринг: «Гулхан», «Гунча» журналларида ва айрим тўпламларда босилаётган шеърларда тилимиздан ўринли фойдаланмаслик, болалар руҳига мос келмайдиган сўзларни кўп қўллаш холларини учратиш мумкинки бундай нуқсонлар ўқувчини ранжитади, она тилимиз гўзаллигини, бойлигини намоиш этмайди. Масалан, «Қўшиқ қилиб...» шеърисидаги:

**Эриб «қишнинг
Муз — қирмочи».
Қулоқ ёзди,
Ялпиз, мочин.**

«муз — қирмочи», «мочин» сўзларини ёш боланинг сингдириши қийин».

Мана сизларга шеърни таҳлил қилиш «санъати». Наҳотки, мазкур мақола авторни халқимизнинг «Муз — қишнинг қирмочи» деган нақлини унутган бўлса? Республикамиздаги кичкинтойларнинг 80 фоизи қишлоқларда яшаётганлигини ҳисобга олсак, улар ҳайвонот ва ўсимликлар оламини сиз билан биздан яхши билади. Чунончи, «Жағ-жағ, ялпиз ва мочинларни» аниқ-таниқ фарқлайди. Демак, у ҳолда ўртоқ С. Ирисхўжаеванинг фикрига кўра шаҳарлик болалар «руҳига тўғри» келмайдиган сўзларни ишлатгани учун ижодкор айбдорми? Ёки шаҳарлик болаларга луғатлар илова қилинган махсус шеърлар ёзишимиз керакми?...

Республикамизда болалар адабиёти бўйича «аканг қарағай мутахассис» деб юрган 16 олим бўлиб, аслида улар адабиётимиз жараёнида фаол иштирок этиш ўрнига фақат «олим» деган диплом олиш учунгина шу кўчадан ўтиб, ўзлари танлаган соҳани тирикчилик манбаига айлантириб олишмаганмикин деган ўйга борасан. Олимларимиз сафига Сафо Матчонов, Раҳматулла Баракаев, Қурдош Қахрамонов сингари иқтидорли дўстларимизнинг келиб қўшилганлигидан қувониб, уларга яхши умидлар боғлаган бўлишимизга қарамай, бу ўртоқларда изчиллик етишмаяпти. Натижада ёзувчи ва шоирларнинг ўзи тақриз ва таҳлил ишлари билан шуғулланишга мажбур бўлаётир.

Хўш, 1987 йилги ўзбек болалар шеърляти шу куннинг талабига жавоб берадими деган савол

туғилиши табиий. Бундай ўринли саволга «бир нави» деб жавоб қайтаришдан ўзга иложимиз йўқ. Сабаби, устозларимиз ўтган йили одатдагидек ўз асарларини қайта нашр этиш эвазига китоб дўконларини «обод» этишди. Йўлдош Сулаймон, Сафар Барноев, Султон Жаббор Анвар Обиджон, Кавсар Турдиеваларнинг асарлари эса адабиётшуносларнинг муносиб баҳосини кутмоқда.

Катталар адабиётида «омади юришмаган» баъзи ижодкорлар болалар учун мослашиб турли йўллар билан гоҳо пионер матбуотларининг «кўнгилчанлиги»дан фойдаланиб хом-хатала машқларини эълон қилаётганлари барчага аён. Оқибатда «Ленин учқуни», «Гулхан» ва «Гунча» журналларида чиққан машқларини дастак қилиб, «Нега китобим чиқмайди», деб ноширларнинг бошини қотираётганлари сир эмас.

Юқорида мисоллар билан асослаб ўтганимиздек болалар шеърлятига тўғаноқ бўлаётган кўр-кўрона тақлидчилик, бир хил мавзуда «ҳасан-ҳусан» қабилидаги машқлар ёзишдек зарарли иллатларга кескин барҳам беришимиз керак. Олдимизда буюк аллома бобокалонларимиздан ибрат олишга чорлайдиган, қадимий шаҳарларимизнинг тарихи ҳақида ҳикоя қиладиган, дўстликни улуғлашда ва табиатни муҳофаза қилишда иттифоқ миқёсида бўйлашадиган асарлар, ўзбек халқ дostonлари асосида мактабгача ёшдаги болаларга мослаб эртақлар яратишдек энг долзарб вазифалар турибди.

МУҚИМИЙ ВА РУС ШАРҚШУНОСЛАРИ

(Ўзбек-рус адабий алоқалари тарихидан)

Урта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши мустамлакачилик мақсадларини кўзлаган чоризм ва рус буржуазиясининг асл мақсад ва интилишларига зид ҳолда ўлка халқлари тараққиётида улкан тарихий роль ўйнади. Жумладан, инқилобийлашиб бораётган рус ижтимоий онги ўлкада ёйила бошлади, илғор рус маданияти намуналари кириб келди, санъат ва маориф ўчоқлари пайдо бўлди. XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб рус бадиий адабиёти, биринчи галда, А. С. Пушкин, Н. А. Некрасов, И. А. Крылов, А. А. Фет, Л. Н. Толстой каби машҳур адиблар меросидан қатор намуналар оригиналда ҳамда ўзбекча таржимада (шунингдек, халқимизга тушунарли бўлган татар ва озарбайжон тилларидаги нашрларда) тобора кенгроқ тарқала бошлади. Айни замонда, ўзбек ёзма адабиёти ва халқ оғзаки ижоди намуналари рус тилига таржима этилиб, Тошкент, Қозон ва Петербург матбааларида нашр этилди. Шу тариқа қадимдан мавжуд бўлган ўзбек-рус (рус-ўзбек) адабий алоқалари юқори босқичга кўтарилди борди, янги-янги шаклларда тез суръатлар билан ривожланиш йўлига кирди. Ҳар икки халқ ижтимоий онги тараққиётида, маданий-адабий ҳаётида муҳим роль ўйнаган бу ишда В. В. Бартольд, В. В. Вельяминов-Зернов, Н. И. Веселовский, В. Л. Вяткин, М. Ф. Гаврилов, П. М. Мелиоранский, Н. Ф. Петровский, В. В. Радлов, В. Р. Розен, А. Н. Самойлович, А. А. Семенов, Н. В. Хаников каби рус шарқшунос олимларининг хизматлари, айниқса катта бўлди. Ўзбек ва қатор Шарқ тилларини мукамал эгаллаган бу олимлар бой адабий меросимиз дурдоналарини тўплаш, асл матнларини тиклаш ва тадқиқ қилишда, ўзбек ва рус тилларида лито-типографик усулда нашр этишда таҳсинга лойиқ ишларни амалга оширдилар. Уларнинг кўпчилиги Сатторхон, Мирзо Бухорий, Акрам Асқаров, Хўжахон Рожий, Мирзо Табибий, Баёний ва бошқа илғор фикрли ўзбек зиёлилари ижодкорлари билан ўзаро шахсий муносабатлар ўрнатдилар.

Ўзбек-рус адабий алоқаларининг ривожланиб боришида фақат йирик шарқшунос олимларнинггина эмас, оддий рус зиёлиларининг ҳам хизматлари катта. Аммо буларнинг барчасини туб халқчил позицияда турган, илғор дунёқараш ва интилишларда бўлган шахслар сифатида ҳаракат қилаётган хато бўлади. Масалан Н. П. Остроумов ва Н. С. Ликошинларни онгли равишда тараққиёт учун хизмат этган тараққийпарвар олимлар деб баҳолаш қийин, аксинча улар Туркистондаги чор мустамлака аппаратининг юқори мансабдорлари, расмий вакиллари сифатида чоризмнинг меҳнаткаш халқ манфаатларига зид сиёсатини содоқат билан амалга оширганлар. Н. П. Остроумов ва Н. С. Ликошинлар хизмат тақозосига кўра ўлкадаги адабий-маданий жараёнга актив аралашганлар, турли ғоявий йўналишдаги маҳаллий ижодкор зиёлилар билан бевосита мулоқотга киришганлар. Сатторхон, Фурқат, Комил, Муқимий, Нодим, Ибрат, Мирзо Бухорий, Асқар Акрамов, Камий, Фурбат, Рожий каби тараққийпарвар намояндалар уларга биринчи навбатда, рус зиёлисининг вакиллари, тадқиқотчи-олимлар деб қараганлар. Н. П. Остроумов Сатторхон, Фурқат ва бошқалар назарида шовинист ва миссионер, мустамлакачилик сиёсатининг ашаддий амалиётчиси сифатида эмас, балки, Тошкент эрлар гимназиясининг директори, ягона ўзбек газетасининг муҳаррири, кўплаб илмий жамият-тўғарақларининг, жумладан, Россия Шарқшунослик жамияти Тошкент Бўлимининг ташкилотчиларидан бири, рус адабиёти намуналари, шунингдек қатор илмий-оммабоп рисоаларнинг ўзбек тилига ва ўзбек ёзма адабиёти ва халқ оғзаки ижодини рус тилига таржимони ва ношири сифатида гавдаланган. Н. С. Ликошинни эса Самарқанд ҳарбий губернатори деб эмас, балки, ўзбек халқи тарихи ва этнографияси, адабиёти ва маданияти бўйича мутахассис, ўзбек тилидан кўпгина асарларни рус тилига таржима этган билимдон шахс, «Таниш», «Мурид» «Хабардор», «Ҳотамтой» каби таҳаллус ва имзолар билан кўплаб этнографик лавҳалар ва адабий мақолалар эълон қилган муаллиф деб билганлар ва ҳоказо.

Шунинг учун ҳам, аниқ айта оламизки, Сатторхон, Фурқат, Комил, Муқимий, Нодим ва бошқа ижодкорлар билан Н. П. Остроумов ва Н. С. Ликошиннинг мулоқоти улар ўртасидаги ғоявий бирлиكنи мақсад ва интилиш яқинлигини асло кўрсатмайди. Биз бу муносабатларга ҳаққоний позициясидан туриб, рус зиёлилари биринчи галда рус шарқшунос-олимлари билан тараққийпарвар ўзбек ижодкор зиёлилари ўртасидаги ўзаро шахсий алоқалар ва ҳамкорлик сифатида ёндошамиз ҳамда буни ўзбек-рус (рус-ўзбек) адабий алоқаларининг конкрет кўринишларидан бири сифатида баҳолаймиз.

Муқимий ва рус шарқшунослари муносабатларига оид қуйида келтирилаётган фактлар худди шу маънода жиддий илмий қизиқиш уйғотиши шубҳасиздир. Аввало, Муқимий ва Остроумов муносабатларига тўхтаб ўтайлик. Уларнинг мулоқотлари қачон бошланганлигини аниқ кўрсатувчи далилларга эга эмасмиз. Аммо, шонинг ўзбек тилини мукамал билувчи Н. Остроумов билан Тошкентда учрашиб, суҳбатлашганини кўрсатувчи қўлёзма В. И. Ленин номи ТошДУ Асосий кутубхонасида сақланади. (ВО9/133 инвентарь рақамли) Бу қўлёзма асида турли шоирлар асарларидан тузилган мажмуа бўлиб, унинг бўш қолган сўнги саҳифаларининг бирида қуйидаги фард учрайди:

**Хусниға не нуқс гар бўлса кўзи фируза ранг,
Билки, боғларга тароват сабздин пайдо бўлур.**

Бу мисралар тепасига Н. Остроумов томонидан ёзилган қуйидаги изоҳ-қайда уларнинг Муқимий қаламига мансублиги аниқ кўрсатилган:

«Надпись самого Мукими, очевидно, намекающая на голубые глаза мои, как русского человека» («Менинг, рус кишиси сифатида кўзларимнинг мовий рангига ишора этувчи бу мисраларни Муқимий ўз қўли билан ёзган») Н. Остроумов мисраларни рус тилида қуйидагича таржима этиб, ўз имзосини қўяди:

Перевод:

**Голубой цвет глаз не вредит красоте, так
же как зелень в саду оживляет местность.**

Н. Остроумов. 22 февр., 1892 г. Ташкент. 5 р.

Остроумов ўз номига келган мактублар, олган китоб-қўлёзмалар остига санасини, қайси шаҳарда қўлга киритилганлигини, нархини ёзиб борган. Демак мазкур санани Муқимий дастхатига алоқадор деб ҳисобласак, унда 1892 йил 22 февралда улар Тошкентда учрашиб, анчагина суҳбат қурганлар. Шоирнинг Н. Остроумовга бағишланган мисралари худди шу жараёнда бадиҳа йўли билан айтилган бўлиши мумкин. Учрашудан қарийб бир неча ой олдин Н. Остроумов ўз кундаликларида қуйидагиларни ёзган эди: «25 январь. Шанба. Бугун Ликошин орқали мен Фарғона шоири Муқимийнинг бир неча шеърларини олдим (Шу диққатга сазоворки, унинг асосий касби-кори — ямоқчиликдир).

Муқимийнинг шеърлари (у Худоёрхон ҳақида қўшиқ ҳам ёзган) унинг мухлисларининг бири томонидан ранго-ранг почта қоғозига ҳуснихат билан кўчирилган ва муқовага олинган. Китобча бир парча қалин сурпга ўралиб, устидан ип билан боғланган. Мен мамнуният билан бу шеърларни қабул қилиб олдим ва бир қисмини маҳаллий газетада чоп этишга¹, китобчани бутунисича эса Петербург туркологларини Фарғона аҳлининг замонавий лирикаси билан таништириш мақсадида Петербург Университети Шарқ факультети кутубхонасига юборишга ваъда қилдим. Муқимий Қўқонда истиқомат қилади ва маҳаллий аҳоли ўртасида катта шуҳрат қозongan: унинг шеърларини тўй маросимларида ҳофизлар ашула қилиб ижро этадилар. Юқорида зикр этилган Макайлик Хива валиаҳди шарафига берилган зиёфатда Муқимий «Девон»идаги шеърларни куйлаган эди». (ЎзССР Марказий Давлат Архиви. Н. П. Остроумов шахсий фонди. № 1009, дело 67, лист 58 а-58 б.)

«Кундаликлар»да битилган бу қайдлар бўйича қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Н. Остроумов 90-йиллар бошларидаёқ Муқимийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кенг маълумотларга эга бўлган. Бугина эмас, Н. Остроумов Муқимийни замонавий ўзбек шеърятининг энг йирик намоёндаларидан бири деб тан олган — худди шу боисдан ҳам унинг асарларини «Фарғона аҳлининг замонавий лирикаси билан таништириш мақсадида» рус шарқшунослигининг маркази Петербургга юборишга аҳд қилган. Н. Остроумов шахсий фондида сақланувчи қуйидаги маълумот ҳам жиддий эътиборга лойиқ: «Мен у (ўзбек)ларнинг бир неча қўшиқларини турли йилларда «Шарқ Бўлими қайдлари»да (Петербургда нашр этилувчи «Записки Восточного Отделения Русского археологического общества» назарда тутилади) бостириб чиқардим. Фарғоналик шоир Муқимийнинг қўшиғи мен учун махсус кўчирилган эди. Тахталанган почта қоғозига назокат билан нафис кўчирилган бу қўлёзми мен Петербург Шарқ факультети кутубхонасига юбордим. (Ўша фонд, дело 93, 46-варақ).

2. Адабиётунослик учун янгилик бўлган иккинчи нуқта шундаки, Н. Остроумов Муқимийнинг ҳам Худоёрхон ҳақида «қўшиқ» яратганлиги тўғрисида гувоҳлик бермоқда. Маълумки, 1875 йилда Қўқон хонлиги батамом тугатилиб, Худоёрхон тахтдан маҳрум этилиши воқеаси муносабати билан ўзбек адабиётида хон ва унинг ворис ўғиллари ҳақида ўзига хос марсиялар туркуми — афсуснома, фиरोқномалар («даригномалар») юзага келди. Прогрессив кайфиятдаги ижодкорлар ҳам бу мавзуда қалам суриб, хоннинг ўз тилидан яратган афсусномаларида Худоёрхоннинг кирдикорларини, саройдаги дабдаба ва ҳашаматни фош этганлар. Н. Остроумовнинг Муқимий ҳам худди шундай афсуснома («қўшиқ») яратган, деган маълумотини ҳақиқатга яқин, деб ҳисоблаш керак. Чунки Н. Остроумов бу туркум асарлар бўйича «мутахассис-коллекционер» бўлган — у рус шарқшунослик фанининг Петербургда нашр этилувчи тўплами («Записки Восточного отделения Русского археологического общества») «Қайдлар») саҳифаларида шу туркумдан уч намунани «Худоёрхон ҳақида қўшиқлар» номи остида рус тилига қилинган таржимаси билан нашр эттирган.

Иккинчидан, Завқий ва Фурқат ижодиди ҳам худди шундай асарлар мавжуд. Масалан, Н. Остроумов нашр эттирган «Худоёрхон ҳақида учинчи қўшиқ» Фурқат қаламига мансуб мухаммасдир (ЗВО, ДАО, т. VIII, С.—Петербург, 1894, 129—136-бетлар).

Муқимийнинг ўз тирикчилигини ямоқчилик билан ўтказганлиги тўғрисидаги таъкид ҳам муҳим. Гап шундаки, айрим мутахассислар Муқимийнинг «тирикчилик учун даромад манбалари» хусусида сўз юритар эканлар, бир ўринда, «Муқимийнинг доимий даромади ва шоирликдан бошқа касб-кори йўқ эди» деб таъкидласалар, иккинчи бир ҳолатда, «босилган асарларидан тушадиган қалам ҳақи — гонорар» эвазига кун кечирган, деб ёзганлар. Ваҳоланки, ўқувчиларни чалғитувчи бундай жиддий хулоса учун ҳеч қандай асос йўқ; шоир ҳаёт вақтида матбуотда фақат беш ғазали, бир мураббаъ, бир мухаммас ҳамда «Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи» ва Андижон зилзиласи ҳақидаги шеъригина эълон этилган, холос. Мухаммас, мураббаъ ва ғазалларни Н. Остроумов Тошкентда қўқонлик ҳофиз Макайлик репертуаридан ёзиб олиб, ўз шахсий ташаббуси билан нашр этган. Қолган икки шеър эса шоирнинг вафоти арафасидаги (1903 йилнинг 15 январь ва 22 апрель сонларида) газетада босилганини эсласак, «қалам ҳақи — гонорарнинг Муқимий

¹ Аммо Н. Остроумов нима сабабдандир ўзининг бу ваъдасини ўша кезларда бажармаган. Фақат 1907 йилга келиб, у «Туркистон вилояти газети»нинг бир неча сонларида Муқимийнинг қатор ишқий ва ҳажвий ғазал, мураббаъ ва мухаммасларини, бошқа шоирлар ғазалларига тахмисларини эълон этади. Ношир қайси қўлёзма манбадан фойдалангани бизга номаълум.

учун асло даромад манбаи бўлмаганлиги, шоир бу асарлари нашри учун бирор тийин ҳам олмаганлиги равшанлашади.

3. «Кундаликлар»да Муқимий ғазаллари билан айтиладиган ашулалар ижроси сифатида тилга олинган Макайликнинг асли исми Мулла Муҳаммаджон Қосимбой ўғли бўлиб, ўз даврида катта донг таратган санъаткордир. У Муқимий билан дўстлашиб, шоир ғазалларининг оддий халқ ўртасида актив тарғиботчиларидан бирига айланган. Н. Остроумов шахсий архивида сақланаётган ҳужжатларнинг бирида демократ шоир билан халқ хонандаси ўртасидаги ижодий ҳамкорликнинг бошланиши қуйидагича ўзига хос бир шаклда баён этилади:

«Фарғона уездин, Макай кишлоқдин бир (ҳофиз) чиқиб, Хўқанд шаҳрига келиб, самоварчилик дўкон қилиб, ашула айтиб, қанча яхши ёмон одамларни йиғиб, базмлар қилиб ўлтурар экан, Муҳаммад Аминхўжа хўқандлик, тахаллуси Муқимий деган, мазкур (ҳофизни) дўконига келиб, томошалар қилиб, завқию ишқи келиб, байт айтиб, ашула қилиб берибдур. Ушбу фурсатларда мазкур Муқимийнинг айтиб берган байт-ашувласи Фарғона музофоти илан Тошканд шаҳрида муравваж ҳаммани оғзидадур» (УзССР Марказий Давлат Архиви, фонд 1009, дело 156, лист 221.)

Мулла Муҳаммаджон Қосимбой ўғли Макайликнинг 1891 йил сентябрь ойи бошларида Тошкентга келиши шаҳар маданий ҳаётида жиддий воқеа бўлади. У турли йиғинларда, сайл ва базм-гоҳларда катта концертлар беради. Жумладан, 9 сентябрь куни Тошкент шаҳрининг бош оқсоқоли Инъомхўжа Умриёхўжа ўғлининг Хива хони валиаҳди Асфандиёр шаънига берган зиёфатида (бунда, Н. Остроумов маълумотига кўра, машҳур шоир Комил ҳам қатнашган) ўз репертуари билан иштирок қилади.

Муқимий ижоди билан жиддий қизиқа бошлаган Н. Остроумов, имкониятдан фойдаланиб, Макайликдан шоир ғазаллари сўзларини ёзиб олишни режалаштиради, шу мақсадда хонанда билан бевосита учрашиш пайига тушади. Орадан кўп ўтмай — 29 сентябрда у ўз уйида учрашиб, ниятини амалга оширади. Макайлик репертуаридан Муқимийнинг беш ғазали ва бир мураббаси матнларини ёзиб олади ва ўзи муҳаррирлик қилган «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида эълон этади. Шу тариқа, Н. Остроумовнинг шахсий ташаббуси ва ҳаракати билан демократ шоирнинг ғазаллари ва беш банддан иборат мураббаси биринчи бор 1891 йил 26 октябрда матбуот юзига кўради. Макайликнинг мадҳига битилган мураббаъ Муқимий «Танланган асарлари» нашрларининг бирортасига ҳам кирмай қолган. Н. Остроумовнинг «Кундалик»ларида битилган қайтлар Муқимий шахсий ҳаёти ва ижодий фаолиятининг айрим нуқталарига равшанлик киритади, унинг асарлари катта шухрат қозонганлигини, айни замонда, рус шарқшунос-тадқиқотчилари эътиборини тортганлигини кўрсатади.

* * *

Н. Остроумов фондида 1891 йил сентябрида Тошкентга келган хивалик меҳмонлар шарафига берилган зиёфат ҳақидаги газета ҳисоботининг қоралама нусхалари сақланиб қолган. Шу қораламалар қаторида Н. Остроумов хати билан рус тилида битилган қуйидаги ёзув ҳам учрайди: «Шоирлар. Усмонхўжа, тахаллуси Зорий, 48 ёшда. Муқимий, Мадаминхўжа, Қўқонлик. Еши 40 ларда.»

Шахсий кузатиш хулосаси сифатида бу таъкид, Н. Остроумов Муқимий билан 1892 йил 22 февралига қадар учрашмаганини, деган тахминни келтириб чиқаради.

Гап шундаки, Муқимий (Ҳоди Зариф маълумотларига кўра) илк бор 1886—1888 йиллар оралиғида Тошкентга келган. Халқ ўртасида катта шухрат қозонган шоир Тошкентда ҳам, табиийки, актив ижодий фаолиятда бўлган (қўқонлик ёру дўстларига «Ассолом» радифи билан, шунингдек, Фурқат ва Нодим Намангонийга Тошкентдан йўллаган шеърини мактублари бунга етарли далилдир). Бу фаолият ўзбек адабиёти ва фольклори билан яқиндан қизиққан, маҳаллий ижодкорлар билан бевосита шахсий муносабатлар ўрнатишга тинмай интилган Н. Остроумов диққат-эътиборидан четда қолмаган, деб ўйлаймиз. Н. Остроумов шахсий фондида Муқимий асарларининг эътиборидан қўлэмалари мавжуд. Уларга, масалан, «Макайлик» ва «Доғман» асарлари нусхаларига Н. Остроумов кўли билан «3 март 1890 йил» санаси битилган.

Шоир ҳажвияларидан бирининг Н. Остроумов томонидан қўлга киритилиши ва Петербургда ўзбек ва рус тилларида эълон этилиши тарихи диққатга сазовор. Сўз Муқимийнинг «Ҳажви Бектурбой» мухаммаси устида бормоқда. Муҳаммас 1889 йил кузида Қўқонда юз берган ва «Виктор воқеаси» номи остида катта шов-шув қўзғабган жинойи фарибгарлик муносабати билан яратилган.

Н. Остроумов донғи кетган бу асар билан жиддий қизиқиб қолади. 1890 йил ўрталаридаёқ Фурқат орқали Муқимийнинг ўзидан «Ҳажви Бектурбой» мухаммасининг дастхат нусхасини сўраттирган. 1890 йил апрель ойларида «Туркистон вилоятининг газети» ҳайъатига таржимон лавозимида расмий хизматга жойлашган Фурқат орадан кўп ўтмай Қўқонга — Муқимий номига 17 байтдан иборат шеърини мактуб йўллайди. Унга, афтидан, насрий мактуб ҳам илова этилган кўринади. Чунки, Фурқат шеърини мактубида «газетхон ишига», «ҳар куни, гоҳ кун аро пешинда» боришлигини ёзса-да, ўз расмий лавозимини аниқ-равшан кўрсатмаган эди. Муқимийнинг жавоб шеърини мактубида эса:

**Хатингизда газетхона ишига
Бўлбўсиз, қутлуғ ўлсун, таржимонлар. —**

мисралари борки, бу маълумотларни шоир ана шу насрий иловадан олган бўлиши керак. Бизнинг тахминимизча, насрий иловада Фурқат Қўқондаги ўз дўстига Н. Остроумов ва унинг изланишлари ҳақида маълумотлар битиб, «Ҳажви Бектурбой» мухаммаси билан жиддий қизиқётгани ҳамда дастхат нусха сўраётганини маълум қилган. Шеърини мактубга илова ёзган Муқимий Фурқат буюртмасини бажара олмаганлигини айтади ва уэр сўрайди. Мана ўша жумлалар: «Изатлу тўрага махфий қолмағайким, Бектурни ҳақида айтулган ғазални мусаввада нусхасини тополмадим — йўқ экан. Ночор ушбу мактубни юбордим. Маъзур тутсунлар. Аддуою вассалом.»

Келтирилган насрий иловадан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ҳали Н. Остроумов билан яқиндан таниш бўлмаган Муқимий унга маълум маънода ишончисизлик ва шубҳа билан қараган, «бойлар бойи бойларга қордон бўлган Бектур» ҳақидаги ўз ўткир ҳажвиясини «иззатлу тўрага» — расмий мансабдор шахсга, чор маъмуриятининг устунларидан бирига ўз қўли билан беришдан чўчиган, турли мулоҳаза-тахминларга борган. Халқ орасида кенг тарқалиб, шуҳрат тутиб кетган ҳажвиясидан шoirнинг ўзи «нусха тополмаганини бошқача изоҳлаш қийин.

Бу натижасиз уринишдан Н. Остроумов 1891 йил июль ойида Қўқонга уюштирган сафари вақтида ўз орзусига эришади: қўқонлик ҳофизлар ижро этган ашула бўйича «Ҳажви Бектурбой»нинг матнини қўлга киритишга муяссар бўлади. Бу ҳақда у ҳажвиянинг асли ва русча таржимасининг «Рус Археологик жамятининг Шарқ Бўлими» қайдларидаги нашрига берган махсус сўзбоши шарҳда шундай ёзади:

«1891 йилнинг июль ойида мен Қўқонга борган эдим. Уша ерли қози билан танишиб, почта станциясидан унинг уйига кўчиб ўтдим. Меҳмондўст қози, менга алоҳида илтифот юзасидан, кеч-қурун ўз уйига уч ҳофизни таклиф этди. Бу уч ҳофиз бир неча ашулалар айтиб беришди. Жумладан, Худоёрхон ҳақида қўшиқ (унинг матни «Рус Археологлар Жамятининг Шарқ бўлими қайдлари»нинг 1887 й., II том, 189—194-бетларида босилган) ҳамда «Бектурбой» қўшиқ-ҳажвияни ижро этишди. Ҳар иккала ашулани икки думалоқ мис патнис чалиб фақуллодда кўтаринки руҳ билан айтишдики, ҳофизлар завқ-шавқи кўчада тўпланган бир тўда маҳаллий кишилари ҳам ҳаяжонга туширди. Эртаси кун мен «Бектурбой» қўшиғининг матнини топишга муяссар бўлдим. Бу матн таржимаси билан қуйида Эндон қилинмоқда...»

Н. П. Остроумовнинг ўз «Кундаликлари»да 1891 йил 1 август пайшанба куни санаси остида битган ёзувларидан унинг бу сафарига Сатторхон ҳам ҳамроҳ бўлганлиги ва демак, ҳажвияни ҳофизлар ижросида эшитиб, матнини қўлга киритишда унинг ҳам маълум иштироки борлиги англашилади. Бугина эмас, Сатторхон Муқимий ҳажвиясининг матнини нашрга тайёрлаш ва рус тилига таржима этишда ҳам Н. Остроумовга бевосита ёрдам берган, деб айтишга жиддий асос бор. Гап шундаки, Н. Остроумов «Худоёрхон ҳақида учинчи қўшиқ» номи остида Фурқатнинг 14 бандли мухаммасини Петербург илмий тўпламига юборар экан, уни рус тилига таржима этишда Сатторхон ҳам ёрдам берганлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Муқимийнинг биз сўз юритаётган ҳажвияси худди шу вақтда, Фурқат мухаммаси билан биргаликда нашрга тайёрланган ва таржима қилинган. Бу хулосани Н. Остроумовнинг ҳар икки асарни Петербургга илмий тўплам ҳайъати номига бир кунда қўшиб юборганлиги факти тўла қувватлайди. Н. Остроумов Фурқат ва Муқимий асарлари таржимаси остига «3 январь 1893 йил, Тошкент ш.» деган ёзувларни битган. Фурқат мухаммасининг рус тилига таржимасида иштирок этган Сатторхоннинг Муқимий ҳажвияси таржимасида ҳам Н. Остроумовга кўмаклашган бўлиши жуда табиий туюлади. Бунда шуни ҳам назарда тутайликки, Н. Остроумовнинг ўзи иқрор бўлишича, Сатторхон бошқа асарлар таржималарида ҳам иштирок этган, унга бевосита кўмаклашган.

Н. Остроумов Бектурнинг фирибгарлиги ва маҳаллий бой-савдогарларнинг очкуз ва лақмаллигини фош этувчи бу ҳажвиянинг ижтимоий ҳаётдаги иллатларга қарши ҳозиржавоблик билан яратилганлигини алоҳида таъкидлайди, унинг танқидий йўналишини юқори баҳолайди. «Аммо,— деб ёзади Н. Остроумов ҳажвиянинг русча нашрига ёзган шарҳида— маҳаллий шоир қўқонлик Мадаминхўжа (тахаллуси Муқимий) Викторбой устидан ўз ҳукмини суддан ҳам олдинроқ қуйидаги мисраларда ифода этган...»

Н. Остроумов «Кундаликлари» даги қайдлар бўйича, Муқимий ҳажвиясини халқ ўртасида куйлаб юрган ҳофизнинг номи Мулла Қумрихон бўлганлиги аниқланади. «Ҳажви Бектурбой» мухаммасининг матнини Н. Остроумов худди шу ҳофиздан олган ва улар ўртасида шахсий яқинлик юзга келиб, маълум муддат ўзаро ёзишмада ҳам бўлганлар. (Бундай муносабатларнинг шаклланишида шубҳасиз, Сатторхоннинг маълум хизматлари бор. Катта обрў-нуфузга эга бўлган шахс ҳамроҳлигида Қўқонга бориши маҳаллий зиёлиларнинг Н. Остроумовга нисбатан мойил позиция эгаллашларига таъсир кўрсатма қолган. Тадбиркор Н. Остроумов «ўз ходими Сатторхонни» худди шу ниятда Қўқонга олиб кетган, десак хато бўлмас).

Ҳофиз Қумрихон Н. Остроумовда янгиликка интилувчи шахс сифатида яхши таассурот қолдирган. Шу боисдан Н. Остроумов Тошкентга қайтар экан, ҳофизни ўз билимини тинмай оширишга, жумладан, рус тилини эгаллаб олишга даъват этган, унга бу соҳада бевосита ёрдам бериб туришга ваъда қилган кўринади. Н. Остроумов шахсий фондида сақланувчи айрим ҳужжатлар, жумладан, Қумрихоннинг Тошкентга йўллаган мактублари, худди шундай хулоса учун етарли асос бўла олади:

«...Ва яна жанобларига андоғ маълум ва равшан бўлсунким, ўшал юборган китобларингиз келиб теги. Ва яна жанобларини «Лахтинни байтини юборинг», деган экансиз, истаб тополмасдан, ўшал Муқимий деган шоирга бюуртириб юбордук. Ушал «Лахтин» ёнига иккита байт қўшиб юбордук. Камина Мулла Қумрихондан Остроумов тўрага ва Мулла Абдусаттор тўрага тегсун яхши соатда. (Ёзилди) иккинчи муҳаррам ойида, чиллада». Бу сана мелодий 1891 йил 8 август шанба кунига тўғри келади.

Мулла Қумрихон Н. Остроумов қатори Сатторхонга мактублар йўллаган. Қумрихон Н. Остроумовнинг ўзбек адабиёти, хусусан, Муқимий ижоди билан жиддий қизиқишидан хабардор эди. Худди шунинг учун ўз ҳамюртининг ижодини кузатиб, унинг янги асарлари хусусида Н. Остроумовга маълумотлар бериб турган:

«... Ва яна арз шулдурким, бир-икки яхши ғазал — меваларнинг таҳқиқ бўлғонини ғазали — агар даркор бўлса менга хат ёзинг,— ман битиб юбораман, албатта. Ва яна мен ҳам сизни насихатингизни қулоғимга олиб, ўрусча ўқуб турубдурман... Камина ёзғувчи Мулла Қумрихон». Сўнги жумла ортидан рус имлосида «Мулла «Қумрихань» деб битилган ва араб графикасида «ўрусча хатим шулдур», деб илова этилган.

«Меваларнинг таҳқиқ бўлғонини ғазали» — бу Муқимийнинг «Тар мевалар» радифли 9 банддан иборат мухаммасининг худди ўзгинасидир. Мулла Қумрихон мактубидан бу асарнинг «Ҳажви Бектурбой ва «Дар шикояти Лахтин» сатираларидан кейин, 1891 йил кузида (сентябрь-октябрь ойларида), меваларнинг фарқ пишган фаслида ёзилган ва зудлик билан кенг тарқалганди.

1891 йилда рус докторлари юқумли касаллик тарқалиши хавфи борлиги учун ҳўл меваларни истеъмол қилишдан сақланиш лозимлигини тавсия қиладилар. Шунга кўра расмий маъмурият махсус мажбурий кўрсатма-фармойиш орқали бозор-гузарларда ҳўл меваларни сотишни таъқиқлайди, истеъмолдан умуман сақланишга даъват этади. Халқ шоири худди шу мавзунини қаламга олади:

**«Олма, ўрукни киши бозора олиб келмасун,
Чунки иллатлик,— еганларга балоси тегмасун.
Бир мусулмон от тутиб «Шафтоли! Чилги!» демасун.
Рус ҳикматдонлари манъ этти-мардум емасун.
Есалар офат тегиб ўлар экан, тар мевалар».**

«Тар мевалар» асари мазмунини тўла ифодаловчи бу бандни келтиришдан бошқа бир мақсади-миз ҳам бор: Муқимий асарларининг шу кунга қадар амалга оширилган ҳамма нашрларида банднинг тўртинчи мисраларидаги «рус ҳикматдонлари манъ этти» (рус олимлари, табиб-ҳакимлари, докторлари маъносидан) ибораси «рус ҳукуматдонлари манъ этти» шаклида хато ёзилган. («ҳукуматдонлари» сўзи муҳаммас вазинини бузишдан ташқари батамом сунъий ва маъносиздир).

1903 йил январидан Н. Остроумов ўзи муҳаррирлик қилаётган газета саҳифасида «Кўқонлик бир бойнинг шаънига Муқимий шоирнинг айтган шеъридуру» сарлавҳа-изоҳ билан Муқимий танланган асарлари нашрларида «Воқеани кўр Ашурбой ҳожи» деб юритилаётган ҳажвийни босиб чиқаради.

1907 йилда «Туркистон вилоятининг газети» Муқимий ижодига алоҳида эътибор ажратадики, бунда ҳам Н. Остроумовнинг шоир меросига бўлган жиддий қизиқишини қайд этиш мумкин. Газетанинг 65, 68, 72, 76 ва бошқа сонларида шоирнинг қатор асарлари босилиб чиқади. Газета шоир асарларидан намуналар бериш билан чекланиб қолмай, 72-сонда унинг ҳаёти ва умуман ижодий фаолияти тўғрисида ҳам айрим материалларни эълон қилди. «Шоир Муқимий» сарлавҳаси остида таржимаи ҳол Мавлавий Йўлдошнинг Муқимий вафотига ёзган марсия-тарихи, шунингдек, Камий ғазалига боғланган тахмис шулар жумласидандир. Н. Остроумов 1907 йилда газетада нашр эттирилган Муқимий асарларини тўплаб алоҳида китобча ҳолига келтиради ва Тошкентда нашр эттиради. Китобчага юқорида тилга олинган таржимаи ҳол ва тарих-марсия ҳам илова этилган. Шу ўринда айтиш керакки, Н. Остроумов шубҳасиз, ўз синфий манфаатлари позициясида турган, ўзининг ғоявий идеалларига содиқ қолган. Бежиз эмаски, у чин халқ шоирини қандайдир ожиз ва дарвишонамо шахс сифатида, дунёдан, реал борлиқ муаммоларидан, ҳаёт завқу ташвишларидан четда турган лоқайд ижодкор сифатида талқин этади. У ёзган таржимаи ҳол, гарчи Муқимий ҳаётига оид айрим муҳим маълумотларни ўзида жамласада, бутунисича ғайри илмий ва ўта субъектив руҳда бўлиб, шоир дунёқарашини бузиб тасвирлайди, хато характеристика ва чалқаш хулосаларни олға суради. Н. Остроумов тадқиқотларига умуман хос бўлган ана шундай жиддий нуқсонни унутмаган ҳолда унинг тўпловчилик ва ноширлик фаолиятининг объектив ижобий томонларидан ҳам кўз юммаслик керак. Чиндан ҳам, Н. Остроумов, худди Фурқат асарлари каби, Муқимий асарларининг ҳам тўпловчиси ва биринчи ношири сифатида ҳақли равишда тилга олинади. Н. Остроумов демократ шоир ижодий фаолиятига тўғри, объектив илмий баҳо бера билмади, асарларида олға сурилган илғор ғояларни кўрмади, аниқроғи, ўз синфий манфаатларига содиқ ўлароқ, кўришни истамасди. Аммо у, давр адабий ҳаётида Муқимийнинг шубҳасиз обрўси ва шуҳратини, унинг юксак шоирлик талантини сўзсиз тан олди, халқ томонидан севиб ўқилиш-қуйланишини қайд этди, асарларини рус шарқшунослик фанига тавсия қилди. Биз баҳс юритаётган бош мавзу — «Муқимий ва рус шарқшунослари» мавзунининг яна бир саҳифаси шу нашр билан бевосита боғлиқ. Сўз таниқли рус шарқшунос-этнографи М. Ф. Гавриловнинг рус тилида нашр этилувчи маҳаллий газетада, ўша 1912 йилда босилган мақоласи ҳақида бормоқда. (М. Гаврилов. Сартовский поэт Муқими. газ. «Туркестанские ведомости», 1912 г. 12, 25 авг.), «Ўзбек шоири Муқимий» деб аталган бу мақола шоир асарларига рус тилида ёзилган биринчи тақриздир. Таъкидлаш лозимки, М. Гавриловнинг, айниқса революцияга қадар яратган ишлари учун умуман хос бўлган нуқсонлар (ўзбек адабиётига, биринчи навбатда, замонавий адабиётга нотўғри баҳо бериш, уни камситиш, етакчи ғоя-мотивларни англамаслик ва бошқалар бу тақризда ҳам ўз изини яққол қолдирган. Жумладан, у Муқимий шеъриятига тўғри, илмий баҳо бера билмайди, шоир меросининг ғоявий-тематик мазмунини бузиб талқин этади, ўзини эса ҳаётдан қўл силтаган зоҳид ва ўта диндор, жоҳил шахс сифатини таъкидлайди. Айни замонда, тақриз Муқимийнинг давр адабиётининг етакчи намояндаларидан бири сифатида баҳолайди. «Шоир Муқимий,— деб ёзади у,— Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятлари аҳолиси ўртасида кенг шуҳрат қозонган энг сеvimли шоирлар жумласига киради». Шоирнинг асли номи Муҳаммад Аминхўжа бўлиб, Муқимий унинг шахслуси эканлигини ёзган муаллиф шарқ адабиётига хос бўлган таҳаллус қабул қилиш анъанаси ҳақида ҳам маълумот беради.

М. Гаврилов Муқимийнинг 53 ёшда вафот этганлигини тўғри кўрсатса-да, унинг таржимаи ҳолига оид келтирган қатор саналарда техник чалқашликларга йўл қўяди, ғазал, муҳаммаслар қатори марсия ва қасидалар ҳам ёзган, деган тахминий фикрни баён қилади. Тақризга «Девони Муқимий ва ҳажвиёт»га киритилган мураббалардан бирини таржима этганлигини, имкони борича оригинал вазинини сақлашга интиланганини алоҳида таъкидлаб ўтади. Бу Муқимийнинг революцияга қадар рус тилига таржимада нашр этилган (бизга маълум) иккинчи («Ҳажви Бектурбой» муҳаммасидан кейин) шеърий асаридир.

М. Гавриловнинг мақоласи машҳур рус шарқшунос олими А. Н. Самойловичнинг диққатини ўзига тортди. Жумладан, у 1912 йилда ёзган тадқиқотларидан бирида мақолани тилга олади ҳамда унинг муаллифи билан шахсий учрашувда баҳсга киришганлигини билдириб, қуйидагиларни ёзади:

¹ Михаил Филиппович Гаврилов — 1884 йилда Тошкентда туғилган. 1911 йилда Петербург Университетининг Шарқ факультетини тамомлаб, Кўқонда хизмат қилган. 1924 йилдан бошлаб Туркистон Шарқ Институтинида ўзбек тилидан лекция ўқиган. 1926—27 йилларда САГУнинг шарқ факультетига деканлик қилган. Тахминан 1936—37 йилларда вафот этган.

«Гавриловнинг «Ўзбек шоири Муқимий» номли кичик мақоласида («Туркистанские ведомости», 1912, 181) марҳум шоир «Ўрта Осиё мусулмон дунёсидаги янги адабий оқимнинг» вакили деб аталган. Аммо бу — англашилмовчиликдирки, муаллифнинг ўзи ҳам мен билан бўлган суҳбатда буни тан олди. Муқимий Ўрта Осиё шоирларининг қадимий, анъанавий мактабига мансуб эди, ўзининг айрим асарларида у маҳаллий ёки умумрус ҳаётининг замонавий воқеа-ҳодисаларига ўз баҳо-муносабатини билдиради, аммо унинг бу асарларида ҳам бадиий шакл анъанавий, «Мир Алишерча» ҳолатда қолаверади, (А. Н. Самойлович. Мусульманская периодическая печать. Печать русских мусульман. В кн. «Мир Ислама». Изд. Имперского общества Востоковедения. Под редакцией проф. В. В. Бартольда. том. I, 4. С. Петербург, 1912 г. стр. 618).

Баъзи ҳужжатлар рус шарқшунослик фанининг энг йирик наشري бўлмиш «Записки Восточного отдела Русского Археологического общества»нинг асосчиси ва узоқ йиллар давомида бош муҳаррири бўлган машҳур олим В. Р. Розеннинг ҳам Муқимий ижодидан хабардорлигини кўрсатади. Биз юқорида «Қайдлар»нинг IX томи саҳифаларида шоирнинг «Ҳажви Бектурбой» мухаммасининг асли ва русча таржимада тегишли сўзбоши билан босилиб чиққанини айтган эдик. Маълум бўладики, таржимон Н. Остроумов ҳажвия аслининг икки нусхасини юборган. В. Розен ҳар иккала нусхани қиёсий жиддий ўрганиб, улар ўртасида сўз ва ибораларда тафовут мавжудлигини топади ва ҳар бир фарқни матн остида махсус қайд этади, мазмун ва вазн талабларига кўра қайси сўз-ибора ўринли эканлигини кўрсатади.

«Н. П. Остроумов (ҳажвия) матннинг икки қўлёзмасини юбориб, улардан бирини «копия» — нусха деб атайди. Қўлёзмаларни синчиқлаб ўрганиш шунинг кўрсатадики, улар ўртасида айрим фарқлар мавжуд. Баъзи ҳолларда худди «копия» мисралари тўғрироқ кўринади. Изоҳларда биз «копия»даги барча фарқларни қайд этдик. В. Р.»

В. Розеннинг изоҳидан, олим ўзбек тилини бутун нозикликлари билан тушунган, ўзбек шеър-ияти, жумладан, аруз вазни хусусиятларидан ҳам яхши хабардор бўлган, деган қатъий хулосага келиш мумкин.

В. Розеннинг Н. Остроумов нашр этган «Сарты» китобига ёзган тақризи ҳам худди шу ҳақиқатдан аниқ дарак беради. Тақриз давомида у Мирзо Бухорий ва Саттархонлар шахсияти ва фаолиятларига юқори характеристикалар битади. Бу каби фактлардан, В. Розен бош муҳаррирлик қилган «Қайдлар» («ЗВОРАО») саҳифаларида ўзбек адабиёти ва фольклоридан намуналарнинг рус тилида таржимада, шунингдек, халқимиз маданияти, тарихи ва этнографиясига оид мақола-хабарларнинг тез-тез пайдо бўлиши асло тасодифий эмаслиги равшанлашади.

Биз юқорида ўзбек-рус (рус-ўзбек) адабий алоқалари тарихининг айрим саҳифаларини Муқимий ва рус шарқшунослари мисолида кўриб чиқдик. Келтирилган адабий-тарихий далиллар XIX асрнинг охири ва XX аср бошларига келиб бу адабий алоқалар тобора кенг қулоч ёйганини, турлитуман ва конкрет шакллар ола бошлаганини аниқ кўрсатади. Айни замонда, бу далиллар демократ шоир фаолиятидаги рус халқи ҳаёти ва тарихи билан қизиқиш, рус маданияти, фан-техникаси ютуқлари халқимиз ҳаётига кириб келишидан мамнунлик кайфиятлари ҳаётининг асосларга эга эканлигини кўрсатади.

Абдурашид АБДУҒАФУРОВ,
филология фанлари доктори

Акрам Каттабеков

ТЕРАНЛИК ВА ХОЛИСЛИК ЙЎЛИДА

КПСС XXVII съездидан кейин мамлакат ҳаётида тобора илдиз отаётган қайта қуриш, ошкора-лик ва демократиялаш шароитида адабий танқиднинг сифат ўзгаришлари учун қулай вазият вужудга келди.

1987 йил идеология иши, жумладан, маданият тараққиётига раҳбарликни яхшилаш соҳасида жиддий ва принципиал ижобий силжишлар йили бўлди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети айниқса сўнгги даврда бу соҳада бир қатор жиддий тадбирларни амалга оширди. Адабиёт ишида йўл қўйилган айрим догматик ва волонтаристик қарашларга зарба берилди, малакасиз шахсларнинг бадиий ижод табиатини ҳисобга олмаган ҳолда ёзувчи ишига қўпол аралашishi, рецептлар бериш, тақиқ белгилари ўрнатиш кабиларга маълум даражада чек қўйилди, маданий меросга муносабат масаласида жиддий тадбирлар амалга оширилди.

Танқидчиликни қайта қуриш борасида биз ҳали йўл бошидамиз, катта сифат ўзгаришлари бўлди, дейишга ҳали эрта; сийқаси чиққан сохта терминлар ва формулировкалар воситасида асарнинг мазмуни сўзлаб бериладиган рангсиз мақолалар ҳали чиқиб турибди, ошкораликдан ўз шахсий ҳисоб-китоблари йўлида фойдаланувчилар ҳамон топилади, адабий ҳодисаларга догматик, вульгар-социологик ва сохта интернационалистик қарашларнинг айрим кўринишларига ҳам гувоҳ бўлиб турибмиз. Аммо, асосийси шуки, танқидчиликда умумий рух, атмосфера ўзгарди: фикрни эркин ва тортинмасдан, оқибатлардан чўчимасдан айтиш имконияти ва майдони кенгайди, баҳс-мунозараларга, очик фикр олишувларга кенг йўл очилди, адабиётимиз босиб ўтган йўлни танқидий таҳлил қилиш чуқурлашди, маданий меросга муносабат илмий тус олди, танқидчилар сафига бир қатор янги номлар келиб қўшилди, мақолаларимизда публицистик ва гражданлик руҳи кучайди, китобхонларнинг адабий жараёнга аралашуви активлашди.

Анъаналарга бой рус адабиёти ва адабий танқидчилиги бизга ҳамisha намуна ва маҳорат мактаби бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай. Рус ва бошқа қардош адабиётлар вакилларининг, танқидчиларнинг бугунги ўзбек адабиёти тараққиётига қизиқиши органлиги ўтган йилнинг муҳим белгиларидан биридир. Бир йил ичида марказий матбуот саҳифаларида ўзбек адабиёти масалаларини ёритувчи шунча кўп мақола эълон қилинганлиги олдин кўрилмаган эди. Республикамиз ёзувчилари ва танқидчиларидан ташқари «Вопросы литературы», «Дружба народов», «Литературное обозрение», «Знамя» журналларида ва «Литературная газета»да машхур ёзувчи ва олимлар — Ч. Айтматов, В. Распутин, Г. Ломидзе, З. Кедрин, В. Оскоцкий, Л. Лавлинский ва бошқалар бугунги ўзбек адабиёти ҳақида ўзларининг қизиқарли кузатишлари ва умумлашмалари билан чиқдиларки, бу — бир томондан, ўзбек адабиётининг таъсир доираси ва даражаси ўсиб бораётганлигини кўрсатса, иккинчи томондан, ўзбек танқидчилигининг ҳам савияси ва қамрови ортиб боришига ижобий таъсир этмоқда. Марказий матбуотда Н. Худойбергенов, П. Шермухамедов каби мунаққидлар, М. Солиҳ, Э. Аъзамов каби шоир ва ёзувчиларнинг чиқишлари Бутуниттифоқ миқёсида фикрлашга бўлаётган уринишларнинг натижасидир.

Бу борада, айниқса Н. Худойбергеновнинг ижодий активлиги алоҳида таҳсинга сазовордир. Танқидчининг «Вопросы литературы», «Литературное обозрение» журналлари ва «Литературная газета»да эълон қилинган бир туркум проблематик мақолалари ўзбек танқидчилигининг савияси ва таъсир доираси ошиб бораётганлигидан гувоҳлик беради.

Мунаққиднинг «Ижобий» ва «салбий» танқид ҳақида» («Вопросы литературы», 1986, № 12) номли мақоласи танқидчилигимизда воқеа бўлди десак, муболаға бўлмас. Шунга айтиш керакки, айрим мунозарали ўринларидан қатъи назар, мақолада бугунги қайта қуриш даври ўзбек танқидчилигининг принципиал масалалари кўтарилганлиги ва бу борада йўл қўйилаётган қўпол нуқсонларга кескин ва объектив баҳо берилганлигига, бу ҳақиқатнинг қанчалик аччиқ айтилганига қарамай, қўшилиш керак.

Филология фанлари доктори Б. Қосимовнинг «Ўзбекистон коммунисти» журналида (1987, № 10) босилган «Қайта қуришга мададкор бўлайлик» мақоласи ҳам танқидчилигимизнинг сезиларли ютуғидир. Унинг танқидчилик кенгашида махсус муҳокама қилинганлиги ҳам бежиз эмас. Республика Компартияси Марказий Комитети сиёсий органининг бугунги қайта қуриш даври танқидчилиги аҳолига жиддий эътибор бериши таҳсинга сазовор.

Бу эътибор бундан кейин ҳам сусаймайди деб умид қиламиз. Мақолада бугунги танқидчилигимизнинг долзарб масалалари кўтарилди, унинг ютуқ ва нуқсонлари принципиал баҳосини олди.

Ўтган йилги танқидчилигимизнинг диққат марказида турган методологик масалалардан — бири — маданий меросга муносабат масаласи бўлди. Бу мавзунини кун тартибига олиб чиққан ҳам

бевосита бугунги қайта қуриш ва ошкоралик муҳитидир. Бу муҳит тарихимизга, жумладан, маданият тарихига ҳам янгича назар ташлаш, қадриятларни принципаал қайта баҳолаш имконини берди.

Шунинг учун ҳам босиб ўтган йўлимиздан хулосалар чиқариш, тарихимизга, маданий меросга марксча-ленинча методология асосида ёндашиш масаласи мабуотдаги чиқишларнинг, илмий анжуман ва давра суҳбатларининг диққат марказида бўлди.

Шу нуқтаи-назардан, Ёзувчилар союзи ва «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» (1987 йил, 10 июнь) газетаси ҳамкорликда ўтказган «Қайта қуриш ва маданий меросни ўрганишнинг методологик муаммолари» мавзусидаги материаллар диққатга сазовордир. Бунда маданиятимиз ва адабиётимиз тарихида бўш ўринлар, «оқ доғ»лар бўлмаслигига эришиш, ҳарқандай зиддиятли ижодкор асарларини партиявий позициядан объектив баҳолаган ҳолда илмий таҳлил ва муҳокамага жалб этиш, бугунги кунга хизмат қиладиган асарларни эса босиб чиқаришни пайсалга солмаслик кераклиги қайд этилди.

20-йиллар адабиёти вақиллари, мураккаб ижод йўлини босиб ўтган Чўлпон, Фитрат каби адиблар асарларидан намуналар эълон қилиниши, улар фаолиятининг чуқур илмий ва танқидий ўрганишга киришилганлиги қайта қуриш даврининг муҳим самараси ва ўтган йилги адабий ҳаётимизнинг унутилмас воқеаси бўлиб қолади.

Суҳбат материалларида, шунингдек бошқа бир қатор мақолаларда маданий меросни ўрганишда, умуман адабиётшунослик ва танқидчиликда догматик фикрлашдан, ўлик схемалардан, вулгар-социологизм, яланғоч ғоябозлик, сохта интернационализм, бадий асар спецификасини ҳисобга олмай, адабий ҳодисаларга утилитар ёндашиш каби зарарли иллатлардан қутулиш энг муҳим масалалардан бири эканлиги таъкидланди.

Қайта қуриш ва демократияни ривожлантириш даври бу иллат билан курашиш учун кенг имкониятлар очди. Танқидчилигимизда бу иллатдан узоқлашиш тенденцияси яққол сезилмоқда. Айни пайтда унинг турли даражадаги хуружлари ҳам, афсуски, учраб турипти.

Кейинги пайтдаги ана шундай ашаддий чиқишлардан бири — Мавлон Ваҳобовнинг «Тарих ҳақиқатига зид» мақоласига Ч. Айтматов, Г. Ломидзе, Н. Худойберганов, О. Шарафиддинов, У. Норматов, Н. Каримов, Р. Қўчқоров кабиларнинг мақола ва суҳбатларида принципаал зарба берилди.

Бу соҳадаги 87-йилнинг сўнги хуружи Сафо Очилнинг «Шеър масъулияти ва фикр равонлиги» мақоласи бўлди. Атайлаб, зўрма-зўракилик, бадий ижод спецификасини оёқ ости қилиш билан битилган бу мақолага О. Шарафиддиновнинг «Бир тилда гаплашайлик» мақоласи муносиб жавоб бўлди.

Умуман, поэтик асар, айниқса, лирик шеърятни таҳлил қилиш қийин. Уни тушунишдан кўра кўпроқ ҳис этиш керак. Шеърга романи таҳлил қилган усул билан ёндашиб, ҳар хил саволларни қалаштириб ташлаш, фақат чигаллик келтириб чиқаради, холос. О. Шарафиддинов мақоласидаги бир гапни яна бир бор таъкидлаш фойдадан холи эмас: «мунаққид асар ҳақида мулоҳаза юритишдан аввал шу асарнинг муаллифи даражасига кўтарилиши, ҳаётга унинг кўзи билан назар солиб, унинг қалби билан асарни ҳис этиб кўрмоғи лозим. Биз танқидчилар адиб ва шоирлар билан бир тилда гаплашишни ўрганиб олайлик» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1987 йил, 9 январь).

Дарҳақиқат, биз танқидчилар асарда йўқ фазилатни ҳам, нуқсонни ҳам ошириб гапириш, ижодкорни мувозанатдан чиқариш, асабийлаштириш учун эмас, бор маҳсулни ҳалол ва объектив таҳлил ва тарғиб этишга сафарбар қилинганмиз.

Афсуски, бу ишни кўнгилдагидек бажараяпмиз, деб бўлмайди. Шунинг учун ҳам танқид адабиётнинг бевосита ичига кирмасдан унинг этакларида чувалашиб юрипти, ҳатто ортда қолмоқда. Бизнинг қанча асосий ишларимиз қилинмай ётипти. Ҳали биз А. Орипов шеърятининг сержило поэтикасини, Э. Воҳидов лиризмнинг ўзига хослигини, О. Матжоннинг маънодор шеърятини, Р. Парфи асарларидаги руҳий манзараларни, М. Солиҳ поэзиясидаги сўзга маъно юклар маҳоратини, Ш. Раҳмон, Х. Даврон асарларидаги безовта дардларни шу асарларнинг ўзлари савиясида таҳлил қилиб беролганимиз йўқ. Эълон қилинаётган ёшлар қиссачилигига оид бир дунё материал умумлаштирилмай ётибди.

Танқидчилик хизмат қилиши керак бўлган китобхон биздан ўзаро гап ва ўрин таллашишни, бир-биримизни таҳқиқромуз сўзлар билан беобрў қилишимизни эмас, мана шу ранг-баранг маънавий бойликни шарҳлаб, тушунтириб, умумлаштириб беришни, ижодкор эса асарига объектив баҳо берилиб, тўғри йўлланма кўрсатишимизни кутиб турганини унутиб қўяётганимиз ғоят ачинарлидир.

У. Норматовнинг «ижодиётдаги салбий ҳодисаларга қарши кураш ижодкорларга қарши курашга айланиб кетмаслиги керак» ва «камчиликлар ҳақида ҳадеб қуруқ, узуқ-юлуқ, далил-исботсиз таҳқиқромуз гапларни такрорлайвермасдан, теран илмий таҳлилларга ўтиш пайти келди» деган гапларида ҳақиқат бор.

О. Шарафиддинов «Ҳақиқатга садоқат» мақоласида бу масалани янада конкретроқ қўяди: «танқидий мулоҳазалар айтиш баҳонасида муайян даврдаги бутун бошли адабиётни инкор этиш, уни ўзининг бош вазифасини бажармаганликда айблаш тўғри эмас» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил 15 май).

Маданий меросга муносабат, айниқса Чўлпон, Фитрат ижодини тиклаш масаласида барча ижодкорларимиз ҳам яқдил, принципаал позицияда турибди деб бўлмайди. Уларнинг асарлари бундан кейин ҳам архив папкаларида ётишига хайрихоҳлар ҳам йўқ эмас. Бундай фикрларни баъзи ўртоқлар очик айтмасалар-да, текст ичига ўраб тақдим қилмоқдалар.

Бадий асар таҳлилида ва баҳолашда бир томонга оғиб кетиш: ё йўқ фазилатларни ўйлаб топш, баҳони ошириб юбориш ёки фақат нуқсон қидириш билан банд бўлиб кетиш касалидан қутула олмаётганимиз проза танқидида кўзга айниқса яққолроқ ташланади.

Н. Худойбергановнинг «Ошкоралик — муҳим восита» ва Раҳим Муқимовнинг «Йиғи билан йўғрилган кулгу» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил 19 июнь) мақолалари мана шу икки хил оғишга яши мисол бўла олади. Хусусан, У. Ҳошимовнинг «Икки қарра икки — беш» қиссаси

тахлилида Н. Худойбергенов умуман ижобий томонни кўрмаса, Р. Муқимов умуман камчилиқ топмайди.

Назаримда, тилшунос олим Ҳайдарали Узоқовнинг «Ўртада минглаб китобхон бор» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил 3 июль) мақоласи ўзини билган адабиётшунос-танқидчиларга яшигана дакки бўлди. Бунда тилшунос олим адабиётнинг спецификасини, жанрларнинг ўзига хос табиатини, адабиётга утилитар ёндашишнинг зарарини нозикроқ тушунишини кўрсатиб, бизни уялтирди. У босиқлик ва майинлик, аммо чуқур мантиқ билан «Икки қарра икки — беш» қиссаси таҳлилида танқидчиликнинг бирёқлама кетганлигини асослашга имтилади ва, бунга эришади ҳам.

Ёки «Ҳақиқат учун курашиш керак» («Шарқ юлдузи», № 2) номи билан эълон қилинган тўрт танқидчи баҳсини олиб кўрайлик. Бу аввало баҳс эмас. Чунки у ерда ҳеч қил бошқасининг гапини инкор қилмайди, аксинча, маъқуллайди, тўлдирди. Аммо, тўрт забардаст танқидчи сўхбатида «Оққушлар, оппоқ қушлар» романи ўзининг на етарли таҳлилини ва на объектив баҳосини толган. Сўхбатдошлар фикрларида тақдорлар кўп. Унда негадир китобхонлар хатларидан кўпалаб кўчирмалар келтирилади. Оқибат шу бўладики, асар ҳақида энг жузали гапни ва танқидни тўрт танқидчи эмас, китобхон М. Бобомуродов айтган бўлиб чиқади. Асар ҳар қадамда Ч. Айтматовнинг «Кунда» романи билан солиштирилаверади. Ахир ҳар бир асарнинг ўз проблематикаси, спецификаси, қолаверса, ўз ўрни бор эмасми?

Роман нуқсонлари ҳақида гап кетганда эса «Фармонов ОРС эмас, УРСнинг бошлиғи қилиб олинса яхши бўларди, чунки бу каттароқ ташкилот» деган «жиддий» камчилик ҳам кўрсатилади. Нуқсонлар ўта эҳтиёткорлик ва минг андиша билан силлиқлаб айтилади ва сўхбат сўнггида «Ёзувчи бизнинг айрим танқидий мулоҳазаларимизни тўғри тушунса керак, деб умид қиламиз» деб қўшиб ҳам қўйилади. Буниси ҳам майли-я, аммо бир автор, бир мақоланинг ўзида ўзини-ўзи инкор қилиб турса, бунга изоҳлаш анча мушкул бўлар экан.

Профессор Раҳим Муқимовнинг «Айтилган сўзга масъулмиз» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил 31 июль) мақоласида худди шундай ҳол юз берган. Мунаққид «Литературная учёба» журнали давра сўхбатида айтган бир қатор ўзбек тарихий романларда ўтмишнинг идеаллаштирилганлиги ҳақидаги фикрига эътироз билдирган У. Норматов ва Н. Худойбергеновларнинг текстини «юлиб олиб танқид» қилганлиқда айблади ва шундай қатъий гапни айтади: «Мен ҳали ҳам шу фикрдаман. Кези келганда бу романларни ҳар томонлама таҳлил қилиш жараёнида исботлашга тайёрман». Фикрда собит туриш, принципал бўлиш бу — албатта, яхши. Афсуски, кейинги қилинган таҳлилларда бу фикр ўз исботини топмайди. Бевосита романлар таҳлилига киришилганида, хусусан, «Улуғбек хазинаси» романи ҳақида гапириб, олим Улуғбекнинг ўз даврига мос яратилгани, ёзувчининг ойбекона қалам тебратганлиги эҳтирос билан қайд этиладики, бу гаплар авторнинг юқорида айтган идеаллаштириш ҳақидаги фикрини бутунлай йўққа чиқаради.

Сал ўтмай автор энди ўтмишни идеаллаштириш фақат романчиликда эмас, поэзияда, драматургияда ҳам мавжудлиги ва бунинг учун тарих ва адабиётшунослик фанлари айбдор эканлигини айтади. Қайси поэтик, қайси драматик ёки проза асарларида қайси идеаллаштиришлар назарда тутилмапти ва қайси хатолари учун тарих ва адабиётшунослик фанлари айбдор? Бу ҳақда мақолада ҳеч гап йўқ. Мунаққид томдан тараша тушгандай, шу хулосани айтиб қўйиб, унинг исботига киришмай, бошқа мавзуга ўтиб кетаверади. Ахир «мен ҳали ҳам ўша фикрдаман» деб принципиаллик қилишда ҳам бироз далил-исбот, изчиллик, қўйингки, оддий мантиқ бўлиши керакми, йўқми?!

Хулоса шуки, гарчи мақоланинг номи «Айтилган сўзга масъулмиз» бўлса ҳам, ўша муҳим сўзни айтишда яна масъулият ҳис этилмаганлиги кўриниб турипти.

Поэт асарни таҳлил этиш ва шу орқали шоирнинг ҳаётни идрок этиш йўсинини очиб бериш осон иш эмас. Бунинг учун танқидчининг ўзи ҳам шоир бўлиши, поэзиянинг ўзига хос қонуниятларини, шеърнинг ички организмни чуқур тушуниши, теран ҳиссиёт соҳиби бўлиши талаб қилинади.

Аммо шундай танқидчини ҳам мавжуд шеърятнинг ўзи майдонга келтиради. Сўнгги давр поэзиясига ўз сози ва ўз овози билан кириб келган талантли ва жасоратли авлод шеър танқидчилигининг ҳам янги авлодини тарбиялади.

Мен бу ўринда И. Ҳаққулов, Я. Қосимов каби танқидчиларни алоҳида қайд қилишни истардим.

Яшар Қосимов кейинги йиллар адабий жараёнга актив аралашаётган иқтидорли ёш танқидчидир. Унинг, айниқса шеърятни нозик ҳис этиши ва ўзига хос таҳлил услуби эътиборимизни тортади. Шу хусусият, жумладан, унинг «Соғинчларга йўлдош юрак» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил, 2 октябрь) мақоласига ҳам хосдир. Бир қатор ўрта ва ёш авлод вакиллари шеърятни мисолида мунаққид бугунги ўзбек поэзиясининг ривожланиш йўллари, услубий ранг-баранглиги, айрим иқтидорли ёшларнинг ўзига хос овози, ижодий қиёфасини очишга интилади. Шеърлар таҳлили жуда нозик, чуқур ва профессионал мушоҳада маҳсули сифатида юзага чиқади.

Назаримда, Б. Акрамовнинг «Моҳият ва руҳият образлари» (Р. Парфининг «Сабр дарахти» тўплами ҳақида, «Шарқ юлдузи», № 9, 1987 й.), И. Ҳаққуловнинг М. Солиҳ шеърятга ҳақидаги «Сўз дарди — сўзларни енгмоқ» («Ёшлик», № 12, 1987), И. Тўлақовнинг «Уйғоқ қалб» (Ш. Раҳмоннинг «Уйғоқ тоғлар» тўплами ҳақида («Шарқ юлдузи», № 8, 1987), Б. Назаровнинг «Шеър — қалб жасорати» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил, 27 март) мақолаларини поэзия танқидчининг дуруст намуналари дейиш мумкин. Р. Парфи, М. Солиҳ каби шоирларнинг оригинал поэтик тафаккурини, уларнинг фақат ўзларигагина хос бўлган услуби моҳиятини очиш кўпчилик танқидчиларга насиб этмади. Аммо Б. Акрамов ва И. Ҳаққулов юқорида айтилган мақолаларда бу ўзига хос услубларга мос «калит» топа олганлар. Б. Акрамов Р. Парфининг «Санъаткор», «Шоир», «Бетховен», «Туркистон» шеърларини уларнинг ўзи савиясида гўзал таҳлил этолган. Аммо тақриз охирига етмай, узилиб қолгандек тасаввур туғилади. У давом эттирилиб, шоирнинг бошқа характердаги шеърлари ҳам шундай таҳлил этилиб, ютуқ ва нуқсонлари кўрсатилса, сўзсиз шоир учун ҳам, адабиёт учун ҳам фойдали иш бўларди.

И. Ҳаққуловга ҳам М. Солиҳ шеърятининг ич-ичига кириш, айниқса шоирнинг сўзга маъно юклаган санъатини чуқур очиш насиб этган. Аммо айрим шеърлар таҳлилида атайинлик, зўриқлик, фикр ва хулосалар майдалашиб, суюлиб кетган ўринлар ҳам йўқ эмас («Ёшлик», 1987 йил, № 8, 62-бет).

И. Тўлаковнинг «Уйғоқ қалб» ва Уктам Мирзаёровнинг «Уйғоқ тоғлар» («Гулистон 1987 йил № 5) мақолалари бир китоб — Ш. Раҳмоннинг шеърӣ тўпламига бағишланган. Мақсад бир: Ш. Раҳмоннинг ўзига хос ижодий қиёфасини очиш, тўпламнинг ютуқ ва нуқсонларини таҳлил этиш. Аммо яхши ниятнинг ижроси бу икки мақолада бутунлай бошқа-бошқа савияда амалга оширилган.

И. Тўлаков одатдаги тақриз қоллигидан чиқиб кетишга уринади ва бунга эришади ҳам. Мунаққид Ш. Раҳмон шеърӣятидаги бош йўналишни тўғри белгилайди, уни бугунги поэзия контекстида ўрганишга уринади бу борада айрим танқидчилар ва шоирнинг ўзи билан баҳсга киришади. У. Мирзаёров мақоласида эса бунинг акси: уни ўқир экансиз, нозик гулни жодига солиб қиймалаётган одам кўз олдингизга келади. Тақризда на айтилмоқчи бўлган конкрет гап, на яхлит хулоса, на фикрда изчиллик кўзга ташланади. Бундай, агар таъбир жоиз бўлса, танқидий алаҳсираш бугунги танқидчиликка обрў келтирмаслиги аниқ.

Драматургия соҳасида эълон қилинган танқидий мақолалар ичида шахсан менга жуда мақбул бўлгани ёш санъатшунос Шуҳрат Ризаевнинг «Роман ва драма» («Ёшлик», 1987, № 8) мақоласи бўлди. Бунда «Кутлуғ қон» романининг Ҳамза театридаги сахна талқини ҳақида фикр юритилиб, бу жараённинг бир қатор муҳим проблемалари ўртага ташланади. Роман билан спектаклни солиштирар экан, санъатшунос романининг фақат сюжети, ғоясини сахнага олиб чиқиш билан иш битмаслигини, образларнинг фақат ғоявий талқини эмас, психологик ва эмоционал талқини ҳам роман даражасида бўлишига эришиш зарурлигини уқтиради ва ўз хулосаларини конкрет роллар ижроси мисолида асослашга ҳаракат қилади.

Маълумки, 70-йилларнинг охири ва 80-йилларнинг бошида адабиётимизга иқтидорли ёш ижодкорларнинг катта отряди кириб келди. Ҳар бири ўзига хос ижодий қиёфага ва овозга эга бўлган бу авлод адабиётимизнинг даярли барча жанрларига янги тўлқин олиб кирди. Бу бахтли ва курашчан авлод қайта қуриш ва демократиялаш даврининг авлоди бўлиб, адабиётнинг равнақи учун кенг уфқлар очиб берган мана шу имкониятлардан куч ва илҳом олиб шаклланмоқда. Бу авлод ижодининг бош объекти халқ ҳаёти, жамият дарди, инсон руҳи, бош мезони — ҳақиқат ва адолат, байроғи — жанговарлик ва фидойилик. Адабиётимизнинг бугунги тамал тошини мана шу ёшлар қўймоқда, десак муболаға бўлмайди.

Утган йил танқидчилигининг ёшлар ижодига алоҳида эътиборини мана шу жиҳатлар билан изоҳлаш мумкин.

Б. Назаровнинг «Шеър — қалб жасорати» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил 27 март), Я. Қосимовнинг «Шеърӣятада гражданлик руҳи» («Ёшлик», 1987, № 5), «Соғинчларга йўлдош юрак» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 2 октябрь), Н. Шукуровнинг «Табиилик ва зўракилик» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987, 5 июль), И. Ҳаққуловнинг «Беғуборлик фасли» («Ёш куч», 1987, № 9) ва бошқа бир қатор мақолаларда юқорида номлари саналган ёш шоирларнинг поэтик изланишлари тадқиқ этилса, Н. Худойберганов, И. Фафуров, У. Ўлжабоев, А. Расулов, М. Жуманов, А. Улуғов ва бошқаларнинг бир туркум мақолаларида эса ёшлар прозаси, ҳусусан ҳикоя ва қиссачилик ҳақида кузатишлар баён қилинади.

Ёшлар ижоди ҳақида сўз кетар экан, танқидчи талабчанликни ғамхўрлик билан қўшиб олиб бориши, мақтовда ҳам, танқидда ҳам меъёрни унутмаслиги лозим бўлади. Афсуски, ҳамиша ҳам шундай бўлавермайди. Шу нуқтаи назардан тажрибали олим ва танқидчи Н. Шукуровнинг «Табиилик ва зўракилик» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил, 5 июнь) мақоласини ўқиб, тўғриси, бироз ранжидим. Мақолада адабиётга энди қадам қўйган икки ёш ижодкор — Усмон Қўчқоровнинг «Акссиз садолар» ва Эргашали Абдуллаевнинг «Имконият» шеърӣ тўпламлари таҳлил этилади. Ёш шоирлар тўпламларидаги бир қатор фазилатлар ва нуқсонлар тўғри кўрсатилгани ҳолда, афсуски, мақоланинг ўзида ҳам очиқ «зўракилик» кўзга ташланади.

Аввало икки ёш шоирнинг ижодини бу даражада бир-бирига қарама-қарши қўйиб таҳлил этиш танқид этикасига тўғри келармикин?! Мақолада таҳлил объектларига ёндашишда очиқ бирёқламалик кўзга ташланади: яъни У. Қўчқор тўпламининг фақат яхши томонлари, иккинчисининг эса фақат нуқсонлари айриб кўрсатилади. Бунинг устига бирининг шеърларидан қандай зўракилик билан камчилик ахтарилса, иккинчисининг тўпламидан шундай зўракилик билан фазилат қидирилади.

Мен У. Қўчқор шеърларида фазилат ёки Э. Абдуллаев асарларида нуқсонлар йўқ демоқчи эмасман. Мен таҳлил принципидаги бирёқламалик ва зўракилик ҳақида гапиряпман. Бу оширилган мақтов У. Қўчқорга ҳам, бундай тўқмоқли танқид ва ҳукм Э. Абдуллаевга ҳам фойда келтирмаслигини таъкидламоқчиман.

Ёшлар ижодини ёшларнинг ўзи кенг таҳлил этаётганлиги айниқса қувонарли ҳолдир. Ёшлар прозаси ва поэзияси материалида ўзбек танқидчилигининг ҳам кенжа авлоди шаклланмоқда. Бугунги кунда Р. Қўчқоров, А. Улуғов каби ёшлар танқидчиликда ўз ўринларини топиб олдилар. «Ёшлик» журнали 1987 йилда «Ёш танқидчилар тўғраги»ни ташкил этиб, хайрли иш қилди. Тўғарак шу йилнинг ўзида Мусулмон Номозов, Замира Эшонова, Дилором Маткаримова, Холида Мажидова, М. Қаршибоев, М. Эргашева каби янги номлар билан бизни таништирди, Ш. Ризаев, Ш. Турдимов каби ёшларнинг салмоқли мақолалари эълон қилинди.

Р. Қўчқоровнинг «Икки сароб», «Тарих ҳақиқати» мақолалари танқидчилигимизда сезиларли воқеа бўлди, А. Улуғов икки-учта яхши мақолалар эълон қилди. Жумладан, унинг «Сўзамолликми, маҳорат?..» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил, 2 октябрь) мақоласида бугунги ёшлар прозаси, ҳусусан қиссалар кенг таҳлил этилади. Ёш танқидчи таҳлил санъатини яхшигина эгаллаб келмоқда. У асарнинг зарурий нуқталарини тўғри белгилайди ва унга ўз мустақил фикрини билдиради. Аммо ҳозирча Абдулланинг мақолаларида ҳали ички мунтазамлик, изчиллик этишмайди, айрим ҳолларда фикрларида зиддият мавжуд бўлади. Юқорида айтилган мақолада танқидчи сўнги йиллар қиссачилигида жиддий баҳсларга имкон берган, кўпчиликини ўйлантирадиган салмоққа эга бирон асарни кўрсата оламизми? — деб кўндаланг савол қўяди ва мақола сўнгида бу саволга салбий жавоб беради.

Ёш танқидчиликимизнинг бундай талабчан бўлиб етишаётганини табриклаш керак ва айни пайтда бундай умуман инкор қилиш усулидан ҳам огоҳлантириш зарур, деб ўйлаймиз.

Утган йили «Шарқ юлдузи» журнали «Ижодхонада бир соат» рубрикасини очиб, яхши иш

қилди. Журнал бир қатор бошқа суҳбатлар ҳам эълон қилди. Бу борада мен А. Мухтор ва Т. Қаҳҳор, А. Орипов ва Б. Назаров, Анвар Жўрабоев ва Ч. Айтматов, Абдуқодир Ҳайитметов ва Нусратилла Жумаев, Шодмонбек Отабоев ва тарихчи олим Бўриной Аҳмедов суҳбатларини алоҳида таъкидлашни истардим. Уларда бугунги қайта қуриш даври адабиёти олдида турган вазифалар, ютуқ ва нуқсонлар ҳақида салмоқли фикрлар, чуқур кузатишлар бор.

Аммо «Ижодхонада бир соат» рубрикаси остида эълон қилинган ҳамма суҳбатлар ҳам шу савияда уюштирилган деб бўлмайди.

Хурматли оқсоқол ижодкорларимиз суҳбатларидан айниқса қониқиш ҳосил қилмадик. Улар ўзларининг айрим асарлари ёзилиши тарихини узундан-узоқ сўзлайдилар ёки қайси орденни нечанчи йил олганлиги ва неча йил Олий Советга депутат бўлганлигини мароқ билан ҳизоқ қиладилар. Бу маълумотларни китобхонлар мактабдаёқ дарсликлардан олишган. Наҳотки, ҳозиргидек инқилобий бир даврда уларнинг ўқувчиларга айтадиган янги бир гапи бўлмаса?

1987 йил чиндан ҳам Абдулла Қаҳҳор йили бўлди. Матбуотимизда ёзувчи юбилейи ўзига муносиб нишонланди. Унлаб тадқиқотлар, мақолалар, хотиралар эълон қилинди. Хурматли адабиёт билан учрашган, уни ўзига устоз деб билган ижодкорларнинг бунча кўпчилигини раҳматлик адиб тириклигида билмай ўтиб кетганлиги афсусланарли, албатта.

Утган йилда Абдулла Қаҳҳор ижоди ҳақидаги тадқиқотлардан О. Шарафиддиновнинг «Иккинчи чўққи» ва «Қўшчинор» романининг яратилиши, У. Норматов ва П. Қодировнинг «Ёшлик»да эълон қилинган «Ҳақиқат ва сароб» суҳбати, ёш танқидчи Р. Қўчқоровнинг «Уч сароб» ва «Тарих ҳақиқати» мақолаларини, С. Аҳмад, Э. Воҳидовнинг хотираларини алоҳида таъкидлашни истардим. Аммо шуни айтиш керакки, «А. Қаҳҳор буюқ ёзувчи эди, у ҳақиқат учун курашиб, ноҳақ азият чекди» дейиш билан биз бу улкан сўз устаси олдидаги тўланмаган қарзимизни узолмаймиз. Яқин 20 йил ичида на фақат унинг асарларини босиш, шунингдек, ижодини ўрганиш ҳам деярли тўхтаб қолган эди. А. Қаҳҳор ижоди, унинг асарлари поэтикаси ҳали адабиётшунослик ва танқидчилик учун очилмаган ҳазинадек. Эндиги асосий вазифа ачининш ва ҳайратланишдан чуқур ва теран тадқиқотларга ўтиш бўлиши лозим. Бу иш А. Қаҳҳор учун эмас, биринчи навбатда адабиётимиз раўнақи, фанимиз учун жуда зарурдир.

Утган йил танқидчилиги маҳсулларини кўздан кечиран эканмиз, унда публицистик ва мунозара руҳи устун бўлганини пайқаймиз. Матбуотда баҳс-мунозара номи остида бериладиган материалларнинг ҳаммасида ҳам мазмун шаклга тўғри келавермайди. Айтайлик, «Шарқ юлдузи» (1987 йил, 4-сон)да Олим Отахоновнинг «Борса-келмас»даги ҳазина» мақоласини баҳс деган ном остида беради-ю, аммо шу мақоланинг тағида унга редакциянинг муносабатини батафсил баён қилади. Энди ҳукм чиқариб қўйилгандан кейин унинг баҳслиги қолдими?!

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати»да М. Жуманов билан А. Отабоев Х. Дўстмухамедовнинг «Нигоҳ» қиссаси ҳақидаги тақризлари «икки фикр» тариқасида босилди. Аслида уларнинг иккиласида бир фикр — қиссага ижобий муносабат баён қилинган. Шу газетада Ражаббой Рауповнинг «Она сўз» қиссаси ҳақида икки фикр тариқасида берилган О. Тоғев ва А. Расулевларнинг мақолаларини қўшиб бир тақриз сифатида эълон қилинса ҳам қиймат ўзгармайди.

Утган йилда эълон қилинган Н. Худойбергеновнинг «Баҳолаш — тадқиқот эмас» (Гулистон, № 7), Я. Қосимовнинг «Танқиднинг Арасту қасами» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати»), У. Қосимов ва О. Абдуллаевларнинг «Қаҳр эмас, меҳр керак» («Шарқ юлдузи», № 11), У. Азимовнинг «Ақл ва заковат муросами?», У. Норматовнинг «Йўқ, адолат — ҳақиқат йўли» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил, 13 ноябрь) каби ўткир баҳсли мақолалари ўзларининг жанговар ва кескин танқидий руҳи билан фақат шу бугунги ошқоралик ва демократиялаш давридагина пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳодисалардир. Қайсидир бир ўринда ҳақ, қайсидир бир ўринда ноҳақ бўлишларига қарамай, бу мақолалар авторлари бугунги танқидчилигимиз амал қиладиган принциплар, ютуқ ва нуқсонларни очиш, унинг давр талаби даражасидаги бўлиши учун кечаги кун усулларидан воз кечишга дэвват истаги билан ҳолис қалам сурганлар деб ишонгимиз келади.

«Баҳолаш — тадқиқот эмас» мақоласида Н. Худойбергенов Х. Абдусамодов тадқиқотларидаги айрим бир ёқламаликлар, тенденциозлик, замонасозлик иллатларини кўрсатди. Уз навбатида У. Қосимов ва О. Абдуллаевлар «Қаҳр эмас, меҳр керак» мақоласида худди шу усул билан Н. Худойбергенов асарларидаги айрим нуқсонларни кўрсатиб ўтишди.

Усмон Азимов ҳам «Ақл, заковат — муросами?» мақоласида бугун халқимиз юзини шувит қилиб турган гуноҳларда адабиёт ва уни яратган ёзувчиларнинг ҳам улуши борлигини таъкидлаганда, «адабиётимиз эртага қадам қўйиши учун кеча йўл қўйган хатоларимизни чуқурроқ ўрганишимиз лозимлиги», «ўзининг номига доғ туширган ҳар бир кимса покланишини қилмишларини унутиш йўлидан бориб эмас, балки виждон олдида тавба-тазарру қилишдан бошламоқ зарур» деганида мутлақо ҳақ. Бу — ҳаммаси тушунарли. Фақат бир нарсани — буларнинг ҳаммаси учун бир Умарали Норматов айбдордек унинг устига ташланишининг боисини тушуниб бўлмайди. Ҳозир матбуот очик, ўша ҳақиқий айбдорларнинг ўз номини айтиб фош этавериш керак. Алининг қасдини Валидан олиш нимага керак?!

Бу учала мақоладаги ҳам айрим субъектив баҳолар, бирёқлама талқинлар, майдалашган ўринларни сезганлари ҳолда, улардаги объектив танқидларни учала олимимиз ҳам мардона қабул қилганликлари ёшлар учун ибрат, албатта. Фақат ишлаган одамгина хато қилади ва бу ерда ортикча саросима учун ҳам, лашкар тортиб қарши ҳужумга ўтиш учун ҳам ҳожат йўқ. Бу ҳолат адабий ҳаётимиз учун норма бўлиб қолишига кўнишимиз керак.

Аммо, айти пайтада, танқид маданияти ҳали бизда кўнгилдагидек эмаслиги тобора аён бўлмоқда. Ошқоралик муҳити имкониятларини тор шахсий мақсадларда суистеъмол этиш, асардан фақат нуқсон қидириб, ижодкор меҳнатини қадрламаслик каби иллатлардан воз кечмоғимиз лозим.

Бу гап юқоридаги уч мақола авторларига ҳам тегишли. Нима учун мақолада объект қилиб олинган танқидчиларнинг фақат нуқсонларини тўплаш керак, нима учун шу авторларнинг баҳолиқудрат қиладиган ишларидаги ҳаммамизга маълум бўлган сезиларли илмий кашфиётлари ҳақида худди шундай куч ва эҳтирос билан ёзиш мумкин эмас? Наҳотки уларнинг ютуқларидан хатолари кўпроқ бўлса! Дарҳақиқат, қаҳр эмас, меҳр керак.

Маълумки, танқидчиликнинг сони ҳам, салмоғи ҳам матбуот органлари ўз фаолиятини қай даражада қайта қураётганлиги билан бевосита боғлиқ.

Ийғинларда ва матбуотдаги айрим обзорларда «Шарқ юлдузи» журнали танқид бўлими фаолиятидаги сусткашлик, чўзилиб кетган тараддувланиш кўрсатиб ўтилган эди. Журнал ва унинг бўлими бу танқидлардан хулоса чиқариб, ишни қайта қуришда бирмунча силжишга эришди. Бу йўлдаги ишни тағин давом эттириш керак.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг ўқувчилари кўпаймоқда, у халқимизнинг сеvimли газеталаридан бири бўлиб қолди. Кўплаб баҳсли-мунозарали мақолалар эълон қилинди, тақризлар берилди. Газета ўз ўқувчилари эътиборини ҳамиша таранг ушлаб туришга ҳаракат қиляпти.

Аммо сўнги пайтларда ошқора танқид шиори остида кўпроқ сенсацион, жанжалли материалларга берилиш, тор қамровли, ўзаро ҳисоб-китобларга минбарни бериб қўйиш, публицистикада эса оилавий можароларга катта-катта майдон ажратиш газетанинг мундарижасини, салмоғини бироз майдалаштириб юбораяпти.

«Ёшлик» журнали классик меросни тарғиб қилишда ғайрат қилмоқда. «Ёш танқидчилар тўғараги»нинг очилиши ҳам хайрли иш бўлди. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали таҳрир ҳайъатининг янгиланиши ижобий силжишларга олиб келди. Журналда эълон қилинган «Қайта қуриш ва адабий жараён» баҳси, «А. Қаҳҳор сабоқлари» мақолалар туркуми, О. Шарафиддиновнинг «Қўшчинор» романи ҳақидаги тадқиқоти, А. Раҳимовнинг роман поэтикасига оид мақоласи ўтган йил танқидчилигининг сара материалларидан бўлди.

Танқидчилик — бу танқидчи кадрлар демакдир. Бизда актив танқидчиларнинг катта отряди мавжуд. Мен бу ерда танқидчилигимизнинг залворли юкини, аччиқ-чучугини мардона тортиб юрган кўплаб фидойи ижодкорлар номини санашим мумкин.

Аммо бизнинг жуда катта, лекин ҳаракатсиз турган ижодий резервларимиз бор. Самарқанду Андижонда, Бухорою Фарғонада, Термиз ва Қаршида катта ички имкониятга эга бўлган танқидчиларимиз бор. Тўғри улар ўз жойларида кўп фойдали ишлар қилмоқдалар. Аммо бугунги қайта қуриш даврида биз адабий жараёнга қанча кўп кучларни тортсак, олдимизда турган мураккаб вазифаларни бажариш шунчалик осонлашади.

Муҳаммад Солиҳ

ДУЛБАРЖИН

Аждодларга ҳурмат туйғуси фақат олий ирқ вакилларига хос фазилат эмас, балки умуман инсон табиатига хосдир ва бу туйғу бўҳроннинг оғир босқичларида халққа мадад бўлади.

Жемс Ҳенней

Тарихий зарурат.

Бу жумла «кенг»лиги туфайли жуда кўп воқеаларнинг объектив ва субъектив сабабларини қамрашга «қодир». Бу жумла ўша воқеалар хусусида бир оғиз сўз билан хулоса чиқариб, уларни оқлаш ёки қоралаш учун хизмат қилади.

Қадимги туркий (Ўрхун-Енисей) ёзувнинг истеъмолдан чиқиб кетиш тарихи ҳам шу ибора билан тамғаланган.

Ҳар ҳолда, унинг йўқолиб кетишига асосий сабаб нима?

Бу савол ўз тарихи билан қизиққан ҳар бир одамни ўйлатади.

Зотан, туркий ёзув ўзининг мукамаллиги билан бизни ҳайратга солади, мукамал бўлатуриб, йўқолиб кетиши эса янада ажаблантиради.

«...Турк тили табиатига хос, айниқса, сингармонизм қонунига мослаштирилган бу ёзув унинг ўрнини эгаллаган уйғур ва араб ёзувларига нисбатан анча мукамал эди», деб ёзади академик Бартольд.

Бўлмаса, нега у йўқолиб кетди?

Тарих тақозоси деймиз.

Ҳа, агар араб истилоси тарих тақозоси бўлса, туркий ёзувнинг йўқолиб кетишини ҳам шу ибора билан баҳолашдан ўзга чора йўқ...

Туркий ёзувни илк бор кўрган XVII аср Европа олимлари унга «рун ёзуви» деб ном беришди. RUN(e) — сир дегани.

Тақдир тақозоси билан, бу ёзув узоқ вақтгача бизга сир бўлиб келди.

...Эрамининг VI асри ўрталарида Еттисувдаги ва Шарқий Туркистондаги туркийларни бирлаштирган Истами ҳоқон Византия императори Юстин II га хат юборади. Элчи сўғд эди; унинг элтган хатини тарихчи Менандр «скиф ёзуви»да ёзилганини айтади. Лекин бу хат қадимги туркий ёзувда битилганига бугун шак-шубҳа йўқ. Зеро, туркий ёзув эраминдан олдинги мингинчи йилларда яратилиб, эрамининг VI асрида энг мукамал ёзувлардан бирига айланган эди; турк ҳоқонлигида давлат ёзуви сифатида қўлланиларди.

...Немис олими Иоҳаннес Фридрих ўзининг «Ёзувлар тарихи» китобида туркий ёзув VIII асрдаёқ истеъмолдан чиқиб кетди деб ёзади¹. Аммо XV асрда яшаган машҳур олим ибн Арабшоҳ ўзининг «Ажойибул мақдур фи навойиби Таймур» («Темур фалокатларида қисмат ўйинлари») асарида «Хитойда туркларнинг «дулбаржин» деб аталган ёзувини кўрдим, ҳарфи қирқ битта», деб ёзган эди².

Кўриниб турибдики, ислом етиб бормаган жойларда туркий ёзув ўз вазифасини ўтайверган. Чунончи, бу ёзув ҳоқонларнинг қўлга киритган ғалабаларини тошга ўйиб ёзиш учунгина ишлатиларди деган ёзув бўлмай, балки туб маънода халқ ёзуви эди.

Турк ҳоқони ўз халқини тошдаги битикларни ўқишга чорлаши туркийларнинг кўпи саводли бўлганидан дарак берса ҳам, буни кўчманчилик шароитида тасаввур қилиш қийин, деб ёзади академик Бартольд. Бу чорлов мажозий бўлиши эҳтимолдан холи эмас, дея шубҳага боради олим.

Бартольд фақат тошдаги битикларни назарда тутиб шу фикрга келган бўлса, ажабмас. Чунки кейинги йилларда топилган идиш-товоқ ва қурол-аслаҳалардаги битиклар туркийларнинг кўпи шу ёзувда ёзганидан далолат беради.

Урта Осиё, Еттисув, Олтой, Шимолий Кавказ ва бошқа жойларда кўплаб қабртошлар топилди, уларга битилган марсияларнинг ҳаммаси туркий ёзувда ёзилган, ҳаммасида жонли тил унсурлари мавжуд.

«Давлат аҳамиятига молик битикларнинг ижрочилари йўллик тегин ва бошқа махсус мактабда

¹ И. Фридрих. История письма. 167-бет.

² Ф. Абдураҳмонов, А. Рустамов. Қадимги туркий тил, 12-бет.

ўқитилган. Бу мактабнинг асосий вазифаси салтанат идораси учун, оддий ёзувдан фарқли ўлароқ, чиройли ва қулай имло яратиш эди», дея эътироф этади Ж. Клосон¹.

Ёзувдаги бу иерархия унинг мукамаллигидан яна бир мужда.

Унинг ҳар қандай мушоҳада, ҳар қандай фикрни қоғозда ифодалашга қодир ёзув бўлгани Хитой территориясида топилган «Ирқ битиг» таъбирномасида ёрқин намоён бўлади.

VII асрда битилган бу асар сатрлари, бир қарашда, бугунги сарбаст шеър шаклида гавдаланади:

ЭСКИ ТУРКЧА:

Узун тўнлуғ кўзунгусин
Кўлқа ычғынмыш,
йарин йанграюр
кеча кангранур, тер
анча билингла
мунглуғ ўл, айиғ йаблақ ўл.

БУГУНГИ КҮРИНИШИ:

Аёл кўзгусини
Кўлга туширди...
Тонгда инграюр
Тунда ҳунграюр:
— Билингла-ки,— дер,—
Мунглидир бу, ёмондир бу!

Сатрлардаги аллитерация оҳангдорликни оширади. Кўҳна символика — кўзгу — янги қирралари билан жилваланади.

Мана бу ташбиҳга қаранг:

Тигир туяман
Урунг кўрик ман сочарман
уза тангрига тагир,
асра йерка кирур... тер удуғмат
удғур(у) йатиғлиқ туруру йўрийур ман,
андағ кучлуг ман, анча билингла —
эдгу ол.

БУГУНГИ КҮРИНИШИ:

Тигир туяман,
оқ кўпик сочарман,
Тепада осмонга [тангрига] тегар [кўпик],
пастда — ерга кирур.
Ухлаётганларни уйғотиб,
ётганларни турғазиб юрурман —
шундай кучлиман, яхши билингла —
яхшидир бу.

Бугунги «модернист» шоирнинг шеърига ўхшайди бу шеър.

«Дулбаржин» ёзувнинг топилиш тарихи қизиқ.

Тошга битилган «номаълум ёзув» ҳақида илк бор (1692 йил) амстердамлик Николас Видзен ахборот берди.

Ёзув герман қабиаларининг руник имлосига ўхшагани учун Ф. И. Табберт (русларга асир тушган швед сипоҳийси) уни «рун ёзуви» деб атади. Лекин ёзувнинг қайси халққа тегишли эканини унда ҳеч ким билмасди.

1722 йилда Сибирда тадқиқот ўтказган Д. Г. Мессершмидт бу «номаълум ёзув»ни кельт ёзувнинг кейинги кўринишлари бўлса керак, деб тахмин қилди.

Бошқа бир олим Т. Байер ҳам унинг фикрига қўшилади.

П. С. Паллас бу «битик» Енисей даштларида кўчманчилик қилган қадимий гот қабиалариники, деб ёзади.

Ниҳоят, ёзув топилгач бир асрдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин — 1820 йили француз олими Ж. П. Абел-Ремюза Хитой йилномасидаги бир жумлага суяниб, бу ёзувларнинг туркийлигини, унинг енисей қирғизларига тегишли эканини ёзади.

Аммо руник ёзувлар атласини тузган Г. Н. Спасский француз олимнинг фикрига қатъий эътироз билдиради ва бу ёзув мўғул ёки қолмиқларники, дейди.

Тилчилар ўртасида қизғин баҳс бошланади.

Харьков университети профессори Роммель ёзувнинг юнон-гот алфавитига қариндошлигини таъкидласа, Ю. Клопорт уни қадимий юнон ҳарфига яқин... аммо «туркий ҳам бўлиши мумкин», дея тахмин қилади.

Шу йиллари, дафъатан Г. Н. Спасскийнинг янги мақоласи чиқади. Олим бу сирли битигни рус ўймакорлик ёзуви билан таққослаб, у йўқолиб кетган славян ёзувларидир, деган хулосага келади.

Бу фикр, асоси заиф бўлишига қарамай, кенг тарқалади.

Ж. П. Абел-Ремюзанинг тўғри тахмини эса XIX аср ўрталарига келиб, бутунлай рад қилинади.

Лекин Спасский ёзувларни ўрганишда сал шошилганини сезиб, уларнинг Сибирдаги татар қабиаларининг улуғ тамгалари билан ўхшашлигини айтади. Бу ўхшашлик А. Вамберининг ҳам диқ-

¹ Д. Д. Васильев. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала. 11-бет.

қатини тортади ва И. А. Аристов, Н. Г. Маллицкийлар, бир-бирдан беҳабар ҳолда, бир вақтда, бу ёзув тамғалардан келиб чиққан, деб янги фикрни ўртага ташлайдилар.

Барибир, унинг туркийлигини ҳеч ким аниқ айтолмади...

Қарийб икки аср давом этган бу баҳсга рус хитойшунос В. П. Васильев якун ясайди: руник ёзув остига хитойча ёзилган хатдан СУЗ қандайдир «тукэю» деган халқ тўғрисида кетаётгани маълум бўлади. Ва Сибирь ёзувларининг туркий эканлиги исботланиб, Мўғилистон территориясидан топилган улкан битигтошларни В. Томсен аср бошида таржима қилади. Уларни тўла таржима қилиш ва оммалаштиришда В. Радлов, С. Малов каби олимларнинг хизмати катта бўлди.

Нега, деярли саксон йил давомида, француз олими Ж. П. Абел-Ремюзанинг фикрини ҳеч ким қўллаб-қувватламади?

Чунки туркий халқларда араб ёзувидан бошқа ёзув ҳам бўлиши мумкинлиги ҳеч кимнинг хаёлига келмаган эди. Уша даврда усмонли туркларни ҳисобга олмаганда, туркийларнинг аксари қисми дунёвий сиёсатдан йироқ, ижтимоий аҳволи ниҳоятда ночор эди.

Араб экспансияси Ўрта Осиёга ўзи билан катта маданият олиб келди, деган олимлар истилоқчиларнинг кутубхоналарга ўт қўйиб, тошга ўйилган битикларни йўқ қилишганини билмаган бўлсалар, ажабмас.

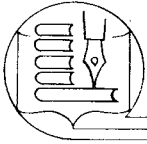
Ўз тарихи, ўз ёзуви бўлган халқни бутунлай забт этиш мушкуллигини араб халифалари ҳам билишган ва ҳар қандай «ёт ёзув»ни узлуксиз йўқ қилиб борганлар.

Ислоҳ идеологияси ғолиб эди — ғолибга тараф йўқ.

Шоҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам бу куч қаршисида бош эгди: араб ёзувини туркийга мослаштириб, ислоҳ қилишга уринган шоҳнинг бутун орзу-умидлари пучга чиқди. «Араб тили қуръон тилидир, унинг ёзувини ўзгартмоқ — шаккокликдир», дейишди уламолар.

Бугунги ибора билан айтганда, бу тарих тақозоси эди.

Биз туркий ёзувнинг топилиш тарихи хусусида қисқача маълумот бердик. Бугун бу ёзувни ўрганаётган олимлар ғарбда ҳам, Шарқда ҳам жуда кўп. Ўрта Осиёда топилган кейинги топилмалар бизнинг тилчи олимларимиз олдига ҳам янги вазифалар қўймоқда. Афсуски, бу соҳанинг ўрганилган қисми фақат илм доирасида қолиб кетяпти. Ҳолбуки, бу ёзув бошқа туркий халқлар қатори, ўзбекларнинг ҳам маданий меросидир. Бу ёзув — ота-боболаримиз ёзувидир. Ёш авлод буни билмоғи учун оммабоп мақолалар керак.

Маънавий мулкимиз

**Муборак мактублар. Фафур Фулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент—1987**

«Ўзбек адабиёти бўстони» серияси тез шуҳрат қозонди. Сабаби, халқимиз классикага ҳаммиша чанқоқ. Қадимги адабий обидалардаги юксак нафосат, олижаноб инсоний фазилатлар ифодаси, ўзига хос юксак шеърят сەҳри ва такрорланмас бадият ҳар қандай кишини мафтун этиши шубҳасиз.

Ҳозирча ушбу серияда бир қатор китоблар босилиб қикди. «Мангу булоқлар», «Уч булбул гулшани», «Қадимий ҳикматлар», «Муборак мактублар», «Сенсан севарим», «Қаро кўзим» тўпламлари китобхонлар қўлига етди.

«Қадимий ҳикматлар» номига муносиб ҳолда энг қадимги ёзма обидаларни мужассамлаштирган. Унга «Тўмарис», «Зариадр ва Одатида», «Широқ» қиссалари, «Урхун ва Енисей битиклари», «Ирқ битиги» («Таъбирнома»), Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асаридан шеърӣ парчалар, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» ва ниҳоят Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» асарлари киритилган.

Шу пайтгача, айрим парчаларни ҳисобга олмаганда, бу асарларнинг илмий нашрларигина мавжуд эди, холос. Бунинг устига «айрим парчаларнинг эълон қилинганига ҳам йигирма йиллар бўлиб қолди.

Қадимги давр ёдгорликлари фақат адабий жиҳатдангина эмас, халқ тарихи, урф-одатлари, фольклори, тил тарихи учун бой фактик материаллар бериши билан ҳам аҳамиятлидир. Чунки XI—XIII асрлар, хусусан, VI—X асрларга оид ёзма манбалар жуда оз. Айниқса, фаннинг бошқа соҳаларига оид манбалар йўқ ҳисобида. Шунинг учун ҳам Урхун ҳамда Енисей обидалари айна пайтда тарихий ҳужжатлар ролини ҳам адо этади.

«Қадимий ҳикматлар» китобининг салмоғини унда иштирок этган йирик олимларимиз кўрсатиб турибди. Улар орасида А. Қаюмов, Қ. Каримов, Қ. Маҳмудовлар бор.

Аmmo бу китоб билан танишиш чоғида бир нарсадан ҳайратландик. «Тузувчидан» дейилган саҳифада «Енисей битиклари» ҳамда «Уғузнама» филология фанлари кандидати Н. Раҳмонов томонидан биринчи марта ҳозирги ўзбек тилига ўғирилган дейилса-да, китобда «Уғузнама»га оид ҳеч бир парча мавжуд эмас.

«Ирқ битиги» ҳам шу саҳифада Урхун-Енисей обидаларига қўшиб юборилган чамаси, алоҳида эслатилмайди. Ахир у Урхун ёки Енисей атрофидан эмас, Турфондан, аниқроғи бу асар қўлёзмасини XIX асрнинг охирида А. Стейн Шарқий Туркистоннинг Дуньхуан деган жойидан топган

эди. Бунинг устига «Ирқ битиги»ни ўзбек тилига тўлиқ ҳолда биринчи мартаба филология фанлари кандидати Б. Тўхлиев таржима қилиб, «Адабий мерос»нинг 1983 йил 4 (28)—сонида эълон қилган эди. Ҳар икки нашрни қиёслаб, улар орасида айирма топа олмадик, ammo китобда таржимон номининг учрамагани ажабланарлидир.

Тўпламдаги ёдгорликларнинг кенг китобхонлар оммаси учун тайёрланган вариантлари ҳеч шубҳасиз жуда фойдалидир. Уларни ўқиган китобхон, беихтиёр бобокалон шоирларимиз ижоди билан фахрлана бошлайди. Мана ўзингиз эътибор беринг:

**Ёмон киши йўқолсин,
Ҳақ ва адолат қолсин,
Қўзи, бўри қўл олсин,
Қайғу-ҳасрат, ғам ўлсин.**

«Девону луғатит турк»дан келтирилган бу кичик парча ўзининг халқона услуби, тасвир аниқлиги ва дилбарлиги билан кишини мафтун этади.

XI асрда яратилган йирик ёзма ёдгорликлардан бири «Қутадғу билиг»дир. У туркий адабиётдаги ахлоқий-дидактик дostonчиликка асос солди. Юсуф Хос Ҳожиб асарида олға сурилган гоёлар, ахлоқий ўғитларнинг жуда кўпчилиги замонамизнинг долзарб масалалари билан ҳам уйғундир.

Бу хусусият Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат-ул-ҳақойиқ» асари учун ҳам хос. Таассуфки, «Қадимий ҳикматлар» китобининг тиражи ўттиз минг нусха бўлишига қарамадан, китобхонлар эҳтиёжидан анча камдир. Ваҳоланки, ундан кейин чоп этилган «Муборак мактублар» олти миш минг нусхада босилса-да, ҳозирнинг ўзидаёқ топилиши кийин бўляпти.

«Муборак мактублар» «Ўзбек адабиёти бўстони» сериясида чиқарилган тўртинчи китобдир. Унда Хоразмий, Хўжандий, Юсуф Амирий, Сайид Аҳмад, Сайид Қосимий, Ҳайдар Хоразмий, Яқиний, Аҳмадий, Нишотий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийларнинг нома, дoston ва мунозаралари ўрин олган.

Бу китобнинг тузилиши кишида қизиқиш уйғотади ҳамда айрим мулоҳазалар туғдиради. Албатта, бир жанр намуналарини ҳамлаб бериш, уларни яхлит ҳолда тақдим этиш яхши. Ammo ушбу сериянинг олдинги китоблари муайян хронологик принципга амал қилаётган эди. Бу китобда эса XIV—XX асрларга оид давр қамраб олинган. Нома ва мунозара жанрлари доираси билан чегараланмайди, уларга алоқаси бўлмаган асарлар ҳам унга киритилганки, бу ҳол китобнинг мавзу яхлитлигига путур етказди. Шунга қарамай, унда адабиётимиз тарихидаги мутлақо янги номларнинг эълон қилиниши тамомла нисбий ҳолдир. Сайид Қосимийнинг номи шундай кашфиёт бўлиб, унинг «Ҳақиқатнома» ва «Садоқатнома» асарлари ўзбек дунёвий адабиётининг, ахлоқий-дидактик дostonчилик анъаналарининг давомийлигини кўрсатувчи ёрқин далилдир.

БҮЛИМГА ҒАФУР ҒУЛОМ АСОС СОЛГАН

Йўлдош Солижонов

АДАБИЙ КОНСУЛЬТАЦИЯ

1. Шеър қандай ёзилади!

Ассалому алайкум, мухтарам укажонлар! Азиз нозим ва манзумалар! Бадий ижод соҳасига илк қадам қўя бошлаган сиз, қалби олов ёшлар билан суҳбат ўтказишга келганлигимдан ниҳоятда хурсандман. Мени шу даврага лойиқ кўриб, таклиф этишгани учун ижодий ташкилотимизга, шахсан унинг раҳбари — ажойиб инсон, сермаҳсул ижодкор, нозим, носир, драманавис Комил Камолийга ўз миннатдорчилигимни чин қалбдан изҳор этаман. Ташаккур! (Қани, қарсақлар!)

Бугунги суҳбатимиз «Шеър қандай ёзилади?» деган мавзуда ўтади. Маълумингизким, бу жуда катта масала, ҳатто 70—80 йил умр кўриб не-не жилдлари чиққан улғу шоирларимиз ҳам бунинг мағзини қақиб, тўлақонли жавоб беришолмаган. Инчинун, биз ҳам бир-икки соатгина вақт орасида масаланинг бутун моҳиятини очиб ташлашни бўйнимизга ололмаймиз. Уйлайман ва умид қиламанки, ижодий ташкилотимиз, шахсан унинг тенги йўқ, баркамол раҳбари Комил Камолий дўстимиз, бизни яна уч-тўрт марта бу ерга таклиф қиладилар! (Қарсақ эсдан чиқмасин, оғайнилар!)

Қадрдонлар! Бугун маърузанинг атиги бир қиррасига, яъни шеър ёзаётганда нималарга эътибор бериш керак, деган жумбоққа тўхталамиз. Хўш.. аввало, бўғин! Бўғин нима? Бармоқ! Бармомимиз нечта? Баракалла, ўнта. Бўғиннинг тоқ бўлгани яхши: 5, 7, 9. У ортиб ёки камайиб қолмаслиги учун, эринмай сананг! Мабодо қўлингиз бармоқлари етмай қолса (масалан, 11, 13 бўғинда), оёқ бармоқларини ишга солаверинг. Айби йўқ, қоронғида шеър тўқиётган бўлсангиз, ўзингиздан бошқа ҳеч ким кўрмайди!

Шеър ёзишнинг иккинчи шarti — бу энди қофия. Эҳ, қофия... сени топиш учун ачийди мия! Ана, кўрдингизми? Қофия мана шундай оҳори тўкилмаган янги бўлгани маъқул. Ҳали бизда «фил» сўзига «кафил» сўзи ҳам қофия қилинмаган. Агар бирортангиз шуни ишлатсангиз, шеърятимизда янгича «фил» образи яратилган бўларди!

Яхши шеър ёзишнинг яна бир шarti халқ мақолларини ўрганиб, ўзлаштириб олишдир. Битта ибратли мақолни топиб, қолганини ғалтак ипидек чувалатиб кетаверасиз. Фикримни исботлаш учун, рўпарангизда ўтирган... ташкилот раҳбари, ажойиб шоиримиз Комил Камолий ижодидан мисол келтираман. Бу кишининг «Кўй ва қўзи» сарлавҳали машҳур тўртлиги бор, халқ мақолидан устакорона фойдаланишнинг энг яхши намунаси ҳисобланади. Асар «кўй келади қўзи билан» деган мақол билан бошланади. Ўз-ўзидан фикрға йўл очилади. Қўйнинг қўзи билан келиши унинг кўпайишига ишора.

**Кўй келади қўзи билан,
Кўпаяди ўзи билан.
Чўпон йигит обрў топар
Элга берган сўзи билан.**

Қаранг, қандай оригинал, қандай назокатли, қандай ёқимли сатрлар! Қани, бўғинларини санаб кўрайлик-чи? Бир, икки... Ие, саккизу етти бўлиб кетипти-ку! Ҳа, майли, бу ҳам маҳорат белгиси! Сизлар ҳам худди шундай юксак асарлар яратишингизни истардим. Гапим бекорга кетмасин учун, эски, лекин ҳамон актуаллиги йўқолмаган мақоллардан бир нечасини сизларга тавсия этаман: «Ер ҳайдасанг, куз ҳайда», «От ўрнини той босар», «Меҳнатнинг таги роҳат», «Аввал ўйла, кейин сўйла», «Ҳўрмат қилсанг, ҳўрмат кўрасан» ва ҳақозо.

Уйлайманки, бу мақоллар асосида шеър яратсангиз, уни менга бағишлашни, яъни «3. Эга» (Зариф Зурриёдга) деб ёзиб қўйшни унутмагисиз. Ижодда шунақа қоида бор. Мавзунини, фикрнинг кимдан олсангиз, асарингизни ўша кишига бағишлашингиз керак! Шу баҳона билан бизнинг номини ҳам ижод тарихига кириб қолсин деяпман-да! Омад ёр бўлсин ҳаммамизга! Айниқса дўстимиз, таянчимиз Комил Камолийга саломатлик, узоқ умр, янги ижодий баркамоллик тилаб қоламиз!

II. Шеърлий гимнастика

Ассалому алайкум, мухтарам шеърят мухлислари! Эсон-омон турдингизми? Одатдагидек эрталабки шеърлий гимнастиканинг бошлаймиз. Тайёрмисиз? Қани, аввал уйнинг ўртасига келинг. Яхшилаб керишинг. Оғизни катта очиб эсанг. Каттароқ, каттароқ! Балли! Энди хомуза тортинг, пишқириб қўйсангиз ҳам бўлаверади.

Савлат билан оҳиста юриб бориб курсига ўтиринг. Мабодо уйингизда стул-курси бўлмаса, ерга ўтиришингиз ҳам мумкин. У ёқ-бу ёққа қаранг, ҳеч ким халақит бермаяптими? Қаламни қўлга олинг. Орқаси билан, уч-тўрт марта столга ёки полга, уринг. Яхши! Болаларингиз уйғониб кетса ҳам кайфиятни бузманг. Илҳом париси қочиб кетмасин! Олпоқ қоғозни олдингизга суринг. Унга тикилиб пешонангизни тириштиринг, қошингиз ўртасида ўқлоғдек тугунча ҳосил бўлса, сизнинг қанчалик чуқур ўйлаётганингиз билинади. Сарлавҳами! Бошингизни орқага ташлаб олинг. Ана, топилди: «Бевафо!» Ёзишни бошлаймиз. Стол устига энгашинг, янада пастрок, бурнингиз қоғозга теккудек энгашаверинг.

Бевафо ёр келдинг-у кетдинг...

Тўхтанг! Урнингиздан туринг! У ёқ-бу ёққа юринг. Иккала қўлингиз билан бошингизни ушланг, маҳкам сиқинг оғрисин. Ҳа, бемаъни фикр айтган бош оғриши керак. Уйланг: ёр бевафо бўлгандан кейин, умуман келмайди. Бу кўп йиллик ижодий тажрибадан маълум! Қўллари икки ёнга ташланг. Топдингиз! Утиринг. Энгашинг «келдинг-у»ни ўчиринг, «кулдинг-у» деб ўзгартиринг! Қўллари ишқанг, чапак чалгандек ҳаракат қилинг. Бир оз нафасингизни ростланг. Баракалла!
Яна туринг. Қўлингизни орқада ёки кўксингизда чалиштиринг. Гавдани ғоз тутиб, шахдам юринг. Токи кўрганлар сизни қаттиқ ҳаяжонланяпти, деб ўйласин. Ниҳоят, яна курсига келиб ўтиринг.

Тонг чоғи насимдек елдинг-у кетдинг...

Баракалла! Лекин бўгин ошиб кетди.

Сабо каби елдинг-у кетдинг...

Ана буниси дуруст. «Сабо» — тонгги шабада дегани. Демак, ўзингиз ҳам очиқ ҳавода нафас олишингиз керак. Ташқарига чиқиб айланиб келинг. Очиқ ҳаво — танга даво! Қайтиб келдингизми? Дарҳол курсига, ўтириб, бир йўла икки сатрни ёзиб ташланг:

Мубталоман бир умр сенга, Бошга бало солдинг-у кетдинг.

Кўзингизни каттароқ очинг, «бало» деб ёзиш тўғрими? Бу, ахир, диний-архаик сўз-ку! «Бало-қазо» дегандек... Ўзгартиринг! Юмшоқроқ «ташвиши» сўзини қўлланг, ўзингиз ҳам тинчроқ юрасиз! Ана, бўлди. Энди навбат овозни пешлашга. Бунинг, учун ёзганларингизнинг ҳаммасини жамлаб, овоз чиқариб ўқинг:

Бевафо ёр кулдинг-у кетдинг, Сабо каби елдинг-у кетдинг. Мубталоман бир умр сенга, Бошга ташвиш солдинг-у кетдинг.

Ана кўрдингизми? Дуппа-дуруст шеър! Бировлар буни ҳатто «шоҳ» асар ҳам дейиши мумкин. У ўқувчининг эсида қолмайди, туйғуларига таъсир этмайди. Лекин зиёни йўқ, энг муҳими эрталабки шеъринг гимнастика ниҳоясига етди! Энди бемалол ҳузур қилиб ювиниб, ҳордиқ чиқарсангиз бўлаверади...

Мундарижа

ШЕЪРИЯТ

Муҳаммадали Қўшмоқов. Ҳали суюкли навбаҳорлар келадур	3
Шукур Қурбонов. Бир қалб манзараси. Шеърий қисса	78
Дилшод Шамс. Бул ҳақнинг қуёши, сизгадир фидо	134
Ҳалима Аҳмедова. Мезонларнинг узун йўллари аро	136
Мақсуд Бекжон. Кўзларингга бораман қайтиб	148
Инобат Нормуродова. Ҳар куни мени йўлларим кутар	151

НАСР

Пиримқул Қодиров. Авлодлар довони. Роман	7
Эркин Аъзамов. Байрамдан бошқа кунлар. Қисса	85

ЖАҲОН АДАБИЕТИ ДУРДОНАЛАРИ

Абул Фароҷ ал Исфаҳоний. Абу Таммом ҳақида ҳикоятлар	138
--	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Евгений Березиков. Тирик афсона. Эссе	153
Йўлдош Сулаймон. Бир дарёнинг икки қирғоғи	167

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Т. Л. Толстая—Сухотина. Отам бағрида	160
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Турсунбой Адашбоев. «Кашфиёт»нинг осон йўли	180
---	-----

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

Абдурашид Абдуғафуров. Муқимий ва рус шарқшунослари	183
---	-----

ТАНҚИДНИ ТАНҚИД

Акрам Каттабеков. Теранлик ва холислик йўлида	189
---	-----

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Муҳаммад Солиҳ. Дулбаржин	195
-------------------------------------	-----

ТАҚРИЗ

Тоҷихон Собитова. Маънавий мулкимиз	118
---	-----

АКС САДО

Қудрат Дўстмуҳамедов. Олий таълим — мажбурий!	200
Исомиддин Ерматов. Қайта қуриш талаби	202

ГУЛҚАЙЧИ

Йўлдош Солиҷонов. Адабий консультация	204
---	-----

Министерство связи СССР
„Союзпечать“

АБОНЕМЕНТ на газету **75458**
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» журнал (индекс издания)

(наименование издания) | Количество комплектов

на **1989** год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда |
(почтовый индекс) | (адрес)

Кому |
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

на газету **75458**
журнал «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» (индекс издания)

(наименование издания)

п. в. | место

Стоя- мость	подписки	руб. ____ коп.	Количество комплек- тов
	пере- адресовки	— руб. ____ коп.	

на **1989** год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда |
(почтовый индекс) | (адрес)

Кому |
(фамилия, инициалы)

ҚАДРЛИ ЖУРНАЛХОНЛАР!

1989 йил учун газета ва журналларга обуна давом этмоқда. Шу йил охиригача ва келгуси йилда республикамиз ҳамда мамлакатимизнинг энг яхши адиблари томонидан яратилган романлар, дostonлар, қиссалар, шеърлий туркумларни ёритиб бориш ниятидамыз. Йил давомида эълон қилинган қайси асарлар сизларга ёқди, қайсилари маъқул бўлмади? Бу ҳақдаги фикрларингизни ёзиб юборсангиз, «Акс садо» рубрикаси остида ёритамиз. Сиз қайси адибларнинг асарларини ўқишни истаингизни ҳам билгимиз келади. Шунингдек, журналда кўпчиликни ҳаяжонга солаётган жиддий муаммолар мунтазам ёритилади. Юқоридаги бланкани қирқиб олиб, тўлдиришингиз, алоқа бўлимларида ёки иш, ўқиш жойингиздаги «Союзпечать»нинг жамоатчи вакиллари орқали обунани расмийлаштиришингиз мумкин.

«Шарқ юлдузи»га обуна **ЧЕКЛАНМАГАН** миқдорда қабул қилинади.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонемента должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонемента проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемента выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

Зак. 254—15.000.000—81 г.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 8

Органа Союза писателей Узбекской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1988

Техник редактор **А. Ҳайдаров.**

Рассом **Ғ. Алимов**

Корректор **М. Имомов.**

Редакцияга келган бир босма тобоқчага бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.
Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 31.05.88 й. Босишга рухсат этилди 07.07.88 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р-16741.
Фотонабор. Офсет босма усули. Босма листи 13. Шартли босма листи 1855. Нашриёт ҳисоб
листи 20,2. Тиражи 170932. Буюртма 3638.

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётнинг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси. Тошкент — П, Ленин проспекти, 41